

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 1ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1969

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

I. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΙ:

E. ΚΡΙΑΡΑΣ: Ἑτυμολογικά καὶ σημασιολογικά	1
K. ΜΗΤΣΑΚΗΣ: "Ἐνας λαϊκὸς κρητικὸς Ἀκάθιστος τοῦ ΙΕ' αἰῶνα	31 2
S. TROJANOS: Καστροκτισία	39
B. HENDRICKX: Les chartes de Baudouin de Flandre comme source pour l'histoire de Byzance	59
VALENTIN A. GEORGESCO: Contribution à l'étude de la reception du "Nomos Georgikos" dans les principautés danubiennes	81
Γ. ΤΣΑΡΑΣ: Τὸ νόημα τοῦ "γραικώσας" στὰ τακτικά Λέοντος Στ' τοῦ Σοφοῦ	135
I. A. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ: Ἡ πρωτοστρατόρισσα Καντακουζηνή . . .	159
P. Ş. NĀSTUREL: Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnène	167
ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ: Ὁ Μιχαήλ Ἀτταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου	187

II. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ:

C. A. TRYPANIS, Fourteen Early Byzantine Cantica (K. Μη- τσάκης)	207
TRAVAUX et Mémoires 1. (Sp. Vryonis, Jr.)	210
Δ. ΓΚΙΝΗ, Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου (I. E. Καραγιαννόπουλος)	234
R. LANGE, Die byzantinische Reliefikone (Hans Belting)	238
POLYCHRONION, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag (A. Σταυρίδου-Ζαφράκα)	244
NEKPOΛOΓIA: † F. Dölger (I. E. Καραγιαννόπουλος)	255

ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΑ

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ/Θεσσαλονίκη

“Ὅπως θὰ φανῇ ἀπὸ ὅσα θὰ ἀκολουθήσουν, τὸ ρῆμα *τσακίζω* παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν πλευρὰ ὅχι μόνο τῆς ἐτυμολογίας του, ἀλλὰ καὶ τῆς σημασιολογικῆς του ἐξέλιξης. Νομίζω ὅτι πρωταρχικὴ τοῦ σημασία εἶναι «χτυπῶ μὲ τρόπο πού νά συντρίψω»¹. Γι’ αὐτὸ καὶ δέχεται ὡς ἀντικείμενο ἐν πρώτοις λέξεις πού δηλώνουν πράγμα γενικῶς, ὅπως *σπαθία*, *Διήγ.* Ἀλεξάνδρ., ἐκδ. Mitsakis, σ. 24· *κοντάρια*, *Θησις*, ἐκδ. Βενετ. 1529, Β’ [54₅₋₆], *IB’* [74₄], *πόρτας*, *Τρωϊκά*, ἐκδ. Praechter, *Byz. Zeitschr.* 4, 533₈· *κατούναν* (=σκηνήν), *Μαχαίρ.*, ἐκδ. Dawkins, 116₃₀· *πόρτα*, *Κατζούρμπος*, ἐκδ. Πολίτη, Γ’ 477-8· *τὸν πόρο*, *Τζάνε*, *Κρητ. πόλεμ.*, ἐκδ. Ξηρουχάκη, 365₁· *μπάγκους*, αὐτ. 376₁₀· *σεντούκια*, *Χρον. Μορ.*, ἐκδ. Καλονάρου, 7061· *κεραμίδια*, *Συναδηνοῦ*, *Χρονικὸν Σερρών*, ἐκδ. Πέννα, *Σερραϊκά Χρονικά* 1, 1938, 34· *ραβδί*, *Στάθης*, ἐκδ. Σάθα, *Κρητικὸν Θέατρον*, Γ’ 338· *κοχλίους*, *Σταφιδᾶ*, *Ίατροσ.*, ἐκδ. Legrand, *Bibl. Gr. Vulg.* Β’ 7₁₉₃· *πίνακα* (=πιάτο), *Προδρομ.*, ἐκδ. Hesseling-Pernot, III 171· *κάτεργα*, *Τζάνε*, *Κρητ. πόλεμ.* 317₉, 372₂₅· *ξύλα* (=κάτεργα), *Θησις*, ἐκδ. Schmitt, 317².

Τὸ *τσακίζω* δέχεται ἐπίσης ὡς ἀντικείμενο λέξεις πού δηλώνουν φυτὰ ἢ ζῶα καὶ τὰ συναφῆ: *δένδρη* (*N. Ἑλληνομν.* 19, 1925, 103)· *δέντρο*, *Κυπρ. ἔρωτ. ποιήμ.*, ἐκδ. Pitsillidès, 146₇· *κλώνον*, *Διγεν.*, ἐκδ. Πασχάλη, 371₁₄· *κλήματα*, *Σπανέας* ἐκδ. Hanna, Β 511· *ψεῖρες*, *Προδρ.* IV 271. Ἀκόμη δέχεται ὡς ἀντικ. καὶ λέξεις πού δηλώνουν μέρος ἢ τμῆμα τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώ-

1. Στὸ στρατιωτικὸ βίο τὸ ρῆμα *χτυπῶ* σημαίνει σήμερα: 1) ἐπιχειρῶ ἐπίθεση ἐναντίον ἀντίμαχου στρατεύματος· 2) μὲ ἐπίθεση ἐπικρατῶ ἀπέναντι τοῦ ἀντιπάλου.

2. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ ρῆμα *τσακίζω* μὲ ἀντικ. τὸ οὖσ. *καράβι*, ὅταν δὲν πρόκειται γιὰ ναυμαχία, σημαίνει «ρίχνω ἔξω τὸ καράβι». Τὴ σημασία αὕτη ἔχει ὑπόψη τοῦ ὁ Γεράσιμος Βλάχος ὅταν στὸ λ. *τσακίζω* τοῦ «Θησαυροῦ» τοῦ ἐρμηνεύη τὴν ἔκφραση ὡς ἐξῆς: «*naufragor, naufragare*». Πβ. πιδ. κάτω τὴ χρήση τοῦ ρήματος *τσακίζομαι* μὲ ὑποκ. λέξη συνώνυμη τοῦ *πλοῖο*, κλπ., καὶ ἰδίως τὴ χρήση τῆς μετοχῆς *τσακισμένος*, πού ὁρισμένες φορὲς σημαίνει «ναυαγός». Μὲ τὴν εὐκαιρία αὕτη προσθέτω ὅτι ὁ Βλάχος μνημονεύει (ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλες) καὶ τὶς σημασίες (μεταφράζω τὰ ἀρχαῖστα του ἐρμηνεύματα): *ρηγνύω*, *ξεσχίζω*, *ἀποσυνθέτω*, *καταργῶ*, κλπ.

που: *καύκαλο*, Κατζοῦρμπος, Β' 112· *πλευρά*, Πουλολόγος, έκδ. Ζώρα, 'Επ. 'Επ. Βυζ. Σπ. 30, 415· *μύτην*, Σταυρινοῦ, Μιχαήλ Γενναῖος, έκδ. Legrand, Rec. de roëmeshistor., 206· *ποδάρι* Συναδηνοῦ, Χρονικὸν Σερρών, 47· *κόκαλα*, Σπανέας, έκδ. Hanna, Jahresber. Akad. Gymnasium Wien, 1897/8, O 82· *τές κεφαλές*, Σαχλίκη, 'Αφήγησις, έκδ. Papadimitriu, 223 ³.

'Απὸ τῇ γενικότερῃ σημασίᾳ τοῦ «συντρίβω» προῆλθε ἡ σημασία τοῦ «νικῶ, κατατροπώνω». Τότε τὸ ρῆμα δέχτηκε ὡς ἀντικείμενο λέξεις, ὅπως *φουσατό*, Διάλογος 'Ενετίας καὶ Κων/πόλεως (=Θρήνος Κων/πόλεως), έκδ. Ζώρα, "Αγνωστος παραλλαγή..., 66· Χρονικ. σουλτάν., έκδ. Ζώρα, 39₂₄, 49₁₄· *ἀρμάδα*, Τζάνε, Κρητ. πόλεμ. 371₁₈, Χρονικ. σουλτάν. 52₂₇· *Λαγκουβάρδους*, Μαχαιρ., 40₂₁. δέχτηκε ἐπίσης καὶ ὀνόματα στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν: Σταυρινοῦ, Μιχ. Γενναῖος 804· Χρονικ. σουлт., 44₁₈· καὶ ὀνόματα τόπων: 'Εξαμίλι, Καρτάνου, "Ανθος, έκδ. Hopf., Chron. gréco-rom. 267). "Όταν πάλι τὸ ρῆμα *τσακίζω* δέχεται ὡς ἀντικείμενο λέξεις ὅπως *ἀλαζονείαν* (Historia imperatorum, έκδ. Moravcsik, Dumb. Oaks Pap. 15, 1961, 78 καὶ 125), παίρνει τῇ σημασίᾳ τοῦ «ἐξουδετερώνω» καὶ κατόπιν τοῦ «τιμωρῶ» ⁴. Συγγενικὸ ἐδῶ εἶναι τὸ *τσακίζω* στὴ φράση: *οὐδὲν ἤθελεν νὰ τσακίσῃ τὴν καρδίαν της* (=νὰ χαλάσῃ τὴν καρδιά της, νὰ κακοκαρδίσῃ (Διήγ. 'Αλεξάνδρου, έκδ. Mitsakis, Der. . . Alexandroman, Cod. Vindob., σελ. 24) ⁵.

Μὲ τῇ σημασίᾳ «νικῶ, ὑπερνικῶ, ξεπερνῶ» τοῦ *τσακίζω* πρέπει νὰ συνδεθῇ ἡ χρῆση του μὲ ἀντικείμενο ὅπως λ.χ. «τὴν ὄρεξιν»: Φαλιέρου, Λόγοι (Ζώρα, Κρητ. Χρον. 2, 1948, 331).

Τὸ ρῆμα πῆρε καὶ τῇ σημασίᾳ τοῦ «ἀψήφῳ, παραβαίνω», ὅποτε δέχτηκε ὡς ἀντικείμενο τὸ οὐσιαστικὸν *πρόσταγμα*ν ('Ασσίζες, έκδ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6, 481₁₇). Θὰ μπορούσαμε μάλιστα γιὰ τὴ χρῆση αὕτῃ τοῦ ρήματος νὰ παραβάλωμε τὸ γαλλικὸν *déchirer* στὴ σημασίᾳ τοῦ «ἀκυρώνω, καταργῶ» (συνθήκη, κλπ.) ⁶. Συγγενικὴ εἶναι καὶ ἡ σημασία τοῦ «προδίδω, καταπατῶ»

3. Στὸ χωρίο τοῦτο διόρθωσα: *τσακίζουν* *τες* στὴ θέση τοῦ *τσακίζονται*. 'Ενδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι ἡ σημερινὴ χρῆση τοῦ *τσακίζω* στὴν ἔκφραση *τσακιστὲς ἐλιές*, ποὺ ἔχει συνώνυμη (καὶ εἶναι χαρακτηριστικὴ) τὴν ὀνομασία *κοπανιστὲς* (= χτυπητὲς) ἐλιές.

4. Πρὸς τὴν ἔκφραση *τσακίζω τὴν ἀλαζονείαν* ἀνάλογη εἶναι ἡ γαλλικὴ *rabattre l'orgueil* ἢ *la fierté de quelqu'un*.

5. Τῇ σημασίᾳ τοῦ «ταλαιπωρῶ, καταπονῶ» (μὲ ὑποκ. δηλωτικὸ γεγονότος καὶ ἀντικ. δηλωτικὸ προσώπου ἢ καὶ τὸ οὐσιαστ. *καρδιά*) δὲν τὴν ξέρω ἀπὸ παλαιότερα κείμενα. Πβ. πάντως τὸ ὁμηρικὸ (δ 481), ποὺ τὸ ὑπενθυμίζει ὁ Κοραῆς ("Ατακτα Β' 349): «*Αὐτὰρ ἔμοιγε κατεκλάσθη φίλον ἦτορ*». Δὲν εἶναι ἐπίσης ἄγνωστη, τουλάχιστο σήμερα, ἡ σημασία «κάνω κάτι νὰ λιγοστέψῃ, νὰ ὑποχωρήσῃ».

6. Πβ. καὶ Α. Σακελλαρίου, Τὰ κυπριακὰ Β' 830, ὅπου ὁ μελετητὴς ἐσφαλμένα θεωρεῖ πρωταρχικὴ τὴ σημασία τοῦ «παραβαίνω» καὶ μεταφορικὴ τοῦ «θραύω».

(=πίστιν) (Σουμμ., Παστ. φίδ. Δ' [456], Δ' [1066])· «καταργῶ φυλακὴν» (=φυλάκιση), Θησις, ἐκδ. Βενετ., Ε' [46₂, 91₅]⁷.

Στὸ Μαχαιρᾶ (378₂)⁸ τὸ ρῆμα *τσακίζω* ἀπαντᾷ μὲ τὴ σημασία «πεῖθω», σημασία ποὺ θὰ προῆλθε ἀπὸ τὴ σημασία «ὑπερνικῶ, ἐξουδετερώνω, ἐξαφανίζω τὴν ἀντίσταση κάποιου, τὴν ἐπιμονὴ στὴν ἀποψή του»⁹.

Ἔχομε στὴν Κρήτῃ τὴ σημασία: «κάνω (τὰ πρόβατα) νὰ ἀλλάξουν κατεύθυνση»¹⁰. Γιὰ νὰ κατανοήσωμε τὴν προέλευση τῆς σημασίας αὐτῆς πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὴ νεωτερικότερη, καθὼς φαίνεται, σημασία «διπλώνω, συμπτύσσω» ποὺ ἔχει τὸ *τσακίζω*¹¹. Τὸ ρῆμα ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ αὐτῆ χρησιμοποιοῦντο καὶ ὅταν τὸ ἀντικείμενο δὲν ἦταν πράγμα, ἀλλὰ ζωντανὸ ὄν, λ. χ. πρόβατα. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι, νομίζω, περίεργο ποὺ σήμερα στὴν Κρήτῃ τὸ ρῆμα *ἀποτσακίζω* χρησιμοποιεῖται προκειμένου γιὰ τὰ πρόβατα ὅταν ὁ βοσκὸς προσπαθῇ νὰ τὰ ὁδηγήσῃ πρὸς ἄλλη κατεύθυνση¹² ἢ καὶ ἀ-

7. Τὸ *τσακίζω* στὴ σημασία τοῦ «παραβαίνω, καταργῶ», κλπ., μᾶς θυμίζει τὸ γαλλικὸ *rompre un projet de mariage, rompre l'amitié*. Εἶναι νομίζω ἀξιοπρόσεκτο ὅτι καὶ τὸ *détruire* μεταφορικῶς εἶναι ἰσοδύναμο τοῦ *faire cesser*, ποὺ σημαίνει καὶ «καταργῶ». Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι καὶ τὸ *κόβω* (συγγενικὸ τοῦ *συντρίβω*) ἀπαντᾷ σὲ παρόμοια σημασία στὸ Πένθος θανάτου (παραλλαγή Βάρτζελλη, φ. 29· βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδη, Ἐπιστ. Ἑπετ. Φίλος. Σχ. Πανеп. Ἀθηνῶν, περ. Β', τ. 13, 1962, 373): «σοὶ τὸ ἴδιον θέλημα κόβουν τελειωμένα/καὶ ὡς ἄκακα πρόβατα κλουθοῦσιν τὸν ποιμένα. Ἐδῶ τὸ ρῆμα σημαίνει ἀκαταργῶ (τὴ δική μου ἐπιθυμία)».

8. Βλ. καὶ ἄλλα σχετικὰ χωρία στὸ γλωσσάριο τῆς ἐκδ. Dawkins, λ. *τσακίζω*.

9. Συνώνυμο τοῦ «πεῖθω» εἶναι στὴν κοινὴ δημοτικὴ τὸ *καταφέρνω*, ποὺ μὲ ἀπασχόλησε σὲ παλαιότερη μελέτῃ μου (Σημασιολογικά, Byz.-neugr. Jahrb. 19 (1966), 86. Καθὼς ἔχω παρατηρήσει, ἡ σημασία αὐτῇ ἐγεννήθηκε ἀπὸ τὴ σημασία «φέρνω κάποιον πρὸς ἐμένα, πρὸς τίς ἰδέες μου». Μήπως ὁμως καὶ τὸ *καταφέρνω* (= πεῖθω) πρέπει νὰ νοηθῇ μὲ τὴ σημασία φέρνω κάτω, ρίχνω κάτω, καταβάλλω τὸ συνομιλητῇ, τὸν νικῶ ὥστε νὰ μὴν ὑπερασπίζῃ πιά τίς ἰδέες του, νὰ ἡττᾶται κατὰ κάποιον τρόπο καὶ νὰ δέχεται τίς δικές μου; Ἀς προσέξωμε τὸ χωρίο τοῦ Ψελλοῦ (Χρονογρ., ἐκδ. Renauld τ. 2 σ. 80₁₂), ὅπου διαβάζομε τὴν ἑκφραση «ἵνα μὴ ἀλωτὸς τοῖς πολλοῖς εἴη, μηδὲ τις αὐτὴν κατενέγκοι δακρύων εὐθύς». Κατὰ κάποιον τρόπο προβάλλουν ὡς παθητικὸ τοῦ «πειθομαι» τὸ *ἀλίσκομαι* (= κυριεύομαι) καὶ τὸ *καταφέρω* ὡς συνώνυμο τοῦ ἐνεργητικοῦ «πειθω». Ἐδῶ θὰ μπορούσαμε νὰ παραβάλλωμε καὶ τὸ γαλλικὸ *plier quelqu'un* = τὸν κάνω νὰ ὑποχωρήσῃ.

10. Πβ. τὸ λατινικὸ *flectere*, γαλλ. *fléchir*, ποὺ σημαίνει ἀκάμπτω, μεταπειθῶ.

11. Πβ. τὸ γαλλικὸ *plier* (= διπλώνω), ποὺ κατὰ τὰ λεξικά σημαίνει: *rabattre une partie d'une chose sur elle-même*.

12. Βλ. Ἱστορικὸν Δεξιόν, λ. *ἀποτσακίζω*. Δὲ θεωρῶ ἀνάλογη τὴ σημασία τοῦ *κόβω* στὴν ἑκφραση *ἐκόπησάν μου πρόβατα τὸν ἀριθμὸν ἑνδεκα ὑπὸ τινων κακοῦργων* (Greek papyri in the British Museum, Β' 275, 4), ὅπως θὰ ἐνόμιζε ὁ Φ. Κουκουλῆς (Ἐπιστ. Ἑπετ. Φίλος. Σχ. Παν/μίου Ἀθηνῶν, περ. Β', τ. 6, 1955-6, 272), ἀφοῦ ἐρμηνεύει τὸ ρῆμα *κόβω* διὰ τῶν ἐξῆς: «ἀποτέμνων κλέπτω πρόβατα ἢ ἄλλα ζῶα». Ἐδῶ τὸ *κόβω* πρέπει νὰ θεωρηθῇ συνώνυμο τοῦ «φονεύω, σφάζω»,

πλῶς νὰ τὰ μετρήσῃ ἀποχωρίζοντας κατὰ ἓνα τρόπο τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο ¹³.

Ὡς ἀμετάβατο τὸ ρῆμα σημαίνει «κάμπτομαι» μὲ ὑποκείμενο εἴτε πράγμα («σίδηρο») (Σουμμάκη, Παστῶρ φίδος Α' 264), εἴτε πρόσωπο. Στῇ δευτέρῃ περίπτωσιν ἔχει, ἀκριβέστερα, καὶ τῇ σημασίᾳ «καταβάλλομαι, καταπίπτω», ἀλλὰ ἡ χρῆσις αὐτῇ (ὅσο ξέρω) ἀπαντᾷ μόνο στὴ σύγχρονη νεοελληνικῇ, ὅπου σημαίνει 1) καταβάλλομαι, ἀπογοητεύομαι, ὑφίσταμαι κατὰπτωσι (ὑποκείμενο: πρόσωπο) ¹⁴. 2) ὑποχωρῶ ὡς πρὸς κάποια ιδιότητά μου (ὑποκ. οὐσιαστ. ὅπως κρῦο, ἀέρας, κλπ.

Ἐδῶ φυσικὰ δὲν ἐδόθησαν ὅλες οἱ νεοελληνικὲς σημασίαι καὶ χρήσεις τοῦ τσακίζω. Σημειῶνω κατ' ἐξάιρεσιν μόνο μερικὲς ἀκόμη ἰδιάζουσες χρήσεις: τσακίζει ἡ μέρα καὶ τσακίζει ὁ ἥλιος (=πηγαίνει πρὸς τὴ δύση) ¹⁵, τὸν ἐτσάκισα (τὸν ὕπνο) (= κοιμήθηκα λίγο), τσακίζω τὸ νερὸ (=τὸ κάνω λιγότερο κρῦο), τσακίζω τὸ κρασί μὲ νερὸ (=κάνω τὸ κρασί λιγότερο δυνατὸ ἀνακατεύοντάς το μὲ νερὸ)(πβ. τὸ γαλλικὸ *couper son vin*).

Ἡ πιὸ συνηθισμένη σημασία στὰ παλιότερα δημῶδη μεσαιωνικὰ κείμενα τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ παθητικοῦ τσακίζομαι εἶναι «συντρίβομαι», ὅταν πρόκειται γὰρ πράγματα. Τότε τὸ ρῆμα δέχεται ὡς ὑποκείμενο λέξεις ὅπως κοντάρια, Φυλλ. Ἀλεξ. 138· ἀμάξια, Θησιός, ἔκδ. Βεν.) Ζ' [43₂], Ἀσσίζες 112, Διγεν., ἔκδ. Καλονάρου, Α 3583· σπαθί, Ἐρωτόκρ., ἔκδ. Ξανθοῦδιδῃ, Β' 1076, Χρονικ. Γαλαξειδ., ἔκδ. Σάθα, 194· δοξάρι, Σουμμάκη, Παστῶρ φίδος Α' [1000]· κλειδί, Ἀσσίζες 80· γαλεντήριν, Μαχαίρ., 32₁₈· τσιγκάλια, Ἰστ. Βλαχίας, ἔκδ. Legrand, Bibl. Gr. Vulg. Β' 1156· κανδήλα, Χρησιμολόγ., ἔκδ. Βέη, Byz.-Neugr. Jahrb. 13, 1937, 13³· ἀβγόν, Διήγ. Ἀλεξ., ἔκδ. Mitsakis, 7, κλπ.· ὁστία, Ἀσσίζες 178₁₀· πόδιον ἢ χέριον, αὐτ. 179₂₈· πρᾶγμα (ἀορίστως) Ἀσ-

13. Βλ. Ἀθηνᾶ 58 (1954), 19. Ἴσως ἐδῶ πρέπει νὰ παραβάλλωμε καὶ τὸ οὐσ. ἀποκοπή = ὀρισμένος ἀριθμὸς προβάτων (βλ. Ἱστορικὸν Λεξικὸν στὴ λ. ἀποκοπή Α2).

14. Πάντως πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἤδη στὸ δέκατο αἰῶνα (Ἀνανύμου, Βίος Νικολάου Στουδίτου, Migne, P. G., 105, 913: ἀπωθεῖτο τὴν τοιαύτην ἐγχείρησιν, τὴν τε τοῦ γήραος ἀδυναμίαν καὶ τὴν ἐκ τῶν προηγησαμένων ἐν αὐτῷ συντριβὴν προβαλλόμενος) ἡ λέξις συντριβή (συνώνυμη τοῦ τσάκισμα) δηλώνει τὴ φυσικὴ κατὰπτωσιν τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Πβ. καὶ τὸ γαλλικὸ *rompu de fatigue* = κατάρκοπος, ἀλλὰ καὶ τὸ *être plié en deux par l'âge ἢ par la maladie*.

15. Τὴ χρῆσιν εἰδικῶς αὐτῇ τῇ συναντῶ στὸν Ἀπόκοπο τοῦ Μπεργαδῆ (ἔκδ. Στ. Ἀλεξίου), 12, ὅπου διαβάζομε: ἐτσάκισεν τὸ σταύρωμαν ἡ μέρα. Γιὰ τὴ χρῆσιν αὐτὴ ἐγράψαν δ Ι. Θ. Κακριδῆς (Κρητ. Χρον. 7, 1953, 409· ἐδῶ σημειώνονται καὶ ἄλλες σημερινὲς χρήσεις τοῦ τσακίζω σὲ σημερινὰ ἰδιώματα) καὶ ὁ Στυλ. Ἀλεξίου (ἔκδ. Ἀπόκοπου, σελ. 229). Ὁ Κακριδῆς δέχεται (σελ. 410) συμφορμὴ: τσάκισε τὸ σταύρωμαν + τσάκισε ἡ μέρα. Ἡ περὶ ἐργῇ αὐτῇ ἐκφραση νοεῖται, νομίζω, ἂν δεχτοῦμε ὅτι δὲ συμβαίνει ἀπλῶς: ἡ μέρα νὰ τσακίζῃ (= νὰ ὑποχωρῇ) (ἀμετάβ.), ἀλλὰ καὶ: ἡ μέρα (ὑποκείμ.) νὰ τσακίζῃ τὸ σταύρωμά της (= νὰ κάνῃ ὥστε νὰ ὑποχωρῇ τὸ μεσημέρι της).

σίζες 112₂. Νομίζω ὅτι ἡ μετοχὴ *τσακισμένον*, ποὺ ἀναφέρεται στὸ οὐσιαστικὸ *βούκινον*, Σουμμάκη, Παστῶρ φίδος Γ' 749, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἐγκλείει κατάρα, ποὺ διατυπώνεται ἀπὸ κείνον ποὺ μιλεῖ.

Τὸ ρῆμα *τσακίζομαι* σημαίνει καὶ «νικῶμαι, καταστρέφομαι», ὅποτε τὸ ρῆμα δέχεται ὡς ὑποκείμενο λέξεις ὅπως *στρατός*, *Κορωναίου*, *Ἀνδραγαθ.* *Μπούα*, ἔκδ. *Σάθα*, *Ἑλλην.* *Ἀνέκδ.* *Α' 39· φουσάτα*, *Ordo Portae*, ἔκδ. *Baştan*, 89· *στράτευμα*, *Φυλλάδα Ἀλεξάνδρου* 107· ἢ καὶ ὀνόματα λαῶν ὅπως *Οδγγοί*, *Παρασπόνδ.* *Ζωτ.*, *Μάχη Βάρν.*, ἔκδ. *Moravcsik*, C 462), *Τοῦρκοί*, *Τριβῶλη*, *Ταγιαπιέρρας*, ἔκδ. *Irmscher*, 187, κλπ.¹⁶.

Τὸ *τσακίζομαι* μὲ ὑποκείμενο τὸ οὐσιαστικὸ *καράβι* σημαίνει φυσικὰ «καταστρέφομαι, ναυαγῶ», *Ἀσσίζ.* 50₃, 295₉, 51₁₀, 51₁₃, 7₁₄. Ἡ μετοχὴ πάλι *τσακισμένος*, σὲ τέτοιες περιπτώσεις, ὅταν ἀναφέρεται σὲ πρόσωπο, *Ἀπολλών.* (Janss.) 316, σημαίνει «ναυαγός». Θὰ μπορούσε νὰ παραβάλλη κανεὶς καὶ τὸ κοινὸ σήμερα *χτυπημένος*, καθὼς καὶ τὸ κρητικὸ *βαρισμένος*, ποὺ σημαίνουν «πληγωμένος». Γιατὶ τὸ ρῆμα σημαίνει ἀπλῶς «τραυματίζομαι» ὅταν ἔχῃ ὑποκείμενο λέξη ποὺ σημαίνει ζῶο ἢ καὶ ὅταν ὑποκείμενο εἶναι ὁ ἄνθρωπος· λ.χ. *Βακτηρία ἀρχιερέων*, ἔκδ. *Μομφερράτου*, *Δελτ.* *Ἰστ.* *Ἑθν.* *Ἑτ.* 3, 118 ρξδ' (ὑποκ. ἡ λέξὴ *ἄλλογο*).

Τὸ *τσακίζομαι* σημαίνει καὶ «προσπαθῶ νὰ...». Σ' αὐτὴ τῇ σημασίᾳ ἀπαντᾷ τὸ ρῆμα λ.χ. στὸ *Μαχαιρᾶ* 290₁₂. Γιὰ τῇ σημασίᾳ αὐτῇ πβ. τῇ σημερινῇ ἔκφραση «σκοτώνομαι νὰ...» (=προσπαθῶ νὰ...). Συγγενικὴ εἶναι καὶ ἡ σημασία τοῦ «σπεύδω», *Μαχαιρ.* 50₂₅. Μὲ τῇ σημασίᾳ «προσπαθῶ» τοῦ *τσακίζομαι* πρέπει νὰ συνδεθῇ ἡ χρῆση *ἐτσάκισα τὸ κεφάλι μου*, ποὺ ἔχει συνώνυμη τὴν ἔκφραση: *ἔσπασα τὸ κεφάλι μου*. Τὸ νόημα εἶναι ὅτι τόσο ἐπροσπάθησα ὥστε ἐταλαιπωρήθηκε (ἐτσάκιστηκε) τὸ κεφάλι μου. Ἐπομένως ἡ σημασία τοῦ *τσακίζω* στὴν περίπτωσιν αὐτὴν δὲ συνδέεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «συντρίβω», ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ.

Τὸ *τσακίζομαι* σημαίνει «ἐξαφανίζομαι» στὴν ἔκφραση *τσακίσου ἀπὸ μπροστά μου*¹⁷. Ἡ σημασία αὐτὴ πρέπει νὰ συνδεθῇ μὲ ἐκείνη τοῦ «καταστρέφομαι».

Ἀξίζει τώρα νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ὀρισμένα παράγωγα τοῦ *τσακίζω*, ὅπως *τσάκισμα* (ν), *τσακισμός*, *τσάκιση*, *τσακίδι* (*ἀποτσακίδι* καὶ *ἀποτσάκιδιο*). Ἐν πρώτοις γιὰ τὸ οὐσιαστικὸ *τσάκισμα* (ν) πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἔχει τὶς κανονικὰς σημασίαις ἐνὸς οὐσιαστικοῦ ποὺ παράγεται ἀπὸ τὸ ρῆμα *τσακίζω*,

16. Τὸ ρῆμα (μὲ ὑποκείμενο *ὅλοι τοὺς*) ἔχει περισσότερον τῇ σημασίᾳ «διαλύομαι (ὡς δμάδα)» παρὰ «νικῶμαι» στὴ *Διήγησιν* *Μιχαὴλ Βοϊβόδα* (*Legrand*, *Recueil de poèmes histor.*, σελ. 102 στ. 976).

17. Πβ. τῇ συνώνυμῃ ἔκφρασι: *ἄντε χάσου!*

πού κλείνει μέσα του τη γενικότερη σημασία της «συντριβής». Χρησιμοποιείται το ουσιαστικό και στην ειδικότερη σημασία «ναυάγιο» όταν πρόκειται για το γεγονός, όχι για το πλοίο που έναυάγησε. Γνωστή είναι και η χρήση του ουσιαστικού στη σημασία «κλάσμα» (μαθηματικώς) ¹⁸.

Το ουσιαστικό *τσάκισμα* σημαίνει και έπωδος. Το πράγμα λέγεται στην Κρήτη και *άποτσάκισμα* ¹⁹. Πρόκειται, όπως είναι γνωστό, για «φράση που γυρίζει, επανέρχεται, επαναλαμβάνεται» (γι' αυτό άλλωστε η έπωδος λέγεται και *γύρισμα*). Έχουμε και εδώ την έννοια της διακοπής της σειράς, του σπασίματος του ποιήματος ²⁰. Το ουσιαστικό *τσάκιση* κυριολεκτείται σήμερα στην «τσάκιση του παντελονιού». Άλλά τη λέξη τη βρίσκω και σε κείμενο του 15. αιώνα ²¹, όπου γίνεται λόγος για την τσάκιση του *σίτου* (μέσα σε νερό) για να γίνει το *καταστατόν*, μια γαλακτώδης κόλλα. Το ουσιαστικό *τσακίδι* δέν το βρίσκω, εγώ τουλάχιστον, σε παλαιότερο δημώδες κείμενο. Σήμερα είναι γνωστό μόνο από την έκφραση (*ἄμε στὰ τσακίδια*). Δέν είναι άγνωστα και τὰ σύνθετα *άποτσακίδι* και *άποτσάκιο* (=άπομεινάρι σπασμένου πράγματος): καταχωρίζονται στο *Ίστορικό Λεξικό*, λ. *άποτσακίδι*. Το *τσακίδι* είναι βέβαια κομμάτι από τσάκισμα, από σπάσιμο ²². Το ουσιαστικό τώρα *τσακισμός* σημαίνει συντριβή (πολεμική) στο *Μαχαιρά* Ο 656 σημ. 4.

Είδαμε ότι το ρήμα *τσακίζω* στο *Μαχαιρά* (378₂₂) σημαίνει και «πειθω». Σημειώνω τώρα ότι τη σημασία του «πειθω» έχει στο *Μαχαιρά*, καθώς και στο σημερινό κυπριακό ιδίωμα, και το σύνθετο *άποτσακίζω*. Το ρήμα το μνημονεύει ο Α. Σακελλάριος ²³, που παρέχει τη σημασία «άποτρέπω» και προκειμένου για το *Μαχαιρά* και προκειμένου για το σημερινό κυπριακό ιδίωμα. Είναι όμως, νομίζω, χρήσιμο να εξετάσουμε από κοντά τὰ σχετικά χωρία του Χρονικού του *Μαχαιρά* για να διαπιστώσουμε τις τυχόν αποχρώσεις σημασιών που άπαντούμε σ' αυτά. Ίδου τὰ σχετικά χωρία. Άς αρχίσουμε από το χωρίο που μᾶς παρέχει το ρήμα σε μια χρήση που και αυτή μᾶς βοηθεῖ για να κατανοήσουμε τη σημασιολογική εξέλιξη πρὸς την έννοια του «πειθω». Το χωρίο αυτό είναι το ακόλουθο (*Μαχαιρ.* 184₂₅): «Και ἐπῆγεν ὁ ἕνας ἀπὸ τὴν μίαν μερίαν και ἀπὸ τὴν ἄλλην ἐκείνος, και ὁτόσα ἁποτσακίσαν τὸν σουλτάνον και τόσα

18. Βλ. πρόχειρα σε πολλά σημεία του δημοσιεύματος: H. Hunger - K. Vogel, *Ein byzantinisches Rechenbuch des 15. Jahrhunderts*, Βιέννη 1963.

19. Βλ. *Ίστορικόν Λεξικόν* στη λ.

20. Το ουσιαστικό *τσάκισμα* στη σημασία αυτή μᾶς θυμίζει τη σημασία του γαλλικού *détruire*, που καμιά φορά σημαίνει *faire cesser*.

21. Βλ. Ν. Έλληνομνήμονα 1, 1904, 371.

22. Ή έρμηνεία του *τσακίδια* ως τόπου όπου τσακίζονται [!], όπως σημειώνεται στο *Μέγα Λεξικόν* του Δημητράκου και στο Συμπλήρωμα του Λεξικού της Πρωτας, είναι άτυχής.

23. Τὰ κυπριακά Β' 465.

τοῦ εἶπασιν, ὅτι: «Ὁ Θεὸς θέλει πέφειν μεγάλην παιδευσιν εἰς αὐτῆς μας, ἂν δὲν ποίσης ἀγάπην, ὅτι ἐμάθαμεν καὶ ὅλοι οἱ χριστιανοὶ μέλλει νὰ σωρευτοῦσιν νὰ ἔλθουν καταδικά σου νὰ σὲ ἐξαλείβουν καὶ νὰ καταλύσουν καὶ τὸν σουλτανικὸν λαόν». Στὸ χωρίο αὐτὸ (184₂₆) ὁ Dawkins μεταφράζει: *so much so that they broke down his intentions, saying to him continually*. Δὲ νομίζω ὅμως ὅτι ἐδῶ τὸ ρῆμα ἀποτοσακίζω ἔχει τὴν προχωρημένη σημασίαν «ἀποτρέπω, μεταπειθῶ». Ἡ ἀκριβὴς σημασία στὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι ἐκείνη πού ἀπαντοῦμε στὶς νεώτερες ἐκφράσεις τοῦ τὰ ἐκοπάνησε, τοῦ τὰ ἐχτύπησε, τοῦ τὰ εἶπε ἀπὸ τὴν καλὴ (= μὲ ἀυστηρότητα), τοῦ εἶπαν καὶ τοῦ εἶπαν²⁴. Ἀπὸ τὴ χρῆση αὕτη εὐκολα ἐρχόμαστε στὴν ἔννοια τοῦ «κατανικῶ, ὑπερνικῶ» (τὴν ἀντίδραση κάποιου σὲ ἓνα ζήτημα) γιὰ νὰ προχωρήσωμε κατόπιν στὴν ἔννοια τοῦ «πειθῶ», πού τὴν βρίσκομε στὸ ἀκόλουθο χωρίο (Μαχαιρ. 378₃₆): καὶ ἐφάνη μου νὰ τοὺς ἀποτοσακίσω νὰ ἔλθω εἰς τὴν ὑπόταξιν τοὺς ὁρισμούς σου. Μιὰ προχωρημένη σημασία ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ «πειθῶ» συναντοῦμε στὸ ἐξῆς χωρίο (394₈) τοῦ Μαχαιρᾶ: Καὶ μοναῦτα οἱ μαντατοφόροι οἱ Γενουβῆσοι ἐποτοσακκίσαν (τὸ ἐποτσουκκίσαν, πού εἶναι γραφὴ ἑνὸς χειρογράφου, εἶναι ἀσφαλῶς σφάλμα) τοὺς ἰβ' Ἀμοχουστιανούς ν' ἀφήσουν ἀνοικτὰ... Ἐδῶ τὸ ρῆμα σημαίνει μᾶλλον «ἐξαναγκάζω». Ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ «ὑπερνικῶ τὴν ἀντίσταση» μπορούσαμε ἐξαίρετα νὰ ἔρθωμε στὴ σημασίαν τοῦ «ἀποτρέπω (ἀπὸ κάτι) κάποιον», σημασία πού τὴν ἔχει τὸ ρῆμα στὰ παρακάτω χωρία τοῦ Μαχαιρᾶ (638₃₁) (ἐδῶ μὲ ἀντικείμενο καὶ ἐμπρόθετο προσδιορισμὸς): Καὶ διὰ τοῦτον ἔπεφεν τὸν ἡγαπημένον του νιόν εἰς τὸν ρήγα νὰ τὸν ἀποτοσακίσῃ ἀπὸ τὸ κακὸν θέλημα τὸ εἶχεν νὰ πάγῃ νὰ καταπροσωπίσῃ τοῦ σουλτάνου, ὅτι εἶναι ὁ σουλτάνος πολλὰ δυνατὸς καὶ παρὰ τὰ πάντα βουθᾶ σου καὶ ἡ δικαιοσύνη, ὅτι ἔμοσεν ὁ ρήγας καὶ οἱ λᾶς του νὰ μὲν δώσουν σιτάρην ἢ φαγοῦραν τοὺς κουρσάρηδες, οὐδὲ ν' ἀγοράζουσιν τοὺς σκλάβους ἀπὸ τοὺς κουρσάρηδες, καὶ ἐγίνησαν ψεματάρηδες· (46₃, ἐδῶ χωρὶς ἐμπρόθετο προσδιορισμὸς): Καὶ εἰς ταῦτα οὗλα ὁ σινεσκάρδος δὲν ἦτον, καὶ μανθάνοντά τον ἐκαβαλλίκευσεν καὶ ἡ ρήγαινα ἡ μητέρα τοῦ ρηγὸς καὶ ἐπῆγα ν' ἀποτοσακκίσουν τὸν νιόν της καὶ τοὺς ἄρχοντες· (46₃₀, ἐπίσης ἐδῶ χωρὶς ἐμπρόθετο προσδιορισμὸς): Θωρώντα ἡ ρήγαινα ὅτι δὲν ὠφελεᾶ καὶ δὲν ἠμπόρεσε νὰ τοὺς ἀποτοσακκίσῃ παρὰ σκάνταλον ἐγινίσκετον, ἐστράφην πρὸς τὸν ρήγαν πολλὰ πικραμμένη μὲ κακὴν καρδίαν. Τὸ ἀποτοσακίζω λοιπὸν σὲ ὁρισμένα χωρία τοῦ Μαχαιρᾶ ἔχει τὴν σημασίαν πού ἔχει καὶ τὸ ἀπλό τσακίζω, ὅπως εἶδαμε στὴν Κύπρο, δηλ. «πειθῶ, μεταπειθῶ».

24. Πβ. τοῦ τὸ χτύπησα = τοῦ ἔδωσα νὰ τὸ καταλάβῃ (ὅπου μάλιστα τὸ ἔδωσα εἶναι, νομίζω, συνώνυμο τοῦ ἐχτύπησα). Ἐδῶ ἀξίζει νὰ σημειώσωμε ὅτι καὶ στὰ παλαιὰ ὁσμανλικά τὸ ρῆμα *cahtmak* σημαίνει «κάνω κάποιον νὰ καταλάβῃ, κάνω κάποιον νὰ καταλάβῃ καλὰ μιὰ ἰδέαν».

2. ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ

‘Ο Ἀδαμάντιος Κοραῆς²⁵ δίνοντας τὶς βασικὰς σημασίαις τοῦ ρήματος *τσακίζω* (θραύω, θρύπτω, συντρίβω, κόπτω) ὑποστηρίζει ὅτι «συγγενεῖ με τὸ *τσακίον*, ὄργανον κοπτικὸν μετρίου μήκους, τοῦ ὁποῦ τοῦ μεγαλύτερον λέγεται *μαχαίριον* καὶ *μάχαιρα*, χρήσιμα εἰς τοὺς πολέμους». Προσθέτει κατόπιν ὅτι ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς σημασίας «ἡ κατὰ τὸν πόλεμον θραῦσις καὶ ὁ συντριμμός ὠνομάζετο *τζακισμός*²⁶, καθὼς καὶ τὸ *τζακίζω* ἐσήμαινε τὸ κατὰ τροπὸν τοὺς ἐχθρούς». Παραπέμπει μάλιστα ὁ Κοραῆς στὰ παραδείγματα ποὺ παρέχει ὁ Δουκαγγίος στὸ λῆμμα *τζάκισμα* καὶ στὰ ἄλλα συναφῆ με αὐτό. Νομίζει ὁ Κοραῆς ὅτι καὶ τύπος *σακίζω* καὶ *σακκίζω*, ποὺ ἀπαντᾷ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ συναφῆ λήμματα τοῦ Δουκαγγίου ὡς τύπος «εὐφρονότερος», ὅπως λέει, τοῦ *τσακίζω*, ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκογένεια. ‘Ο Κοραῆς ὑποθέτει ὅτι καὶ τὸ οὐσιαστικὸν *τσακίον*, γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησε, καὶ τὸ ρῆμα *τσακίζω*, πρέπει νὰ ἀναχθοῦν σὲ παλιὰ γερμανικὴ λέξη *Sächs* ἢ *Säx*, ποὺ σημαίνει τὸ σουγιά καὶ πού, κατὰ τὴ γνώμη του, δὲν ἀποκλείεται νὰ σχετίζεται με τὸ λατινικὸν *secare* (=κόβω). Στὸ βάθος δηλ. ὁ Κοραῆς δὲ φαίνεται νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι ἡ λέξη *τσακίον* προέρχεται ἀπὸ τὴ γερμανικὴ αὐτὴ λέξη· ἀφοῦ ἐνδιαθέτως τὴ συσχέτιζε ἀπ’ εὐθείας με τὸ λατινικὸν *secare*, προτείνοντας συσχετισμὸν *τσακίον* - *Sächs* με τὴν αἴρεση: «ἐὰν δὲν τὴν ἔλαβαν καὶ ἐκεῖνοι²⁷ ἀπὸ . . .». ‘Ομως προέλευση ἀπὸ τὸ λατινικὸν *secare* εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανη. Θὰ χρειαζόταν ἡ δύσκολη ἐδῶ τροπὴ τοῦ *e* τοῦ *secare* σὲ *a*, ἐνῶ τὸ *s* θὰ μπορούσε κατ’ ἀρχὴν νὰ γίνῃ *τσ*²⁸.

‘Ο Κοραῆς προσθέτει περαιτέρω καὶ μεταφορικὰς χρήσεις τοῦ ρήματος *τσακίζω*, καθὼς καὶ ὅτι «ἀπὸ τὴν αὐτὴν πηγὴν²⁹ παράγεται καὶ τὸ *τσακόνω*, *μαχητικὴ* λέξις καὶ αὐτὴ». Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι ἄλλοι³⁰ ἐσημείωσε τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὸ ρῆμα ὑποστηρίζοντας διαφορετικὴ ἀποψη: «*Videtur τσακίζω*, γράφει, *corruptum esse ab ἐξακίζω*, i. e. *acie vel acumine privo obtundo quod de sagitta proprie dici potest*» καὶ παραπέμπει σὲ κάποιον γερμανικὸν λεξικὸν γιὰ τὴ λέξη *Sachs*. Πρέπει ὅμως νὰ ἔχωμε ὑπόψην μας ὅτι ρῆμα *ἐξακίζω* δὲ μαρτυρεῖται.

25. Ἀτακτα Α’ 224, λ. *τζακίζω*.

26. Πρόφερε βέβαια: *τσακισμός*.

27. Φυσικὰ ἐννοεῖ τοὺς Γερμανούς.

28. Πβ. *secur* - *τοκουρί*. Ἀνάλογη ἐντύπωση ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Κοραῆ, καθὼς διαπίστωση μεταγενεστέρως, ἔχει καὶ ἡ *St. Krawczynski*, ‘Ο Πουολόγος, Βερολίνο 1960, σελ. 90.

29. Ἐννοεῖ ἀσφαλῶς τὸ *τσακίον*.

30. Α. Κοραῆ, Ἀνέκδοτοι λεξιλογικαὶ σημειώσεις καὶ ἐπιστολαί, 1934, σ. 60-1.

‘Ο G. Meyer³¹, ἀλλὰ καὶ παλαιότερα ἀπ’ αὐτὸν ὁ Franz Miklosich³², ἀνάγουν τὸ ρῆμα στὴν τουρκικὴ λέξη *rakmak* (=χτυπῶ). Ὁ Μένος Φιλήντας³³ παράγει τὴ λέξη ἀπὸ τὸ *διακκίζομαι (=κάνω ἀκκισμούς), στηριγμένος στὸ ὅτι τὸ τσάκισμα ἔχει καὶ τὴ σημασίαν, πρόσφατη ὁμῶς, τοῦ ἀκκισμού. Ὁ Ν. Π. Ἀνδριώτης ἐξάλλου ὑποθέτει³⁴ ὅτι τὸ ρῆμα παράγεται (ἴσως ἀπὸ τὸν ἥχο τσάκ (ὀνοματοπ.)).

Ὁ Α. Τσοπανάκης³⁵ ἐτυμολογεῖ καὶ αὐτὸς τὸ ρῆμα τσακίζω (στὴ Ρόδο τσακκίζω) ἀπὸ τὸ *ἐξακίζω. Ὅμως, ἐνῶ ὁ Κοραῆς κάτω ἀπὸ τὸ ὑποθετικὸ ἐξακίζω βλέπει τὴν ἀκίδα, ὁ Τσοπανάκης νομίζει ὅτι τὸ δικό του ὑποθετικὸ ἐξακίζω προῆλθε ἀπὸ τὸ *ἐξαικίζω. Πρέπει πάντως νὰ παρατηρήσω ἀμέσως ὅτι τὰ αἰκίζω, -ομαι ἀπαντοῦν μὲ τὴ σημασίαν «προξενῶ κάκωσι, βλάβη» καὶ ἀπέχουν αἰσθητὰ ἀπὸ τὶς σημασίαις τοῦ τσακίζω. Τὴν ἐτυμολογίαν αὕτῃ τοῦ Τσοπανάκη φαίνεται νὰ δέχεται ὁ St. Caratzas³⁶, ἀφοῦ μιλώντας γιὰ τροπὴ τοῦ ξ σὲ τσ παραθέτει τὸ παράδειγμα ἐξακκίζω > τσακκίζω, ἀντλημένο ἀπὸ τὸ παραπάνω δημοσίευμα τοῦ Τσοπανάκη. Ὅτι βέβαια τὸ ξ γίνεται τσ σὲ ὀρισμένα ἰδιώματα (Ρόδος, Τσακωνιά, Κύπρος, κλπ.) ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ³⁷.

Ἄς ἐπιχειρήσωμε τώρα μιὰ ἐξέταση τῶν ἀπόψεων ποὺ ἔχουν διατυπωθῆ γιὰ τὴν ἐτυμολογίαν τῆς λέξης. Πρέπει εὐθὺς ἀμέσως νὰ πῶ ὅτι οἱ γνώμες ποὺ ὁ Κοραῆς ἔχει διατυπώσει σὲ δύο διαφορετικὲς στιγμὲς δὲν μποροῦν νὰ εὐσταθήσουν. Ἄς ἐξετάσωμε ὁμῶς πρῶτα τὴ λέξη τσακί(ον). Ἡ λέξη ἀπαντᾷ σήμερα στὸν τύπο τσακί³⁸. Μεσαιωνικὴ δὲν τὴν ὀνομάζει ὁ Κοραῆς, φαίνεται ὁμῶς ὅτι θὰ πίστευε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ μεσαιῶνα. Ὁ Ἀνδριώτης μάλιστα κάνει ρητῶς λόγο³⁹ γιὰ τὸ «μεσ. τσακίο(ν)». Πρέπει ὁμῶς νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ λέξη (ὅσο ξέρω) δὲ βρίσκεται μαρτυρημένη σὲ μεσαιωνικὰ δημῶδη κείμενα. Τὸ τσακί ποὺ διαβάζομε στὴν ἔκδοσι τῶν Προδρομικῶν ποιημάτων (III 68, κριτ. ὑπόμν.) εἶναι ἐσφαλμένη γραφὴ τοῦ τσαγγί. Τὸ τσαγγί αὐτὸ ὑποδηλώνει καὶ ἡ ἐσφαλμένη γραφὴ τοῦ κώδικα (=Vindobonensis) τῆς Διηγέσεως. . . . Βελισσαρίου (ἔκδ. Wagner, Carmina graeca), στίχ. 142, τζακήν, ποὺ δὲν

31. Albanesische Studien IV, 1895, 114.

32. Die türkischen Elemente in d. südost.- und osteurop. Sprachen A', 1884, 35. Πβ. καὶ σελ. 92.

33. Γλωσσογνωσία καὶ γλωσσογραφία ἑλληνική, Α' 144.

34. Ἑτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς², λ. τσακίζω.

35. Essai sur la phonétique des parlers de Rhodes, 1940, σ. 115.

36. Sull'etimologia di τσαλλος, Aevum 25, 1951, 103.

37. Βλ. λ.χ. Α. Τσοπανάκη, ὁ.π. καὶ St. Caratzas, ὁ. π., 103-4.

38. Βλ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικὸν τῆς ἑλλην. γλώσσης καὶ Πρωτας, Λεξικὸν τῆς ἑλλην. γλώσσης.

39. ὁ. π.

τῇ δέχτηκε στὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως τοῦ ὁ Wagner, χωρὶς καὶ νὰ ὀρθογραφῇ σωστά τῇ γνήσια λέξῃ τσαγγίν. Ἐπομένως ἀκόμη καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲ θὰ ἦταν δυνατὸ ἀπὸ τὸ ἀρκετὰ νεώτερο τσακί (=μαχαιράκι ποὺ διπλώνει στὸ κλείσιμο) νὰ προέλθῃ τὸ τσακίζω. Καὶ βέβαια τὸ τσακί αὐτὸ δὲν προέρχεται ἀπὸ τῇ γερμανικῇ λέξῃ ποὺ προβάλλει ὁ Κοραῆς ⁴⁰, ἀφοῦ ἡ λέξῃ πρέπει νὰ μᾶς ἦρθε ἀπὸ τὰ τουρκικά. Στὴ γλώσσα αὐτῇ τὸ διπλωτὸ μαχαιράκι, ὁ σουγιάς, λέγεται *zakı* ⁴¹. Προσθέτω ἀκόμη καὶ τοῦτο: Ὁ Δουκάγγιος στὸ λῆμμα *τζακκή*, ποὺ ὑπάγεται στὸ γενικότερο *τζακίζειν*, τοῦ Λεξικοῦ τοῦ γράφει: «Fissura. Glossae Botanicae MSS. Colberteae: ἀριστολογία, τῆς κόρης τζακῆν». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Δουκάγγιος ἐν πρώτοις μᾶς δίνει τὴ σημασία τῆς λέξης τσακί (φυσικὰ τὸ οὐσιαστικὸ αὐτὸ πρέπει νὰ ἔρχεται ἀπὸ τὸ τσακίζω) εἶναι λέξῃ ποὺ δὲν τὴν ἔχομε μαρτυρημένη: Fissura. Ἀλλὰ συγγέοντας τῇ λέξῃ αὐτῇ (τσακί) μὲ τῇ λέξῃ τσαγγί (=ὑπόδημα) συμπληρώνει γράφοντας ὅτι σὲ γλωσσάριο ἀπαντᾷ ἡ λέξῃ ἀριστολογία, ποὺ λέγεται ἀλλιῶς τσαγγίν τῆς κόρης = ὑπόδημα τῆς κόρης. Τὴν ἐρμηνεῖα μου τῶν παρατηρήσεων τοῦ Δουκαγγίου τῇ στηρίζει, νομίζω, τὸ ὅτι ἡ ἀριστολογία (=βοτάνι ποὺ εὐκολύνει τὸν τοκετό· ἄλλος τύπος: ἀριστολογεῖα) ἡ κρητικῇ, ποὺ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Πλίνιο ⁴², λέγεται στὴ λαϊκῇ γλώσσῃ μεγάλο βοτάνι ἢ στιβάνι (=ὑπόδημα) τοῦ λαγοῦ ⁴³. Ἐπομένως δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς ξενίσῃ ἂν λεγόταν καὶ τσαγγίν (=ὑπόδημα) τῆς κόρης ⁴⁴. Ὀνομασίες ἀνάλογες μὲ τὸ στιβάκι τοῦ λαγοῦ ἢ τὸ τσαγγίν τῆς κόρης, προκειμένου γιὰ φυτὰ, καταγράφω ⁴⁵ τὰ ἑξῆς: μαλλιά τῆς Παναγίας, νεραϊδόνημα τῆς ἀλεπούς ἢ τῆς κουρούνας τὸ μετᾶξι.

Ὅπως θὰ δοῦμε καὶ πιὸ κάτω, ἡ λέξῃ τσακί (=μαχαιράκι διπλωτὸ) δὲ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ τσακίζω. Οὐτε δηλαδὴ τὸ τσακίζω προῆλθε ἀπὸ τὸ τσακί, οὔτε τὸ τσακί ἀπὸ τὸ τσακίζω. Γιατὶ βέβαια ἡ ἀποψη τοῦ Κοραῆ ὅτι, ἐπειδὴ τὸ τσακίον συγγενεῖ νοηματικῶς μὲ τὸ «μαχαίριον» καὶ τὴν «μάχαιραν», ποὺ εἶναι «χρήσιμα εἰς τοὺς πολέμους», θὰ μπορούσε ἡ «θραύση» ποὺ γίνεται στὸν πόλεμο νὰ λέγεται τσακισμός δὲν εἶναι πειστικῇ. Ἀλλὰ γιὰ τὸ ῥῆμα τσακίζω καὶ τὰ παράγωγά του θὰ γίνῃ, ὅπως εἶπα, ἐκτενέστερος λόγος παρακάτω.

40. Ἀτακτα Α' 224 - 5.

41. Βλ. Κ. Χατζηιωάννου, Περὶ τῶν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νεωτέρῃ κυπριακῇ ξένων γλωσσικῶν στοιχείων, Ἀθήνα 1936, σ. 153, λ. *τσάκκιν* καὶ Γ. Παγκάλου, Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς Κρήτης, Δ' 207.

42. Φυσικὴ Ἱστορία 25, 95.

43. Βλ. Θ. Χελδράτχ - Σπ. Μηλιαράκη, Τὰ δημῶδη ὀνόματα τῶν φυτῶν, σελ. 103.

44. Πβ. καὶ Ἱστορικὸν Λεξικόν τῆς νέας ἑλληνικῆς, λ. ἀμπελοκλάδι τό, 3.

45. Ἀντλῶ ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸν Λεξικόν, λ. ἀμπελοκλάδι 2.

* Ἀς ἐξετάσωμε τώρα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ρῆμα *σακίζω*, πού τις σημασίες του δὲν τις ἤξερε ὁ Κοραΐς, ἀφοῦ δεχόταν τὸ συσχετισμὸ πού ἔκανε γιὰ τὸ ρῆμα αὐτὸ ὁ Δουκάγγιος σχετίζοντάς το μὲ τὸ *τσακίζω*.

Εὐθύς μετὰ τὸ λῆμμα τοῦ λεξικοῦ του *τζάκισμαν* ὁ Γάλλος βυζαντινολόγος σημειώνει μὲ λῆμμα *ζακίζειν* τὰ ἀκόλουθα: *ζακίζειν pro τζακίζειν, semper habet Romanus Nicephorus in Grammatica MS. Chronicon MS Georgii Hamartoli in Justiniano Rhinotmeto: «τοὺς μὲν γὰρ προφανῶς ἔσφαξεν, τοὺς δὲ νυκτὸς ἐσάκιζεν»*. Τὸ ὅλο χωρίο τοῦ Γεωργίου ⁴⁶ ἔχει ὡς ἐξῆς: οὐ μὴν δέ, ἀλλὰ καὶ κατὰ πάντων ἐκμανεῖς καὶ λυσσῆσας ἀναρίθμητον πλῆθος ἔκ τε τοῦ πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ συλλόγου διέφθαιρεν. Τοὺς μὲν γὰρ προφανῶς ἔσφαξεν, τοὺς δὲ νυκτὸς ἐσάκιζεν καὶ τοὺς μὲν πρὸς ἀριστοδαιπνα κλητορέων φαρμάκῳ δεινῶς τῆς παρουσίας ζωῆς ἐχώριζεν, τοὺς δὲ πρὸς ἐξορίαν δῆθεν ἐκπέμπων ἐφούρκιζεν».

Τί σημαίνει τὸ ρῆμα *σακ(κ)ίζω*; Οἱ Liddell - Scott τὸ θεωροῦν συνώνυμο τοῦ *σακεύω* ἀναγράφοντας ὡς σημασία τὸ *strain, filtrer* (=φιλτράρω). Καταγράφεται μάλιστα ἀπὸ τοὺς λεξικογράφους καὶ λῆμμα *σακελίζω*, πού θεωρεῖται βυζαντινὸς τύπος τοῦ *σακίζω*. Μὲ τὴ σημασία «στραγγίζω, διηθέω», πού μνημονεύεται ἀπὸ ἀρκετοὺς συγγραφεῖς, δὲν εὐοδοῦται τὸ νόημα τοῦ χωρίου τοῦ Γεωργίου Ἀμαρτωλοῦ. Γιὰ τὴν καλὴτερη κατανόησή του μᾶς βοηθεῖ τὸ ἐρμῆνευμα τοῦ Ἡσυχίου: «*σακκίζειν* ἐπὶ τοῦ ἐκκενῶσαι διὰ κλοπὴν τοὺς σάκκους». Ἐδῶ πρέπει νὰ παραβάλωμε ὅσα σημειώνει ὁ Ε. Στέφανος στὸ Θησαυρὸ του, λ. *σακκίζω*: «*Σακκίζειν etiam dicuntur saccularii fures; nam Hesych. expr. τὸ ἐκκενῶσαι διὰ κλοπὴν τοὺς σάκκους*». Ὁ Στέφανος δηλ. σημειώνει ὡς ἐρμῆνευμα τοῦ Ἡσυχίου τοῦτο: κλέπτοντας, λεηλατώντας γεμίζω τοὺς σάκκους. Ὅτι μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «ληηλατῶ» εὐοδοῦται τὸ νόημα τοῦ χωρίου τοῦ Γεωργίου Ἀμαρτωλοῦ εἶναι ἐντελῶς βέβαιο. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔννοια τοῦ *σάκου* συνδέεται καὶ σὲ ἄλλες γλῶσσες μὲ τὴ λεηλασία. Ἰδοὺ ἐκφράσεις ἣ λέξεις πού σὲ ἄλλες γλῶσσες ἐδήλωσαν τὸ λεηλατεῖν: ἰταλ. *mettere a sacco, saccheggiare* αὐτὰ σημαίνουν ὅ,τι καὶ τὰ *predare portando scompiglio e rovina*· κατ' ἐπέκτασιν: *derubare* (καὶ μεταφορικῶς)· μὲ προέλευση ἀπὸ τὸ *sacco* (στὴν κυριολεξία) *introdurre nel sacco*, ὅπως σημειώνει τὸ Λεξικὸ τοῦ Garzanti. Τὸ ἴδιο Λεξικὸ σημειώνει τὸ *sacco* ὡς συνώνυμο τοῦ *saccheggio* = λεηλασία, τὸ *saccardo* μὲ τὴ σημασία «ληστής». Γιὰ τὸ *saccomano* σημειώνει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ παλαιὸ γερμανικὸ *Sackmann*, πού δηλώνει τὸ ληστή. Προσθέτω ὅτι καὶ ὁ G. Cesana ⁴⁷ σημειώνει ὡς σημασίες τοῦ *saccheggiare la città* τὶς ἀκόλουθες: *devastare, depredare καὶ distruggere la città*.

46. ἔκδ. de Boor, σ. 733_a.

47. La parola giusta al momento giusto. Dizionario ragionato dei sinonimi e dei contrari, Μιλάνο [1967], σ. 198, λῆμμα 677.

Ἀντίστοιχα, στὴ γαλλικὴ γλῶσσα ἔχομε τὸ *saccager* μὲ προέλευση ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ *saccheggiare*, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίστοιχο *mettre à sac*⁴⁸. Προσθέτω ἀκόμη ὅτι στὴ μεσαιωνικὴ γαλλικὴ καὶ ἕως τὸ δέκατο ὀγδοο αἰῶνα ἦταν σὲ χρῆση τὸ ρῆμα *saquier*, ποὺ ἐσήμαινε «tirer violemment» (=ἀρπάζω), σημασία ποὺ διατηρεῖ τὸ ρῆμα ἕως σήμερα σὲ ὀρισμένα γαλλικὰ ἰδιώματα. Τῇ σημασίᾳ αὐτῇ τοῦ *tirer* βρίσκω καὶ στὸ ἀντίστοιχο ἰσπανικὸ ρῆμα *sacar*, ἐνῶ τῇ σημασίᾳ «ληηλατῶ» ἔχει τὸ ἰσπανικὸ ρῆμα *sacear*⁴⁹.

Γιὰ νὰ ξαναγυρίσωμε τώρα στὴ σημασίᾳ τοῦ *σακίζω*, παρατηρῶ καὶ πάλι ὅτι ἡ σημασία «ληηλατῶ» πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ καὶ νὰ θεωρηθῇ τὸ ἐρμηνευμα τοῦ Ἡσύχιου ὄχι μὲ ἐπιτυχία διατυπωμένο. Θὰ ἔπρεπε ὁ Ἡσύχιος νὰ σημειώσῃ ἐρμηνεύοντας: «ἐπὶ τοῦ ἐκκενωῶσαι διὰ κλοπὴν εἰς τοὺς σάκους»· ἐκκενωῶσαι δηλαδὴ εἰς τοὺς σάκκους καὶ ὄχι τοὺς σάκκους. Ὁ Ἡσύχιος ἐξέλαβε τὴν κλοπὴ στὴ μιά της, ἃς ποῦμε, μορφὴ ὡς κένωση τῶν σάκκων, ἐνῶ τὸ ρῆμα ὑπονοεῖ κένωση τῶν πολυτίμων μέσα στοὺς σάκκους.

Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ σημασία τῶν νεώτερων ρημάτων ἐνθυλακώνω (=ἀρπάζω καὶ βάζω στὴν τσέπη μου), τσεπώνω, κ.ἄ., καθὼς καὶ τοῦ ἰταλικοῦ *inlascare*.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω τὸ *σακίζω* δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ *τσακίζω*. Πλανῶνται ἐπομένως στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ὁ Δουκάγγιος καὶ ὁ Κοραῆς. Γιατὶ φυσικὰ δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ λέπτυνση τοῦ *τσι* σὲ *σ*, φαινόμενο ποὺ δὲν εἶναι ἄγνωστο σὲ νεοελληνικὰ ἰδιώματα⁵⁰. Ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ σάκου, τοῦ σακιοῦ καὶ ἀπὸ ἄλλῃ ἀποψῆ συνδέεται στὴ γλῶσσα μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀπάτης δείχνουν οἱ σημερινὲς ἐκφράσεις: *τὸν ἔβαλε στὸ σακί*, *τὸν ἔβαλε στὸ ντορβά*.

Μὲ τὴν εὐκαιρίᾳ αὐτὴ μποροῦμε ἴσως νὰ κατανοήσωμε καὶ τὸ λῆμμα *σακιτῶ* τοῦ Δουκαγγίου, ποὺ ἐρμηνεύεται στὸ Γλωσσάριό του: *deropulatio*, ἰταλ. *sacco* μὲ τὴν προσθήκη: *Apomasar in Mysteriis*⁵¹: «*δηλοῖ σακιτῶν καὶ ἔχθραν καὶ θραῦμα κακόν*». Παραπέμπει ἔπειτα ὁ λεξικογράφος στὸ λῆμμα του *τσακίζειν*, μὲ τὸ ὁποῖο μᾶς ἀφήνει νὰ ἐννοήσωμε ὅτι τὸ σχετίζει. Δίνει δηλαδὴ στὴ λέξη ὁ Δουκάγγιος τὴ σημασίᾳ «ληηλασία». Ἐπομένως τὸ *σακιτῶ* αὐτό, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι θηλυκοῦ γένους, ὀφείλομε νὰ τὸ σχετίσωμε ἐτυμολογικὰ μὲ τὸ ἰταλικὸ ρῆμα *saccheggiare* ἢ τὸ οὐσιαστικὸ *saccheggio*,

48. Βλ. A. Dauzat, J. Dubois καὶ H. Mitterand, *Nouveau dictionnaire étymologique et historique de la langue française* [1964], λ. *sac*², ὅπου μάλιστα καὶ σημειώνεται: «on emportait les objets pillés dans des sacs».

49. Βλ. τὸ *Diccionario Manual e ilustrado de la lengua española*² τῆς Real Academia Española, σ. 1358.

50. Βλ. Σ. Μενάρδο (Ἔπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 7, 1930, 250 σημ. 1).

51. Τὸ ἔργο τὸ εἶχε ὑπόψῃ τοῦ ὁ Δουκάγγιος σὲ χειρόγραφο.

ὁπότε τὸ σακιτζὰ πιθανῶς θὰ διαβαστῇ σακίτζο ἢ σακέτζο, ἂν στὸ σακιτζὰ δὲν ὑπόκειται ὁ πληθυντικὸς τοῦ ὀνόματος⁵².

Προσθέτω ὅτι ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἐρμήνευμα «κλεψία», ποὺ βρίσκομε γιὰ τὸ τσάκισμα (λ. τζάκισμα) στὸ Δουκάγγιο. Δὲν εἶναι τὸ πράγμα περιέργο, ἀφοῦ γιὰ τὸ Δουκάγγιο, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Κοραῆ, στὰ τζάκισμα (= τσάκισμα), ζάκισμα καὶ *σάκισμα ὑπόκειται ἡ ἴδια λέξη. Παρέχοντας λοιπὸν ἀπὸ γλωσσάριο τὸ ἐρμήνευμα «κλεψία» γιὰ τὸ τζάκισμα, στὴν οὐσία παρέχει ἐρμήνευμα τοῦ οὐσιαστικοῦ *σάκισμα, ποὺ σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπα προηγουμένως πρέπει νὰ ἐσήμαινε καὶ «λεηλασία»⁵³.

Ὁ Ν. Ἀνδριώτης⁵⁴ πιστεύει ὅτι τὸ ρῆμα τοῦτο προέρχεται «ἴσως ἀπὸ τὸν ἤχο τσάκ». Ὀνοματοποιημένο θεωρεῖ τὸ ρῆμα καὶ ὁ Ἀνθιμος Παπαδόπουλος⁵⁵.

Θὰ μπορούσαμε, νομίζω, νὰ δεχτοῦμε τὴν ὑπόθεση τοῦ Ἀνδριώτη ἂν δὲν εἶχαμε στὰ τουρκικὰ ἐν πρώτοις τὸ ρῆμα *zakmak* μὲ τὴ σημασία «χτυπῶ» καὶ παράλληλα τὸ *zakcak* μὲ τὴ σημασία «κομματιασμένος». Καὶ πράγματι πρὸς τὴν ἄποψη γιὰ τουρκικὴ προέλευση τοῦ ρήματος *tsakίζω* ἐστράφηκε ὁ Miklosich, ὅπως εἶδαμε, ἥδη ἀπὸ τὸ 1884⁵⁶.

Ἄς δοῦμε τώρα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ τουρκικοῦ *zakmak*. Στὴν παλαιὰ γλῶσσα τῶν Ὀσμανλίδων ἡ λέξη εἶχε τὴ σημασία «καταδιώκω καὶ χτυπῶ κάποιον» (γιὰ νὰ παραλείψω τίς διάφορες ἄλλες σημασίες τοῦ τουρκικοῦ ρήματος⁵⁷). Θὰ μπορούσε λοιπὸν κανεὶς νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι καὶ στὰ ἐλ-

52. Γιὰ τὸ ἰταλικὸ *sacco* καὶ τὸ νόημά του βλ. A. Dauzat, J. Dubois καὶ H. Mitterand, Nouveau dictionnaire étymologique et historique, λ. *sac* 2.

53. Δὲ θὰ ἄξιζε νὰ συζητηθῇ ἡ ὑπόθεση τοῦ Α. Σακελλαρίου, Τὰ κυπριακὰ Β' 830, ὅτι ἐνδεχομένως τὸ *tsakίζω* συνδέεται μὲ τὸ *tákω*.

54. Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς², λ. *tsakίζω*.

55. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς ποντικῆς διαλέκτου, 1961, λ. *τζακίζω*.

56. Βλ. σελ. 11 τοῦ δημοσιεύματος τούτου. Ἄν πρέπει νὰ πληροφορήσω σχετικὰ μὲ τὴν ἐρευνητικὴ μου πορεία πάνω στὸ θέμα ποὺ μὲ ἀπασχολεῖ, πρέπει νὰ δηλώσω ὅτι εἶχα προχωρήσει στὴ συγκέντρωση τοῦ ὕλικού μου τοῦ σχετικοῦ μὲ τὸ ρῆμα *tsakίζω*, τίς χρήσεις καὶ τίς σημασίες του, καθὼς καὶ τίς σχετικὲς ἐτυμολογικὰς ἀπόπειρες τῶν ἐρευνητῶν, καὶ εἶχα καταλήξῃ στὴν ἄποψή μου, ὅτι τὸ ρῆμα προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκ. *zakmak*, ὅταν διαπίστωσα ὅτι καὶ παλαιότεροι ἐρευνητὲς ἐβλεπαν τὴν ἴδια ἐτυμολογικὴ προέλευση τοῦ ρήματος.

57. Βλ. H. C. Hony - Fahir Iz, A Turkish - English Dictionary², Ὁξφόρδη [1957], λ. *zak* 2 καὶ *zakmak* 1. Ὁ τουρκολόγος τῆς Ecole des Langues Orientales τοῦ Παρισιοῦ κ. Izeddin εἶχε τὴν καλὴν νύκτα νὰ μοῦ ἀνακοινώσῃ ὅτι στὰ παλαιὰ ὀσμανλικά ἡ λέξη εἶχε δύο σημασίες: 1) καταδιώκω κάποιον· συκοφαντῶ, καταγγέλλω κάποιον· 2) φροντίζω ὥστε νὰ καταλάβῃ κάποιος, νὰ συλλάβῃ τὸ νόημα μιᾶς ἰδέας. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἐτυμολογικῶς τὸ γαλλ. *couper* σημαίνει «diviser d'un coup» (βλ. A. Dauzat, J. Dubois καὶ H. Mitterand, Nouveau dictionnaire étymologique, κλπ., λ. *couper*).

ληνικά ή πρωταρχική σημασία τοῦ ρήματος εἶναι τοῦ «καταδιώκω κάποιον (ἓνα ἄτομο) ἢ μιὰ ομάδα ὥστε νὰ διασπαστῇ, νὰ καταρρεύσῃ, νὰ συντριβῇ», «κατατροπῶνω, συντρίβω» (προκειμένου γιὰ ἀντίπαλο σὲ μάχη, γιὰ στράτευμα, κλπ.)· σημασία δηλ. ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴ σημασία, ὅπως εἶδαμε, τοῦ ρήματος στὰ παλαιὰ ὀσμανικά· ἐπομένως πρέπει τὸ ἑλληνικὸ ρῆμα νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκικὸ *zakmak*. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δὲν πρέπει νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι καὶ ἡ τουρκικὴ μετοχὴ *zakrak*, ποὺ σημαίνει «κομματιασμένος», θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσῃ στὴν ἐνίσχυση τῆς σημασίας «διασπῶ, συντρίβω, κομματιάζω» τοῦ ἑλληνικοῦ ρήματος.

Παράλληλο ἐξάλλου εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα τὸ ρ. *abbattere* μετὰ τὴν πρώτη του σημασία «fa cadere, gettare a terra» ἔχει τὴ σημασία «demolire» (καὶ μεταφ.), ὁπότε συνωνυμεῖ μὲ τὸ *distuggere*. Κατόπιν ἔρχεται ἡ σημασία τοῦ «colpire a morte, uccidere». Χαρακτηριστικὴ εἶναι στὰ ἰταλικά καὶ ἡ μεταφορικὴ σημασία τοῦ *deprimere* (*la notizzialo abbatté gravemente*). Τὸ *abbattersi* ἐξάλλου μεταφορικῶς σημαίνει *annilirsi, prostrarsi, esser preso da scoraggiamento*. Ἐδῶ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὀρισμένες χρήσεις τοῦ ἀμετάβατου ἑλληνικοῦ ρήματος *τσακίζω*, ποὺ σημαίνει καὶ «ὑποχωρῶ» (προκειμένου γιὰ κρῦο) καὶ «ἀποθαρρύνομαι, ὑποχωρῶ ὡς πρὸς τίς δυνάμεις μου» (προκειμένου γιὰ πρόσωπα).

Ἀνάλογες εἶναι καὶ οἱ σημασίες τοῦ γαλλ. *abattre* = *faire tomber, jeter par terre*, μεταφ. *ôter les forces physiques ou morales*, ἐξουθεχνῶ. Γι' αὐτὸ καὶ συνώνυμα εἶναι τὰ ρήματα *détruire, ruiner, renverser* καὶ *accabler, décourager, déprimer*. Προσθέτω μάλιστα τέλος ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ σημασία (*renverser en battant, en frappant*) θὰ εἶχε καὶ τὸ ὑποθετικὸ ρῆμα τῆς λαϊκῆς λατινικῆς **abbattuere*.

Δὲν παραλείπω ἐδῶ νὰ σημειώσω καὶ τοῦτο τὸ γεγονός, ποὺ ἔρχεται νὰ στηρίξῃ τὴν ἐτυμολόγησιν τοῦ ἑλληνικοῦ ρήματος ἀπὸ τὸ τουρκικὸ *zakmak*: ὅτι τὸ τουρκικὸ ρῆμα στὴν παλαιὰ γλῶσσα τῶν Ὀσμανλήδων εἶχε καὶ τὴ σημασία «κάνω κάποιον νὰ καταλάβῃ, νὰ συλλάβῃ μιὰν ἰδέαν»⁵⁸, εἶχε δηλ. σημασία ποὺ ἔχει καὶ τὸ ἑλληνικὸ ρῆμα *κοπανᾶω* (= *χτυπῶ, τσακίζω*) στὴν ἑκφραση τοῦ τὰ *κοπάνησε* = τοῦ τὰ *χτύπησε* (δηλ. τὸν ἔκαμε ὥστε νὰ τὸ καταλάβῃ, τοῦ ἔκαμε ὑπαινιγμὸ ἐλεγχτικόν)⁵⁹.

58. Βλ. σημ. 24.

59. Ἐσφαλμένα, νομίζω, ὁ Θ. Π. Κωστάκης (Ἡ Ἀνακού, 303) συσχετίζει τὸ *τδακοντῶ* τοῦ ἰδιώματος τῆς Ἀνακούς (ποὺ σημαίνει «οὐρῶ») μὲ τὸ τουρκικὸ *zakmak*, ποὺ σημαίνει, ὅπως παρατηρεῖ, «σιθίζω, πετιέμαι μὲ ὀρμή». Τὴ σημασία αὐτὴ τὴν ἔχει βέβαια ἡ τουρκικὴ λέξις, ὅμως κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ *τδακοντῶ* πρέπει νὰ μὴν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ *ἐξακοντῶ*, δηλ. *ἐξακοντίζω*.

3. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ «ΤΣΑΚΡΙΖΩ», ΤΟ «ΤΣΑΚΡΑ» ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΓΓΕΝΙΚΑ

Διάφορο ἀπὸ τὸ τσακίζω εἶναι τὸ ρῆμα τσακρῶ, ποὺ ἀπαντᾷ στὰ κυπριακὰ ἐρωτικά ποιήματα στὸν τύπον αὐτὸν καὶ στὸ σύγχρονο κυπριακὸ ἰδίωμα στοὺς τύπους τσακρῶ καὶ τσακρίζω, ὅπως ἐπίσης, καθὼς θὰ δείξω, καὶ στὰ ἰδιώματα τῆς Ρόδου καὶ τοῦ Πόντου. Πράγματι στὰ κυπριακὰ ἐρωτικά ποιήματα, ἔκδ. Pitsillidès, 151₁₆, διαβάζομε προκειμένου γὰρ τὴν ἀγαπημένην ὅτι

σημάδιν δείχνει καὶ τιμᾶ
καὶ τότε σβήνει καὶ τσακρᾶ.

Ἡ ἐκδότρια μεταφράζει τὸ δίστιχο: «Je crois à certains signes reconnaître qu'elle fait quelque cas de moi; tout aussitôt ces signes s'éteignent et disparaissent comme une étincelle»· σημειώνει ἡ ἴδια ὡς ἐρμήνευμα καὶ σχόλιο στὸ γαλλόφωνο λεξιλόγιό της: «se fendre, se briser. Se dit aussi des charbons qui craquent et pétillent». Γιὰ τοὺς σημερινοὺς κυπριακοὺς τύπους ποὺ ἐμνημόνευσα παραπέμπω στὸν Α. Σακελλάριο. Τὰ κυπριακὰ Β' 831, 8-που παρέχονται ὡς ἐρμηνεύματα τὰ ἐξῆς ρήματα: «ρατίζω, παίζω, κρατῶ». Πρέπει ἐδῶ νὰ παρατηρήσω ὅτι στὸ κρατῶ ἀσφαλῶς ὑπόκειται τυπογραφικὸ λάθος ἀντὶ κροτῶ, ἐνῶ στὸ ἐρμήνευμα παίζω ὑπόκειται ἰδιωματικὴ σημασία τοῦ ρήματος τούτου, ποὺ ἀπαντᾷ στὴν Κύπρο⁶⁰ μὲ τὴ σημασία «πυροβολῶ, κυνηγῶ, χτυπῶ» (ἐπαίξα ἔναν ὀρτύκιν, κλπ.), καθὼς καὶ στὴν Κρήτη⁶¹ μὲ ἀνάλογη σημασία (παίζω τὸ τουφέκι, τὸ κανόνι, παίζω μιὰ τουφεκιά, κλπ.).

Ἡ σημασία τοῦ «ραγίζω» φαίνεται νὰ εἶναι πραγματικὴ, καθὼς δείχνουν τὰ παραδείγματα ποὺ παρατίθενται (ἀναστενάζω, βκαίνῃν⁶² ἀχνός, κλαίω, τσακροῦν οἱ πέτρες). Ἡ σημασία τοῦ «σκῶ» εἶναι ἐπίσης βέβαιη, καθὼς δείχνει τὸ παράδειγμα: πιάσε τὸ μωρόν, γιατί' ἐτσάκρισε' πὸ τὰ κλάμματα. «Στενοχωροῦμαι, σκάζω» σημαίνει τὸ τσακρῶ στὴν ἔκφραση πᾶν νὰ τσακρίσουν τὰ δόντια τοῦ μωροῦ. Ἀπαντοῦν καὶ τὰ οὐσιαστικὰ τσάκισμαν (τὸ) = ράγισμα, τσακριὰ (ἡ) = κρότος, τσάκρα (ἡ) = ποντικοπαγίδα, καθὼς καὶ πολλὰ σύνθετα μὲ πρῶτο συνθετικὸ τὸ τσακρο-⁶³, ὅπως τσακρόκαττα (ἡ), ποὺ σημαίνει ποντικοπαγίδα καὶ τοῦτο⁶⁴.

Εἶπα ὅτι καὶ στὸ ροδιακὸ ἰδίωμα ἀπαντᾷ τὸ ἴδιο ρῆμα. Πράγματι ὁ Α. Τσορpanakis⁶⁴ μνημονεύει τὸ ρῆμα τσαγκρίζω μὲ τὸ γαλλικὸ ἐρμήνευμα «crier».

60. Βλ. Α. Σακελλάριον, Τὰ κυπριακὰ Β' 708.

61. Βλ. Στ. Ξανθοῦδίδη, Ἑρωτόκριτος, σελ. 649.

62. Βλ. ὅλα αὐτὰ στὸν Α. Σακελλάριο, δ. π., σ. 831.

63. Τὸ σύνθετο δημιουργήθηκε μὲ κάποια φιλοπαίγμοσύνη, ἀφοῦ ἡ τσάκρα ἀντικαθίστα κατὰ κάποιον τρόπο τὴ γάτα.

64. La phonétique des parlers de Rhodes, σ. 115.

Ὅτι πρέπει νὰ ταυτιστοῦν τὸ κυπριακὸ *τσαγκρίζω* - *τσαγκρῶ* καὶ τὸ ροδίτικο *τσαγκρίζω* θὰ φανῇ ἀπὸ ὅσα θὰ ἀκολουθήσουν.

Ἀλλὰ ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τοὺς κυπριακοὺς τύπους *τσαγκρίζω* καὶ *τσαγκρῶ*. Οἱ τύποι αὗτοί πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στὸ τουρκικὸ ρῆμα *çağırma*, ποὺ σημαίνει «φωνάζω μαζὶ μεῖς ἄλλους, κάνω θόρυβο»⁶⁵. Ἡ ἔννοια τοῦ κρότου καὶ τοῦ θορύβου ἀπαντᾷ σχετικὰ μετὰ τὸ ρῆμα *τσαγκρίζω* - *τσαγκρῶ* καὶ στὸ σημερινὸ κυπριακὸ ἰδιῶμα κατὰ τὴν παρατήρηση τῆς Siapkarakas-Pitsillidès⁶⁶, ποὺ, ὅπως εἶπα, σημειώνει: «se dit aussi des charbons qui craquent et pétillent». Φυσικὰ ἀπὸ τὴν ἔννοια αὐτῇ τοῦ κρότου ἐπήγαμε στὴν ἔννοια τοῦ ραγίσματος, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στὸ χωρίο τῶν κυπριακῶν ἐρωτικῶν ποιημάτων πρὸ προχωρημένη (τὸ ρῆμα ἐκεῖ σημαίνει «ραγίζω, καταστρέφωμαι, ἐξαφανίζομαι»⁶⁷).

Φυσικὸ εἶναι ἐπίσης ὅτι τὸ ρῆμα *τσαγκρίζω* - *τσαγκρῶ* ἐπῆρε μεταγενεστέρως καὶ τὴ σημασία «σπάζω, ἀνοίγω, ἀρχίζω νὰ φυτρώνω, παρασχίζω» (προκειμένου γιὰ σπόρους, δέντρα καὶ φυτὰ)⁶⁸.

Ἄν λάβουμε τώρα ὑπόψη μας ὅτι καὶ τὸ *τσαγκρίζω* στὴ Ρόδο, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Tsorpanakis⁶⁹, ἔχει τὴ σημασία «crier» (=φωνάζω), πρέπει νὰ συνδέσουμε τὸ *τσαγκρίζω* τοῦτο ὅχι μετὰ τὸ ὑποθετικὸ *ἐξαγγρίζω, ὅπως κάνει ὁ μελετητῆς αὐτός, ἀλλὰ μετὰ τὸ τουρκικὸ *çağırma*, ποὺ βρίσκεται μάλιστα πρὸ κοντὰ στὸ ροδίτικο τύπο παρὰ στὸν κυπριακὸ ἀπὸ ἀποψη φωνητική, ἀφοῦ καὶ σώζει τὸ τουρκικὸ *ğ* στὸ ἑλληνικὸ *γκ*. Ἀλλὰ πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι καὶ ἄλλιῶς δὲν εὐσταθεῖ ἡ σύνδεση τοῦ ροδίτικου *τσαγγρίζω* μετὰ τὸ *ἐξαγγρίζω, γιὰ τὸ ἀπλὸ ἀγγρίζω σημαίνει, ὅπως ξέρομε⁷⁰, «ἐρεθίζω, ἐξαγριώνω» καὶ περαιτέρω «δυσχερᾶσθαι».

Τέλος πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι τὸ *τσαγκρίζω*, ποὺ, ὅπως εἶπα ἤδη, ἀπαντᾷ καὶ στὸ ποντιακὸ ἰδιῶμα⁷¹, ἔχει καὶ ἐκεῖ ἀνάλογες σημασίες, ποὺ τίς σημειώνω κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Παπαδοπούλου: «1) κροτῶ διαρρηγνυόμενος· 2) βροντῶν ἀπολύω κεραυνόν· β) λάμπω δυνατὰ· γ) βλέπω ἰνδάλματα σπινθήρων· 3) καταφέρω κατὰ τινος ἰσχυρὸν πλῆγμα ὥστε νὰ παραχθῇ κρότος· 4) προκα-

65. Βλ. H. C. Hony - Fahir Iz, A Turkish - English Dictionary², λ. *çağırma*.

66. ἔκδ. Κυπριακῶν ἐρωτικῶν ποιημάτων, σ. 412, λ. *τσαγκρῶ*.

67. Πβ. μετὰ τὴν εὐκαιρίαν αὐτῇ τὴν ἐξελεγμένην σημασίαν τοῦ γαλλικοῦ *craquer* = *éclater* καὶ κατόπιν *être ébranlé, se désorganiser, menacer ruine* (βλ. P. Robert, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française, λ. *craquer*).

68. Βλ. Α. Παναρέτου, Κυπριακὰ γεωργικὰ λαογραφικὰ (Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 14, 1950, 156).

69. δ.π., σ. 115.

70. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς, λ. ἀγγρίζω καὶ Ε. Κριαρᾶ, Λεξικὸν τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας, 1100-1669, λ. ἀγγρίζω, ἀλλὰ καὶ Α. Tsorpanakis, δ. π., σ. 115 σημ. 5.

71. Βλ. Α. Παπαδοπούλου, Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς ποντικῆς διαλέκτου, λ. *τσακλίζω*

λῶ κρότον τῶν ἀρθρώσεων τῶν δακτύλων». Σύμφωνα δὲ μὲς ὅσα ἀναπτύχθηκαν παραπάνω δὲν ἔχει δίκιο ὁ Παπαδόπουλος ὅταν θεωρῇ τὸ ποντιακὸ ρῆμα προῖδν ὀνοματοποιίας.

Δυὸ λόγια τώρα γιὰ τὶς λέξεις *τσάκρα* καὶ *τσάγκρα*.

Ἡ λέξη *τσάκρα*, ποὺ στὴν Κύπρο⁷² δηλώνει τὴν ποντικοπαγίδα καὶ τὴν παγίδα γενικότερα, δὲ συνδέεται μὲ τὸ κυπριακὸ ρῆμα *τσακρῶ*, ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε προηγουμένως⁷³, ὅσο καὶ ἂν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ λέξη ἐσχηματίστηκε μεταρρηματικῶς ἀπὸ τὸ *τσακρῶ* (= κροτῶ, κλπ.), ἀφοῦ καὶ ἡ ποντικοπαγίδα λειτουργώντας παράγει κρότο. Ἡ λέξη *τσάκρα* συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα ἐνὸς εἰδους μεσαιωνικοῦ τόξου, ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὴ δύση: *τσάγκρα*. Ἡ λέξη αὕτη ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στὴν Ἑννα τὴν Κομνηνὴ (X, 8) καὶ σὲ πολλοὺς μεταγενέστερους ἀπ' αὐτὴν συγγραφεῖς εἶναι γνωστὴ μὲ τοὺς τύπους *τζάγκρα*, *τζάγρα*, *τζάκρα* καὶ *ζάγκρα*⁷⁴ καὶ κατὰ τὸν K. Ἀμαντο⁷⁵ σημαίνει σήμερα «παγὶς μυῶν ἢ πτηνῶν» καὶ σὲ ὀρισμένα μέρη «τουφέκι». Ὁ H. Grégoire⁷⁶ ὑποστήριξε ὅτι ἡ λέξη αὕτη δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ γαλλικὸ οὐσιαστικὸ *chancre* (ἢ *cancere*), ποὺ ἐδήλωνε «l'arbalète à cause de la force de son arc, rappelant des tenailles ou des pinces d'écrevisses». Ὁ Josse Staquet⁷⁷ ἐπιβεβαίωσε τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ Grégoire καὶ ἐξήγησε ἐκτενέστερα τὸ πρᾶγμα⁷⁸, ἐνῶ ὁ R. Dawkins⁷⁹ ἀπέναντι στὴ γνώμην τοῦ Grégoire προβάλλει τὴ

72. Βλ. Α. Σακελλαρίου, Τὰ κυπριακὰ Β' 831. Ἡ λέξη μὲ τὸν τύπον *τσάγκρα* καταγράφεται καὶ στοῦ Α. Mirambel τὸ Petit Dictionn. français - grec moderne et grec moderne - français, [1960] μὲ ἐρμηνεῦμα «piège, souricière».

73. Ἡ ποντικοπαγίδα στὴν Κύπρον λέγεται καὶ *τσακρόκαττα*, ἀφοῦ, κατὰ κάποιον τρόπο, ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο τῆς γάτας. Οἱ λέξεις *τσάκρα* καὶ *τσακρόκαττα* ἔχουν καὶ μεταφορικὴ χρῆση, σημαίνουν γενικότερα «παγίδα», ὅπως καὶ οἱ συνώνυμες *φάκα* (τουρκ. *fak*) καὶ *τσάκα*. Ἡ τελευταία αὕτη λέξη μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄρκετὰ σύγχρονα νεοελληνικὰ λεξικά. Δὲν ἀποκλείω μάλιστα νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ *τσάκρα* μὲ κάποια ἐπίδραση τοῦ ρήματος *τσακώνω* (ἀφοῦ πρόκειται γιὰ σύλληψιν ποντικῶν) καὶ νὰ μὴν εἶναι ὀνοματοποιημένη λέξη ἀπὸ τὸν ἦχο *τσάκ* τῆς *φάκας*.

74. Βλ. K. Ἀμαντον (Λεξ. Ἀρχ. 5, 1918, 59 = Γλωσσικὰ μελετήματα, 1964, 194).

75. Ὁ Ἀμαντος, δ. π., μνημονεύει καὶ τὸν τύπον *τσάγκρα*, ἀσφαλῶς ὅμως αὐτὴν ὑπονοεῖ. Καὶ ὁ Dawkins, ἀκολουθώντας τὸν Ἀμαντο, συνδέει (ἐκδ. Μαχαιρᾶ, Γλωσσάρ., 270) τὸ βυζαντινὸν *τσάγκρα*, ποὺ ἀπαντᾷ στὸ Μαχαιρᾶ (βλ. ἐκδ. Dawkins, Γλωσσάρ.) μὲ τὸ κυπριακὸν *τσάκρα* (ὁ Dawkins γράφει *τζάκρα*).

76. Byzantion 3, 1926, 315-7.

77. Byzantion 13, 1938, 505-12.

78. Βλ. εἰκόνες διαφόρων εἰδῶν *arbalète* στὴν Γενικὴν Παγκόσμιον Ἐγκυκλοπαιδείαν Παπύρου - Λαρούς, λ. *βαλλίστρα*. Σημειῶνῶ ὅτι ὁ Staquet ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὸ ζήτημα πῶς ἀπέδιδαν οἱ Βυζαντινοὶ ὀρισμένους ξενικοὺς φθόγγους ὅταν τοὺς μετέγραφαν στὴ γλῶσσαν τοὺς.

79. Μαχαιρᾶς, ἐκδ. Dawkins, Γλωσσάρ., λ. *τζάκρα*.

γνώμη τοῦ La Roncière⁸⁰.

“Οτι τώρα ἡ λέξη *τσάγκρα*, πού ἐδήλωνε ἓνα εἶδος ιδιότυπου τόξου, δὲν ἦταν δύσκολο νὰ δηλώσῃ καὶ τὴν παγίδα ἢ καὶ τὴν ποντικοπαγίδα δὲν εἶναι περιέργο, ἀφοῦ καὶ ἡ λέξη *arbalète*⁸¹, συνώνυμη τοῦ *chancre*, στὴν περιοχὴ τοῦ ὑποβρύχιου κυνηγίου σημαίνει «τουφέκι»⁸². Προσθέτω ὅτι καὶ τὸ γαλλικὸν *trébuchet*, πού ἔγινε συνώνυμο τοῦ *arbalète*, εἶχε ὡς πρώτη σημασία ἐκείνην τῆς παγίδας⁸³.

4. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ «ΤΣΑΚΩΝΩ»

Τὸ ρῆμα *τσακώνω* καὶ ἐτυμολογικῶς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν χρήσεων καὶ τῶν σημασιῶν του σὲ ὁρισμένες νεοελληνικὰς διαλέκτους παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Ἔτσι κατὰ τὸν R. Dawkins⁸⁴ τὸ ρῆμα τοῦτο στὴ Μικρὰ Ἀσία τὸ ἐχρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἕλληνες μὲ τὴ σημασίαν «θραύω, συντρίβω» ἀντὶ τοῦ κοινοῦ νεοελληνικοῦ *τσακίζω*. Ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα σημασία ἔχομε καὶ ἀπὸ τὸν Πόντο, ὅπου τὸ ἀποτσακώνομαι σημαίνει «θερμαίνομαι ῥίγιο, γίνομαι χλιαρὸς» (προκειμένου γιὰ τὸ νερό)· ἔχει δηλαδὴ σημασία ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνην πού ἔχει τὸ *τσακίζω* ὅταν πρόκειται γιὰ νερό (*τσακίζω τὸ νερό* = *μετριάζω τὴν ψυχρότητά του*)⁸⁵. Ἀλλὰ καὶ στὰ Φάρασα⁸⁶ τὸ *τσακώνω* ἐσήμαινε «τσακίζω» καὶ τὸ *τσακοῦμαι* ἐσήμαινε «τσακίζομαι». Ἐχρησιμοποιοῦσαν μάλιστα τὸ ρῆμα καὶ μὲ ἀντικείμενο τὸ οὐσιαστικὸν *χατίρι*, ὁπότε ἐσήμαινε «χαλῶ τὸ χατίρι».

Σημειώνω ὅτι δὲν εἶναι ἄγνωστο στὸν Πόντο τὸ *τσακίζω* = *συντρίβω*,

80. La Roncière, Histoire de la marine française, Α' 131.

81. Ἡ λέξη *arbalète* εἶναι σύνθετη ἀπὸ τὸ *arcus* καὶ τὸ *ballista*. Ἡ δευτέρα λέξη πιθανῶς ἔχει τὴν καταγωγὴν της στὸ ἑλληνικὸν βάλλω ἢ βαλλίζω (βλ. Grand Larousse Encyclopédique, λ. *baliste* καὶ *Dauzat*, *Dubois* καὶ *Mitterand*, Nouveau dict. étym., λ. *baliste*). Ἀπὸ τὸ λατινικὸν *ballista* προῆλθε ἡ μεταγενέστερη καὶ μεσαιωνικὴ λέξη *βαλλίστρα* (βλ. *Du Cange*, Glossarium . . . infimae graecitatis, λ. *βαλλιστράριος* καὶ Ἐρρ. Στεφάνου, Θησαυρ., λ. *βαλλίστρα*), καθὼς καὶ τὸ ἰταλικὸν *balestra*. Τοῦ γαλλικοῦ *arbalète* παλαιότερος τύπος ὁ: *arbalestre* (βλ. *P. Robert*, Dictionn. alphab. et analog., λ. *arbalète* καὶ *Dauzat*, *Dubois* καὶ *Mitterand*, δ. π., λ. *arbalète*).

82. Grand Larousse Encyclopédique, λ. *arbalète*.

83. Βλ. *Dauzat*, κλπ., δ. π., λ. *trébuchet* καὶ Grand Larousse Encyclopédique, λ. *trébuchet*).

84. Modern Greek in Asia Minor. A Study of the Dialects of Silli, Cappadocia and Pharasa, 653. Βλ. καὶ Θ. Π. Κωστάκη, Ἡ Ἀνακού, 82 καὶ 294.

85. Βλ. καὶ Ν. Ἀνδριώτη, Φάρασα, σ. 88, ὅπου ἐπίσης μαρτυρεῖται τὸ *τσακώνω* τοῦ Πόντου μὲ τὴν σημασίαν τοῦ *τσακίζω*.

86. Βλ. Ν. Ἀνδριώτη, Φάρασα 70.

κομματιάζω, ως παθητικό του όμως (σημασία: «συντρίβομαι») χρησιμοποιείται το παθητικό του τζακώνω, δηλ. τὸ τζακοῦμαι.

Τὴ σημασία πού ἔχει τὸ ρῆμα τσακώνω στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ διαβλέπω στὸ οὐσιαστικὸ τσακῶνα (ῆ), μὲ τὸ ὁποῖο ὀνομάζουν τὴ μαία στὴ Μάνη. Καὶ ἡ ἀποψη αὕτῃ ἐνισχύεται, νομίζω, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ Σάμο ἡ μαία λέγεται κυρὰ ἀψαμένη⁸⁷. Στὸν Πόντο, προσθέτω, ἔχει ἐπίδοση σὲ σύνθεση ρημάτων τὸ τσακοτοῦ τσακώνω⁸⁸.

Ἀλλὰ ποιὲς ἀπόψεις ὑποστηρίχτηκαν ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογία τοῦ ρήματος τσακώνω; Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὅπως εἶδαμε, ἐσχέτισε τὴ λέξη μὲ τὸ τσακίον καὶ τὸ τσακίζω, ἀφοῦ καὶ αὕτῃ ἡ λέξη, ὅπως λέει, εἶναι «μαχητική»⁸⁹. Ὁ Μένος Φιλήντας⁹⁰ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ τσακώνω προῆλθε ἀπὸ τὸ ψακώνω· καὶ αὐτὸ ἀπὸ συμφυρμὸ τοῦ ψάχνω καὶ τοῦ μαγκώνω. Τὸ τσακώνω στὴ Νίσυρο⁹¹ ἀπαντᾷ στὸν τύπο ψακώνω (τί σημαίνει όμως; «ψάχνω» ἢ «τσακώνω»;)· Ὁ Στέφ. Δραγούμης⁹² ξεκινώντας ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα πού φέρονται στὸν Ἡσύχιο: «σάκωσε κατέκλεισε»· σῆκα· οὕτως ἐπιφθέγγονται οἱ ποιμένες εἰς τὸ συγκλείσαι τὰ ποίμνια» διερωτᾶται μήπως «ἐκ τούτου τοῦ δωρικοῦ σάκωσε ἔχωμεν καταγόμενον τὸ σήμερον γενικώτερον καὶ ἐπὶ συλλήψεως λεγόμενον τσακώνω, -σα». Ὁ Ν. Ἀνδριώτης⁹³ ὑποστηρίζει, ἀκολουθώντας τὸν Κοραῆ, ὅτι τὸ ρῆμα παράγεται ἴσως ἀπὸ τὸ τσακί(ον)». Ὁ Β. Σκουβαρᾶς⁹⁴ ἔχει τὴ γνώμη ὅτι τὸ τσακώνω προῆλθε ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ οὐσιαστικὸ *schiaccia* (=παγίδα ἀπὸ πέτρα πού συντελεῖ στὴ σύλληψη πτηνῶν καὶ μικρῶν ζώων)⁹⁵.

Νομίζω ὅτι καμιά ἀπὸ τὶς παραπάνω γνώμες δὲν μπορεῖ νὰ ικανοποιήσῃ ἀπόλυτα. Ὅτι τὸ τσακώνω σχετίζεται ἐτυμολογικὰ μὲ τὸ τσακίζω πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀναντίρρητο. Μένει μόνο νὰ ἐξηγήσωμε τὴ σημασιολογικὴ του προέλευση. Ἐχῶ λοιπὸν τὴ γνώμη ὅτι ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ «συντρίβω τὴν ἀντίστασι κάποιου», πού, ὅπως εἶδαμε, ἔχει σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τὸ ρῆμα τσα-

87. Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς Δ' 21.

88. Ν. Ἑλληνομνήμων 7, 1917, 206: τσακώνω = συλλαμβάνω (1700).

89. Ἀτακτα Α' 224.

90. Γλωσσογν. Β' 235 καὶ 58.

91. Κατὰ τὸ Φιλήντα, Γλωσσογν. Β' 58.

92. Ἀθηνᾶ 31, 1919, 138.

93. Ἑτυμολ. Λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς², λ. τσακώνω.

94. Ἰχνηλατώντας τὶς λέξεις, Βόλος 1957, σ. 78.

95. Ὁ Ἀνθιμος Παπαδόπουλος, Ἱστορ. Λεξικὸν τῆς ποντικῆς διαλέκτου, λ. τζακώνω, θεωρεῖ ὀνοματοποιημένο τὸ ρῆμα τσακώνω στὶς σημασίες του (ὅπως ἐκεῖνος τὶς καταγράφει): 1) θραύω· 2) ἀποσπᾷ ριζήδον· 3) ἐκφοβίζω· 4) ἐπιπλήττω. Ὅμως ὁ Παπαδόπουλος — δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγῃ — δὲ συζητεῖ τὸ ρῆμα τσακώνω στὴ σημασία πού ἔχει στὴν κοινὴ ἑλληνικὴ: «πιάνω, συλλαμβάνω».

κίζω, θα μπορούσε να προέλθῃ ἡ ἔννοια τοῦ «γίνομαι κυρίαρχος κάποιου, ἔχω κάποιον στὴν ἐξουσία μου, τὸν κατέχω, τὸν συλλαμβάνω». Παραμένει βέβαια ἡ δυσκολία ὅτι τὸ τσακώνω μόνο σὲ ὀρισμένες διαλέκτους τῆς νέας ἐλληνικῆς συμπίπτει ἐν μέρει σημασιολογικά, ὅπως εἶδαμε, μὲ τὸ τσακίζω, ὅμως τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ἀποκλείει ὅτι παλαιότερα ἡ σύμπτωση ἀπλωνόταν σὲ πλατύ-τερο γλωσσικὸ πεδίο.

**ΕΝΑΣ ΛΑΪΚΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ “ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ”
ΤΟΥ ΙΕ΄ ΑΙΩΝΑ**

Κ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ/Exeter College, Oxford

Ὁ λαϊκὸς κρητικὸς Ἀκάθιστος ποὺ ἐκδίδεται¹ πρὸ κάτω καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος στὸ ἄρθρο αὐτὸ δὲν εἶναι ὅπως δὴποτε κανένα ἀριστοῦργημα. Ἀλλὰ καὶ κανέναν δὲ θ' ἄρνηθῃ ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα πολὺ χαριτωμένο, παρ' ὅλες τὶς ἀτέλειές του, ποίημα, καὶ ὅτι ἡ γνώση του ὄχι μόνον μᾶς βοηθάει νὰ παρακολουθήσωμε τὴν ἀργὴ προετοιμασίαν ποὺ συντελεῖται στὴν Κρήτη τὸ ΙΕ' αἰῶνα, ἀλλὰ μᾶς ἐπιτρέπει ἐπίσης ἀκόμη μιὰ φορὰ νὰ διαπιστώσωμε τὶς βαθειὰς βυζαντινὲς καταβολὰς τῆς πρώτης κρητικῆς λογοτεχνίας².

Τὸ κείμενον τοῦ κρητικοῦ Ἀκάθιστου μᾶς τὸ παρέχει ὁ κώδικας graecus cl. IX. 17 (παλιότερα κώδικας Νανιανὸς 285)³ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης. Πρῶτος μᾶς ἔκανε γνωστὴ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ καὶ κατὰ συ-

1. Τὸ ποίημα δημοσιεύτηκε ἀρχικὰ σὲ μία πρόχειρη ἔκδοσιν στὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ 1967 τοῦ περιοδικοῦ *Hellenica*, σ. 23 - 29. Ἐπειδὴ τὸ ὅλικο ποὺ συγκεντρώθηκε στὸ μεταξὺ ἐπέβαλε τὴν ἀναθεώρησιν τῶν ἀπόψεων γιὰ τὸν κρητικὸ Ἀκάθιστο, κρίθηκε ἀπαραίτητο νὰ ξαναδημοσιευτῇ τὸ κείμενον μαζὶ μὲ τὰ νεώτερα πορίσματα τῆς ἔρευνας.

2. Βλ. Ε. Κριαρᾶ, «Ὁ λαϊκὸς κρητικὸς χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας», *Κρητικὰ Χρονικά* 7 (1953) 298 - 314. «*Ἐνῶ στὴν Ἰταλίαν*», γράφει ὁ Κριαρᾶς, «*μὲ τὴ μίμνησιν τῶν ἀρχαίων καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸν ὀδηγοῦμαστε σὲ μιὰ λογοτεχνία τεχνητὴ, στὴν Κρήτη ἡ λογοτεχνία καὶ στὶς καλὰ καὶ στὶς μέτριες δημιουργίας τῆς διατηρεῖ τὸ λαϊκὸ χρῶμα, τὸ καθαρὸ δημοτικόν, τὴ λαϊκὴ σκέψιν, τὴ λαϊκὴ παράδοσιν, τὸν ἐθνικὸ χρωματισμὸν, ποὺ εἶναι ἡ βασικὴ κληρονομία ἀπὸ τὸ Βυζάντιον· τὸ Βυζάντιον τῆς δημοτικῆς παράδοσης*». Βλ. ἐπίσης Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 12 (1953) 75 - 78, καὶ Μ. Ι. Μανουσάκης, «Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας (Θεσσαλονίκη, 1965)». Ὁ Μανουσάκης ἀπ' ἀφορμὴ τὰ ποιήματα τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα διατυπώνει τὸ ἀκόλουθο γενικὸ συμπέρασμα: «*Μποροῦμε λοιπὸν νὰ θεωροῦμε πᾶν ἀπόλυτα βέβαιον ὡς ἡ νεογέννητη κρητικὴ λογοτεχνία ἔχει τὶς ρίζες της στὴ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοσιν*» (σ. 10).

3. Ὁ μαρκιανὸς κώδικας μᾶς παρέχει τὰ παρακάτω κείμενα:

- α) Γεωργίου Χούμνου «*Κοσμογέννησιν*» (φ. 1' κ.έ.).
- β) Ἀνδρέα Σικλέτζα, Ἑμμετρὴ προσευχὴ στὴ Μαρίαν Μαγδαληνὴν (φ. 73^v κ.έ.).
- γ) Ἀνώνυμου, Σύντομὴ ἑμμετρὴ προσευχὴ γιὰ τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν (φ. 82^v).
- δ) Ἀνώνυμου, Σύντομὴ ἑμμετρὴ προσευχὴ στὸ Ἅγιον Πνεῦμα (φ. 83^v).
- ε) Ἀνώνυμου, Ἑμμετρὴ προσευχὴ στὴ Θεοτόκον μὲ τίτλον: «*Αἱ ἑπτὰ θεραπίαις* (sic) *τῆς Θεοτόκου*» (φ. 83^v).
- ς) Ἀνώνυμου, Ἑμμετρὴ προσευχὴ στὸν ἅγιον Φραγκίσκον τῆς Ἀσσιζῆς (φ. 84^v κ.έ.).
- ζ) Ὡμῶς Ἀκινάτη, Ἑμμετρὴ προσευχὴ μὲ τίτλον: «*Δέησις εἰς τὴν ἁγίαν κοινωνίαν*» (φ. 86^v κ.έ.).

νέπεια καὶ τοῦ κρητικοῦ Ἀκάθιστου τὸ 1784 ὁ I. A. Mingarelli ⁴ στὸν κατάλογό του τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς τῶν Βενετῶν πατρικίων Nanii. Ἐκεῖνος ὅμως ποὺ πραγματικά ἐπέσυρε τὴν προσοχή μας στὸ ποίημα εἶναι ὁ K. Krumbacher ⁵ ποὺ ἀπ' ἀφορμὴ τὸ ποίημα τοῦ Γεωργίου Χούμνου «Κοσμογέννηση» μᾶς ἔδωσε καὶ μία σύντομη περιγραφή τοῦ ποικίλου περιεχομένου τοῦ μαρκιανοῦ χειρογράφου. Μὲ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ κατόπιν ἀσχολήθηκαν κι' ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ἐνδιαφέρθηκαν κατὰ καιροὺς γιὰ κάποιον ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ μᾶς παρέχει. Ἀπὸ τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα ξεχωρίζει ιδιαίτερα τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Μέγα ⁶ στὸ ὁποῖο γίνεται διεξοδικὰ λόγος γιὰ τὸ περιεχόμενο, τὸν ἀντιγραφέα καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ χειρογράφου.

Ὁ μαρκιανὸς κώδικας graecus cl. IX. 17 εἶναι ἔργο δύο διαφορετικῶν ἀντιγραφέων. Τὰ πρῶτα ἑκατὸ φύλλα τοῦ κώδικα — ὁ κρητικὸς Ἀκάθιστος περιέχεται στὰ φύλλα 88^v - 89^v — εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα Μανουῖσο, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι τοῦ ποιήματος στὸ φύλλο 100^v:

η) Ἀνώνυμου, Λαϊκὸς Ἀκάθιστος Ὕμνος (φ. 88^v κ.έ.).

θ) Ἀνώνυμου, Ὑμμετρὴ προσευχὴ στὴ Θεοτόκο (φ. 89^v κ.έ.).

ι) Ἀνώνυμου, Στιχοῦργημα μὲ τίτλο: «Ρίμα περὶ τοῦ θανάτου» (φ. 92^v κ.έ.).

ια) Ἀνώνυμου, Πεζὴ προσευχὴ στὴ Θεοτόκο (φ. 96^v κ.έ.).

ιβ) Ἀνδρέα Σκλέτζα, Ποίημα μὲ τίτλο: «Αἶνοι πρὸς τὴν ζωοδόχον πηγὴν» (φ. 97^v κ.έ.).

Στὰ ὑπόλοιπα φύλλα τοῦ κώδικα, ποὺ εἶναι γραμμένα ἀπὸ ἄλλο χέρι, περιέχονται τρία πεζὰ κείμενα:

ιγ) Ἀνώνυμου, Λόγος μὲ τίτλο: «Περὶ τῶν μνημοσύνων» (φ. 101^v κ.έ.).

ιδ) Ἀνώνυμου, Ἀφήγηση ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴ φράση: «Ἦν τις ἄνθρωπος ἐν τοῖς μέρεσι τῆς Ρωμανίας» (φ. 105^v κ.έ.).

ιε) Ν. Μπέρτου, Λόγος στὴν πρώτη Κυριακὴ τῶν νηστεῶν (φ. 107^v κ.έ.).

Ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ μαρκιανοῦ χειρογράφου ἔχουν ἐκδοθῇ μέχρι σήμερα τὰ ὑπ' ἀρ. α', β', γ' καὶ ιβ'. Ἀπὸ τὴν «Κοσμογέννηση» τοῦ Γ. Χούμνου ἀποσπάσματα δημοσίευσεν ὁ F. H. Marshall, *Old Testament Legends. From a Greek poem on Genesis and Exodus by Georgios Chumnos* (Καϊμπριτζ, 1925). Ὁ Marshall ὅμως στὴν ἐκδόσιν του χρησιμοποίησε μόνον τὸν κώδικα Add. 40724 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Τὰ ποιήματα τοῦ Α. Σκλέτζα δημοσίευσεν πρῶτος ὁ J. P. Cavnar, «Ἀνέκδοτα ποιήματα τοῦ Ἀνδρέου Σκλεγγίου», *Κρητικὰ Χρονικά* 4 (1950) 7 - 20, καὶ σὲ νεώτερη καὶ καλύπτερη ἐκδόσιν ἡ Ε. Δ. Κακουλίδη, «Ποιήματα τοῦ Ἀνδρέα Σκλεγγίου», *Ἑλληνικά* 20 (1967) 107 - 145.

4. [I. A. Mingarelli], *Graeci codices manu scripti apud Nanios patricios Venetos asservati* (Μπολόνια, 1784), σ. 481 - 484.

5. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur* (Μόναχο, 1897²), σ. 819.

6. Γ. Μέγα, «Περὶ τῶν χειρογράφων τοῦ ποιήματος τοῦ κρητικῶς Γεωργίου Χούμνου», *Κρητικὰ Χρονικά* 15 - 16, III (1963) 408 - 420. Βλ. ἐπίσης *Λαογραφία* 25 (1967) 653 - 668.

Μανοῦσος ἐν ὅπῳ ἔγραψε καὶ κερά Λένη ὅπῳ ἔχει,
τῆς βασιλείας σου, Χριστέ, κάμε τη νὰ μετέχη.

Ὁ ἀντιγραφέας Μανοῦσος στὸ φύλλο 82^v στὸ τέλος τοῦ ποιήματος τοῦ Ἀνδρέα Σκλέτζα γιὰ τὴ Μαρία Μαγδαληνὴ σημειώνει καὶ τὴν ἡμερομηνία ποὺ τελείωσε τὴν ἀντιγραφή τῶν διαφόρων κειμένων τοῦ κώδικα ὡς τὸ σημεῖο αὐτό:

εἰς αὐγ᾽· ἐν μηνὶ Μαῦθ ἰδ'
ἐτελειώθη· ἀμήν.

Μποροῦμε λοιπὸν μὲ κάποια σιγουριά νὰ συμπεράνωμε ὅτι τὸ κείμενο τοῦ κρητικοῦ Ἀκάθιστου προστέθηκε στὸν κώδικα ἀπὸ τὸ Μανοῦσο μετὰ τὴν 14 Μαΐου 1493, ὅχι ὅμως καὶ πολὺ ἀργότερα· πιθανότατα ἡ ἀντιγραφή καὶ τῶν ὑπολοίπων κειμένων ποὺ περιλαμβάνονται στὰ φύλλα 88^v - 100^v νὰ ἀκολούθησε ἀμέσως μετὰ τὴν ἡμερομηνία αὐτή. Ὅπως δὲ ἡ χρονολογία 1493 δὲν πρέπει ν' ἀπέχη καὶ πολὺ ἀπὸ τὸ χρόνο ποὺ γράφτηκε ἡ μεταφράστηκε, ἐφ' ὅσον ἀποδειχθῇ τελικὰ ὅτι πρόκειται γιὰ μετάφραση, ὁ κρητικὸς Ἀκάθιστος, γιὰτὶ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐνδείξεις ὁδηγοῦμαστε νὰ χρονολογήσωμε τὸ ποίημα μέσα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΕ' αἰώνα.

Οἱ χαιρετισμοί, τὸ ἐγκώμιο ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴ λέξη *χαῖρε* ἢ *χαίροις*, θεωρεῖται ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς ὅτι εἶναι σημευτικῆς καταγωγῆς⁷. Θρησκευτικὰ ποιήματα, ὅχι κατ' ἀνάγκην πάντα λειτουργικὰ, μὲ χαιρετισμοὺς ἐμφανίζονται ὥστούσο στὴν ἐλληνικὴ ποίηση ἀπὸ πολὺ πρῶιμη ἀκόμη ἐποχὴ, πβλ. λ.χ. τοὺς στίχους 58 - 65 ἀπὸ τὸν τρίτον ὕμνο τοῦ Συνέσιου Κυρήνης:

Χαίροις, ὦ παιδὸς παγά,
χαίροις, ὦ πατρὸς μορφά,
χαίροις, ὦ παιδὸς κρηπῖς,

7. P. Maas, «Ein frühbyzantinisches Kirchenlied auf Papyrus», *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908) 311, ὅπου ἀπ' ἀφορμὴ τὸ πεζὸ κείμενο τοῦ παπύρου Pap. Lond. 1029 σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα: «Es sind prosaische chairetismoi an Maria . . . offenbar nach syrischem Vorbild». Βλ. ὅμως E. Wellesz, *A history of Byzantine music and hymnography* ('Οξφόρδη, 1962²), σ. 369, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ χαιρετισμοὶ κατάγονται ἀπὸ τὴν ὕμνογραφία τῆς πρῶτης ἐλληνικῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ χαιρετισμοὶ νὰ πέρασαν στὴ γλῶσσα τῆς χριστιανικῆς ρητορικῆς καὶ ὕμνογραφίας ἀπὸ τὴ φράση τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ πρὸς τὴ Θεοτόκο κατὰ τὸν Εὐαγγελισμό: «*Χαῖρε, ἡ κεχαριτωμένη, ὁ Κύριος μετὰ σοῦ*» (Λκ. 1. 28), βλ. G. G. Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, τόμος I (Φριβοῦργο τῆς Ἑλβετίας, 1958), σ. 18, καὶ N. B. Τωμαδάκη, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν φιλολογίαν*, τόμος II ('Ἡ βυζαντινὴ ὕμνογραφία καὶ ποίησις) ('Αθήνα, 1965³), σ. 226. Ὁ Τωμαδάκης ἰδιαίτερα ὑποστηρίζει τὴν προέλευσιν τῶν χαιρετισμῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ποίηση.

χαίροις, ὦ πατὴρ σφραγίς,
 χαίροις, ὦ παιδὸς κάρτος,
 χαίροις, ὦ πατὴρ κάλλος,
 χαίροις δ' ἄχραντος πνοιά,
 κέντρον κούρου καὶ πατρός⁸

Ἀπὸ τὰ πῶς παλιὰ ποιητικὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα γίνεται συστηματικὴ χρῆση τῶν χαιρετισμῶν, εἶναι ἀσφαλῶς καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος, πὺς χρονολογεῖται ἐκεῖ πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ε' καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ Ζ' αἰῶνα⁹. Γιὰ τὴ λειτουργικὴ θέση καὶ τὴ δημοτικότητά τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου πρὶν ἀπὸ τὸ 626 δὲν ξέρομε καὶ πάρα πολλὰ πράγματα. Ἐκεῖνο πὺς εἶναι μόνο βέβαιο εἶναι ὁ διπλὸς χαρακτήρας τοῦ κοντακίου, χριστολογικὸς καὶ μαριολογικός, πὺς ἀνταποκρίνεται στὸ παλιότερο ἑορτολόγιο τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τὰ Χριστοῦγεννα καὶ ὁ Εὐαγγελισμός, δηλαδὴ ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου, ἀποτελοῦσαν ἀρχικὰ μία κοινὴ ἑορτὴ¹⁰. Στὰ χρόνια ὅμως τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, δυστυχῶς δὲν ξέρομε πότε ἀκριβῶς, εἰσάγεται ὁ χωριστὸς ἑορτασμὸς τῶν Χριστοῦγέννων καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος φαίνεται ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται πιά στὶς νέες λειτουργικὲς ἀνάγκες. Παρατηροῦμε λ.χ. ὅτι ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς γράφει χωριστὰ κοντάκια γιὰ τὴ μεγάλη δεσποτικὴ (ἀρ. 1 - 2) καὶ χωριστὰ κοντάκια γιὰ τὴ μεγάλη θεομητορικὴ ἑορτὴ (ἀρ. 36 - 37)¹¹. Οἱ ἐρευνητὲς προσπαθοῦν λοιπὸν μὲ εἰκασίς νὰ γεμίσουν τὸ κενὸ πὺς δημιουργεῖται στὴν παράδοση τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ νέου ἑορτολογίου στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὴ δοξολογία τῆς 8 Αὐγούστου 626¹². Πάντως ἀπὸ τὰ πράγματα εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ὑποθέσῃμε ὅτι ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος ἐξακολοθοῦσε καὶ ψάλλονταν σὲ ὀρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ζ' αἰῶνα. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πατριάρχης Σέργιος μέσα ἀπὸ τόσα ἄλλα κείμενα διάλεξε τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο γιὰ τὴν πανηγυρικὴ δοξολογία τοῦ 626 μαρτυρεῖ καὶ μόνο

8. N. Terzghi, Synesii Cyrinensis Hymni (Πῶμη, 1939), σ. 38.

9. C. A. Trypanis, Fourteen early Byzantine cantica (Βιέννη, 1968), σ. 17 κ.ἐ.

10. R. A. Fletcher, «Three early Byzantine hymns and their place in the liturgy of Constantinople», Byzantinische Zeitschrift 51 (1958) 53 κ.ἐ.

11. Ἡ ἀρβύμηση τῶν κοντακίων κατὰ τὴν ἐκδοσὴ P. Maas - C. A. Trypanis, Sancti Romani Melodi Cantica, τόμος I (Ὁξφόρδη, 1963).

12. Οἱ ἐρευνητὲς συνδέουν τὴν παράδοση τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου στὴν κρίσιμη αὐτὴ μεταβατικὴ ἐποχὴ μὲ τίς διαφορὲς παννυχίδες καὶ λιτὲς πὺς τελοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ τιμῇσουν τὴ Θεοτόκο. Βλ. Α. Διαμαντοπούλου, «Ἡ περὶ τοῦ Ἀκαθίστου ἀλήθεια», Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 13 (1914) 339 κ.ἐ., 374 κ.ἐ., G. G. Meersseman, ὁ.π., σ. 25 κ.ἐ., κ. N. B. Τωμαδάκη, Συλλάβιον βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων (Ἀθήνα, 1964), σ. 6, 9.

του ὅτι τὸ κοντάκιο ἐξακολουθοῦσε ὡς τὶς μέρες του νὰ εἶναι γνωστὸ καὶ ἐξαιρητικὰ ἀγαπητό.

Θὰ εἶναι δύσκολο ν' ἀποδώσῃ κανεὶς κατηγορηματικὰ σ' ἐπίδραση τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου τὴν παρουσία τῶν χαιρετισμῶν καὶ σὲ ἄλλα ὑμνογραφικὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ σὲ ποιήματα ποὺ δὲν προορίζονταν γιὰ λειτουργικὴ χρῆση τοῦ 5' αἰῶνα· πβλ. λ.χ. τὸν οἶκο κβ' τοῦ ἀνώνυμου κοντακίου στὴ σύναξη τῆς Θεοτόκου¹³ καὶ τοὺς τρεῖς λειτουργικοὺς ἀλφαβήτους τῆς Grottaferrata, ποὺ στὸν εἰκοστὸ δεῦτερο στίχο παρέχουν ἀπὸ ἓνα χαιρετισμὸ¹⁴. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ κείμενο, ποὺ, παρ' ὅλο ὅτι εἶναι γραμμένο σὲ πεζὸ λόγο, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓνας μακρινὸς πρόδρομος τοῦ νεώτερου κρητικοῦ Ἀκάθιστου, εἶναι ἡ προσευχὴ ποὺ μᾶς παρέχει ὁ πάπυρος Pap. Lond. 1029 (Ζ' - Ζ' αἰ.):

Χα[ῖρε], Θεοτόκε, ἀγαλλίασμα τῶν ἀγγέλων·
χα[ῖρε], Θεοτό[κε], τῶν προφητ[ῶν] τὸ κήρυγμα·
χα[ῖρε], κεχαριτωμένη, ὁ Κύριος μετὰ σοῦ·
χα[ῖρε], ἡ δι' ἀγγέλου τὴν χαρὰν το[ῦ] κόσμου δεξαμέ[νη]·
χα[ῖ]ρ[ε], ἡ τεκοῦσα τὸν ποιητὴν καὶ κύρι[ον]·
χα[ῖρε], ἡ ἀξιωθεῖσα γενέσθαι μήτηρ Χριστοῦ¹⁵.

Τέλος πβλ. καὶ τοὺς στίχους 5 - 10 τοῦ πρώτου οἴκου τοῦ κοντακίου τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ στὸν Εὐαγγελισμὸ (ἀρ. 36), ποὺ θυμίζουν ἀμέσως ἀντιστοιχοῦς στίχους ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο Ὕμνο καὶ μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ ἐξετάσωμε ἐντελῶς σύντομα καὶ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ Ρωμανοῦ μετὰ τὸν Ἀκάθιστο Ὕμνο. Ἐφ' ὅσον, ὅπως εἶδαμε, ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος χρονολογεῖται πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ε' καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ Ζ' αἰῶνα, πρέπει ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς του νὰ εἶναι σύγχρονος τοῦ Ρωμανοῦ. Δὲν εἶναι λοιπὸν τῶρα περίεργο πῶς ἓνας τόσο σημαντικὸς ποιητὴς, ἐὰν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ Ρωμανό, ἔγραψε ἓνα καὶ μόνον ὕμνο καὶ μετὰ σώπασε; Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα αὐτῶν ποὺ ἀπορρίπτουν τὴν περὶπτωση νὰ εἶναι ὁ Ρωμανὸς ὁ ποιητὴς τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου εἶναι ἡ ἀσυνήθιστη μετρικὴ μορφή τοῦ τελευταίου. Ἀλλὰ μήπως μᾶς ἔχουν σωθῇ ὅλοι οἱ ὕμνοι αὐτῆς τῆς πρώιμης περιόδου γιὰ νὰ μπορέσωμε νὰ θεωρήσωμε τὸν Ἀκάθιστο Ὕμνο ὡς κάτι τὸ μοναδικό; Ἡ μήπως πάλι μᾶς ἔχει σωθῇ τουλάχιστον ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Ρωμανοῦ, ὥστε νὰ εἴμαστε σὲ θέση ν' ἀποκλείσωμε τόσο κατηγορηματικὰ τὴν πιθανότητα νὰ εἶναι ὁ Ρωμανὸς ὁ ποιητὴς τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου; Ἡ πῶς μεγάλη δυσκολία στὴν ἀπόδοση τοῦ Ἀκάθιστου στὸ Ρωμανὸ βρίσκεται ἀναμφισβήτητα στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πῶς περίφημο κοντάκιο τῆς βυζαν-

13. S. A. Trypanis, δ. π., σ. 163.

14. S. Gassisi, «Tre alfabeti liturgici», *Byzantinische Zeitschrift* 18 (1909) 346, 348, 353.

15. P. Maas, δ. π., σ. 311.

τινῆς ὕμνογραφίας μᾶς ἔχει παραδοθῇ ἀνώνυμα καὶ ἴσως τὸ κλειδί τοῦ μυστηρίου νὰ μᾶς δοθῇ μὲ μία πιὸ συστηματικὴ μελέτῃ ἀκριβῶς τοῦ προβλήματος αὐτοῦ. Πάντως μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, δηλαδὴ τὴν κοινότητα τῶν μέτρων, τῶν πηγῶν, τῶν ἐκφραστικῶν μέσων καὶ τοῦ δόγματος, εὐνοεῖται ἡ ταύτιση τοῦ ἀνώνυμου ποιητῇ τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου μὲ τὸν πιὸ μεγάλο Βυζαντινὸ ὕμνογράφο. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἄποψη πολλῶν σοβαρῶν ἐρευνητῶν σήμερα¹⁶.

Ἀπὸ τὸν Ζ' ὅμως αἰῶνα καὶ μετέπειτα ἡ τεράστια δημοτικότητα τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου θὰ ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα ὅλοι σχεδὸν οἱ Βυζαντινοὶ ὕμνογράφοι ἀλλὰ καὶ πολλοὶ κοσμικοὶ ποιητὲς νὰ ζητήσουν νὰ μιμηθοῦν τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ γινώρισμα τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου, τοὺς χαιρετισμοὺς μὲ τὰ ἐγκώμια στὴ Θεοτόκο, στὰ δικά τους ἔργα. Καὶ εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ ἐπιδέξια μίμηση δημιουργεῖ σὲ πολλοὺς ὕμνους μία συμπαθητικὴ ποιητικὴ ἀτμόσφαιρα, παράλληλα ὅμως ἡ μίμηση αὐτὴ τίς πιὸ πολλὰς φορὲς ξεπέφτει σ' ἓνα ἀνιερισμὸ καὶ στὴ φτηνὴ ἐπανάληψη ἐνὸς τριμμένου πιά ἐκφραστικοῦ κλισέ, ποὺ χρησιμοποιοῦται μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ εἰπωθοῦν οἱ πιὸ πεζολογικὲς κοινοτυπίες. Τὰ μεταγενέστερα κείμενα τῆς βυζαντινῆς ποιήσεως, στὰ ὁποῖα διαπιστώνεται ἀναμφισβήτητῃ ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου, μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ τρεῖς μεγάλες ομάδες:

α) Στὰ κοντάκια ἐκεῖνα ποὺ εἶναι προσόμοια τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου· πβλ. λ.χ. τὸ ἀνώνυμο κοντάκιο στὴ σύναξή τῆς Θεοτόκου καὶ τὰ ἐπίσης ἀνώνυμα ἀποσπάσματα ἄλλων κοντακίων στὸν ἅγιο Σάββα τὸ νεώτερο, στὸν ἅγιο Θεόδωρο τὸν κοινοβιάρχη, στὸν ἅγιο Νικόλαο, στὸν ὕμνογράφο Θεοφάνη τὸ γραπτό, στὸν Πατριάρχῃ Φώτιο κλπ. ποὺ δημοσίευσε ὁ J. B. Pitra¹⁷. πβλ. ἐπίσης τὸ κοντάκιο τοῦ Μάξιμου (;) Μάζαρη ποὺ ἐπιτάσσεται στὸν κανόνα τοῦ Ἱδίου «περὶ ὑπομονῆς καὶ εὐχαριστίας»¹⁸ κλπ.

16. A. Baumstark, P. F. Krypiakiewicz, F. Dölger, H. - G. Beck, E. Wellesz, P. Maas, C. A. Trypanis, M. Huglo, C. del Grande καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

17. J. B. Pitra, *Analecta sacra spicilegio solesmensi parata*, τόμος I (Παρίσι, 1876), σ. XXXIX, XLIX, 263, 300 - 302, 612 - 614.

18. Sp. Lambros, «Mazaris und seine Werke», *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1896) 68. Ὁ Σ. Εὐστρατιάδης, *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ ἡ Ἀκάθιστος* (Θεσσαλονίκης, 1917), σ. 53, σημ. 1, ἀναφέρει πὼς ὁ κώδικας 14 sup. τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης στὰ φύλλα 16v-65v περιλαμβάνει κοντάκια προσόμοια τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου γιὰ τὸν τίμιον Σταυρό, τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ, τοὺς ἁγίους Ἰωάννη Πρόδρομο, Γεώργιον καὶ Νικόλαο. Ὁ ἀριθμὸς ὅμως τοῦ κώδικα, ὅπως τὸ δίνει ὁ Εὐστρατιάδης, εἶναι λαθεμένος καὶ ἡ ἐπαλήθευσή τῆς πληροφορίας δὲ στάθηκε μέχρι σήμερα δυνατὴ. Ἐπίσης ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ρωμανικὰ Μελετήματα», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 26 (1956) 27, ἀναφέρει κοντάκιο τοῦ Ἰωάννη Εὐχαΐτων στὴ σύναξή τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου προσόμοιο πρὸς τὸν Ἀκάθιστο. Ἀπ' ὅσο ξέρω ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων, τοῦ ὁποῦ τοὺς κανόνες ἀπὸ χρόνον τώρα ἐτοιμάζω γιὰ ἐκδόση, δὲν ἔγραψε κοντάκια. Φαίνεται ὅτι τὸν κ. Τωμαδάκη παραπλάνησε ὁ μακαρίτης Εὐστρατιάδης, ποὺ συνήθιζε μὲ μεγάλη εὐκολία ν' ἀποδίδῃ ἀνώνυμα κείμενα σὲ

β) Στους ἀναρίθμητους ὕμνους, τροπάρια, κοντάκια καὶ κανόνες, ποὺ δανείζονται τὰ ἐκφραστικὰ μέσα τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου. Ἐπειδὴ θὰ ἔπαιρνε πολὺ σὲ μᾶκρος νὰ ἀναφέρῃ κανεὶς ἐδῶ, ἔστω καὶ σὲ μία ἐπιλογὴ παραδειγμάτων, ὕμνους στοὺς ὁποίους παρατηρεῖται ἐπίδραση τοῦ Ἀκάθιστου, σημειώνονται μόνον ὀνόματα ὑμνογράφων: Ἀνδρέας Κρήτης, Ἰωάννης Δαμασκηνός, Πατριάρχης Γερμανός, Πατριάρχης Ταράσιος, Θεόδωρος Στουδίτης, Θεοφάνης γραπτός, Πατριάρχης Φώτιος, Γεώργιος Νικομηδείας, Μητροφάνης Σμύρνης, Ἰωσήφ ὑμνογράφος, Ἰγνάτιος διάκονος, Κασσία, Βασίλειος Θεσσαλονίκης, Νικόλαος Κατασκευπηνός, Θεόδωρος Δούκας, Λάσκαρης, Θεόδουλος μοναχός, Ἰωάννης Θηκαρᾶς, Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος¹⁹ κ.ἄ.

γ) Στὰ θρησκευτικὰ ποιήματα ποὺ ἔχουν ἓνα προσωπικὸ χαρακτήρα καὶ δὲν προορίζονται γιὰ λειτουργικὴ χρῆση· πβλ. λ.χ. τὸν τρίτον ὕμνο σ' ἐλεγειακὸ δίστιχο στὴ Θεοτόκο τοῦ Ἰωάννη Γεωμέτη²⁰, τὴ μετάφραση τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου σὲ ἱαμβικὸ τρίμετρο ἀπὸ τὸ Μανουὴλ Φιλῆ²¹, καὶ τὸν κατὰ στίχον ἀνώνυμο ἀλφάβητο στὴ Θεοτόκο τοῦ κώδικα 20 (ΙΔ' αἰ.) τοῦ Καίρου²² κλπ.

γνωστοὺς ποιητές. Γιὰ ἄλλα τέλος κοντάκια ποὺ ἀπομιμοῦνται τὸν Ἀκάθιστο βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν, σ. 79, σημ. 3.

19. Α. Παπαδόπουλου - Κεραμέως, «Πηγαὶ καὶ δάνεια τοῦ ποιήσαντος τὸν Ἀκάθιστον Ὕμνον», Βυζαντις 1 (1909) 517 κ.ἔ.

20. Migne P. G. 106, στ. 860 - 861.

21. E. Miller, Manuelis Philae Carmina, τόμος II (Παρίσι, 1857), σ. 317 κ.ἔ.

22. S. G. Mercati, «Osservazioni sul testo e sulla metrica di alcuni papiri cristiani». Chronique d'Egypt 7 (1932) 185:

	Χαῖρε, ἀνὰνδρε μήτηρ ἀλόχευτε·
	χαῖρε, βάτε πυρὶ ἀκατάφλεκτε·
	χαῖρε, γένους βροτῶν ἢ λύτρωσις·
5	χαῖρε, δόξα πιστῶν καὶ ἀγλάισμα·
	χαῖρε, Εὐχὰς κατάρας ἢ λύτρωσις·
	χαῖρε, ἡ σωτηρία τῶν ἀσθενούντων·
	χαῖρε, θρόνε Κυρίου καὶ σκηνώμα·
10	χαῖρε, ἱασις τῶν νοσημάτων κακῶν·
	χαῖρε, λόγον Θεοῦ ἢ γεννήσασα·
	χαῖρε, μόνη παρθένος καὶ ἀφθορός·
	χαῖρε, νύμφη ἀγνή καὶ ἀμόλυντε·
15	χαῖρε, ξοάνων εἰδώλων κατάλυσις·
	χαῖρε, ὁρος Θεοῦ τὸ πανάγιον·
	χαῖρε, πρόξενος τῆς αἰωνίου χαρᾶς·
	χαῖρε, ράβδος βλαστήσασα στάχυν ζωῆς·
	χαῖρε, στέμμα καὶ καύχημα δικαίων·
20	χαῖρε, τόμος ὁ ἐμψυχὸς καὶ καθαρός·
	χαῖρε, ὕψωμα τῶν πεπτωκότων φοροῦς·

Ἀπὸ τὰ Ὀρθοσκευτικὰ ποιήματα τῆς τρίτης ομάδας, μετὰ τοὺς χαιρετισμούς σὲ πεζὸ λόγο τοῦ παπύρου Pap. Lond. 1029, τοῦτος ὁ τελευταῖος ἀνώνυμος ἀλφάβητος προαναγγέλλει κατὰ κάποιον τρόπο τὸ νεώτερο κρητικὸ Ἀκάθιστο. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ κείμενα, συγγενικά στὸ πνεῦμα καὶ στὴν ἔκφραση, ἀντιπροσωπεύουν διαφορετικὰ στάδια μιᾶς μακραίωνης παράδοσης προσωπικῆς προσευχῆς πρὸς τὴ Θεοτόκο ποὺ ἀναπτύσσεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου. Αὐτοῦ τοῦ εἵδους μάλιστα ἡ προσωπικὴ προσευχὴ μὲ παράταξη χαιρετισμῶν καὶ ἐγκωμίων στὴν Παναγία φαίνεται πὼς εἶναι ἰδιαίτερα προσφιλὴς στὴν κρητικὴ πόληση τοῦ ΙΕ' αἰώνα, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο λαϊκὸν Ἀκάθιστο τὴν ἴδια πάνω - κάτω ἐποχὴ ἔχομε καὶ τὸ παρόμοιο στιχοῦργημα τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδικοῦ (c. 1429 - 1500), τοῦ μετέπειτα ἐπισκόπου Μεθώνης Ἰωσήφ²³.

Εἶναι εὐνόητο ὁ νεώτερος κρητικὸς Ἀκάθιστος, ὅπως καὶ ὅλα τὰ παρόμοιά του κείμενα ποὺ ἀναφέρθηκαν, νὰ θυμίζῃ σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ μεγάλο ὑπόδειγμα ποὺ ἀκολουθεῖ. Ὡστόσο ὕστερα ἀπὸ μία πιὸ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῆς ἐξάρτησης τοῦ ἐνὸς κειμένου ἀπὸ τὸ ἄλλο διαπιστώνεται ὅτι ὁ νεώτερος Ἀκάθιστος συγγενεὺς μὲ τὸν παλιότερο μόνο ὡς πρὸς τὴ γενικὴ διάθεση καὶ τὴ μορφὴ· ἐλάχιστα ἄμεσα δάνεια σημειώνονται καὶ οἱ ἀναμφισβήτητες ὁμοιό-

χαῖρε, φέγγος καὶ σέβας ὀρθοδοξίας·
χαῖρε, χειμαζομένων τὸ σκέπασμα·
χαῖρε, ψυχοφθόρον ἐχθρὸν ἢ θραύσασα·
χαῖρε, ὦχημα (sic) θεῖον

Ὁ ἀλφάβητος εἶναι γραμμένος βασικά σὲ ἐνδεκασύλλαβο τροχαϊκὸ στίχο ποὺ τονίζεται στὴν προπαραλήγουσα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ στίχοι μὲ λιγότερες ἢ περισσότερες συλλαβές, λ.χ. ὁ στ. 3 εἶναι δεκασύλλαβος, ἐνῶ οἱ στ. 7, 9, 14, 16 - 17, 19 - 21 εἶναι δωδεκασύλλαβοι.

23. Μ. Ι. Μανούσασκα, «Ἀνεκδοτοὶ στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κώδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδικοῦ», Ἀθηνᾶ 68 (1965) 49 κ.έ. Τὸ νέο αὐτὸ χειρόγραφο, πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα 2473 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀθήνας (1492/3), περιλαμβάνει στὰ φύλλα 182ν-183ν ποίημα τοῦ Πλουσιαδικοῦ σὲ ἀνομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους μὲ χαιρετισμούς στὴ Θεοτόκο:

Χαῖρε, χαρᾶς ἢ πρόξενος, χαῖρε, ἀρᾶς ἢ λύσις·
χαῖρε, Ἀδάμ ἀνάκλησις καὶ λύτρωσις τῆς Εὐας·
χαῖρε, παγκόσμιος χαρά, χαῖρε, ἀγγέλων δόξα
καὶ βάθος δυσθεώρητον τοῖς ὀφθαλμοῖς τοῖς τούτων·
χαῖρε, καθέδρα θαυμαστὴ τοῦ πάντων βασιλέως
καὶ κλίνη καὶ παλάτιον καὶ τόκε δροσφόρε·
χαῖρε, νεφέλη φωτεινὴ φέρουσα θεῖον ἔμβρον
καὶ τὰς ψυχὰς ποτίζουσα τῶν σὲ μακαρίζοντων . . .

Βλ. Η. Π. Βρυτιερίδης, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τόμος Ι (Ἀθήνα, 1924), σ. 435. Πβλ. ἐπίσης τὴν ἀνώνυμη κρητικὴ τραγωδία «Ζήνων» [ἐκδ. Κ. Σάθα, Κρητικὸν Ὀἷτρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων (Βενετία, 1879)], πράξη δευτέρα, στ. 337 κ.έ.

τητες, ὅπου ὑπάρχουν, ἀντιπροσωπεύουν περισσότερο μακρινές ἀπηχήσεις παρὰ συγκεκριμένες ἀπομιμήσεις τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου. Κρητικὸς Ἀκάθιστος: *χαῖρε, κορώνα τῆς κυριᾶς, στέμμα τῆς παρθενιότης* 1 (Ἀκάθιστος Ὑμνος: *χαῖρε, στέμμα τῆς ἐγκρατείας* ιγ. 7, *χαῖρε, τίμιον διάδημα* κγ. 10)· *χαῖρε, δένδρον τῆς νιότης* 2 (πβλ. *χαῖρε, δένδρον ἀγλαόκαρπον* ιγ. 10)· *χαῖρε, πύργος εἰς τὴν τιμὴν* 3 (πβλ. *χαῖρε, τῆς ἐκκλησίας ὁ ἀσάλευτος πύργος* κγ. 12)· *χαῖρε, σκάλα τοῦ οὐρανοῦ, πόρτα τῆς παραδείσου* 5 (πβλ. *χαῖρε, κλίμαξ ἐπουράνιε* γ. 10, *χαῖρε, παραδείσου θυρῶν ἀνοικτήριον* J. 9)· *χαῖρε, γούρνα τῆς βάπτισης* 9 (πβλ. *χαῖρε, τῆς κολυμβήθρας ζωγραφοῦσα τὸν τύπον κα.* 12)· *χαῖρε, πίστις τῶν χριστιανῶν* 11 (πβλ. *χαῖρε, σιγῇ δεσμεύων πίστις* γ. 7)· *χαῖρε, λιβάδι πρᾶσινον, τῶν ἀρχαγγέλων σκόλη* 13 (πβλ. *χαῖρε, ὅτι λειμῶνα τῆς τρυφῆς ἀναθάλλεις* ε. 10, *χαῖρε, ὅτι τὰ οὐράνια συναγállονται τῇ γῇ* ζ. 10)· *χαῖρε εἰς τὴν γραμμάτισιν καὶ εἰς τὴν γνῶσιν θεία* 17 (πβλ. *χαῖρε, σοφίας Θεοῦ δοχεῖον* ιζ. 6)· *χαῖρε, ὅπου μᾶς ἔβγαλες ἐκ τῶν ἐχθρῶν τὰ χέρια* 19 (πβλ. *ὡς λυτρωθεῖσα τῶν δεινῶν εὐχαριστήρια Προοίμιο* II 2) κλπ.

Ἀπὸ τῆ μίᾳ μεριά λοιπὸν ἡ χαλαρὴ ἐξάρτηση τοῦ κρητικοῦ ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ Ἀκάθιστο καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ μεταφραστικὸς χαρακτήρας τῶν περισσότερων κειμένων τοῦ μαρκιανοῦ χειρογράφου γεννοῦν τὴν ὑπόψιν μήπως πίσω ἀπὸ τὸ κρητικὸ ποίημα κρύβεται ἓνα καθολικὸ λατινικὸ πρότυπο. Ὁ μαρκιανὸς κώδικας ἔχει τὸ χαρακτήρα τῆς χρηστομάθειας ἢ καλύτερα τοῦ προσωπικοῦ προσευχητάριου ἐνὸς Ἑλλήνα καθολικοῦ καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ παρέχει εἴτε εἶναι μεταφράσεις ἀπὸ τὰ λατινικὰ εἴτε εἶναι γραμμένα ἀπὸ Ἑλληνες ποὺ ἔχουν προσηλυτισθῇ στὸν καθολικισμό, ὅπως λ.χ. τὰ ποιήματα τοῦ καθολικοῦ ἱερέα («πέρ») Ἀνδρέα Σκλέτζα, ἡ προσευχὴ στὸν ἅγιον Φραγκίσκο τῆς Ἀσσιζης, ἡ δέηση τοῦ Ὁμῶ Ἀκινάτη, οἱ προσευχὲς γιὰ τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν κλπ. Στὸ τέλος μάλιστα τῆς πρώτης ἐμμετρῆς προσευχῆς (ἀρ. γ') σημειώνεται πῶς «ὁ αἰδεσιμώτατος Πάπας Ἰωάννης ὁ δεῦτερος καὶ κ' δίδει συγχώρησιν τριακοσίων ἡμερῶν ἐνὸς ἐκάστου εἰπόντος τὰ ἄνω γεγραμμένα λόγια, ὅταν ὑψώνεται τὸ ἅγιον σῶμα καὶ τὸ τίμιον αἶμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» (φ. 82^v)· στὸ τέλος πάλι τῆς δευτέρης πεζῆς προσευχῆς (ἀρ. θ') ἀκολουθεῖ ἡ σημείωσις πῶς σ' ὅποιον τὴν ἀπαγγέλλει ὁ «Πάπας Εἰστός (νρ. Σίξτος) τέταρτος ἐχαρίσατο . . . ἑνδεκα χιλιάδας χρόνους, ἀληθεστάτην ἄφεσιν ἁμαρτιῶν» (φ. 96^v) κλπ. Ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ καθολικὸς χαρακτήρας ὅλης τῆς συλλογῆς ἔκανε ἄλλωστε καὶ τὸν K. Krumbacher νὰ ἀναρωτηθῇ μήπως καὶ ὁ ποιητὴς τῆς «Κοσμογέννησης» Γεώργιος Χοῦμνος γιὰ τὸν ὁποῖο οὐσιαστικὰ δὲν ξέρομε τίποτε, ἦταν ἐπίσης καθολικὸς κατὰ τὸ δόγμα²⁴.

24. K. Krumbacher, δ. π., σ. 813. Γιὰ τίς προσπάθειες τοῦ M. I. Μανούσκα νὰ

“Υστερα ἀπ’ ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀβάσιμη ἡ ὑποψία ὅτι καὶ ὁ λαϊκὸς κρη-
τικὸς Ἀκάθιστος μπορεῖ ν’ ἀποτελῇ μετάφραση ἐνὸς σχετικὰ παλιότερου λα-
τινικοῦ ὕμνου. Ἐὰν μελλοντικὰ ἀποδειχτῇ μὲ βεβαιότητα ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ
κρητικὸ ποίημα ὑπάρχει ἓνα ὀρισμένο δυτικὸ πρότυπο, τότε θὰ ἔχωμε νὰ κάνω-
με μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες φιλολογικὲς περιπτώσεις: τὴ μετάφραση
καὶ ἐπίδραση τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου στὴ δυτικὴ ὕμνογραφία, τὴ βαθμιαία
διαμόρφωση μιᾶς βυζαντινολατινικῆς παράδοσης τοῦ Ἀκάθιστου στὴ Δύση,
καὶ τέλος μὲ τὸ νεώτερο λαϊκὸ Ἀκάθιστο τὴ διασταύρωση στὴν Κρήτη τῶν
δύο αὐτῶν παραδόσεων, τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς βυζαντινολατινικῆς.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος μεταφράστηκε στὰ λατινικὰ
ἐκεῖ πρὸς τὸ τέλος τοῦ Η’ καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ Θ’ αἰῶνα²⁵. Ὁ πλουτισμὸς τῶν
δυτικῶν ἀκολουθιῶν μὲ μεταφράσεις ἐλληνικῶν ὕμνων ἦταν κάτι τὸ πολὺ συ-
νηθισμένο σὲ παλιότερες ἐποχές²⁶. Τὴν ἐποχὴ ὅμως ποὺ μεταφράζεται ὁ Ἀ-

τακτὶς τὸν ποιητὴ μὲ τὸ νοτάριο Γεώργιο Χοῦμνο ποὺ ἀναφέρεται σὲ συμβολαιογραφικὴ
πράξη τῆς 29 Ἰουνίου 1502 βλ. «Ὁ ποιητὴς Γεώργιος Χοῦμνος νοτάριος Χάνδακος», Ἐπε-
τηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 21 (1951) 280 κ.έ.

25. Βλ. G. G. Meersseman, δ. π., σ. 36 κ.έ., καὶ M. Huglo, «L’ancienne version
Latin de l’hymne Acathiste», Le Muséon 64 (1953) 27 κ.έ.

26. Μερικοὶ λ.χ. ἀπὸ τοὺς ἐλληνικοὺς ὕμνους ποὺ πολὺ ἔνωρις μεταφράστηκαν στὰ
λατινικὰ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι», «Δέξαι φωνάς, σὸν ἄνθρω-
πο, τρισάγιο πατὴρ ἡμῶν», «Ἡ γέννησί σου, Θεοτόκε Παρθένη», «Κατακόσμησον τὸν νυμφῶνα
σου Σιών», «Οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες», «Παράδοξον μυστήριον οἰκονομεῖται
σήμερον», «Σοὶ πρέπει αἶνος, σοὶ πρέπει ὕμνος», «Τῆς σαρκὸς σου, Χριστέ, μετελάβομεν»,
«Τοῦ δέλτου σου τοῦ μυστικοῦ», «Ὑπὸ τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν», «Χαῖρε, κεχαριτωμένη,
Θεοτόκε» κλπ. Βλ. A. Baumstark, Liturgie comparée (Σεβέρτον, 1953²), σ. 98, 102, 107
κ.έ., L. Brou, «Les chants en langue grecque dans les Liturgies latines», Sacris Eru-
diri 1 (1948) 165 κ.έ. καὶ 4 (1952) 226 κ.έ., P. Maas, «Gleichzeitige Hymnen in der
byzantinischen Liturgie», Byzantinische Zeitschrift 18 (1909) 320 κ.έ., F. Mercenier,
«L’antienne mariale grecque la plus ancienne», Le Muséon 52 (1939) 229 κ.έ., O.
Stegmüller, «Sub tuum praesidium: Bemerkungen zu ältesten Überlieferung», Zeit-
schrift für katholische Theologie 74 (1952) 76 κ.έ., E. Wellesz, Eastern elements
in Western chant (Ὁξφόρδη - Βοστώνη, 1947), σ. 201 κλπ. Κατὰ τὸν A. Baumstark,
δ. π., σ. 111, τὸ ἀντίφωνο τῆς Μ. Παρασκευῆς «Vadis propitiator ad immolandum pro
omnibus» εἶναι μετάφραση τοῦ οἴκου ιζ’ τοῦ κοντακίου τοῦ Ρωμανοῦ «Εἰς τὸ πάθος τοῦ
Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν Θρόνον τῆς Θεοτόκου» (ἀρ. 19). Ἐπίσης ὁ Ε.
Πεζόπουλος ὑποστηρίζει, χωρὶς νὰ περθεῖ ὠστόσο, ὅτι τὸ «Dies irae» τοῦ «Requiem» τοῦ
Θωμᾶ Τσελάνου (1258) ἔχει ὡς πηγὴν τοῦ κοντακίου «Τῆς δευτέρας παρουσίας» (ἀρ. 34)
τοῦ Ρωμανοῦ, «Περὶ τῆς μουσικῆς Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ», Νέα Φόρμιγξ 1 (1921), τεῦχος
1, 3 - 4. Τέλος ὁ M. Simonetti σημειώνει ὅτι ὁ λατινικὸς ὕμνος «Sacratissimi martyres»,
γραμμένος ἀπὸ Ἱερωνδὸ ποιητὴ, ἀκολουθεῖ τὸν εἰρμὸ «Αὐτὸς μόνος» τοῦ κοντακίου «Εἰς
κοιμηθέντας» τοῦ Ἀναστασίου, βλ. «Studi sull’ inndogia popolare cristiana dei primi
secoli», Atti della Academia Nazionale dei Lincei. Memorie. Classe di scienze morali,
storiche e filologiche, σειρά ὕγδοη, 4 (1952) 415. Ὡστόσο δὲν εἶναι ξεκαθαρισμένο ἀκόμη

κάθιστος Ὑμνος στὰ λατινικά οἱ σχέσεις ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας ἀπ' ἀφορμὴ τῇ διαμάχῃ γύρω ἀπὸ τὴν προσκύνηση τῶν εἰκόνων εἶναι ἐξαιρετικὰ τεταμένες καὶ τὸ γενικώτερο κλίμα δὲν εὐνοεῖ παρόμοιες «μορφωτικές», ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἀνταλλαγές²⁷. Ἀλλὰ ἡ μετάφραση τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου ἀποτελεῖ μοναδικὸ γεγονός καὶ ἀπὸ μία ἄλλη ἀποψη, ὅτι εἶναι τὸ μόνο μακρὸ κείμενο ὁρθόδοξης ἐλληνικῆς ὕμνογραφίας ποὺ μεταφράστηκε στὰ λατινικά. Ἡ μετάφραση λοιπὸν αὐτῇ τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου, μᾶς πληροφορεῖ ὁ G. G. Meersseman²⁸, ἀρχίζει σιγὰ - σιγὰ νὰ κυκλοφορῇ σ' ὅλες τῖς χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ν' ἀσπῇ μὲ τὴ γλώσσα καὶ τὴ μορφή του, δηλαδὴ τοὺς χαιρετισμοὺς καὶ τὰ ἐγκώμια, τεράστια ἐπίδραση σ' ὅλη τὴ δυτικὴ μαριολογικὴ ὕμνογραφία. Ἀπὸ τὸν ΙΑ' μάλιστα καὶ μετέπειτα γράφονται πάρα πολλοὶ ὕμνοι στὰ λατινικά, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ μία παράθεση στίχων ποὺ ὁμοιοκαταληκτοῦν εἴτε κατὰ δίστιχα εἴτε κατὰ μεγαλύτερες στροφικὲς ἐνότητες (τετράστιχα) καὶ ἀρχίζουν μὲ ἕνα χαιρετισμὸ (ave, gaude, salve, vale) ποὺ συμπληρώνεται ἀπὸ ἕνα ἐγκώμιο στὴ Θεοτόκο. Μέχρι σήμερα δὲ στάθηκε δυνατό νὰ ἐντοπισθῇ ἕνας ὀρισμένος λατινικὸς ὕμνος ποὺ τὸ κρητικὸ ποίημα τοῦ ΙΕ' αἰῶνα νὰ μπορῇ νὰ θεωρηθῇ μετάφραση ἢ ἐλεύθερη ἀπόδοσή του, ὅμως, ἐὰν ὑπάρχει τέτοιο κείμενο, θὰ πρέπει νὰ ἔχη περίπου τὴ μορφή τοῦ παρακάτω ὕμνου:

Ave cella, castitatis, paradisi ianua,

Ave, templum deitatis. Ave, solis regia.

Ave, portus naufragantis. Ave, Jesse virgula.

Ave, splendor bonitatis. Ave, plena gratia²⁹. . . .

Ὁ λατινικὸς αὐτὸς ὕμνος εἶναι γραμμένος σὲ στροφὲς ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τέσσερις στίχους ποὺ ὅλοι τους ἔχουν τὴν ἴδια ρίμα. Στὸ ἴδιο βασικὰ στροφικὸ σχῆμα εἶναι γραμμένος καὶ ὁ κρητικὸς Ἀκάθιστος καὶ αὐτὸ πιθανῶς νὰ εἶναι ἕνα πρόσθετο ἐπιχείρημα ὅτι πρόκειται γιὰ μετάφραση ἑνὸς λατινικοῦ κειμένου. Ἀλλὰ βέβαια, ὅπως σημειώνει ὁ G. Morgan, στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τῆς πρώιμης αὐτῆς περιόδου «the most common rhyme was of four

ἀν τὸ κοντάκιο τοῦ Ἀναστασίου εἶναι ἰδιόμελο ἢ προσόμοιο τοῦ κοντακίου «Τῶν ἁγίων πάντων» (ἀρ. 59) τοῦ Ρωμανοῦ, βλ. J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode. Hymnes* τόμος III (Παρίσι, 1965), σ. 84 - 85.

27. Βλ. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine state* (Ὁξφόρδη, 1954), σ. 145 κ.έ., 151 κ.έ., 163 κ.έ., J. M. Hussey, *The Byzantine world* (Λονδίνο, 1957), σ. 32, καὶ D. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West* (Ὁξφόρδη, 1966), σ. 12 κ.έ. Βλ. ἐπίσης W. Christ, «Über die Bedeutung von Hirmos, Troparion und Kanon in der griechischen Poesie des Mittelalters», *Sitzungsberichte der philos. - philol. und histor. Klasse der k. bayer. Akademie der Wissenschaften zu München* (1870), II, σ. 100.

28. G. G. Meersseman, *δ. π.*, σ. 14 κ.έ., 67 κ.έ.

29. G. G. Meersseman, *δ. π.*, σ. 220.

lines»³⁰. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς στροφῆς τὸ ἔχομε καὶ σὲ ἄλλα ποιήματα πάνω-κάτω σύγχρονα τοῦ λαϊκοῦ Ἀκάθιστου, ὅπως λ.χ. τὸ ποίημα τοῦ Στέφανου Σαχλί-κη α' Ἡ Βουλὴ τῶν πολιτικῶν. Ἐνδιαφέρον ὡστόσο παρουσιάζει νὰ σημειώσῃ κανεὶς πὺς ὁ ἀριθμὸς τῶν στίχων στὶς στροφές δὲν εἶναι ἀκόμῃ σταθερός. Στὸ στιχοῦργημα τοῦ Σαχλίκη, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 335 δεκαπεντασύλλαβους στίχους, συχνότερα ἔχομε τρεῖς στίχους κατὰ στροφή (20 περιπτώσεις), ἐνῶ σπανιώτερα οἱ στίχοι γίνονται πέντε (9 περιπτώσεις)· ὁμως κρίνοντας μὲ βάση τὴ συχνότητα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ποίημα εἶναι βασικὰ γραμμένο σὲ τετράστιχες στροφές (53 περιπτώσεις):

Λοιπὸν παρακαλῶ ἐσᾶς, ὁποῦ 'μαι κρατημένος,
 διατὶ 'μαι φίλος ὁλωνῶν, μ' ὅλους ἡγαπημένους,
 ὅλοι ποὺ μὲ γνωρίζετε πῶς ἔμουν μαθημένος
 καὶ πῶς ἐκαταστάθηνκα τώρα φυλακισμένος . . .
 (στ. 385 - 388)³¹

Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ σὲ ἄλλα δύο ἀνώνυμα κρητικὰ στιχοῦργήματα γραμμένα στὸ τέλος τοῦ ΙΕ' ἢ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΣ' αἰώνα, τὸ «Συναξάριο τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν καὶ τιμιωτάτων ἀρχοντισσῶν» καὶ τὸν «Ἐπαινο τῶν γυναικῶν»³². Ὁ ἀριθμὸς τῶν στίχων κατὰ στροφή δὲν εἶναι

30. G. Morgan, «Cretan poetry: Sources and inspiration», Κρητικὰ χρονικὰ 14 (1960) 215.

31. Bl. G. Wagner, *Carmina graeca medii aevi* (Λειψία, 1874), σ. 92. Ἡ ἐποχὴ ποὺ ἔζησε ὁ Σαχλίκης δὲν μᾶς εἶναι ἀκριβῶς γνωστὴ καὶ ὑπάρχει ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στοὺς ἐρευνητὲς στὸ σημεῖο αὐτό. Ὁ Στ. Ἀλεξίου πιστεῖται ὅτι οἱ στ. 346 - 347 τῶν «Γραφῶν καὶ στίχων καὶ ἐρμηνευτῶν» (χφ τοῦ Μομπελιέ) μᾶς παρέχουν ἕναν *terminus post quem* (1495) τουλάχιστον γιὰ τὰ παραινετικὰ ποιήματα ποὺ ἀπευθύνονται στὸ νεαρὸ Φρατζισκὴ· ἡ χρονολόγησις ὁμως αὐτὴ μεταθέτει τὸ χρόνο ποὺ ἔδρασε ὁ Σαχλίκης ἐντελῶς πρὸς τὸ τέλος τοῦ ΙΕ' καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΣ' αἰώνα, βλ. «Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς κρητικὰ κείμενα». Κρητικὰ Χρονικὰ 8 (1954) 239 κ.έ. Ὁ G. Morgan, ὁ.π., σ. 211, δέχεται πάλιν ὅτι ὁ Σαχλίκης ἔγραψε τὰ ποιήματά του περίπου μέσα στὴ δεκαπενταετία 1480 - 1495. Ὡστόσο ὁ Μανού-σας πιστεῖται ὅτι ὑπάρχουν μαρτυρίες ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ χρονολογήσωμε τὸ Σαχλίκην πολὺ ἐνωρίτερα, βλ. Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας, σ. 19, σημ. 1.

32. K. Krumbacher, «Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel». Sitzungsberichte der philos. - philol. und histor. Klasse der k. bayer. Akademie der Wissenschaften zu München (1905) 335 - 432. Ὁ Krumbacher μὲ βάση τὸ στ. 169 τοῦ «Συναξαρίου», ὅπου ἀναφέρεται ὁ Ὁρλάνδος, χρονολογεῖ τουλάχιστον τὸ ποίημα αὐτὸ μέσα στὸ ΙΣ' αἰώνα ἀπὸ τὴν editio princeps (1516) τοῦ «Orlando Furioso» τοῦ Ariosto (σ. 371). Ἀλλὰ ὁ G. Morgan, ὁ.π., σ. 222 κ.έ., μεταθέτει τὸ ὅριο αὐτὸ τριάντα χρόνια πρὶν πρὶν στὴν editio princeps (1486) τοῦ «Orlando Innamorato» τοῦ Boiardo. Σχετικὰ μὲ τὴν ὁμοιοκαταληξίαν τοῦ ἴδιου ποιήματος παρατηρεῖ ὁ Krumbacher πὺς «*öfter sind drei Verse statt zwei durch den Reim erforderliche Gegenvers . . . Auch das Schema abba findet sich, wie 212 - 215. V. 220 - 223 scheint das Schema abab beabsichtigt zu sein*» (σ. 363).

κι' ἐδῶ σταθερός, παρατηρεῖται μάλιστα ἡ τάση νὰ προσπαθῇ ἡ ρίμα ν' ἀπλωθῇ σὲ μεγαλύτερες ἐνότητες, πού καμμιά φορά ἀποτελοῦνται καὶ ἀπὸ δέκα στίχους. Ἀλλὰ λιγότερο στὸ πρῶτο καὶ περισσότερο στὸ δεύτερο ποίημα ὁ ἀριθμὸς τῶν στίχων τείνει νὰ σταθεροποιηθῇ στοὺς τέσσερις σὲ κάθε στροφή (8 μόνο περιπτώσεις σὲ σύνολο 475 στίχων τοῦ πρώτου καὶ 36 περιπτώσεις σὲ σύνολο 735 στίχων τοῦ δευτέρου ποιήματος).

Ὁ κρητικὸς Ἀκάθιστος ἀποτελεῖται ἀπὸ 23 δεκαπεντασύλλαβους στίχους, πού χωρίζονται, ὅπως καὶ στὰ παραπάνω ποιήματα, σὲ στροφές μὲ ἄνισο ἀριθμὸ στίχων, ἀλλὰ ὅπωςδὴποτε μὲ βάση τὸ τετράστιχο. Ὁδηγημένοι ἀπὸ τὴν ὁμοιοκαταληξία μποροῦμε νὰ διακρίνωμε στὸ ποίημα τέσσερις τετράστιχες (στ. 1 - 4, 5 - 8, 9 - 12, 20 - 23) καὶ δύο τρίστιχες (στ. 13 - 15, 16 - 18) στροφές. Μετέωρος μένει μόνον ὁ στίχος 19 πού ἡ πρέπει νὰ τὸ συνδέσωμε μὲ τὸ προηγούμενο τρίστιχο (στ. 16 - 18) ἢ νὰ τὸ θεωρήσωμε ὡς τὸν πρῶτο στίχο μιᾶς στροφῆς πού ἀπὸ λάθος τοῦ ἀντιγραφέα παραλείφθηκε (lacuna) ἢ τέλος νὰ δεχτοῦμε πὼς ἦταν ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ χωρὶς ἀνταπόκριση. Ἐὰν σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη ἐκδοχὴ συνδέσωμε τὸ στίχο 19 μὲ τὸ προηγούμενό του τρίστιχο, τότε γιὰ ν' ἀποκατασταθῇ ἡ ὁμοιοκαταληξία πρέπει νὰ γράψωμε χερία ἀντὶ χερία. Ὁ τονικὸς βιασμὸς γιὰ χάρη τῆς ρίμας δὲ θὰ ἦταν ἀπαράδεκτος, γιὰτὶ καὶ στὸ στίχο 16 γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς λόγο ὁ ποιητὴς ἔγραψε βοηθεία ἀντὶ βοηθεία. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπέμβαση αὕτῃ ὁ στίχος γίνεται ὑπέρμετρος καὶ εἴμαστε κατόπιν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξοβελίσωμε καὶ τὸ ἄρθρο τὰ ἀπὸ τὴ λέξη τὰ χερία μὲ ἀποτέλεσμα ἀντὶ νὰ διορθώσωμε νὰ καταστρέψωμε τὸ κείμενο περισσότερο. Ἀποκλείεται λοιπὸν ἡ πρώτη ἐκδοχὴ. Ἡ δεύτερη ἐκδοχὴ τοῦ χάσματος δὲν ἀποκλείεται ἐντελῶς, ἀλλὰ πολὺ πιὸ πιθανὴ μοῦ φαίνεται ἡ τρίτη ἐκδοχὴ, δηλαδή ὁ στίχος 19 νὰ μὴν εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέσα στὸ ποίημα τὸν ἀντίστοιχο στίχο πού θὰ συμπλήρωνε τὴν ὁμοιοκαταληξία του³³. Ἡ τελευταία αὕτῃ ἐκδοχὴ ἐνισχύεται ἀποφασιστικὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ποίημα μετὰ τὸ στίχο 15 χωλαίνει γενικὰ τόσο ὡς πρὸς τὸ μέτρο ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκφραση, λ.χ. ὁ στίχος 16 εἶναι ἄμετρος καὶ ὁ στίχος 22 ὑπέρμετρος (18 συλλαβές!). Κανεὶς μένει μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ποίημα, εἴτε πρωτότυπο δημιουργήμα εἴτε μετάφραση, δὲν πῆρε τελικὰ τὴν ὀριστικὴν του μορφή. Αὕτῃ ἡ ἐντύπωση ὁδηγεῖ στὸ νὰ ριψοκινδυνεύσῃ κανεὶς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ποιητὴς ἢ μεταφραστὴς τοῦ κρητικοῦ Ἀκάθιστου μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀντιγραφέας τοῦ μαρκιανοῦ χειρογράφου Μανουῖσος, πού γιὰ ἄγνωστούς μου λόγους ἄφησε τὸ στιχοῦργημά του μισοτελειωμένο.

33. Βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση.

Λαϊκὸς χρητικὸς Ἀκάθιστος ³⁴

Φ 88 v

Χαῖρε, κορώνα τῆς κυριᾶς, στέμμα τῆς παρθενιότης·
 χαῖρε, καντήλα τσ' ὁμορφιάς, χαῖρε, δενδρὸν τῆς νιότης·
 χαῖρε, πύργος εἰς τὴν τιμὴν, πουλάκιν τῆς σπλαγχνιότης·
 χαῖρε, παλάτιν τοῦ Χριστοῦ καὶ κάστρον τῆς θεότης.

5

Χαῖρε, σκάλα τοῦ οὐρανοῦ, πόρτα τῆς παραδείσου·
 χαῖρε, σπαθί με δύναμιν ἀντίδικα τσ' ἀβύσσου·
 χαῖρε, ὅπου λυτρώθημεν διὰ τὸν μονογενή σου·
 χαῖρε, ὅπου ἐζήσαμεν, Μαρία, τῇ ζωῇ σου.

10

Χαῖρε, γούρνα τῆς Βάπτισης, λάδι τοῦ μυρωμάτου·
 χαῖρε, πηγὴ ἀφύρατος σὺ τοῦ ἁγιασμάτου·
 χαῖρε, πίστις τῶν χριστιανῶν, θύρα τ' ἁγίου πνευμάτου·
 χαῖρε, Μαρία δέσποινα, μήτηρ τοῦ ἀοράτου.

15

Χαῖρε, λιβάδιν πράσινον, τῶν ἀρχαγγέλων σκόλη·
 χαῖρε, νὰ σέ δοξάζωμεν καματερὴν καὶ σκόλη·
 χαῖρε, Μαρία, νὰ κράζωμεν, νὰ σέ παινοῦμεν ὅλοι.

20

Χαῖρε, μήτηρ ἐλεοῦσα, χαῖρε, πολλῶν Βοηθεία·
 χαῖρε, εἰς τὴν γραμματίσιν καὶ εἰς τὴν γνῶσιν θεία·
 χαῖρε, κορώνα θαυμαστὴ κι' ἁγιοσύνη θεία.
 Χαῖρε, ὅπου μᾶς ἐβγαλες ἐκ τῶν ἐχθρῶν τὰ χέρια.

7.

Χαῖρε, ὅπου ἐπροφήτευσεν γιὰ σέναν ἡ Σιβύλλα·
 χαῖρε, ὅπου οἱ ἄγγελοι στὴν Αἴγυπτον σέ στεῖλαν·
 χαῖρε, ὅπου ὄντεν [ἐ]πέφτασιν τ[ἀ] ἄνθη καὶ [σὲ σὲν] τὰ φύλλα
 καὶ κάμασί σου τὴν ἄδειαν οἱ πέτρες καὶ τὰ ξύλα.

22. [ἐ]πέφτασιν del. m. c.

τ[ἀ] add. m. c. [σὲ σὲν] del m. c.

34. Βλ. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, σ. 819.

ΚΑΣΤΡΟΚΤΙΣΙΑ

S. TROJANOS/Athen

Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im byzantinischen Reich.*

In der byzantinischen historiographischen¹, kriegswissenschaftlichen² und nicht zuletzt auch juristischen³ Literatur läßt sich an zahlreichen Stellen die entscheidende Rolle der Festungen für die Verteidigung des Landes ersehen. Eine ununterbrochene Burgenkette diente im Frieden den mit der Grenzbewachung oder der Kontrolle der wichtigen Verkehrswege beauftragten Einheiten als Versorgungsbasis. Im Kriege sicherte sie den Aufmarsch der Streitkräfte und schützte die Bevöl-

* Erweiterte Fassung des auf der VIIIe Réunion scientifique des Internationaux Burgeninstituts, Athen (April 1968), vorgetragenen Referats.

1. Es seien hier nur zwei Beispiele angeführt. Eine charakteristische Stelle über die Errichtung von Neokastra (zwischen 1165 und 1170) findet sich bei Niketas Choniates (*De Manuele Comneno* lib. VI, ed. *I. Bekker*, Bonn 1835, S. 194₂₃): "Auch das folgende ist eine rühmliche Tat des Kaisers Manuel. Die asiatischen Städte Chliara, Pergamon und Atramyion litten sehr unter den Persern. Denn ringsum gab es früher nur verstreut liegende Dörfer und das Land war daher den Plünderungszügen der Feinde ausgesetzt. Der Kaiser legte die Siedlungen zusammen und befestigte sie mit Mauern und schützte die nahegelegene Ebene mit starken Festungen". (Die Stelle ist nach der Übersetzung von *F. Grabler*, *Die Krone der Komnenen* [=Byzantinische Geschichtsschreiber, 7], Graz-Wien-Köln 1958, S. 193 zitiert.) Über die Verstärkung der konstantinopolitanischen Mauer unter Kaiser Michael VIII. Palaiologos berichtet Georgios Pachymeres (ed. *I. Bekker*, Bonn 1835, Bd. I, S. 186₃-187₄).

2. Ein Beispiel bieten die *Tactica Leonis*, const. VIII 6 und 16 (ed. *R. Vari* [=Sylloge tacticorum graecorum, III] Bd. I, Budapest 1922, S. 197, 201 = *Migne*, *Patr. gr.* 107, col. 764 B, 765 B), XV (*Migne* col. 885 C - 908 A), XVII 86 (*Migne* col. 933 D).

3. Basil. 46,3,6; 9 = Dig. 1,8,8 § 2; 11 - Basil. 57,1,8 = Dig. 49,16,3 §§ 17.18 - Basil. 60,36,3 = Dig. 48,4,3 - Basil. 60,36,11 = Dig. 1,8,11. Die Mauern und Tore der Stadt genossen den besonderen Schutz der Gottheit und trugen die Bezeichnung der *res sanctae*; wie alle anderen *res divini iuris*, waren sie dem Rechtsverkehr entzogen (*res extra commercium*). Dazu s. *M. Kaser*, *Das römische Privatrecht*, Bd. I (=Hdb.d.AW. X, 3,3,1), München 1955, S. 321.

kerung der Grenzgebiete vor Invasionen der feindlichen Truppen⁴. Sie war in der Glanzzeit des Reiches ein ausschlaggebender Faktor seiner militärischen Macht; auf sie setzten die einstigen Weltherrscher noch Jahrhunderte später ihre letzten Hoffnungen auf Wiederherstellung dieser Macht⁵.

Justinian I., der vielseitige frühbyzantinische Kaiser, legte besonderen Wert auf die militärischen Bauten. Der Historiker Prokop, der die Taten dieses Herrschers gepriesen hat, widmet den größten Teil seines Werkes "De aedificiis"⁶ der Beschreibung der unter Justinian gebauten Festungen. Im Kapitel IV⁷ finden wir sogar ausführliche, lange Listen der Burgen, die der Kaiser restaurieren oder bauen ließ.

Die Sorge für den Bau von Burgen und Mauern trug ursprünglich im Rahmen seiner militärischen Befugnisse der *praefectus praetorio*⁸. In gewissen Provinzen gehörte diese Tätigkeit zum Aufgabenkreis von Verwaltungsorganen, die von der Zentralstelle nur lose abhängig waren⁹. Als Ende des 7. Jahrhunderts — nach Annahme der

4. Siehe die in Anm. 1 zitierte Stelle von Niketas Choniates. Das Interesse aller Bevölkerungsschichten an dieser Funktion der Festungen betont N. Oikonomides, *The Donations of Castles in the last Quarter of the 11th Century*, Polychronion, Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966, S. 415.

5. Nach der Schilderung von Pseudo-Phrantzes ist der Isthmos von Korinth erst einige Jahrzehnte vor dem Zusammenbruch des Reiches (im J. 1415) neu befestigt worden (Chron. XXIV, XXVI, ed. V. Grecu, Georgios Sphrantzes *Memorii* [=Scriptores Byzantini V], Bucarest 1966, S. 234₂₉₋₃₃, 246₁₂₋₂₆). Zu dieser Festung s. S. Lampros, *Τὰ τεῖχη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας*, Ν. Ἑλληνισμῶν 2 (1905) 435-489, insbes. 444 ff. (mit weiteren Quellenangaben).

6. Procopii Caesariensis opera omnia, ed. J. Haury, Bd. III 2, Lipsiae 1906 (Neudruck 1964).

7. IV, 4,3, *ibid.* S. 116₂₃ - 124₃₁; IV, 11,20, *ibid.* S. 145₁₇ - 149₂₃.

8. Nov. Just. 25,4 (a. 535): "... μηδὲ ταύτας δὴ τὰς συνειθισμένους ἐπιφερομένους προσταΐξεις, ἀλλ' ἑπὶ πρώην ἐκ τῶν σῶν" (sc. des *praefectus praetorio*) "πρόησαν θρόνων πορθοῦσαι τοὺς ἐν μετρίοτητι ζῶντας καὶ ἐπιτάττουσαι ποτὲ μὲν τευχῶν ἐπισκευάς, ...". Vgl. auch Nov. Just. 24,3 (a. 535) und 26,4 (a. 535). Vgl. F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts (=Byzantisches Archiv, 9), Leipzig-Berlin 1927 (Neudruck Darmstadt 1960), S. 14 (im folg. Finanzverwaltung zitiert). Zuständig für die Militärausgaben waren die *σχευιάρχαι* des *praefectus praetorio*; J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, London 1911 (Neudruck New York o.J.), S. 90.

9. Nov. Just. 24 (De praetore Pisidiae) cap. 3 (ed. R. Schöll - G. Kroll, S. 192₁₅) = Basil. 6,8,3 - Nov. Just. 25 (De praetore Lycaoniae) cap. 4 (*ibid.* 199₂₅) = Basil. 6,9,4 § 1 - Nov. Just. 26 (De praetore Thraciae) cap. 4 (*ibid.* 207₃) = Basil. 6,10,3.

Wissenschaft der späteste Zeitpunkt — die Prätorianerpräfektur aufgelöst worden war¹⁰, übernimmt die aus ihr hervorgegangene Institution des λογοθέσιον τοῦ στρατιωτικοῦ¹¹ die militärische Finanzverwaltung und wird dadurch auch für den Festungsbau zuständig¹².

Wie sich von selbst versteht, bedeuteten die Baukosten eine sehr große Belastung für die Staatskasse¹³. Die Schilderung Prokops in seiner "Historia arcana" verschafft uns ein sehr anschauliches Bild von den Sparmaßnahmen, zu denen die Verwirklichung der Bauprojekte Justinians führte¹⁴. Von wem waren nun diese hohen Ausgaben zu tragen? Wie wir aus den Quellen entnehmen können, hatten zum Teil der Fiskus¹⁵ und zum Teil die Bevölkerung¹⁶ die Mittel für die

Die Erklärung dieser Sonderbestimmungen geht auf die Tatsache zurück, daß diesen Prätores, trotz des bis zur Regierungszeit Kaiser Justinians I. streng durchgeführten Systems vollständiger Trennung von Zivil- und Militärverwaltung, beide Funktionen übertragen waren (Nov. Just. 24,1; 25,1; 26,1). Zu dieser Umbildung des Verwaltungssystems s. *J. Karayannopulos*, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung (= Byzantinisches Archiv, 10), München 1959, S. 63.

10. *J. Karayannopulos*, a.a.O. S. 55 f. (dort weitere Literaturhinweise); *ders.*, Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios, Jahrb. Österr. Byzant. Gesell. 10 (1961) 59 ff. Vgl. *ders.*, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates (= Südosteuropäische Arbeiten, 52), München 1958, (im folg. Finanzwesen), S. 83 f.

11. Den Aufbau des λογοθέσιον und die Amtsbezeichnungen der Unterbeamten erfahren wir durch das Kletorologion des Philotheos aus dem J. 899, ed. *J. B. Bury*, op. cit., S. 140¹⁵⁻¹⁶. Vgl. *J. Karayannopulos*, Über die vermeintliche etc. S. 69 f.

12. *F. Dölger*, Finanzverwaltung, S. 14.

13. *A. Andreades*, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας, Athen 1918, S. 496 f.

14. Prokop klagt und jammert im cap. 26 über die schwere Last und ihre Rückwirkungen auf das Leben in den byzantinischen Städten. Hier sei nur folgende Stelle zitiert: "καὶ οὐτε λατρῶν τις ἢ διδασκάλων τὸ λοιπὸν ἐγένετο λόγος οὐτε δημοσίας τις ἔτι οἰκοδομίας προνοεῖν ἴσχυσεν οὐτε λύχνα ταῖς πόλεσιν ἐν δημοσίῳ ἕκαετο οὐτε τις ἦν ἄλλη παραψυχὴ τοῖς ταύταις οἰκοῦσι" (26,7 ed. *J. Haury*, Bd. III, 1, S. 159,4-7).

15. Die Beteiligung des Fiskus wurde durch die Bestimmung des Cod. Theod. 15,1,33 (a. 395) = Cod. Just. 8,11,11 = Basil. 58,12,11 auf ein Drittel der Einnahmen aus dem staatlichen Grundbesitz festgesetzt: "Singuli igitur ordines civitatum ad reparationem moenium publicorum nihil sibi amplius noverint praesumendum praeter tertiam portionem eius canonis, qui ex locis fundisque rei publicae quotannis conferri solet,...". Irreführend ist die Darstellung von *A. Andreades* a.a.O. S. 499 (in Anm. 1 ist die Stelle des Cod. Theod. falsch zitiert), der von den Einnahmen der Grundsteuer spricht. Vgl. Nov. Just. 25,4 § 1. Die finanztechnischen Einzelheiten für die Kontrolle der geleisteten Arbeit und die Verwendung der dafür bestimmten Geldmittel wurden erst unter Justinian I. geregelt (Cod. Just. 10,30,4 [a. 530] = Basil. 56,10,5). Die dafür zuständigen Organe, die Logotheten, werden vom Kaiser

militärischen Bauten aufzubringen. Die dafür zuständigen Dienststellen nahmen aber nicht nur die für diese Zwecke vorgesehenen Geldmittel in Anspruch, sondern griffen auch, je nach Bedarf, auf die für andere Projekte bestimmten Staatsgelder zurück¹⁷.

Die ursprüngliche Form der unmittelbaren Beteiligung der Bevölkerung bei Ausführung militärischer Bauvorhaben bestand in einer Geldleistung, deren Höhe nach dem jährlichen Bodenertrag berechnet wurde¹⁸. Damit haben wir nun eine typische Erscheinung des spätrömischen, bzw. frühbyzantinischen Wirtschaftslebens vor uns: Die *munera*¹⁹. Darunter verstehen wir die Verpflichtung der Bürger, dem Staate jene Mittel unentgeltlich zur Verfügung zu stellen, die zur Erfüllung seiner Zwecke erforderlich sind. Das Kriterium für die schulmäßige Untergruppierung in *munera personalia*, *patrimonii* und *mixta* ist die Natur dieser Mittel, d.h. ob es sich dabei um Dienstleistungen oder Sachgüter handelt. Im konkreten Fall gehörte die Leistung zweifelsohne zu den *munera patrimonii*. Damit war aber die Pflicht der Bürger meist noch nicht erfüllt. Oft erlegten die Statthalter durch besondere Anordnungen zusätzliche finanzielle Verpflichtungen auf und unterdrückten und beuteten unter dem Vorwand der *τεichoποιία* die Bevölkerung aus²⁰.

Bereits in der römischen Kaiserzeit taucht als Untergruppe der *munera personalia*²¹ ein Begriff auf, der in der hochbyzantinischen Periode zunehmend an Bedeutung gewinnt. Damit sind die *angariae*²² gemeint, die, trotz ihres Wesens als Zwangsarbeit der Verpflichteten,

selbst ernannt. Ferner dienten auch die städtischen Einnahmen, z. B. die Binnenzölle, der Ausbesserung der Mauern; *J. Karayannopulos*, Finanzwesen S. 151 (mit Belegen).

16. Cod. Theod. 15,1,23 (a. 384) = Cod. Just. 8,11,7 = Basil. 58,12,7 = Harmen. 2,5,6 - Cod. Theod. 15,1,34 (a. 396) = Cod. Just. 8,11,12 = Basil. 58,12,11 - Cod. Theod. 15,1,51 (a. 413) = Cod. Just. 8,11,18 = Basil. 58,12,11.

17. Cod. Just. 11,42,1 (o.J.) = Basil. 54,38,1.

18. Cod. Theod. 15,1,34 (a. 396) = Cod. Just. 8,11,12 = Basil. 58, 12,11.

19. Zu den *Munera* s. *J. Karayannopulos*, Finanzwesen S. 178 ff. (mit Lit.).

20. Nov. Just. 24,3 (ed. *R. Schöll* - *G. Kroll*, S. 192₁₉) - Nov. Just. 25,4 (ibid. S. 200₃) - Nov. Just. 26,4 (ibid. S. 207₁₁). Vgl. *J. Karayannopulos*, Finanzwesen, S. 223.

21. Dig. 50,4,18 § 4: "Cursus vehicularis sollicitudo, item angariarum praebitio personale munus est".

22. Das Wort "angaria" (gr. ἀγγαρεία) wird vom Persischen abgeleitet; s. *N. Andriotes*, 'Ετυμολογικό Λεξικό τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς, 2. Aufl., Thessalonike 1967, S. 3.

kein *privilegium odiosum* der niederen Klassen gewesen zu sein scheinen²³. Mit anderen Worten : sie gehörten nicht zu den *munera sordida*²⁴. Die dürftigen Quellenangaben dieser Periode über die *angariae*²⁵ vermögen nicht die Frage aufzuhellen, ob die Arbeitsleistung durch eine entsprechende Geldsumme abgelöst werden durfte²⁶.

Nach dieser kursorischen Darstellung der Problematik, die mit der finanziellen Seite des Festungsbaues im frühbyzantinischen Reich zusammenhängt, halte ich es für zweckmäßig, einen kurzen Überblick über das hoch- und spätbyzantinische Steuerwesen zu geben, bevor ich zu meinem Hauptthema komme.

Die Personen- und die Grundsteuer, würdige Vertreter der spät-römischen Finanztechnik, blieben bis zum Ende des Reiches die Grundlagen des byzantinischen Steuersystems²⁷. Neben diesen Hauptsteuern²⁸ existierten noch einige Steuerarten²⁹ und eine Menge von Zusatzsteuern³⁰, deren Ertrag ebenfalls in die Staatskasse floß. In den Quellen werden verschiedene Steuern dieser Art namhaft gemacht: δικάρατον, ἐξάφολλον, συνήθεια, ἐλατικόν, oder wie immer sie sonst auch genannt werden. Sie haben oft den Charakter von Sporteln und sind von der Höhe der jeweiligen Hauptsteuer abhängig. Dadurch entsteht eine durchschnittliche Steuerbelastung der Bevölkerung, die auf 25 % zu schätzen ist³¹. Die Steuerverpflichtungen der byzantinischen

23. In Cod. Just. 10,49,2 (a. 445) wird ausdrücklich angeordnet, daß während der Kriegszeit niemand von den *angariae* befreit wird. Dies gilt sogar für Angehörige des Kaiserhofes und der Kirche.

24. Ob die *angariae* ursprünglich keine *munera sordida* waren, läßt sich allerdings nicht feststellen. Vgl. J. Karayannopoulos, Finanzwesen, S. 180 f.

25. Dig. 50,4,18 § 4; § 29 - Cod. Just. 1,2,11 (a. 445) - Cod. Just. 10,43,1 (o.J.) - Cod. Just. 10,49,2 (a. 445).

26. Die Formulierung der Bestimmung in Dig. 50,4,16 erlaubt, die ausnahmslose Gültigkeit des Verbots in Zweifel zu ziehen.

27. F. Dölger, Finanzverwaltung S. 48 ff. Vgl. G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1927) 49 f. (im folg. Steuergemeinde).

28. Eine klare Darstellung der Problematik und der heutigen Auffassungen in bezug auf die Hauptsteuern bietet J. Karayannopoulos, Die Theorie A. Piganiols über die iugatio-capitatio und die neueren Auffassungen über die Entwicklung der sozialen und finanzwirtschaftlichen Institutionen in Byzanz, Byz.-neugr. Jbb. 19 (1966) 324 ff., insbes. 345 ff.

29. Siehe dazu F. Dölger, Finanzverwaltung S. 53 f.; J. Karayannopoulos, Finanzwesen S. 112 ff.

30. F. Dölger, Finanzverwaltung S. 59 f.

31. F. Dölger, Finanzverwaltung S. 60.

Bürger, insbesondere der Bauern³², beschränkten sich aber nicht auf die oben angeführten Steuern im engsten Sinne des Wortes. Zu den Forderungen des Staates an seine Untertanen zählten noch Sonderleistungen, die sog. ἐπῆρεια³³. Daneben bestehen noch die Fronen (ἀργαρεῖαι), zu denen auch unsere καστοκτισία gehört.

Nachdem dieser terminus technicus weder in den Gesetzestexten noch in den erzählenden Quellen vorkommt, sind wir beim Erforschen der geschichtlichen Entwicklung und der Natur dieser Institution auf zwei Gruppen urkundlicher Quellen angewiesen³⁴: die Befreiungsur-

32. G. Ostrogorsky, Steuergemeinde S. 60.

33. F. Dölger, Finanzverwaltung S. 60 f.; D. Xanatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida (Diss. München 1936), Speyer a. Rh. 1937, S. 47 ff. Trotz der finanztechnischen Unterschiede zwischen den beiden Begriffen, sieht A. Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204 (=Bibliothèque Byzantine, Études 1), Paris 1951, S. 167 f. in den Fronen nur eine Untergruppe der ἐπῆρεια.

34. Bei der vorliegenden Untersuchung sind folgende Urkunden, in denen die Kastrotktisia erwähnt wird, berücksichtigt worden. 1. Kaiserurkunden (die Zahlen weisen auf die Dölgerschen Regesten hin; in den Klammern steht jeweils das Ausstellungsjahr): a) Michael VII. Dukas. 1005 (1074). b) Nikephoros III. Botaneiates. 1042 (1079), 1045 (1079), 1046 (1079), Actes de Lavra I, ed. G. Rouillard - P. Collomp (= Archives de l'Athos I), Paris 1937, Nr. 31 (1079). c) Alexios I. Komnenos. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, Nr. 3 (1086), 1139 (1087), 1147 (1088). d) Isaak II. Angelos. 1571 (1186). e) Johannes III. Dukas Vatatzes. 1715 (1227), 1718 (1228), 1749 (1235). f) Michael VIII. Palaiologos. 1870 (1259), 1985 (1272). g) Andronikos II. Palaiologos. 2121 (1287), 2122 (1287), 2357 (ca. 1315), 2383 (1316), 2407 (1318), 2412 (1319), 2416 (1319), 2457 (1321), 2458 (1321), 2459 (1321), 2466 (1321), 2467 (1321), 2538 (1325), 2554 (1326), 2573 (1327). h) Michael IX. 2634 (1319). i) Andronikos III. Palaiologos. 2650 (1319), 2654 (1321), 2655 (1321), 2659 (1321), 2663 (1321), 2664 (1321), 2682 (1326), 2704 (1328), 2736 (1329), 2782 (1332), 2813 (1334). j) Johannes V. Palaiologos. 2872a (1342), 2979 (1351), 3011 (1353), sowie drei gefälschte Chrysobullen 2873/5 (s. unten Anm. 51). 2. Sonstige Befreiungsurkunden: Sigillion des Dux Johannes Chaldos (995) s. unten Anm. 36; Sigillion des Sebastokrators Nikephoros Petraliphas, Actes de Xéropotamou, ed. J. Bompaire (= Archives de l'Athos III), Paris 1964, Nr. 8 (ca. 1200); Eidesbrief des Despoten Michael Gabrielopulos, Fr. Miklosich - J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi etc., Wien 1860-1890 (Nachdruck Athen o.J., Aalen 1968) (im folg. MM zitiert), Bd. V, S. 260 f. (1342 s. Anm. 67); Chrysobullen des Serbenkönigs Stephan Dušan, A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, Nrn. 39 (1345) und 46 (1355), Actes de Philothée, ed. W. Regél-E. Kurtz - B. Korablev, Viz. Vrem. 20 (1913) Priloženie, Nr. 9 (1346), Actes de Xéropotamou, ed. J. Bompaire, Nr. 25 Anm. zu Z. 34 (1346), Actes de Zographou, ed. W. Regél-E. Kurtz - B. Korablev, Viz. Vrem. 13 (1907) Priloženie, Nr. 37 (1346),

kunden und die Praktika³⁵. Aber auch aus diesen Quellen können wir leider keine weitreichenden Schlüsse über das Wesen der Kastroktisia herleiten; denn das Wort taucht entweder bei der Aufzählung der gewährten Befreiungen oder bei den bestätigten Leistungsverpflichtungen auf.

Da wir in diesem Zusammenhang keinerlei Informationen haben, können wir die Entstehungszeit dieser Einrichtung nicht genau festlegen. Die älteste Befreiungsurkunde, in der dieser Fachausdruck erwähnt wird, geht allerdings auf das 10. Jahrhundert zurück³⁶. Was die Entstehung dieser Fron anlangt, läßt sich folgendes denken. Durch die Invasion der Araber und anderer Nachbarvölker hatte das Reich im 7. Jahrhundert große und reiche Gebiete verloren; das beeinflusste die Höhe der Steuereinnahmen beträchtlich. Aber auch die Vermehrung der kirchlichen Domänen, die Immunität genossen³⁷, und die Gewährung von Privilegien an Privatpersonen werden nicht gerade wenig dazu beigetragen haben. Die daraus folgende Verringerung der für den

Actes d'Esphigménou, ed. L. Petit - W. Regel, Viz. Vrem. 12 (1906) Priloženie, Nr. 14 (1347), M. Gudas, Βυζαντινὰ ἐγγράφα τῆς ἐν Ἀθῶ ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν 4 (1927) 234 ff. (1348), Chr. Ktenas, Χρυσόβουλοι λόγοι τῆς ἐν Ἀθῶ . . . Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ibid. S. 290 f. (1349); Brief des Megas Dux, Actes de Zographou Nr. 50 (1378). 3. Praktika. Unbekannter Beamter für Lampsakos, G. L. F. Tafel - G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig etc., II. Teil (= Fontes Rerum Austriacarum, Abt. II, 13), Wien 1856, Nr. 253 (1219); des Stratopedarches von Thrakesion und Philadelphiea Michael Phokas, MM IV S. 4-18 (1235); unbekannter Vermessungsbeamter, Actes d'Esphigménou S. XIV f. (um 1320).

35. Zu dieser Urkundenform s. F. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon (= Abh. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. N. F. 28), München 1949, (im folg. Iberon-Praktika), S. 5 ff. Vgl. G. Ostrogorski, Les praktika byzantins: Pour l'histoire de la féodalité byzantine, franz. Übers. v. H. Grégoire (= Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia I), Bruxelles 1954 (im folg. Féodalité), S. 259 ff.

36. Es ist ein Sigillion des Dux von Armeniakon, Bukellarion und Thessalonike Johannes Chaldos für das von Euthymios dem Iberer geleitete Kloster Kolobu bei Hierissos vom September 995; F. Dölger, Aus den Schatzkammern etc. Nr. 56 Z. 13.

37. Zu dieser Frage s. G. Ferrari dalle Spade, Immunità ecclesiastiche nel diritto romano imperiale, Atti del R. Istituto Veneto di sc., lett. ed arti 99,2 (1939) 107-248 (= ders., Scritti giuridici, Bd. III, Milano 1956, S. 125-242). Vgl. F. Dölger, Finanzverwaltung, S. 63 f. Die Literatur zur Immunität in Byzanz ist bei G. Ostrogorski, Geschichte des byzantinischen Staates (= Hdb.d.AW. XII, 1,2), 3. Aufl., München 1963, (im folg. Geschichte), S. 272 Anm. 2 verzeichnet. Über die Steuerbefreiungen in der frühbyzantinischen Periode s. J. Karayannopoulos, Finanzwesen S. 196 ff.

Festungsbau bestimmten Einkünfte und die mittlerweile steigenden Bedürfnisse des Staates an Verteidigungsbauten für das nun bedrohte eigene Territorium führten zu einer radikalen Änderung des alten Systems. An die Stelle der Geldleistung, die von den verständlicherweise nicht besonders willigen Großgrundbesitzern erhoben wurde, trat eine Naturalleistung, zu der alle Bürger verpflichtet waren. Wir besitzen keinen Beleg für die Abschaffung der entsprechenden Munera, die allmählich ihren periodischen Charakter verloren und zu einer ordentlichen und kontinuierlichen staatlichen Einkunftsart geworden waren³⁸. Doch müssen wir, wenn wir mit unserer Annahme richtig gehen, den Schluß ziehen, daß die Munera neben den Fronen nicht mehr existierten, sonst würde deren Einführung eine doppelte Belastung der Grundherren bedeuten. Dieser Versuch, den Werdegang der Kastrokthisia zu rekonstruieren, kann selbstverständlich aus Mangel an sicheren Anhaltspunkten nur den Wert einer Hypothese beanspruchen.

Über den Umfang der zur Kastrokthisia gehörenden Leistungen sind wir schlecht informiert. Aus den Befreiungsformeln und den Praktika läßt sich nicht ersehen, ob mit der Arbeitsleistung die Pflicht des Steuerträgers erfüllt gewesen war. Wir wissen nämlich nicht, ob er auch die erforderlichen Rohstoffe³⁹ aufzubringen und die entsprechenden Zug- und Arbeitstiere bereitzustellen hatte. Die Tatsache, daß in den besagten Urkunden die Befreiung der Tiere von den Fronen oft ausdrücklich ausgesprochen wird⁴⁰, spricht allerdings dafür, daß in der Regel die Arbeitsmittel zu stellen waren. Darüber hinaus ergibt sich aus dem Inhalt der Praktika, daß die Paroiken bei der Erfüllung ihrer Verpflichtung mit ihrer eigenen technischen Ausrüstung⁴¹ zu erscheinen

38. J. Karayannopoulos, Finanzwesen, S. 179.

39. D. Xanatalos a.a.O. S. 47 behauptet zwar, daß die *καστροκthisia* auch die Pflicht der Bewohner umfaßte, das Material für die Kasträ heranzuschaffen; aber er hat auf die Anführung der dazugehörigen Quellenbelege verzichtet. Bei der *κατεργασthisia*, der Fron für Kriegsschiffbau, meint G. Ostrogorsky, Steuergemeinde S. 61, daß die Verpflichteten auch das Material liefern mußten.

40. Siehe z.B. die Chrysobulloi Logoi der Kaiser Michael VII. Dukas (Reg. Nr. 1005 - a. 1074) und Nikephoros III. Botaneiates (Reg. Nr. 1042 - a. 1079), MM V S. 136⁸⁰, 143⁸.

41. Bei der Definition dieser Bürgerverpflichtungen kommen in den Praktika zwei gleichwertige, formelhafte Ausdrucksweisen vor: "*καθώς ὁ πάροικος εὐρίσκειται ἔχων δυνάμειος*" (weitere Quellenhinweise in J. Bompaire, Actes de Xéropotamou, Nr. 18 C Anm. zu Z. 4-5, S. 151) und "*μεθ' ὧς εὐρίσκει-*

hatten. Für die Zeit nach der Adärierung der Kastροκτισία verliert allerdings dieses Problem seine praktische Bedeutung. Die Wende in der Entwicklung dieser Einrichtung ist nach F. Dölger⁴² wahrscheinlich schon in das 11. Jahrhundert, sicherlich aber auf den Beginn des 13. Jahrhunderts⁴³ zu datieren, weil in den Befreiungsformeln die Kastροκτισία mitten unter den übrigen Geldsteuern aufgeführt wird⁴⁴. Trotzdem könnte man dieser so verallgemeinernd formulierten Auslegung jenes Phänomens skeptisch gegenüberstehen; denn es könnte sich bei der Leistung einer Geldablösung für den Frondienst vielleicht um eine Erscheinung handeln, die mit den örtlichen wirtschaftlichen und anderen Bedingungen zusammenhing⁴⁵. Die Verpflichtung der Zinsbauern,

ται ἑκαστος [παρὰσκευῆς...]” (F. Dölger, Iberon-Praktika RK 338 = *ders.*, Aus den Schatzkammern etc. Nr. 74/7 Z. 338). Nach der Interpretation der ersten Formulierung von G. Ostrogorskij, Les praktika byzantins: Féodalité S. 365 (“d’après la force de chacun”), bezieht sich die Klausel keineswegs auf die zu leistenden Arbeitsmenge, sondern auf deren Charakter und auf die Zeit, in der die Leistung des Frondienstes stattfinden sollte. Dabei läßt aber der genannte Gelehrte die Dölgersche Konjektur, die für unsere Auslegung spricht, außer acht. J. Bompaire, a.a.O. drückt sich viel vorsichtiger aus; eine eindeutige Stellungnahme vermeidet er jedoch.

42. Finanzverwaltung S. 62.

43. Im Lampsakos-Praktikon vom J. 1219 (s. oben Anm. 34.3) sind die *angariae* durchweg adäriert. Vgl. auch Actes d’Esphigménou S. XIV₂₆: “καὶ ὑπὲρ τοῦ μιστοῦ τῆς καστροκτισίας νόμισμα ἐν ἡμῖν” (um 1320) und Actes de Zographou Nr. 31 Z. 10-12, 23-24, S. 73.

44. Z.B. MM VI 22₃₀, 27₃₂, 47₁₉. Immerhin bemerkt G. Ostrogorsky, Steuergemeinde S. 61, daß die Geldsteuern und die Naturalleistungen in den byzantinischen Dokumenten nicht immer klar voneinander zu scheiden sind.

45. Aus mehreren Praktika des 14. Jhs für das Iberon-Kloster (F. Dölger, Iberon-Praktika A 457, K 602, P 589, V 461, RK 337, RV 245) ergibt sich die In-natura-Erfüllung der ἀγγαρῆαι. Allerdings sind die ἀγγαρῆαι, deren Empfänger der Grundherr war, von den zugunsten des Staates oder der Gemeinden eingeführten Fronleistungen zu unterscheiden. So kommen im Esphigmenu-Praktikon (s. Anm. 44) die adärierte καστροκτισία und die ἀγγαρῆαι getrennt vor. Das ist aber bei den oben erwähnten Praktika nicht der Fall. Infolgedessen dürfen wir annehmen, daß beide Leistungen unter denselben terminus technicus fallen. Die Adärierung der dem Grundherrn von den Zinsbauern geschuldeten Fronen ist m.W. nur in einem Laura-Praktikon aus dem J. 1420 bezeugt; Alexandros (Eumorphopoulos) Lauriotes, Ἐπιστολὴ βυζαντινὰ γράμματα, Ὅ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐλληνικὸς φιλολογικὸς Σύλλογος 25 (1893/94) 168. Dazu s. G. Ostrogorskij, Les praktika byzantins: Féodalité, S. 364 f.

selbst am Festungsbau zu arbeiten, scheint nämlich das 14. Jahrhundert überlebt zu haben⁴⁶.

Die Bedeutung der Befreiungsurkunden als Hauptquelle der vorliegenden Untersuchung ist bereits betont worden. Im Wortlaut der Prooimien dieser Urkunden haben wir ein Zeugnis dafür, daß die weltlichen und insbesondere die kirchlichen Großgrundbesitzer ständig bemüht waren, die Befreiung von den Haupt- und Nebensteuern, darunter auch von der Kastrokisia und den übrigen Fronen, zu erreichen. Die Gewährung dieses Privilegs erfolgte durch besonderen kaiserlichen Gnadenakt in der Form eines χρυσόβουλλος λόγος (Chrysobull). Die große Anzahl der überlieferten Befreiungsurkunden und ihr Inhalt beweisen, daß die Kaiser die Wünsche der Bittsteller oft genug, meistens aus innen⁴⁷ oder außenpolitischen⁴⁸ Gründen, erfüllt haben⁴⁹. Die auf diese Art und Weise privilegierten Güter erhielten nach der Befreiungsurkunde den Namen χρυσοβουλλάτα⁵⁰. Doch hörte die Freigebigkeit der Kaiser bei gewissen Einnahmequellen auf. Es fällt sofort auf, daß die Befreiung von der Kastrokisia in diesen Urkunden nicht sehr oft vorkommt, bzw. daß diese Abgabe manchmal aus sonst allgemeinen

46. Sigillion des Kaisers von Trapezunt, Alexios III. Komnenos, für das Sumelas-Kloster (MM V S. 280₁₁ - 1364): "... διορίζεται ἡ βασιλεία μου πρὸς τὸν κατὰ καιροὺς καθηγούμενον, καὶ τοὺς ἀσκητάς, ἵνα ἀποτάξωσιν ἐκ τῶν εἰρημένων παροίκων, οἷους ἔχωσι κρεῖττοτέρους καὶ εἰδήμονας, ὅπως δι' αὐτῶν ἐπιμελεστέρα καὶ προσεκτικὴ γένηται ἡ τοῦ κάστρου φύλαξις καὶ συντήρησις".

47. Z.B. MM V S. 103₂₈; Actes de Lavra Nr. 41 Z. 10. Vgl. G. Ostrogorskij, Féodalité S. 63.

48. Zahlreiche Chrysobullen der Kaiser Andronikos II., Michael IX., Andronikos III. und Johannes V. (Reg. Nrn. 2416, 2457, 2458, 2459, 2634, 2650, 2654, 2655, 2659 und 2979) für das Athoskloster Chilandar sind auf Intervention des Serbenkrls ("ἀπὸ αἰτήσεως τοῦ περιποθῆτου υἱοῦ καὶ γαμβροῦ τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ τοῦ ὑψηλοτάτου κράλη τῆς Σερβίας καὶ περιποθῆτου γαμβροῦ τῆς βασιλείας μου". Actes de Chilandar, ed. L. Petit-B. Korablev, Viz. Vrem. 17 [1911] Priloženie, Nr. 42 Z. 2-4) ausgestellt worden. Vgl. G. Ostrogorskij, Pour l'histoire de l'immunité à Byzance, franz. Übers. v. H. Grégoire, Byzantion 28 (1958) 218 (im folg. Immunité). Die Privilegien des Athosklosters Zographu sind zum Teil auf die Vermittlung des Bulgarenzaren zurückzuführen (Reg. Nrn. 2538, 2872a). Siehe dazu M. Turtoglu, Παρθενοφορία καὶ εὐρεσις θησαυροῦ, Athen 1963, S. 90 ff.

49. Wenn A. Diomedes, Βυζαντινὰ μελέται, Bd. I, Athen 1942, S. 107 in den für die Klöster ergangenen zahlreichen Privilegien nur die Symptome einer Psychose sieht, so dürfen wir sein Urteil gewissermaßen als oberflächlich bezeichnen.

50. F. Dölger, Finanzverwaltung, S. 63.

Befreiungen ausdrücklich ausgeschlossen wird⁵¹. Daraus geht hervor, daß der Fiskus auf diese Einnahmen ungerne verzichtet hat. Solche Einschränkungen der Immunitätsrechte des Großgrundbesitzes, durch die Kaiser Andronikos II. die Steuereinnahmen zu erhöhen suchte⁵², sind besonders in den während seiner Regierungszeit ausgestellten Befreiungsurkunden zu finden⁵³. Warum war dieses κεφάλαιον, dieses Kapitel also, wie die Urkunden die verschiedenen Einnahmequellen zu nennen pflegen⁵⁴, für den Staat von besonderer Bedeutung? Die Erklärung liegt m.E. einerseits in der Funktion dieser Fron⁵⁵ und andererseits in der Höhe der ihr entgegengebrachten Leistungen. Für das eine spricht der Text des Chrysobullos Logos Kaiser Andronikos' II. für den kaiserlichen Beamten Georgios Trulenos vom November 1318: Die angeführten Kapitel, d.h. die σιταρχία, die καστροκτισία, die δρική, der φόρος und die εὔρεσις θησαυροῦ, welche von der erteilten Steuerbefreiung ausgenommen werden, seien zugunsten des Gemeinnutzens auferlegt worden; infolgedessen seien sie bei sämtlichen Gütern zu erheben, selbst bei den χρυσοβουλλάτῃς⁵⁶. Zum anderen steht die Tatsache, daß die Ka-

51. MM V S. 90₁ = A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrôme etc. S. 53₁₇; Chr. Ktenas a.a.O. Nr. 11 Z. 82. Darüber hinaus hat man die Nichterwähnung eines Privilegs in einer Schenkungsurkunde unter Umständen als Ausschließung ausgelegt. Dies ergibt sich aus zwei unedierten Prozeßakten vom J. 1196: P. Lemerle, Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade d'après deux documents inédits des archives de Lavra, Revue Ét. Byz. 19 (1961) (Mélanges R. Janin) 259, 271. Um solche Einschränkungen zu beseitigen, haben die Empfänger derartiger Befreiungsurkunden oft die Originale gefälscht, wobei sie die jeweils ungünstigen Bestimmungen entsprechend modifiziert haben. Sehr bezeichnend ist die Tatsache, daß die Befreiung von der καστροκτισία bei allen drei Chrysobullen Kaiser Johannes' V. für das Zographu-Kloster, deren Unechtheit F. Dölger (Die Mühle von Chantax, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου I [1933] 14 ff. [= Byzantinische Diplomatie, Ettal 1956, S. 190 ff.] bewiesen hat, vorkommt.

52. G. Ostrogorsky, Geschichte S. 399.

53. G. Ostrogorskij, Féodalité, S. 109; ders., Immunité, S. 217 f.

54. F. Dölger, Finanzverwaltung, S. 49 f.

55. In gleicher Weise wird die Erhebung des φλωριατικόν, einer ebenfalls dem Festungsbau zugeschriebenen Abgabe (s. unten), aus den Privilegien, die der Despot Theodoros II. Palaiologos im J. 1427 Georgios Gemistos gewährt hat, ausdrücklich ausgenommen: "... χωρὶς μόνης τῆς τοῦ φλωριατικοῦ δόσεως, ἥτις ὀφείλει εἶναι τοῦ δημοσίου, ..." (MM III S. 173₁₈). Weitere Belege sind bei S. Lampros a.a.O. S. 457 verzeichnet.

56. Siehe Anm. 51. Eine ähnliche Formulierung findet sich im Chrysobullos Logos desselben Kaisers für den Protosebastos Demetrios Murinos (ca. 1315): "...ἀνευ

stroktisia zu den schwersten Belastungen des byzantinischen Steuerträgers zählte, außer Zweifel⁵⁷.

Die Natur der Fronleistung setzt die kollektive Verantwortlichkeit der Bürger innerhalb jeder Bauerngemeinde voraus⁵⁸. Diesen Charakter hat die Kastroktisia auch nach ihrer Adärierung beibehalten⁵⁹. Da sämtliche Steuereinnahmen durch die Vermittlung des Grundherrn dem Fiskus zufließen, hafteten die, strenggenommen, Steuerträger und ihre Paroiken dem Staate gegenüber nicht solidarisch für den Betrag der Geldablösung. Die Befreiung eines Gutsdorfes von den Fronen und anderen Steuerauflagen änderte nichts an den Steuerverpflichtungen der dort ansässigen Paroiken⁶⁰; denn sie hatten nach wie vor ihre Steuerabgaben an die Grundherren regelmäßig abzuliefern⁶¹. Aber diese hatten das Recht, die entrichtete Geldsumme ganz⁶² oder teilweise⁶³, je nach Umfang des erteilten Privilegs, auf dessen Gewährung sie — vor allem die Klöster — immer hartnäckig bestanden, als kaiserliches Geschenk⁶⁴ zu behalten⁶⁵. Obschon die Quellen in dieser Beziehung recht

μέντοιγε μόνης τῆς καστροκτισίας καὶ τῆς κατεργοκτισίας ὥς ταῦτα μόνᾳ ὀφειλόντων τῶν κτημάτων ἐπιδιδόναι πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου, καθὼς καὶ τὰ ἕτερα προσωπικὰ κτήματα..." (*Chr. Ktenas* a.a.O. Nr. 11 Z. 82).

57. So nach den Briefen des Theophylaktos von Achrida: "Καὶ νῦν μὲν ὁ καστροκτίστης καθήκει τὰ τῶν ἐλεεινῶν νῦν δὲ ὁ κατεπάνος, καὶ τὸ χοῦν ἐλικμαῖτο" (*Migne, Patr. gr.* 126, col. 393 A 6; 541 A 3). Vgl. *D. Xanatalos* a.a.O. S. 46; *D. Zakythenos*, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIII au XIV siècle*, Athen 1948, S. 68; *A. Bon* a.a.O. S. 168.

58. Die Begründung dieser Regelung s. bei *J. Karayannopulos*, *Finanzwesen* S. 209; obwohl sie sich eigentlich auf die Munera bezieht, gilt sie auch für die Fronen.

59. Die im Praktikon für das Esphigmenu-Kloster (*Actes d'Esphigménou* S. XIV) ermittelte Geldablösung der adärierten καστροκτισία betraf die gesamte Anzahl der in der Urkunde angeführten Zinsbauern.

60. Das verliehene Privileg bezog sich oft auf eine bestimmte Anzahl von Paroiken, die, da sie dadurch keineswegs begünstigt waren, in der betr. Urkunde namentlich nicht aufgeführt wurden; s. z.B. *MM VI* S. 121₂₇, *Actes de Lavra* Nr. 31 Z. 23-24.

61. Trotz des dem Esphigmenu-Kloster gewährten Steuernachlasses (s. folgende Anm.), hatten die Hintersaßen ihre Grundsteuer (οικοῦμενον; vgl. *F. Dölger*, *Iberon-Praktika* S. 124) zu leisten. *Actes d'Esphigménou* S. XV₄: "ἀπαιτεῖν δὲ τὸ οἰκούμενον διὰ δύο τοῦ ἔτους καταβολῶν, κατὰ μὲν τὸν μάρτιον μῆνα τὰ ἡμισυ, κατὰ δὲ τὸν Σεπτέμβριον τὰ ἕτερα ἡμισυ..." Vgl. auch *ibid.* S. XVII₁₂.

62. *Actes d'Esphigménou* S. XIV₃₄, XVII₁₁; *F. Dölger*, *Iberon-Praktika* A 455, K 600, P 587, V 458.

63. *F. Dölger*, *Iberon-Praktika* RK 335-337, RV 241-243.

64. Diese Schenkungen werden in den Urkunden als ἐλεημοσύνη oder εὐεργεσία bezeichnet; z.B. *Actes de Xéropotamou* Nrn. 23 Z. 12, 25 Z. 19, 29 Z. 9, 41.

65. *F. Dölger*, *Iberon-Praktika* S. 11 und 15.

schweigsam sind, wird man wohl kaum mit der Annahme fehlgehen, daß darin einer der Ausgangspunkte des Verfahrens, das zur Adärierung der Fronen geführt hat, zu suchen ist. Daß die oben angeführten Folgen der Befreiung die freien Bauern nicht betrafen, versteht sich von selbst. Theoretisch konnten sie als besondere Steuereinheiten⁶⁶ ebenfalls Empfänger einer Privilegsurkunde sein. Aber ein derartiger kaiserlicher Gnadenbeweis ist m. W. urkundlich nicht nachweisbar.

Die Kastroktsia war nicht mit einem bestimmten Ort und den dort vorhandenen Kastrata verbunden. Wie es scheint, wurden die Festungen einer Stadt des öfteren mit der unfreiwilligen Hilfe der Bewohner anderer Gegenden gebaut. Dies geht aus einem Chrysobull Kaiser Andronikos' II. für die Metropolis Joannina in Epeiros vom Februar 1319 hervor⁶⁷. Durch diese Goldbulle werden die Bewohner der Stadt von der Festungsbauabgabe befreit, mit Ausnahme derjenigen, die der Erhaltung ihrer eigenen Festung diene. Aus dem Inhalt dieser Urkunde dürfen wir den Schluß ziehen, daß die Steuerbegünstigungen auch nur Einschränkung einer Verpflichtung enthalten konnten und nicht unbedingt volle Befreiung⁶⁸.

Neben der Kastroktsia gab es noch Sondersteuern, deren Einnahmen die Errichtung oder die Erhaltung einer bestimmten Festung decken sollten. Hier sei zunächst das *δικέρατον*⁶⁹ genannt, das entweder Leo III.⁷⁰ oder Nikephoros I.⁷¹ zugeschrieben wird. Diese Steuer sollte die Wiederherstellung der Mauern von Konstantinopel finanziell ermöglichen. Zur selben Steuergruppe gehört auch das *φλωριατικόν*, das auf dem Peloponnes im 15. Jahrhundert zur Erhaltung des Hexa-

66. F. Dölger, Finanzverwaltung S. 65.

67. MM V S. 82₃₅ = A. Vakalopoulos, Πηγές της ιστορίας του νέου 'Ελληνισμού, 1. Teil (1204-1669), Thessalonike 1965, S. 74₁₃: "...ἔτι ἵνα οὐδὲ καστροκτισίας ἀπαίτησις γίνηται εἰς αὐτοὺς ἔνεκεν ἑτέρου κάστρου, εἰ μὴ ὑπὲρ μόνου τοῦ κάστρου αὐτῶν ὀφείλουσιν ἀγωνίζεσθαι, ὥς ἐνδέχεται, εἰς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ περιποίησιν καὶ ἀνάκτισιν αὐτοῦ". Vgl. auch den "Eidesbrief" (ὁρκωμοτικὸν γράμμα) des Despoten Michael Gabrielopoulos vom J. 1342 (nicht 1295; vgl. N. Bees, Byz. Zeitschrift 21 [1912] 170 Anm. 1), MM V S. 261₆ = A. Vakalopoulos a.a.O. S. 17₇.

68. Vgl. F. Dölger, Finanzverwaltung S. 63 Anm. 6.

69. Dazu s. G. Ostrogorsky, Steuergemeinde S. 62; F. Dölger, Finanzverwaltung S. 59; A. Andreades, Les finances byzantines: Ἔργα, Bd. I. Ἑλληνικὴ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ ἱστορία, Athen 1938, S. 432.

70. Theophanes, ed. C. de Boor, S. 412₁₆₋₂₁.

71. Manasses 4566-4569, ed. I. Bekker, Bonn 1837, S. 195 f.; vgl. F. Dölger, Finanzverwaltung S. 59 Anm. 8.

million erhoben wurde⁷². Ebenfalls auf dem Peloponnes finden wir ein drittes Beispiel. Auf Antrag der Bewohner von Monembasia erlaubte im Jahre 1440 der Despot Demetrios Palaiologos die Verwendung des ἀβιωτικῶν zur Wiederherstellung und Erhaltung der Mauern ihrer Burg⁷³.

Ferner hatten die Bewohner einer Stadt manchmal das privilegium odiosum, die Geldmittel zur Wiederherstellung der eigenen Stadtmauern selbst — neben ihren sonstigen Steuerverpflichtungen — aufbringen zu müssen⁷⁴. Nichtsdestoweniger hatten solche Leistungen in gewissen Fällen, wie aus Inschriften zu entnehmen ist, den Charakter eines freiwilligen Beitrags⁷⁵.

Über das Vorhandensein und die Nomenklatur der Beamtenschaft, deren Aufgabenkreis die Errichtung der neuen Kasträ und die Verwaltung und Aufrechterhaltung der alten umfaßte, sind wir durch die urkundlichen Quellen unterrichtet⁷⁶. Sie heißen βασιλικοὶ τῶν Κάστρων, καστροφύλακες, καστροκτίσται⁷⁷. Es ist anzunehmen, daß diese Verwaltungsorgane in jeder Provinz dem Themenstrategen unterstanden, der die oberste Zivil- und Militärgewalt innehatte, und nicht etwa dem δομέστιχος τῶν τειχέων⁷⁸, der als Angehöriger der Zentralverwaltung

72. Die Quellenhinweise s. bei *S. Lampros* a.a.O. S. 458 ff. Vgl. auch *S. Kugeas*, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, πρωτόγραφον καὶ ἀνέκδοτον, δι' οὗ ἐπικυροῦνται δωρεὰ εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ Γεμιστοῦ (1449), 'Ελληνικά 1 (1928) 384.

73. MM V S. 170₁₆. Vgl. den Argyrobullos Logos des Despoten Theodoros II. Palaiologos, *ibid.* S. 174 f. Zu dieser Abgabe s. *D. Vagiakakos*, "Αβιος-ἀβιωτικῆ-ἀβιωτικῶν, 'Αθηνᾶ 65 (1961) 198 ff.

74. *A. Andreades*, 'Ιστορία τῆς . . . οἰκονομίας S. 499 f.

75. *A. Andreades* a.a.O. S. 500.

76. Chrysobull des Kaisers Nikephoros III. Botaneiates (1078), MM V S. 9₂₄ = *J. u. P. Zepos*, J.G.R., Bd. I, S. 644₁₅ (Reg. Nr. 1030).

77. Vgl. dazu *N. Oikonomides* a.a.O. S. 417 Anm. 12. Es ist beachtenswert, daß unter den Inhabern dieser Ämter auch Geistliche auftauchen. Siehe z.B. *N. Bees*, Serbisch-byzantinische Urkunden des Meteoronklosters, Wiederabdruck aus Βυζαντις Bd. II (1910/11), Berlin 1921, Nr. 13 Z. 14 S. 47 (aus dem J. 1401/2).

78. Im Kletorologion des Philotheos, ed. *J. B. Bury*, S. 137₂₀, besaß er den 44. Rang als κόμης τῶν τειχέων, was sein offizieller Titel war. Dieselbe Quelle berichtet auch über die Organisation seines Bureaus (S. 141₂₂). Zu diesem Beamten und seinem umstrittenen Aufgabenkreis s. *J. B. Bury* a.a.O. S. 67 f. (mit weiteren Literatur- und Quellenhinweisen). Zu dem Rang des δομέστιχος τῶν τειχέων in den späteren Ämterverzeichnissen s. *L.-P. Raybaud*, Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354), Paris 1968, S. 163, 271 f.

auch Funktionen ausübte, die außerhalb seines durch den Wortlaut des Titels abgegrenzten Geschäftsbereiches⁷⁹ lagen⁸⁰.

Außer den oben erwähnten Beamten waren auch andere Personen am Festungsbau beteiligt. Es wird ausdrücklich bezeugt⁸¹, daß die Obrigkeit in manchen Fällen den Auftrag zur Errichtung eines Kastron unter Nichtbeachtung der geltenden Zuständigkeitsnormen erteilt hat.

In manchen Fällen, deren Häufigkeit sich aus den Quellen nicht ersehen läßt, traten bei der Erhaltung der Festungen an die Stelle der zuständigen Beamten Privatpersonen, die die nötigen Restaurationen besorgten und die auffallenden Unkosten trugen. Die Erteilung dieser Befugnisse an bestimmte Personen erfolgte durch Schenkung der Festung. Die Rechtsnatur dieser Vergabe soll nicht Gegenstand unserer Untersuchung sein⁸². Der Besitz der verschenkten Kasträ und ihre Erhaltung in gutem Zustand war für die Empfänger lebenswichtig, sowohl aus Gründen der eigenen Sicherheit, als auch der ihrer Zinsbauern, weil es sich um weltliche Großgrundbesitzer oder Klöster handelte, auf deren Land sich die Festung befand⁸³. Aber diese wirtschaftlich und strategisch zweifellos nützliche Vergabe militärischer Stützpunkte hätte wegen der dadurch hervorgerufenen Verstärkung der Großgrundbesitzer⁸⁴ gewisse Nachteile und Gefahren für die Zentralregie-

79. Auch in der spätbyzantinischen Periode gehörte er zu den wirklich amtierenden Funktionären; R. Guillard, *Observations sur la liste des dignitaires du Pseudo-Codinos*, *Revue Ét. Byz.* 12 (1954) 62 (= *ders.*, *Recherches sur les institutions byzantines*, Bd. II, Berlin-Amsterdam 1967, S. 280); L.-P. Raybaud a.a.O. S. 181 f.

80. Er hatte den *δομέστιχος τῶν Σχολῶν* zu vertreten, falls der letztere abwesend war; R. Guillard, *Le Domestique des Scholes*, *Revue Ét. Byz.* 8 (1950) 7 (= *Recherches etc.*, Bd. I, S. 427).

81. Peira VIII, 14 (ed. J. u. P. Zepos, J.G.R., Bd. IV, S. 34₆): “Ὅτι ἐκεῖνος λέγεται ἀπεῖναι διὰ πρᾶγμα δημόσιον ὁ πεμφθεὶς ἐπὶ πρεσβείᾳ ἢ ἐπὶ τῷ κ τ ῖ σ α ι κ ἄ σ τ ρ ο ν ἢ ἐπὶ τοῖς ὁμοίοις. Ὁ δὲ κριτὴς καὶ οἱ διοικηταὶ καὶ οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ τὰς τοῦ δημοσίου ἐγκεχειρισμένοι δουλείας οὐ δοκοῦσιν ἀπεῖναι διὰ δὴ μ ὀ σ ι ο ν, οὐδ’ ὠφελοῦνται εἰς τὸ κτήσασθαι νομὴν ἢ ἀπολέσαι, διότι πάντες θέλοντες ταύτας τὰς ὑπηρεσίας ὑπηρετοῦνται παρέχοντες καὶ τινα”. Vgl. M. Gudas, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου*, Nr. 2 Z. 46, *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζ. Σπουδῶν* 3 (1926) 123: “... καὶ ἐτέρων ἀνθρώπων ἐπὶ τιν(ας) ἀποστελλομέν(ων) δουλεί(ας)...”.

82. Zu der streitigen Frage, ob es sich dabei um eine Pronoia, ein Charistikion oder ein Solemnion handelt, s. A. Hohlweg, *Zur Frage der Pronoia in Byzanz*, *Byz. Zeitschrift* 60 (1967) 297 (mit Lit.).

83. Vgl. N. Oikonomides a.a.O. S. 416.

84. Zur vieldiskutierten Frage des byzantinischen “Feudalismus” s. I. Kara-

rung beinhalten können. Um diesem Mißstand abzuhelpfen, unterwarf Kaiser Michael VII. Dukas die Schenkungen von Festungen einer zeitlichen Einschränkung⁸⁵.

Beim Festungsbau kam noch eine Art von Verpflichtung zu körperlicher Arbeit vor, für deren Inanspruchnahme aber kein finanzielles Ressort zuständig war. Es handelt sich um die Zwangsarbeit der Sträflinge, die zu öffentlicher Arbeit⁸⁶ verurteilt waren. Zu den Arbeiten, die zum "opus publicum" gehörten, zählte nämlich auch die *τεichoποιία*⁸⁷.

Obwohl die Kastroktisia in ihrer vollentwickelten Form eine typische Anwendung der römisch-byzantinischen finanztechnischen Methoden gewesen ist, findet sie sich in ihren Grundzügen auch außerhalb des örtlichen und zeitlichen Rahmens des oströmischen Imperiums. Hier soll vor allem das russische "gorodovoe delo"⁸⁸ eine besondere Erwähnung finden. Von den sonstigen verwandten, nichtbyzantinischen Institutionen weist die venezianische "gravezza per le fabriche di Legnano" eine große Ähnlichkeit zur Kastroktisia auf. Allerdings war sie eine regelmäßige Steuer und keine Fron⁸⁹. Zu Beginn des 16. Jahrhunderts wird auf der Insel Kefallenia eine Sondersteuer nach der Kopfbzahl des Kleinviehs erhoben. Diese Abgabe sollte ausschließlich der Errichtung des "Castellum" dienen; trotzdem wurde sie später etati-

yannopoulos, Τὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς ιστορίας κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, 'Επιστ. 'Επετ. Φιλολ. Σχολῆς . . . Πανεπ. Θεσσαλονίκης 10 (1968) 156 ff. (mit Lit.).

85. Diese Einschränkung erfahren wir von der Überschrift einer Novelle (Reg. Nr. 1012), deren Text verloren ist: "... τοὺς κάστρα λαμβάνοντας οἰουσδήτινας κἀν ὅπως ταῦτα λάβωσιν, ἐφ' ἐνὶ προσώπῳ ταῦτα κεκτήσθαι, καὶ οὕτω νοεῖσθαι τὰς δωρεάς" (J.G.R., Bd. I, S. 282). Literatur zur Interpretation dieser Klausel s. A. Hohlweg a.a.O. Vgl. auch N. Svoronos, Les privilèges de l'église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel 1er Comnène, Travaux et mémoires 1 (1965) 342 Anm. 87.

86. Basil. 21,3,5 = Cod. Just. 2,11,6 (a. 203) - Basil. 60,12,54 = Dig. 47,17,1. Vgl. Th. Mommsen, Römisches Strafrecht, Leipzig 1899 (Neudruck Graz 1955), S. 952 Anm. 1 (mit zahlreichen Quellenhinweisen).

87. Hagiotheodorites in Basil. 60,12,54 schol.: "μεταλλίζονται. Χεῖρόν ἐστι τοῦτο καὶ δεινότερον παρὰ τὸ εἰς δημόσιον ἔργον ἐμβληθῆναι. Δημόσιον γάρ ἐστιν ἔργον τὸ ἢ τεικοποιεῖν, ἢ γεφυροποιεῖν, ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον ποιεῖν ἔργον δημόσιον". Vgl. auch Basil. 21,3,5. Diese Strafe existierte noch im 12. Jh., als dieser Jurist lebte; G. Petropoulos, Ἱστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τὰς πηγὰς τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου, Athen 1961, S. 98.

88. G. Ostrogorski, Les praktika byzantins: Féodalité S. 359.

89. A. Andreades, Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας, Bd. I, Athen 1914, S. 74.

siert und blieb bis zum Ende der venezianischen Herrschaft bestehen⁹⁰. Ebenfalls zur Errichtung einer Burg wurde auf derselben Insel den Bewohnern der Provinz Pale eine fronartige Leistungsverpflichtung auferlegt⁹¹.

90. *A. Andreades*, *ibid.* Bd. II, S. 123.

91. *A. Andreades*, *ibid.* Bd. II, S. 123 f. Nachtrag: Die Arbeit von *D. Claude*, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert* (=Byzantinisches Archiv, 13), München 1969 (bes. S. 28 f., 147 f.), die während der Drucklegung des vorliegenden Aufsatzes erschien, konnte, leider, nicht berücksichtigt werden.

**LES CHARTES DE BAUDOUIN DE FLANDRE
COMME SOURCE POUR L'HISTOIRE DE BYZANCE**

B. HENDRICKX

L'histoire des empires grec et latin de Constantinople au début du 13e siècle est presque exclusivement basée sur les sources descriptives. Il existe pourtant une quantité non négligeable de matériel diplomatique, qui n'a pas encore été épuisée jusqu'à maintenant et qui a été publiée d'une façon plutôt confuse et de toute façon insuffisante¹. Qu'il nous soit permis de parler ici en bref des chartes de Baudouin de Flandre et de Constantinople.

I.

Les chartes et lettres de Baudouin (IX de Flandre, VI de Hainaut, I de Constantinople) ont été publiées dans le passé de façons différentes et par plusieurs auteurs, mais jamais complètement. Si l'on voulait consulter les éditions les mieux connues et y rechercher les chartes impériales de Baudouin, on arriverait bientôt à la conclusion que celles-ci sont très peu nombreuses et de peu d'importance : *Duchesne*², l'éditeur le plus ancien, semble être le plus complet avec 3 chartes, *Martène et Durand*³ en donnent 2, *Brial*⁴ 2, *Miraeus-Foppens*⁵ 2, *Migne*⁶ 2, *Tafel-Thomas*⁷ 2 et *Lappenberg*⁸ 1. La situation n'était guère plus satisfaisante

1. Ceci vaut aussi bien pour les documents occidentaux (chartes et lettres de Baudouin et Henri de Flandre et des croisés) que pour ceux des byzantins (empires de Constantinople, Nicée et Trébisonde, despotat d'Epire).

2. *Duchesne*, *Historiae Francorum Scriptores*, 1649, V. p. 275-8, 278-82, 791-801.

3. *Martène-Durand*, *Thesaurus novus anecdotorum*, Paris 1717, col. 791-2, col. 793 (t. I).

4. *Brial*, *Recueil des historiens de France*, Paris 1822, XVIII, p. 520-3, 524.

5. *Miraeus-Foppens*, *Opera diplomatica*, Bruxelles-Louvain, 1723-1748, I, p. 110, n^o CI et II, p. 1207, n^o CIII.

6. *Migne*, *Innocentii III opera omnia*, 1855, II, col. 447-454, n^o CLII; col. 510-511, n^o CCI (587). Documents de Baudouin en tant que croisé: II, col. 103-4, n^o XCIX; col. 237-40, n^o CCXI; col. 517-9, n^o CCV.

7. *Tafel-Thomas*, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, *Fontes rerum austriacarum*, zweite Abteilung, *Diplomataria et Acta* (Viennes, 1856), I, p. 501-511, n^o CXXII; p. 520-1, n^o CXXVII, (t. XII: période de 814 à 1205).

8. *Lappenberg*, *Arnoldi, abb. Lub. chronica*, 1869, p. 226-30.

en ce qui concernait les documents édités par le comte de Flandre pendant la quatrième croisade⁹ : nous en trouvons à peine deux chez *Migne*.

L'image, créée par ces éditions incomplètes, était fausse. Heureusement, une publication systématique et critique, très récente l'a rectifiée : il s'agit de l'œuvre de *W. Prevenier*, *De Oorkonden der Graven van Vlaanderen (1191 – aanvang 1206)*, Acad. Roy. de Belgique, I. Diplomatische Inleiding (Bruxelles, 1966), II. Uitgave (Bruxelles, 1964), III. Documenten en Indices (paraîtra fin 1968). Cette édition comprend toutes les chartes¹⁰ connues, conservées, reconstituées, supposées et apocryphes, de Baudouin en tant que comte de Flandre, croisé, et empereur de Constantinople, avec introduction, notes et commentaire abondants (en langue néerlandaise).

Les chartes de Baudouin comme comte de Flandre sont sans importance pour l'histoire byzantine, mais non pas celles qu'il a éditées à l'occasion de la quatrième croisade (20 + 1 + 1 supposée), et en tant qu'empereur (dix-huit). A cette série, publiée par Prevenier, je pense pouvoir en ajouter 2, dont ni l'original, ni des copies n'ont été conservés, mais dont l'existence et le contenu nous sont connus par des sources diplomatiques et/ou descriptives¹¹. Enfin, nous avons pu retrouver les traces d'autres documents, qui restent cependant moins certains¹².

Ceci nous amène au schéma suivant :

1.— *Préparations et prises de mesures concernant la 4e croisade.*

3 chartes conservées (Prevenier, o.c., II, n° 159, 233, 236)

1 apocryphe (Prevenier, o.c., II, n° 232)

1 supposée par Prevenier (o.c., II, p. XLVI, n° 8)

1 reconstituée dans la 2e partie de cet article (n° 1)

1 supposée dans la 3e partie de cet article (n° 4)

Total : 7.

9. On était obligé dans le passé de faire appel à une liste assez complète, mais pas toujours très précise, des différentes éditions des chartes de Baudouin, établie par *Wauters*, *Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de la Belgique*, in C.R.H., Bruxelles, 1866 (10 vol.) et complétée par *Bormans* et *Halkin*, in C.R.H., Bruxelles 1907-12.

10. Chartes dans le sens large (comme l'allemand *Urkunden*), c.-à-d. chartes (sens strict), lettres, diplômes, promulgations de lois, actes et documents officiels.

11. Cf. deuxième partie de cet article.

12. Cf. troisième partie de cet article.

A ce nombre doivent être ajoutés deux codes de lois¹³, promulgués en 1200 par Baudouin en tant que "comte de Hainaut"¹⁴ et ne concernant que ce territoire. Il s'agit d'une charte féodale (*declaratio legum*) et d'un code pénal (*forma pacis*), dont R. L. Wolff¹⁵, dans une analyse détaillée, a souligné qu'elles étaient faites pour faciliter le gouvernement du Hainaut pendant l'absence du comte, lorsque celui-ci serait parti en croisade.

2.— *Documents édités par Baudouin pendant la 4e croisade.*

- concernant uniquement les affaires flamandes : 5 (Prevenier, o.c., II, n° 238, 239, 240, 265, 269)
- dons aux monastères, situés en France : 5 (Prevenier, o.c., II, n° 243, 244, 245, 246, 247)
- reconnaissance de dette de Baudouin envers des nobles vénitiens : 1 (Prevenier, o.c., II, n° 250)
- lettres, adressées au pape Innocent III, rédigées avec d'autres chefs de la croisade, concernant les événements de Zara : 2 (Prevenier, o.c., II, n° 255, 256)
- traité avec le jeune Alexis de Constantinople : 1 (cf. 2e partie de cet article, n° 2)
- comptes rendus de la première prise de Constantinople et du couronnement d'Alexis IV : 3 (Prevenier, o.c., II, n° 258, 259, 260)
- traité franco-vénitien, prévoyant la 2e prise de Constantinople et l'élection d'un empereur latin : 1 (Prevenier, o.c., II, n° 267)

Total : 18.

3.— *Chartes impériales de Baudouin.*

- compte rendus de la 2e prise de Constantinople et de son propre couronnement : 4 (Prevenier, o.c., II, n° 271, 272, 273, 274)

13. Éditions: L. Devillers, Chartes du Hainaut de l'an 1200, Annales du Cercle Arch. de Mons, VII (1867), 448-467. L. Devillers, Chartes du comté de Hainaut de l'an 1200, Public. extraordin. du Cercle Arch. de Mons, Mons 1898.

On retrouve les deux chartes aussi dans les M.G.H.SS., XXI, 619-622.

14. L'œuvre de Prevenier ne contient pas les chartes de Baudouin sous l'appellation unique de "comte de Hainaut".

15. R. L. Wolff, Baldwin of Flanders and Hainaut, first latin Emperor of Constantinople: his Life, Death, and Resurrection, 1172-1225, in *Speculum*, vol. XXVII, n° 3, p. 283-287.

- prises de mesures valables pour la Grèce, la Flandre et le Hainaut : 1 (Prevenier, o.c., II, n° 275 : Baudouin remplace son sceau comtal par un sceau impérial)
- concernant exclusivement la Grèce : 3
 - privilèges à la ville de Thessalonique (Prevenier, o.c., II, n° 277 et 2e partie de cet article, n° 3)
 - lettre au pape concernant le traité franco-vénitien (Prevenier, o.c., II, n° 278)
 - don d'un quart du duché de Navarin à l'ordre des Hospitaliers (Prevenier, o.c., II, n° 285)
- concernant exclusivement les affaires flamandes : 8 (Prevenier, o.c., II, n° 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288)
- missive à quelques évêques français, demandant l'envoi de secours militaire afin de continuer la croisade vers Jérusalem : 1 (Prevenier, o.c., II, n° 290)
- lettre au roi de France, accompagnant des reliques : 1 (Prevenier, o.c., II, n° 291)

Total : 18.

4.— Chartes du "faux Baudouin".

Cf. troisième partie de cet article, n° 5.

Nous arrivons ainsi à un total de 45 documents diplomatiques (7+2+18+18), ceux du "Faux Baudouin" non inclus, mais d'importance inégale.

La quatrième croisade — et donc aussi ses chartes — se trouve directement liée à l'histoire byzantine à partir des événements de Zara, mais elle l'est déjà indirectement à partir du traité passé à Venise entre Dandolo et les ambassadeurs croisés : les bases y furent établies, qui permettraient au doge d'imposer sa politique d'expansion à l'armée des francs, réduits plus d'une fois au rôle de mercenaires, et de faire détourner l'expédition.

Tous les documents impériaux retiennent l'attention et fournissent des renseignements précieux sur l'histoire ou les institutions de l'empire latin. Ainsi les chartes, qui ne concernent que les affaires flamandes, nous fournissent au moins, puisque rédigées à Constantinople, quelque indication sur la chancellerie latine impériale et ses procédures, et sur les titres portés par l'empereur latin. La plupart d'entre elles nous montre aussi des aspects des qualités et titres des hauts digni-

taires de la cour franco-byzantine et des chevaliers flamands à Constantinople, qui figurent comme témoins dans ces actes. D'autres nous instruisent soit sur les relations entre l'empereur et le pape ou d'autres princes chrétiens de l'Occident, soit sur les plans de Baudouin et de ses nobles en ce qui concerne une continuation éventuelle de la croisade, leur retour éventuel vers leur pays d'origine ou leur établissement définitif en terre byzantine.

Enfin, la "forma pacis" et la "declaratio legum" constituent un cas à part. La question, de savoir si ces deux chartes ont eu une influence sur la législation de l'Empire latin de Constantinople, reste posée, et la développer dépasserait de loin le propos de cet article¹⁶.

L'étude approfondie et systématique de toutes ces chartes pour-
ra donc sans aucun doute contribuer à une meilleure connaissance de la Grèce franque.

II.

La deuxième partie de cet article a pour but de compléter les chartes éditées par Prevenier par deux autres, dont l'existence est certaine et dont le contenu nous est connu. La 3e charte, la confirmation des privilèges de la ville de Thessalonique par l'empereur Baudouin, est une reprise plus complète du numéro 277 de Prevenier.

1.

Baudouin IX, comte de Flandre et de Hainaut, donne des lettres de créance à ses ambassadeurs Conon de Béthune et Alard Maquereau, leur attribuant ainsi plein pouvoir pour conclure des traités avec qui que ce soit, concernant la traversée de croisés vers l'Egypte ou la Syrie.

[document rédigé à ?, entre la fin d'avril 1200 et le début de février 1021.]

ORIGINAL : non disponible.

COPIES : non disponibles.

16. Nous renvoyons pour cette question aux études suivantes: *G. Recoura*, Les Assises de Roumanie, Paris 1930, p. 21, p. 30 et suiv. *J. L. La Monte*, in *Speculum*, VII (1932), p. 289-294. *J. L. La Monte*, Three Questions concerning the Assizes of Jerusalem, in *Byzantina-Metabyzantina*, I (1946), p. 201-211. *P. W. Topping*, The Formation of the Assizes of Roumania, in *Byzantion*, XVII (1944-1945), p. 304-319. *P. W. Topping*, Feudal Institutions as Revealed in the Assizes of Roumania, The Law Code of Frankish Greece, Philadelphia, 1949. *R. L. Wolff*, o.c., p. 287.

ANALYSES : 1) dans la chronique de Villehardouin, 2) dans la charte contenant le serment par lequel Conon de Béthune et Alard Maquereau s'engagèrent au nom de Baudouin à accepter et à respecter les conditions du traité franco-vénitien.

EDITIONS : non disponibles.

Editions de la chronique de Villehardouin :

a) *Du Cange*, Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs françois, Paris, 1657, I. b) *Brial*, in Recueil des historiens des Gaules et de la France, t. XVIII, p. 431-514 (Paris, 1822). c) *J. A. Buchon*, in Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du XIIIe au XVIe siècle, I et II, Paris 1826. d) *Michaud et Poujoulat*, in Nouvelle collection de mémoires pour servir à l'histoire de France, depuis le XIIIe siècle, Paris 1836. e) *Paulin Paris*, in Collection de la Soc. de l'Hist. de France : De la conquête de Constantinople, Paris, 1838. f) *J. A. Buchon*, Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'empire grec, II, p. 33, Paris, 1840. (2 parties en 1 vol.). g) *Natalis de Wailly*, Geoffroi de Ville-Hardouin, Conquête de Constantinople..., Paris, 1872. h) *E. Bouchet*, Geoffroi de Villehardouin, la Conquête de Constantinople, Paris, 1891. i) *E. Faral*, Villehardouin, la Conquête de Constantinople, in Les Classiques de l'Histoire de France au Moyen Age, Paris, 1961², 2 vol.

Editions de la charte de Conon et d'Alard Maquereau :

- a) *Muratori*, Rerum Italicarum Scriptores, 1728, XII, col. 325-6.
- b) *Tafel-Thomas*, o.c., I, p. 358-9, n° LXXXIX.
- c) *Prevenier*, o.c., II., p. 346-8, n° 159.

DISCUSSION : E. Faral, o.c., I, p. 217-218.

NOTE SUR LA DATE :

C'est au parlement de Compiègne que les croisés ont décidé d'envoyer en Italie des ambassadeurs avec les pleins pouvoirs. Ce parlement se tint après le premier de Soissons, et ce dernier-ci après la prise de croix des barons les plus importants. Baudouin se croisait le 23 février 1200. Villehardouin (chap. XI) remarque qu'après le premier parlement de Soissons, au cours de la même année, il ne se passa pas deux mois avant que les croisés ne s'assemblassent en parlement à Compiègne. Sans connaître pour autant la date exacte du parlement de Soissons, on peut de toute façon accepter l'idée que celui de Compiègne ne pou-

vait certainement pas avoir lieu avant le 23 février + 2 mois entiers = 23 avril 1200, et très probablement plus tard.

Les ambassadeurs francs arrivèrent à Venise entre le 4 et le 11 février 1201 (Villehardouin, XIV, 4-6). Par conséquent, ils ont dû quitter la Flandre ou la France *avant* février 1201.

NOTE SUR LA CHARTE :

Nous pouvons accepter avec certitude l'existence des lettres de créance, délivrées par Baudouin à ses ambassadeurs Conon de Béthune et Alard Maquereau. Villehardouin (chap. 15-16) est catégorique sur l'existence de ces lettres, tandis que la charte de Conon et d'Alard indique le comte Baudouin comme auteur des leurs¹⁷.

Textes de Villehardouin (éd. Faral) :

XI, 9-12 :

Mais la fin¹⁸ si fu telx que il¹⁹ envoieroient messages les meillors que il poroient trover et donroient plain pooir de faire toutes choses autretant con li seignor.

XIII :

Sor ces. VI.²⁰ si mistrent lor afaire entierement, en tel maniere (...) que il tendroient ferm ce que cil .VI. feroient, par toz les porz de mer, en quel que leu que il haillassent, de totes convenances que il feroient²¹.

17. Nous retrouvons des indications identiques dans les serments, par lesquels les messagers de Thibaud de Champagne et de Louis de Blois s'engagèrent au nom de leurs seigneurs à accepter les conditions du traité franco-vénitien. Éditions: *Murator*, *Scriptores rerum italicarum*, t. XII, col. 325; *Tafel-Thomas*, o.c., I. p. 358-362; *E. Faral*, o.c., I, p. 217-218.

18. La fin du parlement de Compiègne.

19. Les chefs de la croisade: Thibaud de Champagne, Baudouin, Louis de Blois (Villeh., XII).

20. Chaque chef envoyait deux ambassadeurs: Thibaud envoyait Villehardouin et Milon le Bréban; Baudouin envoyait Conon de Béthune et Alard Maquereau; Louis de Blois envoyait Jean de Friaie et Gautier de Gaudonville (cf. Villeh., XII).

21. En réalité les ambassadeurs se dirigeaient directement vers Venise où ils conclurent un traité (Villeh., XIV-XXXII). Conon, Milon, Jean de Friaie et Gautier de Gaudonville se présentaient ensuite à Pise et Gênes où ils ne purent obtenir aucun résultat (Villeh., XXXII). On trouve un écho de ces événements chez Robert de Clari (chap. VI), qui prétend à tort que les messagers (Conon et Villehardouin) se dirigeaient d'abord vers Gênes et Pise, et ensuite vers Venise.

XV, 6-9 :

Les letres erent de creance, et distrent li conte que autant les creist en comme lor cors, et tenroient fait ce que cist .VI. feroient.

XVI, 1-5 :

Et li duc²² lor respont : "Seignor, je ai veües vos letres. Bien avons queneü que vostre seignor sont li plus haut home qui soient sanz corone²³; et il nos mandent que nos creons ce que vos nos direz et tenons ferm ce que vos ferez."

Analyse faite dans la charte de Conon de Béthune et d'Alard Maquereau (éd. Prevenier):

(...)

Cum igitur destinati ad vestram presentiam venissemus²⁴, et litteras quas ex parte dicti domini nostri²⁵ vobis²⁶ porreximus, hylari et gratuito susceptistis aspectu, et ad ea propter que venimus favorable dedistis responsum²⁷.

Continentia autem predictarum litterarum talis est quod super hiis que vobis ex parte ipsius diceremus, nobis tanquam ei indubitanter crederetis, scientes pro certo quod qualescumque pactionis vobiscum ex parte sua habuerimus, tanquam si eas in persona propria fecerit, ratas habebit et firmiter observabit; (...)

2.

Baudouin, comte de Flandre et de Hainaut, Boniface, marquis de Montferrat, Louis, comte de Blois et de Chartrain, (Hugues, comte de Saint-Pol), et d'autres croisés éminents, conclurent à Zara un traité d'assistance militaire avec les ambassadeurs du roi d'Allemagne, Philippe de Souabe, et de son beau-frère, le futur Alexis IV, ayant pour but de mettre le dernier au trône de Byzance.

[Zara, fin 1202 ou plus probablement début 1203].

ORIGINAL : non disponible.

22. Henri Dandolo, doge de Venise.

23. C.-à-d. qui n'étaient ni des rois, ni des empereurs.

24. Nous, Conon de Béthune et Alard Maquereau.

25. Baudouin.

26. Dandolo.

27. Le traité franco-vénitien fut conclu en avril 1201. Éditions: *Muratori*, *Scriptores rerum italicarum*, t. XII, col. 323-325; *Tafel-Thomas*, o.c., I, p. 362.

COPIES : non disponibles.

ANALYSES : 1) dans la chronique de Villehardouin, 2) dans la chronique de Robert de Clari, 3) dans la lettre de Hugues de Saint-Pol à Henri, duc de Louvain, 4) dans la Chronique de Morée.

EDITIONS : non disponibles.

Editions de Villehardouin : cf. n° 1.

Editions de Robert de Clari : a) *P. Riant*, *Li estoires de chiaus qui conquissent Constantinoble*, de Robert de Clari en Aminois, chevalier, Paris, Jouaust, 1868. b) *K. Hopf*, *Chronique gréco-romanes*, Berlin, Weidmann, 1875. c) *Ph. Lauer*, *Robert de Clari, La conquête de Constantinople*, Paris, Champion, 1956.

Editions de la lettre de Hugues de Saint-Pol à Henri, duc de Louvain : a) *Martene*, *Amplissima collectio*, Paris, 1717, I, p. 784; b) *J. A. C. Buchon*, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française en Orient*, Paris, 1840, II; p. 64, note. c) *Tafel-Thomas*, o.c., II, p. 304.

Editions de la Chronique de Morée (version grecque) : a) *J. A. C. Buchon*, *Chronique de la conquête de Constantinople et de l'établissement des Français en Morée*, Paris 1825 (seulement Prologue en grec). b) *J. A. C. Buchon*, *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, Paris, Maitre, 1840. c) *J. A. C. Buchon*, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies*, 2 tomes, Paris, Jules Renouard & Cie, 1845. d) *J. Schmitt*, *The Chronicle of Morea*, London, 1904.

NOTE SUR LA DATE :

Les ambassadeurs allemands arrivèrent à Zara vers le 25 décembre 1202 (d'après Villehardouin, 91), ou le 1 janvier 1203 (d'après la *Devastatio*, M.G.H. SS., t. XVI, p. 9 et suiv.). Le traité fut signé peu après leur arrivée.

NOTE SUR LA CHARTE :

Le témoignage unanime des sources descriptives et d'une source diplomatique rend absolument certaine l'existence du traité²⁸. Il y a cependant trois questions à poser : 1) quel était le contenu?, 2) de quelle façon la convention fut-elle ratifiée?, 3) quels croisés ont signé le traité?

Nous pouvons répondre précisément à la première question, grâce

28. À la suite de notre correspondance, le Professeur W. Prevenier m'a assuré qu'il publiera ce traité dans l'Appendice de son œuvre (lettre du 21-4-1968).

aux textes de Villehardouin, Robert de Clari et Hugues de Saint-Pol. Le premier est le plus complet et le plus digne de foi. Les deux autres confirment d'ailleurs ses précisions, mais se rendent coupables de confusions. Ainsi Hugues de Saint-Pol localise ces événements à Corfou, les confondant avec ceux qui suivirent l'arrivée d'Alexis à l'armée des croisés. Robert de Clari enfin, a confondu légèrement les deux dernières clauses du traité. La solution de la deuxième question vient de Villehardouin seul : "par sairemenz et par chartres pendanz", c.-à-d. par serments et chartes. Nous trouvons deux réponses à la 3e question : celle de Villehardouin et celle de Hugues de Saint-Pol. Le premier (chap. XCIX) parle de Boniface de Montferrat, Baudouin de Flandre, Louis de Blois, Hugues de Saint-Pol et de 8 autres nobles, dont il ne donne pas les noms, donc en tout de 12 signataires. Hugues de Saint-Pol parle d'un total d'un peu plus de 20, parmi lesquels Boniface de Montferrat, Baudouin de Flandre et Louis de Blois (éd. Buchon). Un autre manuscrit (éd. Martene) rapporte les noms de Boniface de Montferrat, Louis de Blois, Mathieu de Montmorency, Geoffroy de Villehardouin, Conon de Béthune, Milon le Brébant, Jean Foison, Jean de Friaise, Pierre de Bracheux, Anseau de Cayeux, Renier de Trith, Macaire de Sainte-Menehould, Milon de Lille, des évêques de Troyes et de Halberstadt, et de Jean Faicete. Il est remarquable que le nom de Baudouin ne figure pas dans la dernière liste. Mais, peut-on croire que Baudouin n'aurait pas signé, là où l'ont fait son chancelier Jean Faicete et ses hommes-liges Conon de Béthune et Renier de Trith? Il est encore plus remarquable que le propre nom de Hugues de Saint-Pol, mentionné par Villehardouin, manque aux énumérations de Hugues lui-même. Il est établi que Hugues a adressé sa lettre au duc de Louvain dans le but principal d'une autoglorification. Alors, il se peut bien que le comte de Saint-Pol ait omis son propre nom pour apparaître plus pur dans ses intentions de croisé²⁹.

FORME DE LA CHARTE :

Charte avec sceau pendant.

Textes de Villehardouin (éd. Faral) :

XCVIII :

Lors vint li marchis Bonifaces de Montferrat³⁰, et Baudoins li cuens

29. Hugues omet aussi certains détails concernant la prise de Constantinople, lorsque ceux-ci ne contribuent pas à sa gloire (cf. *Faral*, o.c., I. p. 222).

30. Boniface, marquis de Montferrat, chef militaire de la 4e croisade, devint roi

de Flandres et Hennaut, et li cuens Loeys³¹, et li cuens Hues de Sain Pol³², et li qui a elx se tenoient, et distrent que il feroient ceste convenance, que il seroient honi se il la refusoient. Ensi s'en alerent a l'ostel le duc³³, et furent mandé li més³⁴; et asseürerent la convenance, si com vos l'avez oï arriere³⁵, par sairement et par charters pendanz.

XCIX :

Et tant vos retrait li livres il ne furent que .XII. qui les sairement jurerent de la partie des François³⁶, ne plus n'en pooient avoir. De cels fu li uns li marchis de Montferrat, li cuens Baudoins de Flandres, li cuens Loeis de Bloys et de Chartein et li cuens Hues de Sain Pol et. VIII. altre³⁷ qui a elx se tenoient. Ensu fu la convenance faite et les chartres faites, et mis li termes quant li valez³⁸ vendroit : et ce fu a la quinzaine de Pasque après.

XCIII (contenu du traité)³⁹ :

de Thessalonique et fut assassiné en septembre 1207. Cf. *D. Brader*, Bonifaz von Montferrat bis zum Antritt der Kreuzfahrt (1202), in *Hist. Stud.*, Berlin 1907. *Longnon*, L'Empire latin de Constantinople, Paris 1949, p. 28-34, 42, 44, 69-73, 92-93, 99-100. *Grégoire*, Empereur belges ou français de Constantinople, I. Boniface de Montferrat et le détournement de la croisade, 1946/7.

31. Louis, comte de Blois et de Chartrain, un des chefs de la 4e croisade, devint duc de Nicée et mourut en Orient en avril 1205. Cf. *Longnon*, o.c., p. 62, 78-79.

32. Hugues, comte de Saint-Pol, un des chefs de la 4e croisade, devint despote de Didymotichon et vraisemblablement "constabularius". Il mourut au début de 1205. Cf. *Longnon*, o.c., p. 17, 23, 30, 40, 44, 49, 51, 62-63, 68, 77.

33. Henri Dandolo. On peut supposer que le doge aussi signait un traité analogue avec Alexis. Cela est indiqué a) par le fait que la signature du traité eut lieu en sa demeure (Villeh., XCVIII). b) par le texte de Hugues de Saint-Pol, suivant lequel Alexis aurait promis 200.000 marcs d'argent aux croisés et la même somme aux Vénitiens. c) par le fait que Villehardouin note explicitement que "de la partie des François" ils ne furent que douze à faire les serments, ce qui suppose en outre "la partie" des Vénitiens.

34. Les messagers de Philippe de Souabe et d'Alexis.

35. Cf. Villeh., XCIII.

36. François: Francs (c.-à-d. les croisés) et non les chevaliers de l'Île-de-France.

37. Probablement des hommes-liges des chefs mentionnés. Très vraisemblablement aussi des membres du haut clergé, qui étaient en faveur du traité (cf. Villeh., XCVII, Robert de Clari, XXXIX). Comparez avec la liste donnée par Hugues de Saint-Pol.

38. Le futur Alexis IV, fils d'Izaak II Angelos.

39. Ces propositions, faites par les messagers allemands, étaient peut-être la conséquence d'une prise de contact antérieure entre Boniface et le roi Philippe (cf. Villeh., LXXI-LXXII et Robert de Clari, XXIX-XXX).

Tot premierement, se Diex donc que vos⁴⁰ le⁴¹ remetez en son heritage⁴², il metra tot l'empire de Romanie⁴³ a la obediënce de Rome, dont ele ere partie pieça⁴⁴. Après il set que vos avez mis le vostre et que vos iestes povre : si vos donra II.C.M. mars d'argent⁴⁵, et viande a toz cels de l'ost, a patiz et a granz⁴⁶. Et il ses cors ira avec vos en la terre de Babilloine⁴⁷ ou envoiera, se vos cuidiez que mielz sera, a toz X.M. homes a sa despense; et cest service vos fera par un an. Et a toz les jors de sa vie tendra V.C. chevaliers en la terre d'oltremer, si les tendra al suen.

Texte de Robert de Clari (éd. Lauer) :

XXXII; 7-15 :

Tant parlerent que il dist qu'il donroit a l'ost. CC. mile mars, et qu'il tenroit le navie un an a sen coust, et qu'il iroit outre mer avec aus a tout sen pooir, et qu'il tenroit tous les jours de sa vie .X.M. hommes a armes en le tere d'outre mer a sen coust⁴⁸, et qu'il donroit a tous chiaus de l'ost qui se departiroient de Constantino-ble a aler outre mer viande dusques a un an.

*Analyse tirée de la lettre de Hugues à Henri, duc de Louvain :
éd. Buchon, p. 64 :*

(...) universitatem nostram exorans quatenus Constantinopolin venientes cum ipso⁴⁹ ei auxilium prestaremus, ut ipse avunculum suum⁵⁰ qui erga patrem suum tantum scelus perpetraverat, e regno, per auxilium nostrum expelleret (...)

40. Les croisés et les Vénitiens.

41. Alexis.

42. Alexis était le prétendant légitime au trône de Byzance. Son père, Izaak II, avait été détrôné par Alexis III en 1195.

43. Romanie: l'empire des Romains, c.-à-d. Byzance.

44. Il s'agit ici des schismes de Photios en 858 et de Michel Keroularios en 1054.

45. Comparez avec les données de Hugues de Saint-Pol.

46. Il y avait manque de vivres dans l'armée. Cf. Robert de Clari, XVI-XVII Anonyme d'Halberstadt, éd. Riant, *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, Genève, 1877-8, p. 13 (tome I); Lettre du pape Innocent III, Potthast, *Regesta pontificum Romanorum*, Berlin 1874, I, n° 2573.

47. Le Caire en Égypte.

48. Robert de Clari a partiellement mélangé ces deux clauses. Cf. les deux dernières clauses du texte de Villehardouin.

49. Le jeune Alexis.

50. C.-à-d. l'usurpateur Alexis III, frère d'Izaak II et oncle du jeune Alexis.

Pauci fuerunt plus quam 20 qui Constantinopolin collaudassent; quorum fuit unus Marchio, comes flandrensis, comes Ludeuvicus, et alii, quorum nomina ad presens reticentur⁵¹.

éd. Buchon, p. 65 :

(...) juvenis imperialis nobis promisit quod toti exercitui nostro per annum victualia largiretur integrum, et quod 10,000 militum ad annum ad sancte terre succursum ad sumptus suos haberet. Promisit enim, quamdiu viveret, ad stipendia sua se in terra sancta 500 milites habiturum et quod duci Veneti 200 millia marcarum argenti⁵² et totidem exercitui nostri erogaret.

Analyse faite dans la Chronique de Morée (éd. Schmitt)⁵³ :

vers 566 :

τὲς συμφωνίης ὅπου ἔποικεν <ὁ> υἱός του μὲ τὸν Πάπα,

vers 571-572 :

(...) τὲς συμφωνίης ὅλες,

ὅπου ὁ υἱός του ἔποικεν μετὰ τὸν Πάπα Ρώμης·

vers 576-577 :

(...), τὸ ἔποικεν ὁ υἱός μου

κι <ὁ> ἀδελφός μου⁵⁴ μετ' αὐτόν⁵⁵, ὁ ρήξ τῆς Ἀλαμάνιας,

Contenu du traité⁵⁶ :

51. Martene, I, p. 784, suivant un autre manuscrit, donne les noms que nous avons répétés dans les pages précédentes (cf. Note sur la charte).

52. Villehardouin et Robert de Clari ne parlent pas des Vénitiens.

53. Suivant la chronique de Morée, Philippe de Souabe et Alexis auraient conclu un traité avec le pape, ayant pour but de mettre Alexis au trône de Byzance (vers 459-483, 566-579). Le pape aurait ensuite ordonné aux croisés de se rendre à Constantinople (vers 483-504). Après la prise de la ville, Izaak II aurait approuvé ce traité, en le renouvelant avec les Francs, qui représentaient le pape (vers 568-580). Ce dernier fait est confirmé par le témoignage de Villehardouin (chap. 187-189). L'existence d'un traité entre le pape et Alexis est sans doute inexacte. Il s'agit simplement du traité entre Alexis et les croisés.

54. ὁ ἀδελφός μου, ὁ ρήξ τῆς Ἀλαμάνιας : Philippe de Souabe, roi d'Allemagne n'était pas le frère ou beau-frère d'Izaak II, mais son gendre. Il était marié avec Irène de Constantinople, fille d'Izaak.

55. Le pape Innocent III.

56. La Chronique de Morée ne mentionne pas toutes les clauses. Elle met l'accent sur la réunion des deux églises. Ceci correspond au texte de Villehardouin (chap. XCIII). Robert de Clari et Hugues de Saint-Pol au contraire négligent cette clause.

vers 470-474 :

νὰ πᾶν⁵⁷ στήν Κωνσταντινόπολιν νὰ σέ⁵⁸ τήν παραδώσουν,
νὰ πιάσῃς τὸ βασίλειον σου [ἐκεῖ] νὰ ἔχῃς τήν ἀφεντία,
καὶ νὰ ποιήσῃς τοὺς Ρωμαίους νὰ προσκυνοῦν τὸν Πάπαν,
τῆς Ρώμης γὰρ τήν ἐκκλησίαν συνήβασιν νὰ ποίσουν,
νὰ ἔνι ἓνα μετ' ἐμᾶς εἰς τοῦ Χριστοῦ τήν πίστιν—»

vers 585-586 :

νὰ ἔχουν κινήσει⁵⁹ ἐνομοῦ μετὰ τὸν βασιλέαν⁶⁰,
εἰς τὴν Συρίαν ν' ἀπελθοῦν κατὰ τίς συμφωνίες.

vers 599 :

τίς σέ ἤφερεν, ἀφέντη μου⁶¹, εἰς τὴν Συρίαν ν' ἀπέλθῃς;

3.

Baudouin, empereur de Constantinople, comte de Flandre et de Hainaut, confirme tous les privilèges de la ville de Thessalonique.

(Thessalonique, vers le 12 août 1204)

ORIGINAL: non disponible.

COPIES: non disponibles.

ANALYSES: 1) dans la chronique de Nicetas Choniata, 2) dans la chronique de Villehardouin.

ÉDITIONS: a) *W. Prevenier*, o.c., II, n° 277, p. 608-609 (sans l'analyse tirée de la chronique de Villehardouin).

Editions de Nicetas Choniata: *Im. Bekker*, *Nicetae Choniatae Historia*, 1835, in *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonn.

Editions de Villehardouin : cf. n° 1.

MENTIONS :

Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, Hamburg v.d.Höhe, 1905, I, p. 24. *Tafrahi*, Thessalonique au quatorzième siècle, p. 67.

DISCUSSION :

Longnon, o.c., p. 60; *W. Prevenier*, o.c., II, p. 608.

NOTE SUR LA DATE :

La prise de Thessalonique par Baudouin eut lieu dans l'été de 1204.

57. Sujet: les croisés.

58. σέ: Alexis.

59. Sujet: les croisés.

60. Alexis IV.

61. Alexis IV.

Ceci est affirmé par les sources descriptives (Villehardouin, Nicetas Choniata, Robert de Clari). L'affirmation des privilèges fait suite à la prise de la ville. Pendant cette même période, Boni face de Montferrat avait commencé le siège d'Andrinople (Villehardouin, II, p. 90) et avait conclu un accord avec les Vénitiens le 12 août 1204 (*Tafel-Thomas*, o.c., I, p. 512). La charte de Baudouin doit donc être datée autour du 12 août 1204.

NOTE SUR LA CHARTE :

Ont peu considéré comme certain que cette charte a existé dans le passé et qu'elle fut perdue. Le texte de Choniata exclue toute forme de doute par les détails qu'il donne. Villehardouin mentionne la concession de Baudouin sans parler explicitement d'une charte. Robert de Clari (chap. CII) ne cite que la prise de la ville.

FORME DE LA CHARTE :

N. Choniata parle d'un "γράμμα ἐρυθρόγραφον". Il s'agit donc d'une allusion faite aux lettres rouges (μηνολόγημα) à la fin de la charte et sur la bulle, lettres qui appartenaient aux attributs classiques des diplômes de la chancellerie des empereurs byzantins et aussi des diplômes conservés de Baudouin en tant qu'empereur⁶².

Texte de Nicetas Choniata (éd. Bekker, p. 793) :

ὁ Βαλδουῖνος (...) τοῖς Θεσσαλονικεῦσι προσέσχε καὶ γράμμα σφισιν ἐρυθρόγραφον ἐνεχείρισε, πᾶσι τοῖς ἐθιμοῖς τῇ πόλει τὸ ἔμπεδον χαριζόμενον.

Texte de Villehardouin (éd. Faral, CCLXXX, 11-15) :

et cil li rendirent la ville, (...), per tel couvent que il les tendroit as us et as costumes que li empereur Grieu les avoient tenuz.

W. Prevenier mentionne à tort un texte de G. Acropolite (chap. 45), qui concerne la prise de Salonique et l'émission d'une charte par Jean Ducas Vatatzes en 1246.

III.

La troisième partie de cet article contient un document diplomatique mentionné par deux sources descriptives; mais il n'est pas certain qu'on puisse l'attribuer à Baudouin. Il s'agit avec d'autres mots d'une charte "supposée". A celle-ci, nous avons ajouté les témoignages de sources littéraires sur des chartes, éditées par le "faux Baudouin", et

62. Cf. W. Prevenier, o.c., I, p. 544-545 et II, p. 609.

dont on peut accepter l'existence dans le passé. Il nous a semblé absolument nécessaire d'ajouter aux chartes de Baudouin ces témoignages, étant donné que le "faux Baudouin" s'intitulait "empereur de Constantinople" et "comte de Flandre et de Hainaut"⁶³. Les études les plus récentes de Th. Luykx⁶⁴ et de R. L. Wolff⁶⁵ ont voulu une fois pour toutes donner le coup de grâce au doute qui pourrait exister encore sur la tromperie du "faux Baudouin". Mais, même s'il ont raison, il reste toujours vrai que ce "faux Baudouin" a porté pendant environ deux mois les couleurs et les habits impériaux de Constantinople⁶⁶ et qu'il a été reconnu dans sa dignité par des princes de son temps⁶⁷.

Voici donc les documents dont il était question :

4.

Les croisés (parmi lesquels probablement le comte Baudouin), envoyent une lettre (ou des lettres) à Boniface, marquis de Montferrat, le priant de remplacer Thibaud, comte de Champagne, décédé, et en même temps de prendre sur lui le commandement militaire de la quatrième croisade.

[Soissons, vers le 25 juin 1201.]

ORIGINAL : non disponible.

COPIES : non disponibles.

ANALYSES : 1) dans la chronique de Villehardouin, 2) dans la Chronique de Morée (version grecque).

EDITIONS : non disponibles.

Editions de Villehardouin : cf. n° 1.

63. La Chronique de Guillaume d'Ardres, M.G.H.SS., XXIV, p. 765, prétend que le "faux Baudouin" s'intitulait non seulement comte et empereur, mais aussi "regem Tessalonice".

64. Th. Luykx, *Johanna van Constantinopel*, Anvers-Utrecht, 1946, p. 212-239.

65. R. L. Wolff, o.c., p. 295-301.

66. Cf. Aubry de Trois-Fontaines, M.G.H.SS., XXIII, p. 915; Philippe Mousket, M.G.H.SS., XXVI, vers 24823-6 et 25319; Guillaume d'Ardres, M.G.H.SS., XXIV, p. 754; *Chronica Regia Coloniensis*, Cont. IV. p. 255 (éd. G. Waitz, S.R.G., Hanover, 1880).

67. Cf. Philippe Mousket, vers 24947-8; Renier de Liège, M.G.H.SS., XVI, p. 679; Albert de Stade, M.G.H.SS., XVI, p. 358. *Rymer, Fœdera, conventiones, litterae et cujuscumque generis acta publica inter reges Angliae et alios quosvis imperatores, reges, pontifices...* habita, Londres, 1816-1869, vol. 1, I, p. 177. Th. Luykx, o.c., p. 232-233.

Editions de la Chronique de Morée (version grecque) : cf. n° 2.

NOTE SUR LA DATE :

Suivant Villehardouin (chap. 40-42), les lettres furent préparées et envoyées pendant le 2e parlement de Soissons, qui eut lieu à la fin du mois qui suivit la mort de Thibaud, donc vers le 25 juin 1201.

NOTE SUR LE DOCUMENT :

Il s'agit d'une lettre (ou de lettres) missive destinée à Boniface de Montferrat, le priant de remplacer Thibaud et de prendre sur lui le commandement militaire de la 4e croisade. L'idée de cette demande était venue de Villehardouin, mais on ignore qui furent les messagers élus⁶⁸ et de qui émanaient les lettres. On sait uniquement que parmi les chefs participant au 2e parlement de Soissons, se trouvaient Baudouin de Flandre, Louis de Blois, le comte Geoffroy du Perche et Hugues de Saint-Pol (Villeh., XL). La chronique de Morée, qui parle d'un parlement tenu en Bourgogne (vers 204)⁶⁹, mentionne la présence de Baudouin, de Louis de Blois (κόντε τῆς Τουλούζας)⁷⁰, et d'autres nobles éminents (vers 213-214).

Il se peut que plusieurs lettres aient été envoyées, chacune au nom d'un chef principal, comme c'était le cas avec les lettres de créance (cf. n° 1), mais ceci n'est qu'une hypothèse. Il s'agit peut-être simplement d'une lettre collective ou de lettres collectives, signées par plusieurs nobles. Il est impossible de savoir avec certitude si Baudouin a signé une lettre (ou des lettres), quoique la chronique de Villehardouin et surtout celle de Morée le suggèrent.

Texte de Villehardouin (éd. Faral, XLII, 3-4) :

Et furent les lettres escrites et li message eslit; et fu envoiez querre, (...).

68. Suivant la Chronique de Morée il y avait trois messagers: Villehardouin (le principal), un chevalier flamand et un chevalier de Louis de Blois (vers 220-225). On peut en douter à cause du silence de Villehardouin lui-même sur une telle mission.

69. Aucune autre source ne parle de ce 'parlement de Bourgogne'. On lit chez Villehardouin (chap. 38) que celui-ci avait visité Eudes, duc de Bourgogne, afin de lui proposer de remplacer Thibaud. Eudes avait refusé, et Villehardouin avait rapporté ce refus aux croisés réunis au 2e parlement de Soissons (Villeh., 41). L'auteur de la Chronique de Morée a peut-être mélangé ces événements et situé le parlement en Bourgogne.

70. Le Κόντε τῆς Τουλούζας de la Chronique de Morée n'est pas Raymond VI, comte de Toulouse (1194-1222), qui ne participait pas à la 4e croisade, mais Louis, comte de Blois.

Analyse faite dans la Chronique de Morée (éd. Schmitt, vers 231-8):

Πιττάκια⁷¹, τὰ ἐβάσταζαν⁷², πρῶτο τὰ ἀποκομίσαν,
καὶ ταῦτα τὸν⁷³ ἐσύντυχεν μισὲρ Τζεφρὲς⁷⁴ ἐκεῖνος·
ἄρχισεν οὕτως λέγει τον. “Πάντες παρακαλοῦ σε,
“ὁ κόντος Φλάντρας πρότερον, δεύτερον τῆς Τουλούζας,
“κι ἀπέκει οἱ εὐγενικοί, οἱ πρῶτοι τοῦ πασσάντζου⁷⁵,
“ὅπως νὰ καταδέξασαι νὰ γένης καπετάνιος,
“ὁμοίως καὶ διορθωτῆς εἰς ὅλα τὰ φουσσᾶτα⁷⁶.
“Ὡς εὐγενῆν καὶ φρόνιμον οἱ πάντες σὲ ἐκλέξαν,
“κ’ ἐλπίζουν εἰς τὴν γνώση σου οὐ μὴ τοὺς ἔχῃς λείψει.”

5.

Le “faux Baudouin”, s’intitulant “empereur de Constantinople et comte de Flandre”, émet des chartes et les sanctionne avec son sceau “impérial”.

[?, 1225.]

ORIGINAUX : non disponibles.

COPIES : non disponibles.

ANALYSES : 1) dans la chronique d’Aubry de Trois-Fontaines, 2) dans la chronique d’Albert de Stade, 3) dans la Chronique Rimée de Philippe Mousket.

EDITIONS : non disponibles⁷⁷.

Editions d’Aubry de Trois-Fontaines: *P. Scheffer-Boichorst*, *Chronica ab origine mundi*, M.G.H. SS., XXIII, p. 631-950.

Edition d’Albert de Stade : *I. M. Lappenberg*, *Annales Stadensis*, auctore Alberto, M.G.H.SS., XVI, p. 271-368.

Editions de Philippe Mousket : a) *Baron de Reiffenberg*, *Chronique Rimée*, C.R.H., in 4°, 2 vol., Bruxelles, 1836. b) *Ad. Tobler*, in M.G. H.SS., XXVI, p. 718-821 (excerpta).

MENTION : *R. L. Wolff*, o.c., p. 297.

71. Πιττάκιον : lettre missive.

72. Sujet: Villehardouin et les autres messagers.

73. Boniface de Montferrat.

74. Villehardouin.

75. πασσάντζο : passage (vers l’Égypte ou la Syrie).

76. φουσσᾶτο (du latin fossatum: camp fortifié): armée.

77. On ne trouve absolument rien concernant les chartes du “faux Baudouin” dans la *Table de Wauters* et le *Supplément de Bormans et Halkin*.

NOTE SUR LA DATE :

Les chartes sont sans doute émises pendant la période mars-septembre 1225 (apparition du "faux Baudouin" en Flandre). Le texte d'Aubry de Trois-Fontaines note que le "faux Baudouin" a signé des chartes au jour de Pentecôte, c.-à-d. le 18 mai 1225. Il est pourtant possible qu'il en ait émises d'autres à d'autres moments de son court règne, puisqu'il portait le "sceau impérial" avec lui.

NOTE SUR LES CHARTES :

Il s'agit sans aucun doute de plusieurs chartes, dont le contenu nous est malheureusement inconnu.

FORME DES CHARTES :

Chartes scellées avec un sceau portant vraisemblablement l'inscription : "Balduinus imperator Constantinopolitanus et comes Flandriae" (Albert de Stade, p. 358).

Texte d'Aubry de Trois-Fontaines, p. 915 :

(...) duobus fere mensibus regnavit (...) coronam in die pentecostis tulit, decem novos milites creavit, novas cartas sigillavit et foeda divisit.

Texte d'Albert de Stade, p. 358 :

Sed ipse se imperatorem Constantinopolitanum et comitem Flandriae appellavit, habens sigillum eodem titulo innotatum.

Texte de Philippe Mousket, vers 24 949-50 :

Et d'empereur et de conte
Ot fait saiel à fause monte.

*

Est-ce que nous connaissons maintenant *toutes* les chartes de Baudouin en tant que croisé et empereur? Certainement pas. Certaines d'entre elles sont sans doute perdues pour toujours, d'autres peuvent — qui sait? — encore être découvertes, car n'importe quelle vieille église ou n'importe quel vieux monastère de l'Occident ou de l'Orient chrétien, peut — en théorie au moins — cacher un diplôme de l'empereur flamand. En attendant, espérons que ceux que nous connaissons aujourd'hui, seront exploités profondément pour améliorer la connaissance du passé des peuples grec et flamand.

LES CHARTES DE BAUDOUIN: ADDENDA.

Des recherches ultérieures à l'établissement de notre article nous ont permis de trouver les traces de l'existence probable d'un autre document impérial de Baudouin I de Constantinople:

L'EMPEREUR BAUDOUIN ORDONNE A SON FRERE
HENRI, QUI SE TROUVE A LA TETE D'UNE ARMEE
IMPERIALE EN ASIE MINEURE, DE RETOURNER
A CONSTANTINOPLE AVEC SES TROUPES.

(Constantinople, mars 1205)

ORIGINAL: non disponible.

COPIES: non disponibles.

ANALYSE: a) faite dans le texte de la «Croisade de Constantinople».

EDITIONS: —de la charte: non disponibles.

—de la «Croisade de Constantinople»: *Buchon*, Recherches historiques sur la principauté française de Morée, Paris 1845, I, p. 493 (d'après le ms de la Bib. royale, fonds Cangé 9.n° 7188⁵, f° 61).

NOTE SUR LA DATE: le message, envoyé à Henri pour demander la retraite de ses troupes, fait suite à la révolte générale des provinces en mars 1205 et résulte du conseil que tiennent Baudouin, Dandolo et Louis de Blois. (Cf. Villehardouin, éd. Faral, chap. 340, qui mentionne le message, mais qui ne parle pas de documents écrits).

NOTE SUR LA CHARTE: l'existence des «lettres», mentionnées explicitement par notre source, est très probable mais pas absolument certaine. Le message pouvait se faire en effet oralement.

a) analyse faite dans la «Croisade de Constantinople»:

«Si prist messages. Si envia pour Henri d'Anjou sen frere outre le brach Saint Jorge; et se il manda par *lettres* que, si tost come il verroit les *lettres*, que il laissast se tere et quamques il avoit là et venist à lui, et quanques il avoit de gent, car li Blac et li Comain l'avoient assis devant Andrenople».

**CONTRIBUTION À L'ÉTUDE
DE LA RÉCEPTION DU "NOMOS GEORGIKOS"
DANS LES PRINCIPAUTÉS DANUBIENNES**

VALENTIN AL. GEORGESCO/Bucarest

1. *Position du problème.* La loi agraire byzantine — νόμος γεωργικός ou νόμοι γεωργικοί — “ce document unique dans toute la littérature juridique de Byzance”¹, datable entre la fin du VIIe et le milieu du IXe siècle, à moins qu’on ne la considère avec J. Karayannopoulos² comme cristallisée en trois étapes du VIe au XIVe siècle, si diversement éditée³ sur la base d’une tradition manuscrite à la fois “riche et confuse”⁴, continue à rester, en tant que monument de droit rural, ou dans le cadre du problème agraire, au centre d’une vaste bibliographie⁵, où les controverses abondent⁶ et les énigmes persistent⁷. Les recherches plus anciennes⁸, tout comme celles qui se suivent avec des résultats substantiels, depuis 1945⁹, ont porté surtout sur des problèmes

1. P. Lemerle, *Pour une esquisse de l'histoire agraire de Byzance*, dans “Revue historique”, 82, tome 219 (1958), p. 49.

2. *Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos*, dans “Byzantinische Zeitschrift”, 51 (1958), p. 353-373 (voir les conclusions).

3. Voir J. de Malafosse, *Les lois agraires à l'époque byzantine, traditions et exégèse*, extrait du “Recueil de l'Académie de Législation”, Toulouse, 19 (1949), p. 1, n. 1.

4. P. Lemerle, *loc. cit.*

5. Pour laquelle on consultera J.-A.-B. Mortreuil, N. A. Constantinescu (1924), G. Ostrogorsky, J. de Malafosse, P. Lemerle et J. Karayannopoulos. *Adde*: E. Volterra, *Bibliografia di diritto agrario romano*, Florence, 1951.

6. J. Karayannopoulos, *op. cit.*, p. 353.

7. J. de Malafosse, *Byzance*, dans *Introduction bibliographique à l'histoire du droit et de l'ethnologie juridique*, publiée sous la direction de John Gilissen, B/4, Bruxelles, 1965, p. 25, n. 104.

8. Cujas, Reitz, Bach, Schoell, Mortreuil, C. W. E. Heimbach Jr., Z. von Lingenthal, V. G. Vasiljevskij, F. I. Uspenskij, C. Ferrini, W. Ashburner, A. P. Rudakov, C. N. Uspenskij, P. Mutafčiev, G. Vernadsky, V. N. Zlatarsky, A. A. Vasiliev, L. Bréhier, H. Grégoire, Ch. Diehl, G. Ostrogorsky (*adde* les auteurs cités ci-dessous, notes 10 et 11).

9. F. Dölger, *Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz des Kaisers Justinians II?*, dans *Festschrift L. Wenger*, II, 1945, p. 18-48; *Harmenopoulos und der Nomos georgikos* dans Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Thessalonique, 1952, p. 151-161; *Die Frage des Grundeigentums in Byzanz*, dans *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953, p. 222-223; voir déjà “Historische Zeitschrift”, CXXI (1929), p. 112-113.

généraux — datation, genèse et paternité, étude des manuscrits et nécessité d'une nouvelle édition, traits caractéristiques, rôle des communautés slaves¹⁰ — et beaucoup moins sur l'histoire métabyzantine

10. J. de Malafosse, *Les lois agraires* (voir n. 2), p. 1-75; *Le droit agraire au Bas-Empire et dans l'Europe d'Orient*, dans "Rivista di diritto agrario", 1955, fasc. 1er, p. 35-73 (surtout p. 54-61); *L'Ecloga ad Procheiron mutata*, dans "Archives d'histoire du droit oriental", V, 1950, p. 1-24; P. Lemerle, *op. cit.*, p. 43-49 (*Le moyen-âge de Byzance et le code rural, VIIe-IXe siècles*) et la suite de cette étude dans la même Revue; J. Karayannopulos, *Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos*, dans "Byz. Z.", 51 (1958), p. 357-373. Voir Zachariae von Lingenthal (1839; 1892) dont la thèse, développée par V. G. Vasiljevskij (1878) et F. I. Uspenskij (1883) approuvée par T. D. Florinskij (1885), a été amplement discutée dans l'ouvrage classique de B. A. Pančenko. La majorité des auteurs (N. A. Constantinescu, dès 1927, G. Ostrogorsky, même P. Lemerle, qui (p. 61) met l'accent sur le partage des terres improductives par suite de l'abandon ou de la deshérence) admettent l'existence d'une communauté byzantine du type de la *Dorfgemeinschaft*, la *μητροκομία*, comportant une combinaison de propriété individuelle et de propriété communautaire (dans certaines zones économiques), car de toute évidence ce n'est pas une communauté du type de la *zadruga* ou du tardif *mir* qui se reflète dans le N. G. Un auteur sceptique sur l'existence du collectivisme (Malafosse, 1949, p. 44 suiv.; 1955, p. 57) analyse avec finesse (p. 56-57; 61-62) nombre de problèmes qui ne s'expliquent réellement qu'à partir d'un milieu de communauté agraire (sans collectivisme absolu et total), un tel milieu se retrouvant avec des particularismes locaux dans les Principautés roumaines, où le N.G. connaîtra un essor multiséculaire. Le problème a été repris par E. E. Lipšic dans "Sbornik Vizantijskij", 1945, p. 96-143 (cf. M. Cunard, dans "Byzantion", 1951, p. 464); "Vizantijskij Vremennik", 26 (1947), p. 144-163 et *Byzanz und die Slaven*, Weimar, 1951, avec datation au VIIIe siècle (contra: G. Ostrogorsky) et son idée que les normes et coutumes du N.G. se sont cristallisées au cours d'un long processus est approuvée par J. de Malafosse (1955, p. 56). *Addé*: M. Ia. Sjuzumov et A. P. Každan, dans "Viz. Vrem.", 10 (1956), p. 27-43 et 48-65. Sur d'autres travaux des byzantinologues soviétiques, voir A. P. Každan et Z. V. Udalcova, dans "Byzantion", 31 (1961), p. 189-207. F. Dölger et J. Karayannopulos ont montré avec force ce qui, dans le N.G. préexistait à l'arrivée des Slaves dans les Balkans, Malafosse a rappelé que certaines formes du collectivisme agraire ne s'accordent pas avec les textes du N.G., et A. A. Vasiliev (*History of the Byzantine Empire*, 1952, p. 247) estime que la théorie de l'influence slave "must be discarded"; elle éveille, selon la byzantinologue polonaise H. Evert-Kappesowa, *Recherches sur la colonisation slave à Byzance*, dans "Revue des Études Sud-Est Européennes", 7 (1969), no 1 (= Mélanges N. Banesco), "des objections sérieuses". Mais quelque difficile que soit à administrer la probation circonstanciée, à partir des textes du N.G., qui s'impose, peut-on tout simplement en conclure que le profond bouleversement causé par l'établissement des Slaves n'a nullement touché la vie agraire de l'empire et que le N.G., dans sa cristallisation durant les VII-IXe siècles, n'en a rien enregistré? La place du droit local et de la pratique judiciaire reste très grande et le caractère tardif de l'adjonction de la majorité des fragments

de la compilation¹¹. Ce n'est qu'au 1er Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes qui a tenu ses assises à Sofia (août-septembre 1966), que E. E. Lipšic, après avoir consacré des recherches bien connues à l'histoire de la paysannerie et de la communauté agraire à Byzance, ou encore aux problèmes généraux de la loi agraire, aux Géoponiques, à l'Eclogue et aux Basiliques, vient d'aborder le problème des destinées sud-est européennes du N. G.¹², dont l'importance et les difficultés n'échappent à personne.

Dans le tableau que présente en résumé l'éminente byzantino-

justiniens résulte indubitablement des dernières recherches (Malafosse, Dölger). Sur le problème des structures agraires et paysannes à Byzance, voir les travaux récents de K. V. Chvostova et de V. A. Smetanin, cités et résumés dans "Byzantinoslavica", 29 (1968), p. 214-221, surtout celui du premier de ces auteurs, *Antičnye elementy v podnevizantijskikh agrarnopravovyh otnošeniah*, dans "Vizantijskij Vremennik" 27 (1967), p. 107-130. Les structures agraires du N. G. sont reprises par H. Evert-Kappesowa (*op. cit.*), pour qui le code, compilation (aide-mémoire) à l'usage des autorités locales, aurait été destiné aux petits propriétaires ruraux, personnellement libres, astreints aux seules obligations envers l'État; le terme de colon n'y figure pas. Le code poserait des problèmes insolubles sans l'appui de sources complémentaires. La récente étude de H. Kupiszewski sur le N. G. ne nous a pas encore été accessible.

11. En Serbie, la plupart des auteurs de travaux sur la législation d'Étienne Dušan se sont également occupés des quelque 17 articles de la *Loi* (*Livre de jugement*) de l'empereur Justinien, venant du N. G. - Dans l'historiographie roumaine, S. G. Longinescu admettait la paternité de Justinien, affirmée au XVIIIe siècle par Michel Fotino (voir ci-dessous) — c'est à cet empereur que se réfère, selon Dölger et Lemerle, la mention des manuscrits — et croyait pouvoir reproduire, en regard de chaque paragraphe du N. G. un ou plusieurs textes du *Corpus iuris civilis*, consacrant le même principe de droit, mais pour le § 1 (*Harm.*, I, 1) il se contentait de renvoyer à *Inst. Just.*, 1.1.3: ...*alterum non laedere*...; I. Peretz, C. A. Spulber (avec certaines réticences, mais relevant le lien entre la tradition du N. G. et celle de l'Eclogue et signalant le problème d'une influence musulmane) et D. C. Arion penchaient pour les Isauriens (comme Freshfield). Le mérite d'Arion reste d'avoir étudié l'une des formes de la réception du N. G. en Valachie au XVIIIe siècle, comparativement à celle du siècle précédent; voir l'analyse substantielle de N. A. Constantinescu, *Introduction à l'étude de la question agraire dans l'empire byzantin*, dans "Revue hist. du Sud-Est européen", I, 1924, p. 233-250; idem, *La communauté de village byzantine et ses rapports avec le petit traité fiscal byzantin*, dans "Bulletin de la Section hist." (Académie Roumaine), 13 (1927), p. 160-174; idem, *Histoire des classes rurales dans l'empire byzantin et les états successeurs*, I: *L'époque du Bas-Empire*, fasc. 1er: *Les origines indo-européennes. L'héritage grec et oriental sous le Haut-Empire romain*, Bucarest, 1941, et V. Grecu, ci-dessous, note 40.

12. *Vizantijskij zemledelčeskij zakon i ego sudby v srednevekovyh Balkanskikh gosudarstvakh* (La loi agraire byzantine et ses destinées au Moyen-Âge dans les

logue soviétique — sans se limiter aux états balkaniques proprement dits et au Moyen-Âge — les Principautés danubiennes, avec leurs codifications du XVIIe siècle (Moldavie, 1646 et Valachie, 1652), tiennent, tout comme la Russie, la place qui leur était due. Ces recherches seront, sans doute, continuées et amplifiées. Leur extension en deça et au delà du XVIIe siècle nous semble surtout inévitable.

Voici pourquoi nous estimons utile de mettre à la portée des historiens de la loi agraire byzantine une série de données inédites ou peu connues¹³ sur la réception de ce monument juridique en Pays roumains jusqu'au début du XIXe siècle, tout en insistant, comme il se doit, sur les formes complexes et intéressantes de cette réception durant le siècle précédent¹⁴ et sur ses débuts qui remontent au XVe siècle.

2. *Caractères généraux de la loi agraire byzantine.* Dans le grand nombre de copies du N.G. (plus d'une centaine)¹⁵, allant jusqu'au XVIIe siècle, E.E.Lipšic voit à juste titre une preuve de l'application effective de la loi agraire byzantine pendant tout le Moyen-Âge. À cette forte présomption on pourra ajouter aussi une preuve directe, de nature à éclairer l'action sociale réelle de la loi agraire, dès que les historiens de chaque pays intéressé auront établi — comme je me propose de le

états balkaniques), Communications de la délégation soviétique, Moscou, 1961, 14 pages (avec un bref résumé français).

13. Cf. D. C. Arion, *Le Νόμος γεωργικός et le régime de la terre dans l'ancien droit roumain jusqu'à la réforme de Constantin Maurocordat*, Paris, 1929 et Val. Al. Georgescu, dans "Studii și materiale de istorie medie", V (1962), p. 300, n. 1; 304, n. 4; idem, dans "Revista-Arhivelor", 9 (1966), p. 101; idem, dans "Revue des études sud-est européennes", 5 (1967), p. 131-132.

14. Le même prolongement chronologique s'est produit en Grèce, où le N.G. est encore copié à la fin du XVIIe siècle et durant le XVIIIe siècle (D. S. Gkinis, *Κείμενα βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, Athènes, 1963, p. 24-25, 28 et 39 (1678; 1683; XVIIIe s. 1728) et figure dans les éditions du *Πρόχειρον νόμων* d'Harmonopule (1833) en néogrec 1835, (en grec savant) qui en 1830 était devenu le code civil du nouvel état.

15. Sur les manuscrits du N.G., voir J.-A.-B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin*, I, 1843, p. 393-398; 405; G. E. Heimbach, *Const. Harmenopuli Manuale Legum...*, 1851, p. XV suiv.; W. Ashburner, *The Farmer's Law*, dans "Journal of hellenic Studies", 30 (1919), p. 86; F. Dölger, *op. cit.*, 1951, p. 151 suiv.; E. E. Lipšic, *Byzanz u. die Slaven*, Weimar, 1951, p. 10; J. Karayannopoulos, *op. cit.*, p. 369, et surtout l'étude de J. de Malafosse, (1949), p. 1. citée ci-dessus. L'impossibilité de déterminer pour les manuscrits des XIe-XVe siècles le lieu de leur confection est un obstacle que l'on n'a pas encore pu éliminer, et même les hypothèses font défaut à ce sujet.

faire pour la Roumanie dans une étude séparée, dont les résultats seront présentée aux Congrès de Balkanologie d'Athènes et à celui de Byzantinologie de Bucarest (1971) — un relevé exhaustif des actes de la pratique, dans lesquels il est possible d'identifier le recours à l'une des dispositions du N.G. Dans l'établissement de cet inventaire il faudra tenir compte d'un double fait : d'abord, la polygénèse d'une même coutume, c'est-à-dire l'apparition, dans un régime où les structures de communautés agraires tiennent une large place, de coutumes locales fort semblables à celles du N.G., sans action directe de cette loi¹⁶; ensuite, la possibilité pour le juge féodal (jusqu'en plein XVIIIe siècle) de n'étayer sa décision d'aucune référence bien individualisée à la loi qu'il applique (voir ci-dessous, n° 15), ce qui fait que le N.G. se trouve appliqué dans des jugements qui ne le cite guère expressément.

Je tiens pour une utile hypothèse de travail la thèse que partage E.E.Lipšic, concernant le passage d'une version ancienne (A.) du N.G.¹⁷ — axée sur des relations agraires qui supposent l'existence (dominante?) de la propriété foncière des paysans libres — à la version qui figure en appendice à l'*Hexabiblos* d'Harménopule (H.), où le paysan dépendant occupe le premier plan¹⁸.

16. Le "droit" du voisin et même du *megieș*, en tant que villageois, de consommer quelques fruits d'un verger ne lui appartenant pas, sans commettre de vol, ne suppose pas nécessairement, comme point de départ, la réception du § 2, titre I du N.G. (Code 1646, § 3; code 1652, ch. 296, § 3). Dans les plus anciens documents roumains, le régime juridique du bornage entre communautés villageoises était dominé par le principe de l'immutabilité du tracé pratiqué "depuis toujours" (*din veac*), "du temps des ancêtres" (*din moși strămoși*), "de mémoire des vieillards" (*din bătrâni*). C'était le principe des "limites anciennes" (*hotarul bătrîn*). Or, rien n'oblige d'admettre qu'il s'était introduit par l'application du § 9, titre 1er du N.G. (Code 1646, pr. I, § 10); code 1652, ch. 296, § 10. Le droit de libre défrichage largement pratiqué dans les communautés, même asservies, jusqu'au XVIIIe siècle, est en contradiction avec le § 7, titre 1er du N.G. (code 1646, § 8; code 1652, ch. 296, § 8). Mais ces textes, une fois entrés en circulation, contribuaient beaucoup à la consolidation des pratiques existantes, ils en modifiaient d'autres qui étaient discordantes, ou bien dans certains cas restaient lettre morte, selon des critères variables, dérivant du jeu des intérêts mis en cause. Voir ci-dessous, nr. 14.

17. Publiée par Ferrini d'après un seul manuscrit et sur une base manuscrite plus large par Ashburner, voir ci-dessus, note 15, et ci-dessous, note 20.

18. Zachariae von Lingenthal, *Geschichte...*, p. 251 et 258, estimait déjà que la rédaction ancienne du N.G. ne reflétait pas l'existence des paysans dépendants et que l'Édit du Préfet Zoticus, autorisant le maître à ramener de force ses cultivateurs en fuite, n'aurait été interpolé que plus tard dans le N.G.; cf. J. de Malafosse, *op. cit.*, 1949, p. 40-41, qui rattache ces remaniements à un souci d'enseignement,

Cette dernière version (H.), systématisée sous la forme d'un code rural, où les matières pénales et de police rurale alternent avec celles de droit civil, a été divisée en titres pourvus de rubriques¹⁹, et enrichie de 13 textes tirés de la compilation de Justinien²⁰, dont plusieurs se retrouvent dans les Basiliques, comme le rappelle E.E.Lipsic. N'est-ce pas ce lien réel, mais partiel et tardif, avec la législation du VIe siècle, qu'évoque le titre traditionnel du N.G., tel qu'il se retrouve dans la plupart des manuscrits? Ou bien la référence à Justinien reflète-t-elle l'attitude des Byzantins qui, cherchant à résoudre des problèmes nouveaux, portaient le plus souvent de la législation de Justinien et y rattachaient, sans rigueur matérielle, même les innovations les plus évidentes? Quoi qu'il en soit, ce lien a été par la suite, étendu à l'ensemble du N.G., et en Valachie, au XVIIIe siècle, M. Fotino croyait devoir préciser qu'il s'agissait du "grand Justinien"²¹. Cependant, comme la plupart des manuscrits parlent non pas de τοῦ Ἰουστινιανοῦ βιβλίων, qui conviendrait pour la compilation de Justinien, mais de βιβλίου, G.

plus qu'à des considérations pratiques et conteste l'opinion de D. C. Arion, *op. cit.*, p. 47-78 sur la valeur documentaire de la scolie pour l'époque de la rédaction du N.G. (voir aussi ci-dessous, n-o 15).

19. Le codex *Ambros.* M. 68 sup.: 82 §§ sans divisions en chapitres. La rédaction de l'éd. Ashburner: 84 §§ avec, avant le § 23, une rubrique (περὶ ἀγγελίων) que F. Dölger, *op. cit.*, 1951, p. 154, n. 1, tient pour une glose marginale, introduite dans le texte. La version de l'appendice de l'*Epanagoga aucta*: 86 §§ et celle de l'*Ecloga ad Procheiron mutata*: 78 §§ distribués entre les ch. 25-26 (52 §§) et nombre d'autres chapitres divers (voir F. Dölger, *op. cit.*, p. 155, n. 4; cf. J. de Malafosse, *op. cit.*, 1949, p. 1, n. 1 et p. 20). Le *prooimion* de 6 §§ n'apparaît que dans certaines versions H. (éd. Leunclavius, Heimbach et les éditions grecques modernes qui les ont suivies). La version H. est divisée généralement en 10 chapitres numérotés, avec 4 ou 5 autres rubriques intérieures (ch. 1, 8, 10), voir ci-dessus, n. 3. Le titre général est celui de νόμοι γεωργικοί, mais dans la littérature triomphe la forme νόμος γεωργικός (*sic*: l'éd. Ferrini).

20. Cf. Ferrini, *Edizione critica del νόμος γεωργικός*, dans "Byzantinische Zeitschrift", 7 (1898), p. 559 (= *Opere*, I, Milano, 1929, p. 376): "nelle parti del Q. 50 sup., che appaiono insieme ad altri passi nelle recensioni meno antiche variamente distribuite e mescolate, non troviamo che diritto giustiniano". En ce qui concerne le codex cité, Ferrini estime que même les additions qui figurent également aux Basiliques ne viennent pas directement de ce recueil; voir aujourd'hui l'analyse approfondie de J. de Malafosse, *op. cit.*, 1949, passim (et p. 13-14) et chez F. Dölger, *op. cit.*, 1952, p. 157-160 la confrontation des 13 §§ de la rédaction H., absente de A., avec les textes correspondants de la compilation de Justinien.

21. Qui se retrouve seulement dans le codex Bodleianus 131: Ἰουστινιανοῦ τοῦ θειοτάτου τοῦ μεγάλου βασιλέως, voir Mortreuil, I, p. 394, note (b).

Ostrogorsky y voit un argument en faveur de l'existence d'un recueil officiel de Justinien II, dont le texte actuel aurait été extrait à la fin du VIIe et au début du siècle suivant. Mais J. Karayannopulos se montre fort sceptique sur la valeur de cette différence de terminologie, car elle lui semble pouvoir fort bien résulter d'un accident paléographique.

Harménopule semble bien avoir contribué à la systématisation du texte, mais l'addition de fragments justiniens avait commencé plus tôt²². L'incorporation tardive du N.G. à l'*Hexabiblos* après l'apparition de ce recueil en 1345, a été défendue par J. de Malafosse avec des arguments qui ont convaincu P. Lemerle, mais auxquels J. Karayannopulos oppose un scepticisme basé sur la date tardive et le caractère unique du manuscrit invoqué (voir ci-dessus, n. 6). F. Dölger (1952) a pu démontrer que trois des treize paragraphes justiniens dont il vient d'être question, se retrouvent dans le ch. 25 de l'*Ecloga ad Procheiron mutata*, et il a rendu vraisemblable l'existence d'une autre rédaction ancienne (Ax) "des ursprünglich umfangreicherem N.G." (p. 155). Quant aux rapports de l'*Hexabiblos* et du N.G., il semble bien que le texte de ce dernier n'aurait été ajouté au premier qu'à partir d'une deuxième (Z. von Lingenthal) ou d'une troisième édition (F. Dölger).

E.E.Lipšic a donc préféré de parler seulement de version grecque dite d'Harménopule. Si cette appellation s'impose, vu les mérites du juge de Thessalonique dans la stabilisation relative (Malafosse) ou essentielle (Karayannopulos) du N.G. et compte tenu du rôle que l'*Hexabiblos* a joué dans la diffusion de la loi agraire en Europe du Sud-Est, elle n'en reste pas moins en quelque sorte conventionnelle.

Quant au caractère d'œuvre privée du N.G., vigoureusement soutenu par F. Dölger et récemment admis par P. Lemerle, il nous semble être finalement adopté, sous une forme atténuée et indirecte, même par ceux qui, tel G. Ostrogorsky, estiment que l'œuvre de Justinien II a servi comme base pour un travail d'élaboration non-officielle du texte que nous ne possédons plus. Selon J. de Malafosse il s'agirait d'une œuvre officieuse, rédigée par des praticiens dans un style légal de commandement à partir d'un choix de cas d'espèce. Pour J. Karayannopulos, l'élaboration privée s'est prolongée pendant des siècles : codification, au Xe siècle, de la plupart des versions existantes; seconde codification privée au temps de l'*Ecloga ad Procheiron mutata* et troisième systématisation, la plus complète, au XIVe siècle, due à Harménopule.

22. Voir ci-dessus, n. 17; cf. Mortreuil, *Hist. du droit byz.*, I, p. 396, n. a et J. de Malafosse, *Les lois agraires*, 1949, p. 12.

L'essai de E.E.Lipšic tendant à déterminer les types historiques de la réception du N.G. dans le Sud-Est de l'Europe, y compris la Russie, aboutit à la classification suivante : trois versions grecques²³, 2 versions serbes²⁴, 1 version roumaine²⁵ et 1 version slavo-russe²⁶. Un tel tableau géographique permet de rendre compte des destinées sud-est européennes du N.G. jusque vers la fin du XVIIe siècle. A partir de ce moment, qui peut être élargi et précisé dans ses détails, son auteur a réussi à nous donner une première analyse de toutes ces versions, ainsi que de leur action historique en général.

3. *Particularités de la réception roumaine du N.G.* Le tableau de la réception du N.G. en Roumanie exige les précisions suivantes :

a) "La loi de Justinien" contenant un certain nombre d'articles du N.G. (Rédaction A) a circulé en Valachie²⁷, dès le milieu du XVe siècle (1449/54), dans une rédaction slave, et dans la seconde moitié du XVIIIe, en traduction roumaine, limitée peut-être au Banat transylvain.

C'est toujours à une rédaction ancienne que se rattache le texte en grec savant de 76 paragraphes, contenu dans le ms. gr. 176 de la de Rome Bibliothèque de l'Académie (1637 ?),

b) Les codes de 1646 (Moldavie) et 1652 (Valachie) se fondaient sur le texte de la version H., traduit en néo-grec par des juristes ou de Padoue, originaires d'Orient.

c) Quant aux Manuels de lois de M. Fotino, rédigés en langue grecque, destinés sans succès à devenir des codes officiels de Valachie, ils

23. Version byzantine ancienne (voir ci-dessus, note 17); version byzantine d'Harménopule; version post-byzantine (à partir de la fin du XIVe siècle) publiée par A. Spanos (1744) et réimprimée à de nombreuses reprises. Parmi les traductions néogrecques ultérieures, voir celles de 1833 et 1835 (note 14).

24. Les articles du N.G. contenus dans la version serbe de la loi de Justinien et la version publiée par Djordje Sp. Radojičić, *Srpski rukopis zemljoradničkog zakona*, dans "Zbornik radova Viz. Inst.", 3, Belgrade, 1955, p. 15-28+11 pl.

25. Celle des codes moldave et valaque de 1646 et 1652.

26. Publiée par A. S. Pavlov, *Vizantijskije "knigi zakonnye" v dreunerusskom perevode*, dans "Sbornik Otdelenija Jazyka i Slovenosti Imp. Akademii Nauk", St.-P., 38 (1885).

27. Voir I. Peretz, *Cours d'histoire du droit roumain* (en roum.), II, 2. Bucarest (1928), p. 25-28. Sur les versions de 1449/54 et 1776, voir notre article dans "Revue des études sud-est européennes", (1968), n° 4 et *ibidem* un article de Gh. Cronț qui rattache le codex de Bistrița (1444) à la Moldavie.

reflètent deux formes savantes et originales de réception du N.G., l'une courte en 1765-1766, l'autre intégrale et élargie par des textes tirés des Basiliques et des nouvelles impériales, en 1777, les deux formes de réception ayant sûrement leur point de départ dans la rédaction H., dont l'emploi ne semble cependant pas avoir été exclusif en 1765-1766.

d) Une deuxième étape en langue roumaine, à partir de la même version H., se rattache au code valaque de 1780 et aux projets de codification en Moldavie (1804), étape que les chercheurs ont quelque peu négligée.

e) La rédaction H. qui se relève dominante à partir des codes de 1646-1652 ne doit pas être séparée d'avec le texte du N.G. inséré par Joh. Leunclavius dans le tome II de son *Ius Graeco-Romanum* (1596)²⁸, fondamentalement semblable à celui d'Harménopule, dont il a augmenté la diffusion dans les Principautés danubiennes, au XVIIIe siècle.

f) La version néo-grecque publiée par Spanos en 1744 ne diffère quant au fond de H. que sur un nombre limité de points²⁹. Comme son origine remonte aux premières traductions néo-grecques de l'*Hexabiblos*, elle a pu — dans un manuscrit antérieur à Spanos — laisser des traces, en tout cas sporadiques, sur la réception du N.G. au XVIIe siècle.

4. *Principaux moments de la réception du N.G. en Roumanie*³⁰. Le "*Zakon*" du pieux empereur Justinien, qui figure dans le *codex* de Bistrița en Valachie (1449-1454). Cela étant, nous reprendrons ici chacun des principaux moments de la réception du N.G. en Pays roumains à partir du XVe siècle, en limitant notre exposé aux données inédites et à certains aspects qui ne nous semblent pas suffisamment mis en valeur jusqu'à présent sur le plan des recherches comparatives.

La réception du N.G. débute en Valachie par le *codex* slave du monastère de Bistrița (1449/54), appartenant aujourd'hui au Musée historique d'État de Moscou (ms. 151 du fonds Barsov), et dont on ne peut affirmer, jusqu'à une nouvelle étude approfondie du manuscrit, s'il

28. Voir D. C. Arion, *op. cit.*, p. 20.

29. Examinés par D. C. Arion, *op. cit.*, p. 71-73; 83-84; 108.

30. Voir pour certains détails, notre *Présentation de quelques manuscrits juridiques de Valachie et de Moldavie (XVe-XIXe siècles)*, Contribution à l'étude de la réception du droit byzantin en Roumanie, dans "Revue des études sud-est européennes", 6 (1968), n° 4; 7 (1969), n° 2.

s'agit d'une copie exécutée sur place ou bien en Serbie³¹. Le *codex*, signalé par A. S. Pavlov³², et étudié par T. D. Florinskij³³, contient la législation d'Etienne Dušan, que l'on appelle aussi, pour en marquer l'unité³⁴, le *Codex tripartitus*, à savoir : le *Syntagme alphabétique* de Mathieu Blastarès (f. 6-168), *La Loi (Zakon) du pieux empereur Justinien* (f. 172-178) et le *Zakonik d'Etienne Dušan de 1349 et 1354* (f. 178-200). Ce qui doit retenir ici notre attention c'est le second recueil, qui recevra par la suite aussi le nom de *Livre de jugement du très pieux empereur Justinien*, et qui contient 16 paragraphes (§§ 8-10; 13-25) extraits de la version ancienne du N.G. (voir Appendices A et A₁).

Ce codex, d'une importance exceptionnelle, a été utilisé et décrit brièvement, d'après T. D. Florinskij, par les historiens serbes et russes qui se sont occupés du code de Dušan, entre autres St. Novaković et A. Soloviev³⁵. Malheureusement il a été ignoré, jusqu'à ces tout derniers temps, des historiens du droit en Roumanie³⁶.

31. Voir le doute qu'exprime à ce sujet A. Soloviev, *Značaj Vizantijskog prava na Balkanu*, dans *Godišnjica Nicole Čupića*, 37 (1928), p. 130, n. 2., et la constatation prudente de G. Mihailă, *Le Syntagme (Pravila) de Mathieu Blastarès et les débuts de la lexicographie roumaine, XVe-XVIIe siècles* (en roum.), in *Studii de slavistică*, 1 (1969), p. 18, qu'à l'heure actuelle il n'est pas possible de préciser si la copie a été effectuée en Valachie ou en Serbie. Après 1449-1454, le *codex* appartenait au monastère de Bistrița (il porte la note: Sia kniga Monastëra Bistrice).

32. Voir le rapport publié dans "Čtenija" de la Société d'histoire et des antiquités de la Russie près de l'Université de Moscou, 1885, IV, Protocoles, p. 4-6 (cf. Florinskij, *loc. cit.*).

33. Pamjatnikij zakonodatelj dejatel'nosti Stefana Dušana..., Kiev, 1885, p. 217-223; 490-491; cf. Priloženie, *ibid.*, p. 204-215 le texte de deux rédactions réduites (XVe et XVIIIe siècles).

34. Sur le problème soulevé par Hube et Florinskij concernant l'unité de cette législation, composée de trois recueils solidaires, voir A. Soloviev, *Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan*, dans "Revue historique du droit", 7 (1928), p. 387-412 avec la bibliographie de la question.

35. St. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana, cara srpskog, 1349 i 1354*, Belgrade, 1898, p. LXXII-LXXIII; A. Soloviev, *Zakonodavstvo Stefana Dušana, cara srba i grka*, Skoplje, 1928, p. 25. Cf. la récente édition de N. Radojčić, Bèograd, 1960, et les observations d'E. P. Naimov, dans "Vizantijskij Vremennik", 26 (1965), p. 271 suiv.

36. I. Peretz, *Le Zakonik d'Etienne Dušan* (en roum.), I, Bucarest, 1905, p. 9, n. 1, ne fait que mentionner l'existence d'un codex de Bistrița, sans aucune précision sur sa date et sa localisation, ou sur son contenu, pas plus que sur son appartenance actuelle. Peut-être se réservait-il de revenir sur ces points dans la seconde partie de son édition, qui n'a plus paru. Son *Cours*, II, 2, p. 15, n'est pas plus explicite sur ce point-là.

Dans sa version initiale (XIVe-XVe siècle), la loi de Justinien, composée de quelque 33 paragraphes avait comme source principale le N.G. A partir des concordances données par Florinskij, A. Soloviev³⁷ a pu aboutir à la conclusion que la Loi était un "Serbischer Auszug aus dem Nomos Georgikos, welcher über Verhältnisse zwischen freien Bauern spricht". En effet, comme nous allons le voir, le paragraphe concernant le droit de reprise des paysans déplacés (Harm. I, 17) que nous retrouverons plus loin dans les codes du XVIIe siècle (1646; 1652), n'y figure pas. Aux XVIe-XVIIIe siècles, la version élargie de la loi résulte de la transformation de la législation de Dušan de *codex tripartitus* en

En 1929, à propos de l'application de l'Éclogue en Serbie, C. A. Spulber, *L'Éclogue des Isauriens*, Cernăuți, 1929, p. 112, n. 2-3, p. 126, signalait, d'après Hube et Florinskij, parmi les sources de la Loi de Justinien, le N.G. et l'Éclogue, sans prêter aucune attention au codex de Bistrița. C'est ce qui lui fit omettre, dans le chapitre sur l'Éclogue en Roumanie, d'en discuter la réception en Valachie, à travers la Loi de Justinien, dès le XVe siècle. En 1931 et 1938, St. Gr. Berechet, dans "Intregiri", Jassy, 1 (1930-1931), p. 20 (extrait), réimprimé dans "Intregiri", Jassy, 1 (1938), p. 4 (note), citait l'ouvrage de Florinskij pour l'histoire du Syntagme et mentionnait, pour la première fois, d'après ce dernier, le manuscrit de 1451 contenant le Syntagme de Blastarès, mais il passait sous silence le *codex* de Bistrița, étudié par Florinskij à un autre endroit de son ouvrage. Même le manuscrit de 1451 était signalé sans indication de fonds d'Archives et d'appartenance originaire (*codex* valaque copié par le *grămătic* Dragomir de Tirgovoște). Etudiant *La littérature bulgare du XVIe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris 1947, p. 54, Emile Turdeanu, présenta avec quelques détails précieux, d'après Florinskij et Novaković, la copie de 1541 du Syntagme et en indiqua le fonds d'archives (Leningrad, Bibl. publique, F. II, 152), mais il ne crut pas devoir signaler aussi le ms. 151 du fonds Barsöv, qui ne concernait pas la littérature bulgare, dont il s'occupait. Mais ce manuscrit aurait pu trouver place dans un article du même auteur, intitulé *Des anciens échanges culturels des Roumains et des Yougoslaves* (en roum.), dans "Cercetări literare", 3 (1939), p. 147 (où figure une mention de la découverte à Hopovo de la copie moldave (1495) du Syntagme de Blastarès. En 1954, P. P. Panaitescu, dans "Studii", 7 (1954), n° 4, p. 221, en se référant à Soloviev (voir ci-dessus, note 31), attira l'attention sur "la plus ancienne" version du Syntagme copiée en Valachie (1452). Dans le tome II de l'*Histoire de Roumanie* (ne roum., II, 1962, p. 333; 667) l'année 1452 fut corrigée en 1451. Dans l'étude citée ci-dessus (n. 31), G. Mihăilă (p.17-20) a présenté d'intéressantes observations au sujet du *codex* de Bistrița, avec renvoi aux recherches des historiens yougoslaves qui, écartant (N. Radojčić, 1956-1960) la lecture erronée par A. S. Pavlov de l'année 1444, ont propagé, en le fondant sur l'étude des filigranes, la date de 1449-1454 (G. P. Georijevski), la plus surélevée plausible, ou même celle de 1480 (V. Mošin).

37. "Zeitschrift der Savigny-Stiftung", Rom. Abt., 76 (1959), p. 446; 451 (réimpression du rapport paru dans les *Relazioni del X Congresso di Scienze Storiche*, Roma 1955, I, p. 603; 608.

bipartitus, par la répartition sur les deux autres codes (*la Loi et le Zakonik*) de la moitié conservée du Syntagme de Blastarès.

Les 16 paragraphes du N.G. incorporés à la *Loi de Justinien* sont bien connus, grâce à T.D. Florinskij, à qui nous devons leur publication en concordance avec le texte grec du N.G. d'après deux manuscrits de Vienne, à une date où les éditions de Ferrini et Ashburner n'existaient pas. Par leur nombre et leur contenu, ces paragraphes n'ont pu exercer qu'une action limitée, et jusqu'à présent on n'a pas relevé dans les nombreux recueils slaves des XVe-XVIe siècles contenant des *pravile* byzantines, une autre version identique ou élargie du N.G., mais, à un plus ample examen, les surprises ne sont pas exclues. Parmi les 16 paragraphes de la *Loi* utilisée au XVe siècle sans doute par le pouvoir princier et par l'Eglise, 14 réapparaissent — cette fois-ci en version roumaine — dans un codex copié en 1776³⁸ dans le Banat transylvain. Par notre Appendice A on peut se rendre compte du contenu des paragraphes en question.

Le texte slave du XIVe siècle, introduit vers 1449/54 en Valachie — et peut-être aussi en Moldavie vers la même époque, vu les rapports étroits de ce pays avec Ochride, où le Syntagme a dû être traduit en deux versions slaves (abregée et large) et où la *Loi de Justinien* semble avoir été composée — représente le plus ancien recueil de droit byzantin, documentairement attesté comme ayant circulé chez les Roumains en tant que monument de droit "reçu" (*ius receptum*). Par la suite, le Syntagme, tout comme en Serbie³⁹, s'est détaché du *codex* initial

38. Ms. roum. 3093 de la Bibl. de l'Académie de la R.S. de Roumanie, voir ci-dessous, n° 7.

39. Voir A. Soloviev, *Le droit byzantin*, cité, p. 410-411 (*Relazioni*, I, p. 608), ZSS, RA, 76 (1959), p. 451).

Avant la réception, en 1444, d'un ensemble législatif comme celui du *codex* de Bistritza, il existe d'importants indices de réception nomocanonique, se rattachant à l'organisation des sièges métropolitains des deux Principautés, dans le cadre plus vaste de la consolidation de l'état et du régime féodal. Dans ce contexte, on peut signaler l'implantation aussi de quelques fragments de "lois civiles" byzantines. Le plus caractéristique est celui qui représente le titre 7 du Procheiron de Basile (sur les mariages prohibés) et qui s'est conservé dans le ms. slav. 148 de la Bibl. de l'Académie, à Bucarest, copié en Moldavie et daté par Jačimirskij de la fin du XIVe siècle (1378); voir P. P. Panaitescu, *Les manuscrits slaves de la Bibl. de l'Académie R.P.R.* (en roum.), I. Buc., 1959, n° 148. L'identification de ce fragment avec le titre cité du P. a été récemment signalé par N. Smochină, *Le Prochiro nomos de l'Empereur Basile (867-879) et son application chez les Roumains*, dans "Balkan Studies", 9 (1968), n° 1, p. 168-171, qui a relevé les manuscrits ultérieurs, slaves,

pour connaître une circulation indépendante, mais la version non-abrégée qui circula dès 1451 est indépendante, à ce qu'il paraît, du codex de Bistrița. Les deux autres codifications (la *Loi de Justinien* et le *Zakonik* de Dušan), formant cette fois-ci un *codex bipartitus*, ont continué eux aussi à circuler, enrichis de certains textes traditionnels. Le manuscrit roumain de 1776 cité, sur lequel nous reviendrons plus loin, est une traduction de ce *codex bipartitus* (sans le Syntagme) mais il est bien plus probable que le texte slave ait été composé en Serbie, qu'en Pays roumains. L'édition du *Livre de jugement du très pieux empereur Justinien* (*Zakon* de l'empereur Justinien) que préparent actuellement le pr. M. Andréev et Gh. Cronț, nous apportera certainement l'étude approfondie du codex de 1449-1454 et du ms. 3093, qui aujourd'hui nous fait défaut (voir ci-dessous, n. 54).

5. *La loi agraire dans les codes de 1646 et 1652.* Le code moldave (1646) est formé de 94 paragraphes [1-94, groupés en onze *pricini* (*causes*)] représentant la quasi-totalité du N.G. dans la version H., et de deux résumés (§§ 95-252 = *causae* 12-16; ch. 1-78) tirés de l'œuvre du pénaliste italien P. Farinacius. Le code valaque (1652) a incorporé, dans un certain ordre, tout le texte moldave à une traduction du Nomocanon de Malaxos, le N.G. y figurant aux ch. 296-311.

A l'exclusion du *prooimion* et de 5 autres fragments⁴⁰, les textes

slavo-roumains et roumains où réapparaît le même texte. Le ms. sl. 285 de la même Bibl. contient la traduction slave intégrale du Procheiron, y compris le titre 39 sur les peines. A propos d'un manuscrit russe du XVe siècle, l'auteur cité affirme (p. 169) que les §§ 73-75 de ce titre ne sont que les §§ 64-66 du N.G. (sans indication de version ou d'édition, mais sur les sources de ce titre 39, voir différemment *Ius. Gr.-Rom.*, II, éd. Zépi, et E. H. Freshfield, *A Manual of Eastern Roman Law. The Procheiros Nomos*, Cambridge, 1928). Sur ce ms. 285 = "Krmčaja du Musée", XVe siècle, voir I. Peretz, *Cours d'histoire du droit roumain* (en roum.), II, 1, Buc., [1928], p. 207-259; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, n° 285 (sans référence au Procheiron); N. Smochină, *op. cit.*, p. 182-202; cf. p. 187, où pour le § 74 Procheiron XXXIX est donnée la concordance avec ce qu'il appelle, avec une clarté relative, "le *petit code*", notion pour laquelle il renvoie tantôt au ms. slav. 148, tantôt aux mss. slav. 692 (moldave, XVe siècle) ou 2471 (valaque, trad. de Moxalie, 1640, imprimée à Govora: *Pravila mică ou dela Govora*).

40. A savoir: V, 2 et VI, 4, absents aussi chez Ashburner, se trouvent dans H. et Sp.; VIII, 6, absent aussi chez Ash. et du ms. gr. 176, se trouve dans H. et Sp.; X. 11-12, absents chez Ash. et Sp., se trouvent dans H. Nous en déduisons que l'auteur du résumé néo-grec utilisé par Eustratie n'a pas eu sous ses yeux un manuscrit se rapprochant de la rédaction ancienne. Pour les deux codes, voir l'édition monu-

du N.G. sont distribués d'après le plan de H. Par deux fois, à deux paragraphes roumains (§ § 1-2 et 73-74) ne correspond qu'un seul paragraphe de la version H. (I, 1 et VII, 5). Dans l'état actuel de nos connaissances on ignore si ces éliminations et maintes autres modifications sont imputables à Eustratie, rédacteur-traducteur du code, ou plutôt à l'auteur du texte néo-grec qu'il avait reçu de l'étranger.

Mais quelle est l'origine exacte du texte de la loi agraire dans les deux codes roumains? Les résumés néo-grecs de l'œuvre pénale de P. Farinacius, traduits en roumain à Jassy par le troisième logothète Eustratie, n'ont pu être rédigés que dans les milieux grecs d'Italie : soit au Collège Saint-Athanase de Rome, dont l'un des élèves n'est autre que le mystérieux P. Ligaridès, conseiller du prince de Moldavie, qui lui avait offert la direction de l'Académie, tâche à laquelle il préféra une mission semblable en Valachie; soit à l'Université de Padoue, fréquentée par Mélétios Sirigos, illustre prédicateur et théologien, conseiller juridique du même prince de Moldavie, pays où il séjourna à plusieurs reprises. En contraste avec cette partie principale du code, on serait tenté de croire, à première vue, que les § § 1-94 (= N.G.) ont eu leur source dans un manuscrit d'origine orientale, se trouvant sur place ou obtenu à la suite des démarches princières dont il est question dans la préface d'Eustratie.

Or, ce dernier ne parle ni de double démarche, ayant chacune un résultat différent, ni de l'emploi de quelque recueil local⁴¹. Il y a eu

mentale de S. G. Longinescu (1912) et les récentes éditions de l'Académie du code moldave (*Cartea românească de învățătură*, 1646, Buc., 1961, p. 199-214) et valaque (*Indreptarea legii*, 1652, Buc., 1962). Cf. la note de Vasile Grecu, *Byz. Quellen zu den rum. Gesetzbüchern aus den Jahren 1646 u. 1652*, dans "Rev. des ét. sud-est europ.", 3 (1965), p. 287-289 (*Der Nomos georgikos und das rum. Rechtsbuch*), qui penche pour l'hypothèse d'un recueil privé de coutumes, ayant subi à partir du règne de Justinien II de multiples modifications. Sur l'origine italienne du texte grec utilisé à Jassy, voir notre étude *Prosper Farinacius et les codes de 1646 (Moldavie) et de 1652 (Valachie). Une influence indirecte de la Glose sur ces deux codes*, dans *Atti del Convegno inten. di studi Accursiani*, 3(1968), b. 1167 - 1206.

41. En 1912, S. G. Longinescu identifiait le N.G. qui ouvrait le code de 1646 avec le prétendu code d'Alexandre le Bon (1401-1432), dont D. Cantémir, dans un passage célèbre de sa *Descriptio Moldaviae* (1716) nous dit qu'il était encore de son temps appliqué en Moldavie, constituant un *excerptum e vastis... voluminibus* (τῶν βασιλικῶν), car les *leges... Graecorum, quae τῶν βασιλικῶν libris comprehendebantur*, auraient fait, sous Alexandre, l'objet d'une réception (*suscepit leges*). En 1923, Longinescu abandonnait sa théorie. Voir un résumé des discussions chez Spulber, *Le code d'Alexandre le Bon et les Basiliques dans les Principautés roumaines*, dans

une opération unitaire, au terme de laquelle l'œuvre de "plusieurs docteurs et philosophes" (v. préface d'Eustratie) a été mise à la disposition de Vasile Lupu pour la confection d'un code en langue roumaine. D'ailleurs, les §§ 1-94 ne forment pas une partie autonome du code. Ils sont intégrés dans une double numérotation par paragraphes (du début jusqu'au § 252 inclus) et par *causae* ("pricini"), du début jusqu'à la *pricina* 16 incluse. Par conséquent, le N.G. et une partie de l'œuvre de Farinacius traitant du vol, composent la première partie du code, qui a un titre spécial⁴² et une division propre unitaire. L'autre partie, plus vaste, et tirée exclusivement de l'œuvre de Farinacius, forme comme un second recueil⁴³, juxtaposé au premier. De cette structure inattendue du code, nous déduisons qu'Eustratie s'est trouvé en face de deux résumés néo-grecs, élaborés en Italie et envoyés à Jassy sur la demande instante du prince⁴⁴: l'un contenait le N.G. et le traité de Farinacius sur le vol; l'autre renfermait le reste des matières, venant exclusivement de Farinacius.

En Italie, à Padoue ou à Rome, le texte néo-grec du N.G. a dû être établi par un juriste originaire d'Orient, à partir de l'appendice d'une

"Bull. de la Section hist. de l'Acad. Roum.", Bucarest, 24 (1944), qui se prononce en faveur d'une réception de la Synopse des Basiliques; Al. Elian, *La Moldavie et Byzance au XVe siècle* (en roum.), dans *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, sous la direction de M. Berza, Edit. de l'Académie, Bucarest, 1964, p. 110-116, avec un essai de nouvelle explication: l'*excerptum* n'aurait été que le résumé de l'œuvre de Farinacius, utilisé pour la confection du code de 1646, et dont l'introduction en Moldavie, Cantémir, pour des raisons politiques ou par erreur, l'aurait attribuée au prince prestigieux du XVe siècle. Constatons que le N.G. ne correspond pas aux données avancées par Cantémir, et ce n'est pas ce recueil byzantin, utilisable seulement en slavon à une époque où un traducteur du texte grec eût été une rareté, qui aurait pu former pendant plus de deux siècles en exclusivité le code officiel du pays, sans qu'aucune autre preuve s'en fût conservée. D'autre part, la version du N.G. incorporée dans le code le 1646 supposerait qu'au début du XVe on avait pu faire venir en Moldavie une copie de la récente version H. stabilisée seulement après 1343 à une date et dans un lieu difficile à déterminer. L'hypothèse ingénieuse de P. P. Panaitescu, dans "Studii", 18 (1965), p. 942, n'expliquerait que la confusion de Cantémir, à partir de la tradition qui se serait formée durant le règne d'Alexandre Lăpușneanu.

42. "Lois impériales choisies dans la législation de l'empereur Justinien... ordonnées en 252 paragraphes".

43. Intitulé: "autre genre de lois impériales pour toutes catégories de jugements..."

44. Voir notre compte rendu dans "Studii și cercetări juridice", 1962, n° 1, p. 355-365, et ci-dessus, note 40.

édition classique d'Harménopule, et moins vraisemblablement l'édition du N.G. dans le *Ius Graeco-Romanum* de Leunclavius (1596), mais non sans avoir comme guide quelque manuscrit ancien et même la traduction néo-grecque de Nicolas Cunalis Critopoulos (1498) ou celle de Th. Zygomalas (1575). L'emploi de ces trois sources se reflète — inégalement — dans le texte moldave. Ce résultat ne pouvait être obtenu, à l'époque, ni en Moldavie ni à Constantinople. L'élaboration exécutée en Italie a pu fort bien être originairement destinée à la propagande juridique des Jésuites dans les Iles grecques et plus généralement dans l'Orient orthodoxe, dans le cadre de l'action dont Nicolas Comnène Papadopouli nous parle avec forces détails un demi-siècle plus tard⁴⁵.

Ce qui mérite d'être souligné aussi, c'est la manière dont le texte moldave du N.G. a été incorporé au code valaque de 1652. Le titre général avec sa référence à Justinien, n'y paraît plus. Les 14 groupes de paragraphes forment dans le code moldave des chapitres (*pricini*) rubriqués, dont 11 (non pas 10, comme dans H.) sont numérotés, de 1 à 11. Dans *Indreptarea legii*, ils sont devenus autant de chapitres (*glave*) indépendants⁴⁶. Mais en marge du texte de toutes les 14 *glave* de la rédaction valaque, son rédacteur a conservé la numérotation continue en *za-*

45. N. Nilles, *Symbolae*, II, 1885, p. 951-952.

46.	Code 1646	Code 1652
	(groupe de textes rubriqués)	
§§ 1-20 (<i>pricina</i> I)	=	<i>glava</i> 296 (<i>vina</i> I)
21-22	=	297
23-26	=	298
27-39 (<i>pr.</i> II)	=	299 (<i>v.</i> II)
40-46 (<i>pr.</i> III)	=	300 (<i>v.</i> III)
55-57	=	302 (<i>v.</i> IV)
58-61 (<i>pr.</i> V)	=	<i>glava</i> 303 (<i>v.</i> V)
62-68 (<i>pr.</i> VI)	=	» 304 (<i>v.</i> VI)
69-75 (<i>pr.</i> VII)	=	» 305 (<i>v.</i> VII)
76-80 (<i>pr.</i> VIII)	=	» 306 (<i>v.</i> VIII)
81-85 (<i>pr.</i> IX)	=	» 307 (<i>v.</i> IX)
86-90 (<i>pr.</i> X)	=	» 308 (<i>v.</i> X)
91-94 (<i>pr.</i> XI)	=	» 309 (<i>v.</i> XI)

Les §§ 95-96 qui chez Leunclavius forment le titre <XV.> περί βίαις, §§ 1-2, et chez Heimbach sont incorporés au titre X. περί καινοτομιών, §§ 10-11, ne figurent pas dans les deux codes roumains, pas plus que dans les éditions de Suallemberg, Godfroy et Spanos. La rubrique περί μολώνων, non numérotée partout où elle se trouve (par exemple chez Suallemberg, Leunclavius, ce dernier n'employant pas de numérotation de rubriques) est devenu dans le code moldave la *pricina* XI.

ceale, de 1 à 94, correspondant aux 94 paragraphes du code moldave et à 91 des 96 §§ de la version H. C'est ce qui marque l'unité de la matière en dépit de sa division en chapitres. La numérotation continue des paragraphes n'existait pas, à l'époque, dans aucune édition du N.G. Chez Leunclavius, seules 11 des 15 rubriques existantes sont numérotées. Quant aux paragraphes 95 à 252 du code moldave — tirés de Farinacius — ils forment dans le code valaque de 1652 les *glave* 345-349, chaque chapitre portant aussi le numéro correspondant de la *pricina* moldave, transformée en *vină* (cause et délit). Ce procédé dénote que dans l'ensemble des 252 premiers paragraphes du code moldave, le juriste valaque, non dépourvu de compétence, a su nettement distinguer le N.G. (§§ 1-94) d'avec le texte de Farinacius (§§ 95-252). Et les deux masses de textes qu'il avait à ordonner, il les a placées distinctement et en connaissance de cause, là où le nouveau plan de l'*Indreptarea legii* le lui commandait⁴⁷.

6. *La rédaction ancienne du N.G. contenue dans le ms. gr. 176 de la Bibliothèque de l'Académie.* En utilisant le Catalogue de C. Litzica⁴⁸, I. Peretz⁴⁹ a pu attirer l'attention sur un texte grec de 76 paragraphes,

47. Ch. 345-349. Parmi les chapitres intermédiaires, les deux premiers (310-311), mis sous l'autorité de Léon et Constantin, d'Harménopule et de Justinien, se rattachent au régime des terres de culture, alors que les deux derniers (343-344) tirés de Malaxos, comme les précédents, traitent du vol. Les matières groupées sous les ch. 312-342 sont assez dispersées.

48. *Catalogul manuscriselor românești* (Academia Română), 1909, p. 312, n° 617: Νόμος γεωργῶν κατ' ἐκλογὴν ἐκ τοῦ Ἰουστινιανοῦ βιβλίων. La lecture de Litzica: γεωργῶν n'est plus vérifiable, le bord de la feuille étant endommagé.

49. *Cours*, II, 2, p. 342, ms. gr. 176, auquel D. C. Arion se réfère incidemment (*op. cit.*, p. 21), pour y signaler, sans autre identification, l'ἐκλογὴ μερικὴ, contenue dans ce codex, comme étant une autre œuvre de Kounalis Critopoulos (non pas Kristopoulos), le traducteur de l'Hexabiblos. La double mention qui se trouve en tête du πίναξ (f. 65) et du texte (f. 69) ne laisse aucun doute sur l'identité de l'ouvrage, désigné comme étant le νόμιμον τοῦ σοφωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κηροῦ Ματθαίου (Arion: Μολδαίου), ὅπου ἐξηγήθη εἰς πεζὴν φράσιν Κουνάλης ὁ Κριτόπουλος (f. 65: Κρητόπουλος). Elle renvoie à la traduction en langue populaire du Syntagme de Blastarès, que donnait en 1498 "un grec appelé Nicolas Cunalis Critopoulos (Νικόλαος Κουνάλης Κρητόπουλος)", voir Mortreuil, *Hist.*, III, p. 462; Z. von Lingenthal, *Geschichte*, p. 46 et *Delineatio*, p. 88-89, où sont signalés deux manuscrits contenant un abrégé de cette traduction. La copie du ms. 176 doit être rapprochée des deux manuscrits (Grand Spélia, nos 59 et 342) signalés par N. Bées, Ἀρμενοπουλικά Ἀνέκδοτα, dans Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου, 1952, p. 371-372, dont les titres précisent que le Syntagme a été traduit (ἐξηγήθη) εἰς πεζὴν φράσιν par Κουνάλης Κριτό-

intitulé 'Εκλογὴ μερικὴ, dont il a donné une précieuse concordance avec la rédaction H., mais sans en tirer aucune conclusion interprétative et sans poser ni le problème de la chronologie, ni celui de la circulation du manuscrit en question. Or, ces aspects sont d'une importance extrême, exigeant des analyses que nous ne pouvons pas entreprendre ici.

Disons cependant que la pièce principale du codex est une 'Εκλογὴ μερικὴ, suivie de divers textes religieux et de notes et maximes tirées de différents auteurs, le tout copié en 1637⁵⁰ par Callinique, archidiacre du patriarche de Jérusalem, Théophanès. Ces textes se trouvaient encore en possession de Callinique, lorsqu'il était devenu métropolitain de Sida et exarque de Pamphilie⁵¹. "L'Eclogue fragmentaire" est précédée de 3 folia (1^v-3^r) contenant le N.G., ainsi que de deux fragments de nomocanons, dont l'un des XVe-XVIe siècles, à l'écriture fort différente du reste, visiblement intercalés dans une masse homogène quant à l'époque de la confection et même à l'écriture⁵². Nous n'avons pu établir si Callinique, selon un usage courant à l'époque, a fait un séjour dans les Principautés. Dans l'affirmative, il serait permis de penser que, appelé à siéger comme juge au divan ou au tribunal métropolitain, il a eu soin d'apporter avec lui son "code de séance" personnel, en le laissant ici, pour une raison ou autre. Ce serait un fait décisif pour nous, car on rendrait vraisemblable la pénétration dans les Pays roumains, dès le milieu du XVIIe siècle, de la rédaction ancienne du N.G. Quoi qu'il en soit, nous sommes enclin à exclure la possibilité que les feuillets qui ouvrent aujourd'hui le codex et qui contiennent les 76 paragraphes du N.G., aient été copiés dans les Principautés, n'étant que bien plus tard attachés aux matériaux de l'actuel codex⁵³, que Litzica, sans donner ses motifs, a daté du XVIIIe siècle. La reliure en parchemin, abîmée davantage depuis la date à laquelle travaillait l'auteur du catalogue cité, ne survit que par des restes qui semblent appartenir

πουλος, auquel le ms. 342 donne le titre de ὁ τιμώτατος καὶ εὐσεβῆς ἀρχων, qui ne figure pas au ms. 176. Litzica a traduit εἰς πεζὴν φράσιν par "en prose". Voir aussi la note 53, ci-dessous.

50. Voir Litzica, *op. cit.*, p. 313. Aujourd'hui, de cette inscription, déjà tronquée en 1900-1909, ne survit que l'année et le début du nom (f. 218).

51. Ms. gr. 176, f. 68^v, note manuscrite de Callinique, non signalée par Litzica.

52. Voir surtout la facture vénitienne des majuscules, sur laquelle nous a attiré l'attention G. Strempel.

53. Litzica appréciait que le codex était copié par plusieurs *main*s, sans autres précisions en dehors de la date du fragment du XVe ou XVIe siècle.

au XVIIIe siècle. Cependant, le codex, sans reliure ou autrement relié, pouvait fort bien se trouver en Pays roumains depuis un certain temps.

Mais revenons-en à la concordance donnée par Peretz. Ce qu'il en résulte déjà, c'est que l'ordre des paragraphes y est profondément différent de celui de la version H. Nous avons établi une concordance aussi avec la rédaction ancienne d'Ashburner, et le résultat a été concluant. Le ms. gr. 176 présente les paragraphes dans l'ordre de cette version, avec des écarts de 1 à 10 unités qui se produisent à partir du second tiers du texte, par suite du fait que le nombre total des paragraphes est réduit de 86 à 76. Néanmoins, l'existence et la circulation en Valachie et en Moldavie de cette version, à un moment où la réception officielle était axée sur la rédaction H., est loin d'être sans intérêt. Et cet intérêt augmentera dans la mesure où l'on pourra ramener davantage, avec des preuves sûres, vers 1637, la date d'introduction du codex dans les Principautés. Comme l'a signalé Peretz en 1928, cette version en 76 paragraphes contient un texte qui ne figure pas dans la version d'Harménopule et 5 textes qui ne se retrouvent pas dans les codes de 1646 et 1652.

7. *Les fragments de la rédaction ancienne du N.G., contenus dans "Le livre de jugement de Justinien"*. Dans le ms. roum. 3023 de la Bibl de l'Académie, une traduction roumaine du code serbe d'Etienne Dušan (XIVe siècle) est précédée de la version roumaine du livre de jugement de Justinien (*Cartea judecării a celui binecredinciosului împăratului Constantin*b*(i) Iusti<n>ian*b**), dont les ch. III et IV contiennent le même fragment de la rédaction ancienne du N.G., que le recueil serbe qui constitue pour E.E.Lipšic la première version serbe du N.G., c'est-à-dire celle du *codex tripartitus* (et ensuite *bipartitus*) de Dušan. Le ms. 3023 a circulé dans le Banat transylvain, qui en 1776 appartenait à la Maison d'Autriche.

Cette circulation résulte, en dehors de tout autre critère matériel, des nombreuses signatures et annotations en caractères cyrilliques (*) ou latins, allant jusqu'au milieu du XIXe siècle, qui s'y trouvent: * *Constantin Șubani protobresbiter a Temișorii* (f. 3r); * *Nicolae Popescu păstoriu sufletesc, locuitoriu in Buziaș* (f. 157r), ces deux-là étant des membres du clergé qui ont sans doute utilisé le codex pour leur attributions judiciaires officielles et officieuses; * *Nicolae Statamirovič, Regina Popovits, Popovics Gyorgye, Plebanus Szirbovj, Demeter Todorovics, Mester Ember*; un texte allemand et un autre latin (*Infandum Regina Ioanni iubet*

renovare dolorem; allusion à la nommée Regina P., dont on apprend qu'elle avait donné le *codex* "lui Dmn. Ionasiu 1857 în luna Febr. în Fabricu", quartier de Timișoara); des textes relatifs au grand chef du mouvement national de 1848 en Transylvanie, Avram Iancu (f. 153r-154r). En 1905, c'est d'un Transylvain, L. Tempea, que l'Académie Roumaine a acquis ce précieux *codex*.

Un rapide examen philologique, dont la reprise approfondie, à partir des versions serbe et bulgare susceptibles d'avoir été utilisées par le traducteur, prouve avec beaucoup de vraisemblance — ainsi que des linguistes distingués nous l'ont obligeamment confirmé — que le texte du ms. 3093 a été copié et peut-être même traduit sur place. Mlle Combiescu y a relevé d'incontestables particularités provinciales du Banat: *vindut, să vindă, tinăr* (*i < î*), pour la phonétique; *să fină, să pună, să vină* (*-nă#(i)e*); *or făcut, rea fi* (*< ar fi*), *zogoni* (= chasser; *zo-* préfixe d'origine serbe), pour la morphologie, ainsi que des éléments de vocabulaire: *gaiul* (f. 7^v: "cel ce se va băga în gaiul sau sălașul al-tuia"; srb. *gaj* = bocage, bosquet); *lotri* (voleurs), *iorgovan* (chauve-souris). Les valachismes que l'on y relève également en grand nombre n'ont rien que de trop naturel, vu la forte pénétration des normes linguistiques valaques dans le parler du Banat, en général et surtout à l'époque de la confection du manuscrit: *j < ġ* (*judeca*); *z < dz* (*zice, zi*); *vie < vinie*; *să lucreze < să lucre*. Très caractéristique est le passage de *t, d + e > t, d + ă* (*adăverire < adevirire, ostăni < osteni*). Au lieu du valaque *groși* (*Groschen*), on a *groșiță*.

Cette provenance transcarpathine de la copie du ms. 3093, qui n'a été relevée ni par I. Peretz ni par des auteurs récents, étend d'une manière surprenante l'aire d'application du N.G. en Roumanie, dans sa version ancienne. En effet, jusqu'à présent on ne connaissait que l'application générale en Transylvanie et, sans doute, aussi dans le Banat, du code valaque de 1652, avec ses 92 (= 94) paragraphes venant de la version H. Mais il convient de rappeler qu'elle touchait tous les Roumains, même après la scission religieuse provoquée par l'Union de 1699 avec Rome, car l'Eglise uniata avait conservé le code de 1652 comme législation canonique, véhiculant avec elle, à toutes fins utiles, les textes du N.G.

Dans le corps du *codex*, l'année 1776 est indiquée comme date de confection du manuscrit, laissant ouvert, et pour le moment insoluble, le problème de la date exacte — et vraisemblablement antérieure — de la traduction. Quoi qu'il en soit, elle ne se rattache pas directement

à la réception du *codex tripartitus* en Valachie au XVe siècle, justement parce que le ms. 3093 reflète une version bipartite de la législation de Dušan, dont nous savons qu'elle s'est formée en Serbie du XVIe au XVIIIe siècle. Il appartiendra aux auteurs de l'édition citée, en cours de préparation⁵⁴, de comparer le texte roumain de 1776 avec les différents manuscrits serbes et bulgares datés, ce qui ne manquera de permettre de conjecturer le *terminus a quo* de la traduction roumaine.

Les quelques 17 paragraphes venant du N.G., en principe les mêmes que ceux de la version du XVe siècle, ont subi une réélaboration encore plus libre que dans celle-ci, mais le fond est en essence resté le même. Les modifications introduites en Serbie et conservées par le traducteur roumain, ainsi que celles qui lui appartiennent en propre, tiennent compte d'un stade de solidarité communautaire encore énergique. En 1776 on utilisait pour les amendes une monnaie inconnue de l'original grec. On a retenu de cet original plus riche seulement les dispositions concernant quelques modalités de vol (portant sur les fruits, les raisins, les céréales) et l'appropriation de ces produits à l'insu du maître de la terre, mais à des fins de simple consommation. On a également sélectionné des dispositions relatives à l'utilisation des lots de culture dans des conditions qui accentuaient le caractère privé de la possession foncière. La glose tardive venant des Basiliques et introduite dans le texte original du N.G., aux termes de laquelle (H., I, § 17) était consacrée l'attache à la terre du cultivateur, n'apparaît dans aucune des versions de la Loi de Justinien; elle est absente du ms. 3093, mais figure dans les codes moldave et valache de 1646 et 1652 (voir ci-dessus, n. 18 et ci-après n. 15). La concordance de la version fragmentaire du N.G. utilisée dans le Banat en 1776, avec les autres formes de réception des mêmes textes en Roumanie, du XVe au XIXe siècle, est donnée à l'Appendice A. Cette réception partielle n'est pas à négliger, mais on ne peut oublier qu'elle était en quelque sorte surclassée par celle — mieux diffusée et plus prestigieuse — du Code de 1652, qui restait en vigueur à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle.

8. *La loi agraire et la Bibliothèque des Maurocordato*. Nous avons exposé dans une étude séparée⁵⁵ la structure et la signification

54. Voir ci-dessus, no 4 in fine et l'article de Gh. Cronț, publié dans "Revue des études sud-est européennes", 6 (1968), p. 639-647.

55. *Aspects préluant aux Lumières dans la culture juridique roumaine au XVIIIe siècle*, communication présentée à la session scientifique du Centenaire de l'Acadé-

du fonds d'ouvrages juridiques, imprimés en Occident, ainsi que des manuscrits (la plupart confectionnées en Valachie, parfois d'après des textes imprimés, pour en élargir la diffusion) qui figuraient dans la fameuse Bibliothèque princière des Maurocordato, partiellement installée à Bucarest, au monastère de Văcărești, fondation de la famille princière. L'historique de la Bibliothèque a été éclairé par de nombreux auteurs, en commençant avec N. Iorga et V. Mihordea, et nous n'insisterons pas sur cet aspect du problème. N. Iorga a publié aussi deux catalogues fort précieux, mais le plus important (plus de 1400 titres), conservé dans le ms. roum. 603 de la Bibl. de l'Académie⁵⁶, est resté inédit. Rappelons seulement avec le prof. M. Berza⁵⁷ qu'elle était, à l'époque, une des grandes bibliothèques d'Europe, convoitée par les monarques d'Occident.

Les catalogues consultés permettent de constater que la bibliothèque contenait les ouvrages suivants qui nous intéressent ici :

a) Deux éditions en grec savant du Manuel d'Harménopule : Th. Ad. Suallembert 1540 et Denis Godefroy 1587, ce Manuel comportant un appendice où figurait le N.G.

b) Le *Ius Graeco-Romanum* de Leunclavius, 1596, dont le tome II contenait le N.G. dans une version identique à la rédaction H.

c) Un manuscrit contenant les νόμοι στρατιωτικοί, les νόμοι γεωργικοί et les νόμοι ναυτικοί. C'est l'ordre que ces lois occupent dans le tome II du *Ius Gr.-Rom.*, dont un grand nombre de textes se retrouvent copiés dans des manuscrits de la Bibliothèque ou extérieurs à celle-ci.

Nous en déduisons qu'au début du XVIIIe siècle (à partir de 1710 en Moldavie et de 1716 en Valachie), le N.G. se maintenait dans l'actualité. La rédaction H. se trouvait dans 3 ouvrages imprimés des plus courants de la Bibliothèque princière et ce sont les exigences pratiques

mie de la République Socialiste de Roumanie, 22 septembre 1966; idem, *Les manuscrits juridiques et les ouvrages de droit imprimés en Occident de la Bibliothèque des Maurocordato. Leur rôle dans le développement du droit roumain au XVIIIe siècle*, à paraître.

56. Utilisé par A. Camariano et Al. Elian avec d'excellents résultats dans la solution de problèmes particuliers. Le ms. 603 contient un second petit catalogue, identique, en ce qui concerne le contenu, à celui que Iorga a publié en 1936 (*Doc. Hurmuzaki* XIV, 3, p. 145-146), ressemblance déjà signalée par A. Camariano. Le catalogue publié en 1914 dans les "Mémoires de la Section historique de l'Académie Roumaine", n'est que le ms. gr. 1052 de la Bibliothèque de l'Académie.

57. *Histoire de la Roumanie* (en roumain), III, Ed. Acad., Buc., 1964, p. 534, avec références aux études citées au texte.

de diffusion qui ont imposé la cofection d'une copie plus circulaire — d'après le texte imprimé. Le texte du N.G. se retrouvait à la portée des usagers de la Bibliothèque aussi par l'intermédiaire des deux belles copies d'après le code moldave de 1646 (§§ 1-94 N.G.).

Quant à la circulation du *Ius Graeco-Romanum* au XVIIIe siècle, elle est attestée pour les deux Principautés danubiennes. En Valachie signalons l'usage que faisait de cet ouvrage Michel Fotino de 1765 à 1777 pour la rédaction des trois Manuels de lois dont il sera question ci-après. Dans un texte à caractère historique et bibliographique, qui ne se trouve, placé au début, que dans le ms. gr. 122 de la Bibliothèque de l'Académie contenant une copie (1797) du Manuel de 1766, Fotino renvoie à plusieurs reprises à l'ouvrage de Leunclavius et fait mention de recueils byzantins qui s'y trouvent imprimés (par exemple à l'*Opus* de Michel Attaleiates⁵⁸). En Moldavie un volumineux codex de la Bibliothèque de l'Université (ms. gr. VI, 1) contient la plupart des matériaux du *Ius Gr.-Rom.*⁵⁹, copiés selon la méthode inaugurée au "laboratoire" de la Bibliothèque des Maurocordato. Pour ce dernier pays, la circulation de l'ouvrage est confirmée par le Manuel de Donici (1814, deux renvois à Leunclavius) et par la préface du code Callimaqui (1816-1817). En énumérant les sources de droit byzantin que ses prédécesseurs, nous dit-on, ont dû employer par suite du développement des échanges internationaux, aussi bien que de l'augmentation de la population et de l'essor de l'état, à un moment où les exemplaires du code de 1646 devenaient une rareté, le prince Scarlat Callimaqui précise que l'on en était venu à se servir "de dreptul greco-roman" (texte roumain de 1833) ou, dans l'original grec de 1816: χρῆσθαι... τῷ Γραῖκω-Ῥωμαϊκῷ νομικῷ⁶⁰. L'ouvrage de Leunclavius, ainsi que Peretz⁶¹ l'a compris le premier, fut considéré comme une source documentaire du *Ius receptum* moldave, à côté des Basiliques, des Nouvelles de Justinien et de Léon, des Institutions de Justinien (surtout au point de vue de la méthode) et de leur paraphrase par Théophile, ainsi que, finalement, du Manuel d'Harménopule (τελευτῶντι τῷ Προχείρῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου) dont la préface citée rappelait la récente traduction donnée par Carra en 1804.

58. Voir notre étude parue dans "Revista Arhivelor", 1966, n° 1er, p. 96, n. 16.

59. I. Peretz, *Cours*, II, 2, p. 328.

60. *Codul Calimach*, édition critique, Ed. de l'Académie, Bucarest, 1958, p. 46-47.

61. *Cours*, II, 2, p. 331.

Or, parmi les matériaux publiés par Leunclavius se trouvait le N.G., et le ms. gr. VI, 1 (anc. 117 et 42) de la Bibliothèque de Jassy, déjà cité, contient justement la copie des trois groupes de lois : militaires, agraires et maritimes, d'après le texte du *Ius Graeco-Romanum*⁶².

9. *L'édition néo-grecque de l'Hexabiblos par Alexis Spanos (1744)*⁶³. Après l'apparition du Manuel d'Harménopule en grec savant dans la Bibliothèque des Maurocordato, d'un usage restreint en raison de la langue, ce sont les éditions de la traduction en grec populaire par Alexis Spanos, publiées à Venise à de brefs intervalles à partir de 1744, qui assureront la fortune de l'Hexabiblos en Pays roumains. Le texte du N.G. s'y trouvait en Appendice, avec de fort légères modifications par rapport au texte des éditions en langue savante.

10. *Le Nomos geórgikos dans les Manuels de lois de M. Fotino*⁶⁴ (1765 et 1766). Ces Manuels destinés à devenir le code officiel de Valachie, le premier sous Ștefan Racoviță (1764-1765), le second, plus

62. Il n'est guère exclu, à notre avis, que la confection du codex de Jassy, destiné à remplacer la rarissime édition imprimée du *Ius Gr.-Rom.*, dont l'utilité s'imposait progressivement, puisse être portée d'une manière directe ou indirecte, à l'actif du "laboratoire" de la Bibliothèque des Maurocordato, dont Constantin Maurocordato, comme prince de Moldavie, s'est beaucoup servi pour ses projets législatifs (publication d'une *lex divina valachico idiomate*). L'exemple n'en serait pas unique, puisqu'on retrouve à Jassy d'autres manuscrits (*De Aequitate... liber singularis* de Grotius, l'*Opus* de Michel Attaleiates) qui semblent avoir des rapports directs avec les ouvrages imprimés de la même Bibliothèque princière (voir ci-dessus, note 55).

63. Sur la traduction de Spanos, voir D. S. Gkinis, *Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ*, dans τόμος cité, 1952, p. 173-178, et N. A. Béès, *op. cit.*, p. 371-396, sur toutes les traductions néo-grecques. Sur la réception de l'Hexabible en Roumanie, voir Gh. Cronț, *L'Hexabible d'Harménopule* (en roum.), dans "Studii", 16 (1963), p. 817-848, lequel ne se prononce pas clairement sur la circulation directe du Manuel au XVIIe siècle ou plus tôt, en dehors de la réception indirecte, représentée par une masse de 30 fragments chez Eustratie (en Moldavie, 1632) et de 33 fragments dans le code de Valachie de 1652, par l'intermédiaire du nomocanon de Malaxos, situation bien illustrée documentairement par l'auteur de l'article. Jusqu'à la découverte d'autres preuves, nous pouvons affirmer que ce début de la réception *directe* de l'Hexabible se situe après 1700 et se rattache à la présence dans la Bibliothèque des Maurocordato des éditions en grec savant, citées ci-dessus. L'édition Spanos (1744) ne représente qu'une seconde étape.

64. Ou *Photeinopoulos* (éd. P. I. Zepos). Pour la forme *Fotino*, cf. "Revista Arhivelor", 1966, n° 1er, p. 93, n. 8.

complet que le précédent, sous Scarlat Ghica (1765-1766), restèrent, croyons-nous, de simples projets⁶⁵ qui ont connu une large diffusion, en tant que recueils privés contenant un résumé des Basiliques (livres Ier et IIe et un troisième livre de droit ecclésiastique. Théoriquement mêlée de droit coutumier et princier, cette synthèse, encore à ses débuts, se révélera encore imparfaite dans les 12 copies (dont 11 pour la rédaction de 1766) que nous possédons de ces Manuels.

La transmission du Manuel de 1765 est lacunaire. Le livre II où, à en juger d'après le plan du Manuel de l'année suivante, devaient figurer les titres extraits du N.G., s'est perdu. Si des dispositions rappelant de loin ou de près tel principe de la loi agraire s'y trouvent quand même, elles appartiennent à des titres généraux, élaborés à partir des Basiliques⁶⁶ et maintenus comme tels aussi dans le Manuel de 1766, indépendamment de la réception du N.G.

Par contre, le Manuel de 1766⁶⁷ contient une assez large réception⁶⁸

65. Voir nos articles parus dans "Studii", 1961, n° 6, p. 1507-1517; *Mélanges Ph. Meylan*, II, Lausanne, 1963, p. 82 et "Studii", 1965, n° 1er, p. 64-65. L'édition de ce Manuel en cours de publication à l'Institut d'Histoire "N. Iorga" de Bucarest (texte grec établi et traduit avec une introduction par V. Grecu et Gh. Cronț).

66. Par exemple :

Manuel 1765 : titre 38 (livr. Ier ?), Περὶ δεσποτείας ἐκ διαφόρων τρόπων... § 10 (*Bas.*, 50, 1, 3) = N.G., I, 2 (Code 1646, I, 3), (éd. Zepos, II, 11 - le § 10 manque).

titre 46 (Liv. IIe ?), Περὶ ζημιούντων ἀνθρώπων καὶ ζώων, § 4 (cf. *Bas.*, 60, 3, 39) = N.G., IV, 2 (Code 1646, IV, 48) (éd. Zepos, II, 57, § 4) : même hypothèse; gradation semblable de la responsabilité; peines différentes; les Basiliques généralisent la réglementation.

titre 52 (Liv. IIe ?), Περὶ κλεπτῶν, § 1 = N.G., II, 12 (Code 1646, II, 38) (*Bas.*, 60, 15, 2; H., 6, 5, 11) (éd. Zepos, II, 49, § 1).

titre 60 (Liv. IIe ?), Περὶ ἐμπρησμοῦ, § 2 (*Bas.*, 60, 3, 30, 3) = N.G. VIII, 1 (Code 1646, VIII, 76) (éd. Zepos, II, 53, § 2).

67. Édité par Pan. I. Zepos, Athènes, 1959, d'après un manuscrit des Archives d'État de Jassy, copié dans la 4e décennie du XIXe siècle. Une édition de ce Manuel, sur une base manuscrite plus large, est en préparation à l'Institut d'histoire "N. Iorga" (mêmes éditeurs qu'à la note 65). Pour les problèmes d'édition, voir notre article publié dans "Revista Arhivelor", n° 1er, p. 99-102.

68. Voici ses titres:

- * II, 44, περὶ μύλων, 4 §§ = (H., X, 6-8 rubrique inexistante chez H.; Spanos, XI, περὶ μύλου).
- * II, 86, νόμοι γεωργικοί..., 11 §§ = (*Bas.*, 55, 1, 1; 4, 8; Ashb., 1, 6; H., I, 9, 12, 18, 23, 25).

du N.G., dont les extraits formant un ensemble de titres au nombre de neuf se font suite, sauf un, vers la fin du livre II, dans les mss. gr. 122, 378, 987 et 1440 de la Bibl. de l'Académie. Les autres manuscrits de Bucarest et de Jassy, y compris celui que P. I. Zepos a édité en 1959 à Athènes, ne comprennent que 6 titres⁶⁹. Le nombre des paragraphes est de 58 pour le premier groupe et de 40 pour le second, dans les deux cas le nombre des scolies (à deux chapitres) étant de 4. Le premier des titres groupés figure dans les deux familles de manuscrits avec 11 § §, sous la rubrique: νόμοι γεωργικοί ἐκ τῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ βασιλέως. Les autres titres portent des rubriques d'ordre technique inspirées de celles d'Harménopule⁷⁰, l'édition de Spanos étant elle aussi mise à contribution. De l'appareil critique ajouté par P. I. Zepos à son édition déjà citée, il résulte que dans les 6 titres communs aux deux réceptions (courte et élargie) Fotino s'est adressé aussi aux Basiliques pour l'élaboration de la partie de droit agraire de son Manuel, alors qu'à l'ancienne rédaction, qui circulait à l'époque en Valachie et qu'il a connue, il n'empruntait que 7 paragraphes sans équivalent chez Harménopule.

Dans l'élaboration de son texte Fotino finit par faire œuvre originale grâce à son éclectisme. Il suit en principe Harménopule, dans son texte byzantin savant, mais il n'ignore pas la rédaction ancienne et emprunte à Spanos telle innovation, ne fut-ce que terminologique. À l'intérieur d'un titre, il ne suit pas rigoureusement l'ordre des paragraphes choisi par Harménopule et réunit parfois⁷¹ deux paragraphes de H. en un seul, ou inversement. L'ordre des titres est différent de celui de H., sans adopter le désordre de la rédaction ancienne. Il n'hésite pas, dans le libellé d'une rubrique, à donner le pas à un roumanisme

* II, 87, περί κλοπῆς, 10 § § + 3 scolies = (H., II, 1-4; 6-7).

* II, 88, περί δένδρων τμηθέντων, 8 § § = (H., VII, 1-8, περί δένδρων).

III, 89, περί φόνων ζώων, 5 § § = (H., VI, 3-5, rubrique inexistante chez H.).

* II, 90, περί βακάρηδων, ἥτοι ἀγελάρηδων, 7 § § + 1 scolie = (H., III, 1-7, περί ἀγελαρίων).

II, 91, περί μάχης δύο ζώων, 5 § § = (H., VI, 6-9, περί φόνων ζώων; Sp.: περί μάχης ζώων).

* II, 92, περί ζημίας ζώων, 4 § § = (H., IV, 1; 3-6, περί πραίδας ζώων V, § 3, περί ζημίας).

* II, 93, περί ἐμπρισμοῦ, 4 § § = (H., VIII, 2-5).

69. Voir à la note précédente les titres marqués d'un astérisque.

70. À deux exceptions près: II, 88, περί δένδρων τμηθέντων (H.: περί δένδρων); II, 90, περί βακάρηδων, ἥτοι ἀγελάρηδων (H.: ἀγελαρίων).

71. Cf. par exemple, le titre 92, éd. Zepos, p. 218-219.

(βακάρης) sur le terme byzantin (ἀγελάριος) qu'il transforme en ἀγελαδάριος, en le reléguant dans la clause explicative. Mais son originalité touche aussi au fond.

Comme l'a montré Antonio d'Emilia⁷², certaines scolies de Fotino adoucissent telle sanction trop dure, prescrite par le texte reçu dans le Manuel, que Fotino (et partant le législateur roumain qui devait confirmer son œuvre) ne s'estimait pas appelé à modifier directement, comme certains princes le faisaient cependant, par des chrysobulles solennels en matière de droit civil, à la même époque. Cette attitude contradictoire reste caractéristique pour le droit féodal : la loi est d'abord un précepte, un enseignement, qui laisse au juge une large disponibilité d'appréciation, mais elle s'affirme, aussi de plus en plus, comme un ordre, comme une règle obligatoire, à effet abrogatif.

Ce moment de la réception du N.G. se reflète dans le texte qu'a publié D. C. Arion en 1929 (voir ci-dessus, notes 11/13), avec un bon appareil et un commentaire encore utile. Mais à cette date-là, les historiens du droit roumain ne différenciaient pas du tout le Manuel de 1765 d'avec celui de 1766. D. Arion n'a pas non plus tenu compte des 12 mss. du Manuel de 1766⁷³. L'oscillation des manuscrits entre 5 et 8 chapitres n'a pas encore été expliquée. Comme Fotino reviendra en 1777 à la réception intégrale du N.G., renouant avec la tradition du XVIIe siècle, l'attitude de ce juriste semble avoir sensiblement évolué sous la pression des réalités roumaines, en passant de la formule restrictive adoptée en 1765 et en 1766 à celle de 1777, que nous allons analyser de plus près.

Sur cette évolution, le ms. Suppl. gr. 1323 de la Bibliothèque

72. *Gli scolii di Michele Fotinopulo al suo Nomikon Procheiron*, dans "Annali di storia del diritto", III-IV, 1959, p. 100: Le texte (II, 87, 6 = N.G., II, 7), prescrit l'aveuglement pour le vol de bestiaux dans un troupeau (*abigeatus*). La scolie de Fotino, constatant l'extrême gravité de la peine et invoquant l'interprétation plus humaine des lois (εἰς τὸν φιλανθρωπότερον), préconise l'application de la peine du double, prévue par la loi Aquilia.— A la peine de la langue coupée en cas de parjure commis par un pâtre (II, 90, 6 = N.G., III, 6), la scolie substitue la même peine que précédemment, laissant à Dieu le soin de punir le péché qui était attaché par l'Église à ce délit. La solution de Fotino s'appuie sur une nouvelle rapportée aux Basiliques. Mais la peine de l'aveuglement pour le voleur récidiviste est maintenue, lorsque le vol porte sur les grains déposés dans le grenier (II, 87, 10 = N.G., 11. 12). Voir le Code de 1646, §§ 33, 45 et 38.

73. Dont une édition est en préparation à l'Institut d'Histoire, en même temps que celle du Manuel de 1765.

Nationale de Paris, dans lequel nous venons d'identifier une douzième copie de la version 1766 du Manuel de M. Fotino, jette un jour nouveau, nous fournissant le chaînon intermédiaire d'un processus de réception dont nous ne connaissions que les moments extrêmes. On peut en juger d'après le bref aperçu que nous présentons sur la structure de cet important manuscrit à l'Appendice B.

11. *Le Manuel de lois (1777) rédigé en grec savant avec un livre en grec populaire par M. Fotino, c'est-à-dire le projet du premier code d'Alexandre Ypsilante, dont l'imminente sanction et publication, annoncée par le prince dès 1775, ne devait plus avoir lieu, faisant place au code gréco-roumain de 1780*⁷⁴. Il n'y a pas lieu de revenir ici sur l'identification que nous énonçons dans la rubrique de ce paragraphe. Notons seulement qu'à notre avis c'est pour des raisons à la fois de forme (méthode trop savante et compliquée, langue peu accessible) et de fond (réception intégrale de la novelle à caractère social de Constantin le Porphyrogénète sur la protimésis; aggravation des redevances payannes, selon le vœu des boyards) que cette version, d'une réelle valeur, mais non moins critiquable, fut remplacée par la *Pravilniceasca Condiță*, axée sur le livre IV du Manuel (le droit coutumier du pays, complété à l'aide des Basiliques) et sur les réformes judiciaires du prince (absentes du Manuel), et ne contenant que la simple référence déjà citée au N.G. qui était maintenu en vigueur en tant que codification indépendante, en langue roumaine.

Dans cet important Manuel-projet de code, malheureusement encore inédit, le livre III (f. 34-42^v) était consacré à la loi agraire byzantine sous la rubrique

Βιβλίον Γ-ον
Νόμοι γεωργικοί
ἐκ τῶν Βασιλικῶν
καὶ ἐκ τῶν γεωργῶν
τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ

Les deux derniers livres du Manuel (VI et VII) contiennent les lois militaires et les lois maritimes, d'après le texte savant du *Ius*

74. Ms. gr. 1195 (Bibl. Acad. Buc.). Voir notre étude parue dans "Studii și materiale de istorie medie", 5 (1962), p. 297-309; idem, *La Préemption dans l'histoire du droit roumain. Le droit de protimésis en Valachie et Moldavie* (en roum., avec un résumé français séparé sous le même titre), Bucarest, 1965, p. 188; idem, *Les relations agraires dans le premier code d'Alexandre Ypsilante* (à paraître).

Gr.-Rom., que Fotino a utilisé, semble-t-il, aussi pour la rédaction du livre III. Les emprunts faits à l'édition Spanos sont plutôt formels, comme précédemment. Au titre 16/14, *περὶ μολώνων*, § 9, Fotino a préféré *αὐθένται* (Spanos) à *δεσπότες* (H.). Cet ensemble de constatations nous permet de conclure que le manuscrit de la Bibliothèque des Maurocordato, qui, pour la première fois, détachait à des fins pratiques les trois petits codes spéciaux : militaire, rural et maritime, de l'ouvrage occidental imprimé, couronnait sa carrière historique par son incorporation — avec d'autres textes considérés comme utiles — dans un projet raté de code officiel du Pays.

En attendant l'étude approfondie que ce livre III mérite, autant, d'ailleurs, que le Manuel dans son ensemble, nous signalerons ici seulement les données indispensables pour l'esquisse que nous entreprenons.

Au verso de la page de titre (f. 34^v), le *πίναξ τῶν ἐν τῷ τοῦ βιβλίου ἐμπεριεχομένων* indique l'intitulé de 17 titres, dont les rubriques, à l'intérieur du livre, présente certaines additions, ainsi qu'il résulte du tableau que l'on trouvera à l'Appendice C, destiné à présenter la structure de ce 3e livre de droit agraire que M. Fotino élaborait avant novembre 1777 pour la première version, non sanctionnée, du code d'Alexandre Ypsilanti.

De notre tableau, ainsi que des données précédentes il résulte que dans le projet de code général qu'il rédigeait, M. Fotino a entendu transformer le livre III en un véritable code agraire, sans se limiter au texte intégral du N. G. L'appel qu'il a fait aux Basiliques rejoint en partie une ancienne tradition qui se reflète dans les scolies du *Parisinus* gr. 1385A mais, probablement sans la connaître, il l'a dépassée par le nombre et la portée des textes variés qui sont venus compléter le N.G. Sa démarche systématique, cependant, n'est pas allée jusqu'au bout, car le livre IV de son Manuel contient un important titre XI consacré également aux relations agraires (réglementation princière et quelques définitions empruntées aux Basiliques), sans que ces deux parties soient rigoureusement coordonnées. On ne peut que regretter l'emploi par Fotino dans le livre III d'une terminologie byzantiniste, sans aucun équivalent local, en sorte qu'il n'est pas toujours facile de voir quelle catégorie de paysans roumains correspondait, selon lui, à chacun des termes techniques adoptés comme valables dans son livre III. Néanmoins, en 1777 Fotino avait une bonne connaissance des réalités locales et une longue expérience en tant que juge et jurisconsulte du divan, et l'on ne peut admettre

sans autre forme de procès qu'il entendait truffer inconsidérément le projet d'un code officiel, de toutes sortes de textes byzantins non seulement inutiles ou rejetés par la pratique ultérieure (de tels exemples ne manquent pas tout à fait dans les différentes parties de son riche projet), mais en contradiction avec ce qu'il aurait connu comme étant le régime légal de la matière. Il y a là plutôt un problème important qui ne peut être résolu que par des recherches spéciales, qui excèdent le cadre de la présente étude. Mais c'est un devoir pour nous d'attirer l'attention des historiens des relations agraires sur la nécessité d'accorder l'intérêt qu'ils méritent au livre III et au titre 11 du livre IV du Manuel de 1777.

En ce qui concerne la conception que Fotino se faisait du code agraire d'origine byzantine dont il souhaitait doter la Valachie, retenons l'introduction de la protimêsis dans la notion de droit agraire. C'est là un apport original, qui reflète l'importance de cette institution — laquelle traversait alors une étape de crise et de réformes systématisatrices — et la place considérable qu'elle détenait encore.

Cela prouve aussi qu'à Byzance, ni les auteurs du N.G., ni ceux des additions ultérieurs ne s'étaient trouvés devant un développement de la protimêsis de nature à exiger son entrée dans la codification rurale. Ce développement s'est produit au Xe siècle, dans les conditions d'une crise sociale qui suscita une législation spéciale, à la fois touffue et unitaire, que personne ne pensa plus à rattacher au N.G. Harménopule, qui aurait pu le faire, n'en eut pas le courage : il fit de la protimêsis, avec son usage généralisé, un simple aspect de la vente, et le N.G. fut relégué parmi les *ἐπίμειρα* de son Manuel. En 1777, le rôle de la paysannerie dans l'économie de la Valachie et la crise sociale qui marquait les rapports agraires, ainsi que l'importance générale de la protimêsis avec sa double fonction de classe : d'une part, solidarité défensive de facture rétrograde, et de l'autre, offensive accaparante, ont dicté à Fotino le choix d'une technique différente de celle d'Harménopule. Le droit agraire devient une des grandes divisions du projet de code⁷⁵, absorbe les aspects paysans de la protimêsis et se complète

75. Cette importante création va de pair avec celle d'un code urbain, au livre V de son "Manuel", où il avait toujours recours à des matériaux trop exclusivement byzantins et insuffisamment réélaborés (Basiliques, Nouvelles, le Traité d'Architecture de Julien l'Ascalonite, devenu Livre de l'Eparque de Constantinople, dans la version d'Harménopule), voir nos *Quelques contributions à l'étude de la réception du droit byzantin en Valachie et en Moldavie (1711-1821)*, dans "Studii", 18 (1965), p. 60-66.

par de nombreuses sources extérieures au N.G. Par contre, en tant qu'institution générale, la protimêsis resta en dehors du droit agraire, mais elle fut élevée au rang d'institution indépendante, faisant objet de réglementation dans un titre séparé de celui de l'achat-vente.

12. *La loi agraire dans le code d'Ypsilanti (Pravilniceasca Condică, 1780).* On peut affirmer qu'Ypsilanti, probablement à la fois sous la pression des boyards et parce que certaines solutions de base ne lui semblaient pas satisfaisantes (v. ci-dessus), a rejeté le projet de code où Fotino avait consacré une si large place au N.G. et au droit agraire en général. Le code officiel de 1780 ne contient pas de division comparable au livre III du Manuel de 1777, mais il serait erroné d'en déduire une abrogation implicite des dispositions de droit agraire pour l'avenir. Bien au contraire, un texte du nouveau code (XV, 2) déclare que les affaires des cultivateurs (*pricini plugărești*) seront jugées d'après les *pravilele plugărești*, c'est-à-dire d'après les νόμοι γεωργικοί dans la traduction qui aurait été établie séparément (à titre de véritable code rural extérieur à la *Pravilniceasca Condică*), à la différence des causes civiles (*politicești*) des mêmes paysans, qui restaient soumises à la coutume du pays et aux dispositions de la nouvelle *pravila*, le code de 1780. Le titre XV concerne la juridiction régionale des *ispravnici* (préfet de district, *judet*) et des juges qui leur étaient adjoints. L'organisation de ces instances ne datait que du milieu du XVIIIe siècle et leur démarrage effectif n'eut lieu que sous le règne d'Ypsilanti. Mais les organes locaux doivent avoir toujours été compétents pour connaître des procès agraires des paysans. C'est pourquoi un grand nombre de tels procès, tranchés sur place, dans le village ou au chef-lieu du *judet*, n'a pas laissé de traces écrites. Le recours devant le divan était théoriquement ouvert dans tous les cas, mais dans la pratique les petites causes entre paysans n'arrivaient qu'exceptionnellement devant des *grands boyards* et devant le prince en son divan. Une difficulté subsistait cependant en matière pénale. Le N.G. édictait des peines, allant jusqu'à la mutilation. Or, la réforme d'Ypsilanti interdisait aux *ispravnici* de prononcer des peines dans les affaires pénales de quelque importance, dont seule l'instruction rentrait dans leurs attributions judiciaires. C'est donc dans les archives du divan et des départements criminels de Bucarest et de Craiova qu'il convient de rechercher les traces d'affaires pénales un peu importantes, jugées après 1775 avec application des peines prévues par le N.G.

On ne connaît jusqu'à présent aucun exemplaire officiel du code

rural (*pravilele plugărești*) mentionné au § 2 cité. Mais la traduction roumaine à laquelle ce texte se réfère, nous l'avons trouvée, sous le titre de *Canoane din sfitocul împăratului Iustinian cu titlul ce să cheamă pentru plugari*, dans trois manuscrits roumains de la Bibliothèque de l'Académie, les n-os 1405 et 1336 (daté de 1783) et 5782 (du 9 mars 1815). Cette traduction n'est que la version du Code de 1652 (ch. 296-309), avec des variantes sans grande importance⁷⁶, dont quelques-unes trahissent soit une plume de scribe originaire de Moldavie, soit la consultation simultanée du texte moldave (code de 1646, § § 1-94). La traduction contient 93 paragraphes, parce que le § 33 du code de 1656 a été sauté, probablement par mégarde. Cette lacune est commune aux deux manuscrits, ce qui suppose ou l'existence d'un prototype ou bien une filiation directe entre eux. Les chapitres n'ont pas de numérotation rappelant celle des *glave* du code de 1652 ou des *vini (pricini)* du code de 1646. Dans les deux premiers manuscrits, le N.G. fait suite à un important texte pénal et de droit militaire, tiré des Basiliques et des νόμοι στρατιωτικοί et auquel le code de 1780 renvoie également dans deux autres de ses dispositions (IV, 2 et XIII, 1), avec la précision pour le droit pénal qu'il sera traduit en roumain et formera un code séparé.

La traduction roumaine du N.G. qui circulait en Valachie avant et après l'année 1783, tout comme le jugement de 1752 pour la Moldavie, prouvent que depuis le milieu du XVIIe siècle jusqu'à la fin

76. Voici quelques exemples de variantes:

Mss. 1336, 1405 et 5782	Code 1652 ch. 296-297	Code 1646
§ 10: ...sfadă pentru pămînturi, să socotească judecătorul pe dreptate pentru acel loc ce să pricească ca să-l dea celor ce să vor afla că l-au ținut în mai multă vreme...	§ 10: Veartă pentru hotarul sau pentru pămînturi, atunce acolo trebuie să săcotească judeațele să facă dreptate, să dea acel loc pentru carle să pricească, acela să-l dea celo ce să va afla că l-au ținut mai multă vreme.	svadă... atunce (<i>om.</i>)... trebuie (<i>om.</i>)... giudețele... dreptate...
§ 11: ...sărac...să să păzească...	§ 11: om srac... să stea preloc...	
§ 11-13: ...cinevași ... Rubrique et § 21: Pentru împărțeala rodurilor cari vor fi semănat în parte... semănat sămînța sa și de va îndrăzni...	§ 1;-13: neștine Pentru ceia ce vor împărți roada ce vor fi sămănat în parte ... sămănat sămînța lui... ... cheltuiala lui, acela de va îndrăzni	Meme version que celle du code du 1652

du siècle suivant, la traduction d'Eustratie est restée pratiquement la base officielle de la réception du N.G. Elle se retrouve encore, sous sa version valaque de 1652, avec d'infimes variantes, dans le ms. roum. 1378 (f. 15-33^v) de la Bibl. de l'Académie (94 §§ = ch. 296-309) copié intégralement en 1804 avec toute une série de chapitres du code de 1652. Mais d'autres formes de réception se font cours ou s'affirment au XVIIe aussi bien qu'au XVIIIe siècle. Ce qu'il faut retenir surtout c'est que le N.G. était encore conçu comme un élément indispensable de la synthèse des systèmes du droit féodal, qui caractérise le processus de désagrégation du féodalisme et le passage au régime capitaliste. Cette synthèse avait débuté avec les Manuels de Fotino et se poursuivra jusqu'en 1864, mais la position du N.G. semble presque liquidée lors de la rédaction des codes Callimaqui et Caragea (1818).

14. *La traduction de la loi agraire par Thomas Carra, à Jassy, en 1804, en appendice à la traduction du Manuel d'Harménopule ("Indemînosa adunare")*. Dans le cadre du programme législatif d'Alexandre C. Morouzi, prince de Moldavie, Thomas Carra, éminent juriste d'origine grecque, juge au tribunal de Jassy, procéda avec l'aide de trois juristes moldaves à la traduction du N.G. Cette excellente traduction figure à la suite du texte roumain de l'Hexabiblos. L'œuvre resta en manuscrit, ce qui explique sa circulation restreinte, mais non pas nulle, puisque deux copies en sont parvenues jusqu'à nous⁷⁷.

Une autre traduction roumaine d'époque n'existe pas. En 1931, St. Berechet⁷⁸ signale l'existence, dans le ms. 2112 de l'Académie roumaine, d'une traduction roumaine copiée en 1817 : "Din pravilele lui Armenopol", et en donne même la table des matières où, d'ailleurs, la loi agraire ne figure pas. Or ce texte, comme nous l'avons montré récemment en le publiant in extenso, représente une bonne partie du IVe livre du Manuel de Michel Fotino (= le premier code d'Ypsilanti). Ce Manuel n'était pas connu en 1931, mais l'original néo-grec du texte traduit en 1817 figurait dans le Supplément juridique de l'Histoire de Valachie, édité par les Frères Tounousli. Or, Berechet avait étudié ce Supplément, sans remarquer son identité avec le texte roumain de 1817 et sans signaler l'absence de rapport entre le ms. 2112, d'un côté, et l'Hexabiblos, en tant que traduction, de l'autre.

77. Mss. roum. 4317 et 5282 de la Bibliothèque de l'Académie.

78. *Quelques questions d'histoire de l'ancien droit roumain*, n° 3, dans "Intregiri", 1 (1930-1931), Jassy, 1931, p. 13.

15. *L'application effective du N.G. en Valachie et en Moldavie.* L'étude qui précède, tout en étant indispensable à la connaissance de la réception du N.G., ne saurait constituer un but en soi. Vu le caractère souvent nominal que possède la loi écrite dans la société féodale, ce n'est que l'application effective des dispositions légales, telle que nous la pouvons surprendre à travers les actes de la pratique, qui se révèle décisive. Sous ce rapport, l'historiographie du N.G. est assez lacunaire, avec en plus une tendance qui ne commence de fléchir que depuis peu de temps, de sous-estimer l'application et le rôle des *pravile*⁷⁹, en général, c'est-à-dire des monuments où se trouvait inclu le texte du N.G. C'est cette position qui a conduit les historiens de la question agraire à n'accorder aucune attention à la législation agraire byzantine (*pravilele pentru plugari*). On en cite tout au plus, à l'occasion, le § 18 du Code moldave de 1646 sur l'attache des paysans à la glèbe, en général, sans même rappeler sa source, et lorsqu'on vient de le faire, on se contente de noter que c'est un texte d'origine étrangère⁸⁰.

Cette étude de l'application effective du N.G. reste à entreprendre, de préférence sous la forme d'une édition annotée, contenant la jurisprudence fournie par les documents internes, ainsi que nous l'avons préconisé aussi pour d'autres monuments juridiques du *ius receptum*. Ici nous nous bornerons à évoquer brièvement un nombre d'exemples dans leur ordre chronologique, afin d'écarter le scepticisme qui s'est manifesté dans ce domaine et de donner une idée des riches perspectives qui s'ouvrent aux recherches futures, tout en légitimant l'effort que l'on vient de faire sur le plan des sources à inventorier.

Sans référence textuelle, le § 1 du N.G. exigeant l'autorisation du propriétaire pour tout usage par autrui de sa chose, est appliqué en Valachie dès le début du XVe siècle (1406) et confirmé à la fin du même siècle (3 avril 1480). Dans les deux cas, l'application profite à des féodaux ecclésiastiques, dans un esprit de rétrécissement des coutumes locales plus solidaristes. Mais entre ces deux dates, c'est la coutume (*Zakon vlaški, legea românească, ius valachicum*) qui est appliquée le 28 juillet 1470⁸¹, lorsque le prince l'invoque expressément pour permettre à des paysans d'utiliser contre paiement d'une redevance coutumière les alpages du monastère de Tismana, sans exiger aussi l'auto-

79. Voir *contra*: notre étude parue dans "Studii", 18 (1965), p. 50-51.

80. Voir les références chez Ovide Sachelarie et Valentin Georgesco, *La structure juridique de la dépendance agraire dans le féodalisme roumain* (à paraître).

81. *Documenta Romaniae Historica*, Tara Românească, I, nos 32; 171.

risation préalable de ce dernier, comme dans les cas précédents. C'est là le début d'une lutte entre la coutume favorable aux paysans et le N.G. invoqué par les féodaux; elle durera jusqu'au XIXe siècle, mais dès la fin du XVIIe et surtout après le milieu du siècle suivant, les paysans étaient pratiquement vaincus.

La *Legătura* de Michel le Brave, qui consacrait l'attache des paysans à la glèbe, corroborée par le texte célèbre du Traité de vassalité conclu en 1595 entre la Valachie (et la Moldavie) et Sigismond Báthory, prince de Transylvanie, légifère, avec des détails sur lesquels il n'y a pas lieu d'insister ici, le principe énoncé par le § 17 (I) du N.G. Vu que de 1596 à 1669 nombre de décisions prises en assemblée d'états s'appuient sur la *pravila*, il n'est pas exclu que le texte (encore inconnu) de la *legătura*, vraisemblablement œuvre d'une pareille assemblée, en ait lui aussi invoqué l'autorité. En tout cas, le seul texte légal qui consacre en Moldavie l'attache à la terre est le § 18 (*Pr.* I) = N.G. 1, § 17, transposé avec tout le reste du code moldave dans le code valaque de 1652, *Gl.* 296, § 18 (voir ci-dessus, n. 18).

En Moldavie, c'est à ce texte de la *Pravila* que se réfère l'établissement édicté par C. Maurocordato le 9 avril 1749 à la suite d'une assemblée d'états, lorsque l'on donne la nouvelle définition légale du *vecin* (paysan dépendant qui ne doit plus être assimilé au Tzigane *rob*, à l'esclave féodal) :

"*vecin* veut dire *megieș* sans lot héréditaire (*fără moșie*), à qui il est loisible de sortir du village, cette règle venant du prince, du Trésor et de la *Pravila* (le code de 1646, § 18-n.n.), qui décident: le villageois ne peut sortir du village et de n'importe où il serait allé il sera rendu à sa résidence"⁸².

Il est vrai que le § 18 sanctionne le refus de rendre le paysan fuyard par des amendes (en litres d'argent) au profit du Trésor et du féodal lésé, lequel a également droit à des dommages-intérêts, mais jusqu'à présent personne n'a signalé, surtout au XVIIe siècle, l'application de ce régime. Il est fort possible que cette sanction n'ait été que fort peu ou guère appliquée. Néanmoins, le 21 septembre 1773, en Valachie, le Divan décidait, à propos de paysans qui avaient pris la fuite, qu'ils seraient rendus à leurs anciens maîtres, afin d'empêcher la dispersion des villages, et que le boyard qui avait attiré sur son domaine les fuyards aura à payer 100 lei *hatalm* (amende pour des cas d'atteinte à

82. *Documente relative la relațiile agrare* (par la suite: D. R. A.), II, Moldavie, Bucarest, 1966, n° 421 (p. 428).

la propriété) au Trésor, alors que le maître des fuyards avait droit aux frais causés par leur recherche et leur reprise⁸³.

Pour la fin du XVIIe siècle, nous pouvons signaler le document valaque du 13 janvier 1692⁸⁴ où il est dit qu'un créancier non payé durant 7 ans s'est cru autorisé à rendre la terre du débiteur, reçue en gage (antichrèse), les acheteurs étant les descendants d'un ancien maître du domaine en question (application de la protimésis du propriétaire antérieur). Or ce délai de 7 ans rappelle d'une manière frappante celui qui par l'intermédiaire du N.G. (§ 67 = H., I, 15) figurait dans les codes de 1646 (I, § 16) et 1652 (ch. 296, § 16).

Dans la première moitié du XVIIIe siècle, la lutte des boyards pour la privatisation de leur propriété et pour la consécration du caractère exclusif de leur maîtrise sur certaines zones économiques de l'ancien *hotar* (territoire) de la communauté, devenu domaine féodal, se poursuit, avec un succès croissant, à l'aide de certains principes inscrits dans le N.G. Sans pouvoir entrer dans les détails, citons un document valaque du 15 janvier 1737⁸⁵ et plusieurs autres (18) pour la Moldavie, s'échelonnant du 27 février 1702 au 23 janvier 1743⁸⁶. Dans la seconde moitié du siècle, en Valachie, le N.G. est, toujours sans référence expresse, appliqué le 7 juillet et le 20 avril 1771⁸⁷, alors qu'en Moldavie on relève 6 cas d'application, du 17 décembre 1749 au 15 juillet 1768⁸⁸.

83. D.R.A., II, n° 457.

84. George D. Florescu et Dan Pleşia, *Cronica Văcăreştilor*, dans "Studii", 19 (1966), n° 5, p. 983. Sur le § 67 (H., I, 15) voir J. de Malafosse, *Les lois agraires*, 1949, p. 53-54. Le délai de 7 ans était pratiqué en Occident, au IXe siècle. Rappelons que le même délai se retrouve en matière de divorce pour cause d'absence prolongée du mari (en rapport avec le délai de 5-7 ans au bout duquel le captif asservi pouvait se racheter par la valeur de son travail). Dans le document de 1692 les choses se passent comme si le créancier, avant l'expiration du délai de 7 ans, avait pu écarter l'offre de retrait venant de l'ancien propriétaire du domaine remis en gage. Dans d'autres cas, surtout de retrait lignager, le créancier ne se mettait pas à l'abri, en invoquant un délai préfixe destiné à lui assurer un minimum de jouissance directe du gage.

85. D.R.A., I, Valachie, n° 187 (droit du maître du sol de remettre à autrui le vignoble abandonné depuis 5-6 ans par l'emphytéote; cf. N.G. I 13 (code 1652, Ch. 296, § 14).

86. D.R.A., II, Moldavie, nos 6 (forêt réservée: *opritură*); 9, 63, 64, 77, 146 [reprise du vignoble par le maître du sol après 3 (16) ans d'abandon; cf. § 13 (14) cité à la note précédente]; 14, 27, 38, 66, 71, 96, 101, 104, 161 (l'usage d'un bien sans l'accord du maître est interdit; cf. N.G., I §§, 2, 7, 20-21 = Code 1646, § 3, 8, 21-22 on l'applique aussi à la pêche).

87. D.R.A., I, nos 352 et 429 (cf. ci-dessus, note 88).

88. D.R.A., II, n° 271, 274, 296, 358, 431 (le maître du sol peut reprendre l'em

dans un seul recueil de documents. C'est toujours en Moldavie que l'on trouve le 25 février 1755⁸⁹ un jugement où la citation in extenso des textes de la *Pravila* appliquée, permet d'établir qu'il s'agit des §§ 87 et 89 du Code moldave de 1646, qui ne sont que les §§ 2 et 5 (X, *περὶ καινοτομιῶν*) du N.G. Les boyards chargés par le prince de trancher le litige avaient demandé au métropolite de leur communiquer par écrit les prescriptions de la "Sainte pravila" applicables en l'espèce, car les moines d'un monastère avaient bâti une maison sur le terrain princier (*loc domnesc*) sans l'autorisation du maître, qui n'était autre que le prince lui-même. Le N.G. n'était donc plus une législation limitée aux affaires sans caractère civil des cultivateurs (*plugărești*), comme le dira le code valaque de 1780, car tout au moins certains de ces principes (en matière de superficie, emphytéose, indivision, voisinage) s'appliquaient à toutes les catégories sociales. Donc, le maintien du N.G. dans l'actualité est dû à deux facteurs contradictoires : d'un côté, le fait que les structures de communauté agraire, tant libre qu'asservie, semblables à celles qui se reflètent dans le N.G., tenaient encore dans le féodalisme roumain une place considérable, leur désagrégation étant très lente; d'un autre côté, le fait que le texte du N.G. se révèle susceptible d'une continuelle adaptation créatrice, surtout dans la rédaction H., qui reste durant cette époque à la base de la réception roumaine du N.G. A ce titre, la loi agraire contribua au processus de privatisation de la maîtrise foncière et de consolidation des prérogatives du féodal en tant que titulaire d'un droit de plus en plus exclusif, adapté aux nouvelles exigences de la réserve seigneuriale et des rapports directs du domaine avec le marché.

Pour l'époque allant du règne d'Ypsilanti à 1821, le renvoi exprès du Code de 1780 (XV, 2) et le nombre des copies en circulation, ainsi que la traduction de Th. Carra (1804) en Moldavie témoignent d'une manière incontestable de l'actualité du N.G. Et cependant il s'agit d'un déclin. Un grand nombre de coutumes agraires, codifiées dans la loi byzantine, ou bien s'étaient enracinées dans le milieu rural, au point de ne plus avoir besoin d'un autre support légal que la coutume, ou bien avaient originairement jailli de la vie des villages roumains, de sorte que les textes du N.G. furent appelés à confirmer sur le plan de

phythéose abandonnée depuis 10-15 ans ou en déshérence pour la cultiver ou la remettre à autrui); 353 (selon la *Pravila*, l'emphytéote ne peut vendre son droit sans l'accord du maître du sol).

89. "Ion Neculce", 1923, p. 74, n° 32.

A P P E N D I C E A

concordance des dispositions du Livre de jugement de Justinien venant du Nomos geörgikos
(XVe et XVIIIe s.) avec celle des autres recueils ayant circulé en Moldavie et Valachie

Codex de Bistrița à travers les ver- sions publiées par Florinskij	Code moldave de 1646	Code valaque de 1652	Ms. grec 176 (XVII ^e s.) *	Livre de jug. de Justinien ms. 3093 (1776)	Manuels de Fitino		Ms. 1336, 1405 5782 (XVIII ^e - XIX ^e s.)	Nomos geörgikos		Références de Florinskij	Observations
					1765 (non sanctionné)	1775. <i>Premier Cape d'Asp- lanti</i> 1775/7		éd Ashburner et Zepoi (vers. anc.)	éd. Heim- bach (vers. Harm.)		
§ 8*	zac. 35	gl. 299, z. 35	§ 54	§ 11	II,87,8	III,4,9	§ 34	§ 61	II,9	CH. § 61	* ms. de Sofia, Florinskij, p. 468
§ 9*	—			§ 12,14	—	—	—	—	—	—	**ms. de Raco- vac §§ 13-25= ms. de Hodoș, Florinskij, p. 477 et suiv.
§ 10*	zac. 34	gl. 299, z. 34	§ 53	§ 15-17	II,87,7	III,4,8	§ 33	§ 60	II,8	CH. § 60	
§ 13	zac. 12	gl. 296, z. 12	§ 15	§ 27	—	III,1,11	§ 12	§ 16	I,11	CH. § 16	* Nous avons suivi la numé- rotation de I. Peretz, <i>Cours</i> , II,2,p.349.
§ 14	zac. 24	gl. 298, z. 24	§ 12	§ 28	II,86,9-10	II,3,2	§ 24	§ 12	I,23	Pavlov, p. 45 CJ. § 2 (Fl. 13)	
§ 15	zac. 25	— 25	§ 13	§ 29	—	II,3,3	§ 25	§ 15	I,24	Pavl. § 13 CH. § 15	
§ 16	zac. 26	— 26	§ 14	§ 30	II,86,11	II,3,4	§ 26	§ 14	I,25	§ 14	
§ 17	zac. 2	gl. 296, z. 2	§ 1	—	II,86,2	II,1,1	§ 2	§ 1	I,1	Pavl. § 14 CJ. § 2	
§ 18	zac. 6	— 6	§ 3	§ 32	—	II,1,4	§ 6	§ 3	I,4	Pavl. p. 42, § 1 CH. § 4	
§ 19	zac. 4	— 4	§ 4	§ 33	—	II,1,3	§ 4	§ 4	I,3	Pavl. p. 43, § 3 CH. § 3	
§ 20	zac. 7	— 7	§ 6	§ 34	—	II,1,6	§ 7	§ 6	I,6	Pavl. § 4 CH. § 6	
§ 21	zac. 10	— 10	§ 7	§ 35	II,86,6	II,1,9	§ 10	§ 7	I,9	Pavl. § 6 CH. § 7	
§ 22	zac. 21	gl. 297, z. 21	§ 8	—	—	II,2,2	§ 21	§ 9	I,20	Pavl. § 8 CH. § 9	
§ 23	zac. 23	gl. 298, z. 23	§ 11	—	—	II,3,1	§ 23	§ 13	I,22	Pavl. § 9 CH. § 12	
§ 24	zac. 13	gl. 296, z. 13	§ 16	§ 38	—	II,1,12	§ 13	§ 17	I,12	Pavl. § 12 CH. § 17	
§ 25	zac. 3	— 3	§ 2	§ 31	—	II,1,2	§ 3	§ 2	I,2	Pavl. § 17 CH. § 2	
§ 18**	zac. 6	— 6	§ 5	—	—	II,1,5	§ 6	§ 5	I,5	Pavl. § 2 CH. § 5	
	zac. 8	— 8	§ 19	§ 37	—	II,1,7	§ 8	§ 20	I,7		

concordance des dispositions du Livre d
(XVe et XVIIIe s.) avec celle des au

Codex de Bistrița à travers les ver- sions publiées par Florinskij	Code moldave de 1646	Code valaque de 1652	Ms. grec 176 (XVII ^e s.) *	Livre de jug. de Justinien ms. 3093 (1776)	Manuels 1765 (non sanctionné)
§ 8*	zac. 35	gl. 299, z. 35	§ 54	§ 11	II,87,8
§ 9*	—			§ 12,14	—
§ 10*	zac. 34	gl. 299, z. 34	§ 53	§ 15-17	II,87,7
§ 13	zac. 12	gl. 296, z. 12	§ 15	§ 27	—
§ 14	zac. 24	gl. 298, z. 24	§ 12	§ 28	II,86,9-10
§ 15	zac. 25	— 25	§ 13	§ 29	—
§ 16	zac. 26	— 26	§ 14	§ 30	II,86,11
§ 17	zac. 2	gl. 296, z. 2	§ 1	—	II,86,2
§ 18	zac. 6	— 6	§ 3	§ 32	—
§ 19	zac. 4	— 4	§ 4	§ 33	—
§ 20	zac. 7	— 7	§ 6	§ 34	—
§ 21	zac. 10	— 10	§ 7	§ 35	II,86,6
§ 22	zac. 21	gl. 297, z. 21	§ 8	—	—
§ 23	zac. 23	gl. 298, z. 23	§ 11	—	—
§ 24	zac. 13	gl. 296, z. 13	§ 16	§ 38	—
§ 25	zac. 3	— 3	§ 2	§ 31	—
§ 18**	zac. 6	— 6	§ 5	—	—
	zac. 8	— 8	§ 19	§ 37	—

la culture juridique — diffusée parmi la classe dirigeante — des créations coutumières, tantôt identiques, tantôt seulement semblables⁹⁰. Enfin, toutes les applications du N.G. qui mettaient en cause, sous des formes nouvelles, certains intérêts économiques de la classe dirigeante entraient de plus en plus en concurrence avec d'autres normes juridiques (chrysobulles ou codes) ou bien avec telle disposition administrative ou telle jurisprudence du divan. Ces nouvelles formes reléguèrent au second plan le texte du N.G. en tant que tel. Déjà dans l'établissement cité de C. Maurocordato (1749), le principe de l'attache au village est fondé sur le droit princier, sur la disposition du Trésor et, en troisième rang, sur la *Pravila*, c'est-à-dire sur le N.G. Par la suite, ce processus de contamination et de substitution, qui aboutissait à un recul de la loi agraire, ne fait que s'élargir.

16. *Conclusions.* L'analyse qui précède nous permet de formuler les conclusions suivantes :

a) La réception du N.G. a eu lieu d'abord en langue slave, au XVe siècle, ensuite en langue roumaine et c'est cette forme qui restera dominante, et dès la fin du XVIIe siècle en langue grecque, tant savante que populaire, celle-là de loin plus importante que celle-ci, leur objet étant cependant le même.

b) La réception du N.G. a revêtu quatre formes techniques : 1.— coutumière sous l'inspiration du pouvoir princier ; 2.— officielle en langue roumaine ; 3.— savante et éclectique en grec ; et 4.— "législative" (1780) en roumain et en grec. La première, en slavon, a eu lieu dès le XVe siècle en Valachie. La seconde se rattache aux codes du XVIIe siècle, élaborés sous l'égide du pouvoir princier et appliqués par l'état et par son église féodale, mais ces codes n'étaient pas sanctionnés par le prince et n'en avaient pas besoin, parce que l'idée du caractère directement obligatoire du *ius receptum* byzantin (impérial et nomocanonique) était encore vivante. La troisième se retrouve chez M. Fotino, de 1765 à 1777, et tend à s'appuyer sur une base légale plus large que le N.G., en faisant appel aux Basiliques, aux nouvelles de Justinien et à celles sur la

90. Le caractère licite de la cueillette des fruits d'autrui aux seules fins de consommation momentanée; la sanction du voleur de fruits et céréales (la fustigation et l'enlèvement des habits); l'incrimination des incendiaires; la responsabilité pour la perte du bétail etc. Par contre, le droit du bornage et la sanction du *hatalm* en cas de déplacement des bornes semblent avoir des racines plus anciennes sans, beaucoup de rapport avec le N.G.

protimésis. Cet élargissement servait à mieux adapter le N.G. original aux rapports agraires des Principautés danubiennes, où les liens de dépendance agraire et le privilège de protimésis jouaient un grand rôle.

c) La réception du N.G. — limitée, durant les XVe et XVIe siècles, aux articles de la version A figurant au Livre de jugement de Justinien — s'est appuyée par la suite avec prédilection sur la rédaction H. en langue savante, y compris la version du *Ius Gr.-Rom.* de Leunclavius, dans sa quasi-totalité. L'édition Spanos n'est consultée que pour des suggestions limitées et pour une amélioration de la terminologie et du plan. La version ancienne, d'abord d'origine serbe, et puis en grec savant, est demeurée sporadique, mais non pas sans aucune influence, ainsi qu'il résulte du ms. gr. 176 et des Manuels (1765-1766) de Fotino.

d) Le N.G., véritable législation de classe, supposant des rapports juridiques dont au moins une des parties appartenait, selon la version prise en considération, à la paysannerie libre ou asservie, se révélera applicable aux litiges qui ne mettaient aux prises que des membres de la classe gouvernante. Il s'est bien adapté aux structures des communautés agraires roumaines, qui se caractérisaient par l'imbrication de situations foncières individuelles et communautaires, sans qu'il s'agisse du *mir* ou de la *zadruga*. A titre de code de police, la loi agraire a connu une application grandissante aux litiges des paysans dépendants, serfs ou simples *clăcași*, ou encore à ceux des prolétaires salariés. C'est ce procès qui se reflète avec netteté dans la terminologie qui figure au 3e livre du Manuel de Fotino (1777).

e) En dépit des adoucissements proposés par Fotino à l'aide de ses scolies, qu'il rédigea dans l'esprit des coutumes pénales du Pays, mais aussi avec un nouvel accent philosophique, greffé l'ancienne idée orientale de *philantrôpia*, le système de répression du N.G. resta typiquement féodal par sa sévérité et ses modalités d'exécution. Mais il porte également l'empreinte féodale de certaines survivances communautaires, à caractère patriarcal, en accord avec les formes persistantes d'économie naturelle en voie de désagrégation : tel est le droit communautaire et vicinal de consommation personnelle des fruits qui exclut l'idée de vol, laquelle apparaît cependant dès que l'appropriation des fruits d'autrui, excédant ce niveau, poursuit un but lucratif. En matière civile, le N.G. a grandement servi les intérêts du développement de la maîtrise superficielle et emphytéotique, ainsi que la privatisation de la propriété foncière sur les produits et sur le bétail. Ce qui ne veut pas dire que, promue par l'état qui y trouvait son compte

pendant une longue période, la solidarité de communauté et de famille, ainsi que la responsabilité collective, n'y jouent pas un rôle important.

f) Dans l'histoire générale du N.G. à l'époque metabyzantine, la réception roumaine de ce monument juridique tient une place considérable, sinon la toute première, tant par la durée et l'originalité de ses formes, que par le nombre et la structure des textes juridiques dans lesquels il s'est incorporé.

La réception roumaine permet d'analyser les rapports entre le N.G. et des formes de communautés agraires qui, d'un côté, ne sont pas du type de la *zadruga* et, de l'autre, présentent, sans identité totale et même en dehors de contacts directs, maintes analogies avec la *μητροχωμία* byzantine; elle nous permet de comprendre l'application du N.G. aux conditions d'une société féodale où la propriété paysanne libre n'est jamais disparue et où les paysans asservis ont passé successivement par un état de dépendance avec un relatif droit de déguerpissement (jusque vers la fin du XVIe siècle); ensuite, par un état de servage avec attache à la glèbe et tendance d'assimilation avec l'esclavage féodal (*robia* des Tziganes), jusqu'au milieu du XVIIIe siècle; enfin, après l'abolition du servage sous le règne de C. Maurocordato, par un état (de dépendance) comportant la prestation des corvées et de la dîme, et un certain lien à la fois agraire et "administratif" du paysan corvéable avec le village qui continuait d'être la propriété du boyard. L'étude des formes complexes du partage des terres (*hotârnîcîri, alegeri, aşezări*) dans les communautés roumaines, où l'état féodal faisait application du N.G., nous semble susceptible de fournir maintes suggestions utiles à qui veut résoudre l'énigme de la répartition (*μερισμός*) de la terre dans une *μητροχωμία* byzantine⁹¹.

Il est donc permis de conclure que la réception du N.G. dans les Principautés roumaines, avec toutes ses conséquences sociales, économiques et juridiques, constitue un important chapitre d'histoire du droit féodal roumain, dont la connaissance est utile et même indispensable aux historiens du droit byzantin et metabyzantin.

91. V. P. Lemerle, *op. cit.*, (t. 219), p. 59.

APPENDICE A₁

concordance - a titre d'exemple - de textes du "Nomos georgikos", tels
 bu'ils se trouvent dans le *Codez tripartitus*, le ms. 3093 et l'édition de
 Heimbach (trad. française ad hoc)

*Version Slave du ms. de Sofia, chez
 Florinskij, p. 468-9*

§ 8 Si quelqu'un vole dans un potager
 ou dans un verger qu'il soit battu
 et qu'il paie 21 perpères.

Mais s'il le fait encore une seconde
 et une troisième fois, <qu'il paie>
 40 perpères.

§ 9 Si quelqu'un en passant pendant
 la journée pénétre dans un vignoble
 ou dans un verger en suivant son che-
 min et y prend du raisin et des fruits
 dans son mouchoir ou dans sa main,
 celui-là n'est pas jugé.

Mais s'il en prend dans un panier,
 qu'il soit battu et qu'il paie 12 per-
 pères.

Mais s'il en prend causant des dé-
 gâts pendant la nuit, qu'il paie 50
 perpères et qu'il soit battu.

Mais s'il en prend pour faire du
 vin, qu'il paie ce qu'il a pris 40 per-
 pères et qu'il soit battu.

Version roumaine du ms. 3093 (1776)

<§ 11> Mais si quelqu'un vole quel-
 que chose dans un potager ou dans un
 verger, qu'il soit battu et qu'il paie 22
 groschen ("grosiță").

§ 12 Mais si quelqu'un de la journée
 marchera le long d'un vignoble et
 qu'il y cueille du raisin ou des fruits
 dans son mouchoir, celui-là ne sera
 pas jugé.

§ 13 Mais s'il en cueille dans un pa-
 nier, que celui-là soit battu et qu'il
 24 groschen.

§ 14 Mais s'il en cueille pour faire du
 vin, qu'il paie la valeur de tout ce
 qu'il aura cueilli et qu'il verse une

Version d'Harménopule (éd. Heimb.)

§ Ceux qui pénétrèrent dans les vergers
 (version anc. oliverais) d'autrui seu-
 lement pour y goûter, qu'ils ne soient
 pas punis; mais s'ils sont pris en fla-
 grant délit de vol, qu'ils soient bat-
 tus et qu'on leur retienne les véte-
 ments.

II, 8: Ceux qui pendant la moisson
 pénétrèrent dans le champ d'autrui et
 y coupe des bottes ou des épis ou des

légumes qu'on leur prennent les vêtements et qu'ils soient fouettés.

amende ("gloabă") de 200 groschen.

§ 15 Mais si quelqu'un cueille du blé ou d'autres céréales ("bucate") avec la main et seulement pour les porter dans la main, qu'il soit battu de la main, sans rien d'autre.

§ 16 Mais s'il en coupe avec la faucille, qu'il en paie le triple et qu'il soit battu.

§ 17 Mais s'il est très pauvre et qu'il ait agi à cause de la faim, qu'il paie seulement le dommage causé ou bien ce que décideront *niște oameni sufletești*² et qu'il soit battu, pas très fort et qu'il ne recommence plus.

Mais si quelqu'un prend dans sa main une poignée d'épis d'autrui, qu'il soit battu sans rien d'autre.

Mais s'il en coupe avec la faucille, qu'il en paie le triple et qu'il soit battu.

Mais s'il est très pauvre et qu'il ait agi à cause de la faim, qu'il paie, pour une fois, ce que diront les *dușevnici*¹ et qu'il soit battu, pas très fort, et qu'il cesse à l'avenir.

1. Arbitres, jurés, cf. *Le Zakonik d'Étienne Dušan*, §§ 76 et 193 (éd. I. Peretz, 1905, p. 56 et 72); Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, 1862-1865, p. 482: *iuratus, iudex vel potius Eideshelfer*.

2. Le traducteur semble avoir eu quelque difficulté à trouver un équivalent à *duševnik*. La métaphore *om sufleteșc* peut s'expliquer par le fait que le juré a engagé son âme (*suflet*) ou bien par le fait que dans les communautés roumaines, surtout dans le Banat ou en Transylvanie, les membres du clergé faisaient fonction de jurés ou d'arbitres; cf. *ibid.*, fo 7: "ci numai oameni bătrâni și sufletești și cu frica lui Dumézău, să socotească de-alé săracului".

APPENDICE B

Structure de la réception du N. G. dans le ms. Suppl. gr. 1323 de la Bibliothèque Nationale de Paris

Ce manuscrit, entré à la Bibl. Nat. le 19 mars 1908, a déjà été signalé dans une remarquable note de M. - L. Concast y comme étant un "répertoire de droit civil et ecclésiastique, en grec moderne, composé à l'usage des provinces Valacho - Moldaves", dans le *Catalogue des manuscrits grecs, IIIe Partie. Le Supplément grec, tome III, n°s 901-1371*, publié par Charles Astruc et Marie - Louise Concasty (Paris, 1960, p. 624 - 625). Il y est daté "fin XVIIIe S.". Ce répertoire n'est que le Manuel de Michel Fotino, dans la version du projet de 1766, destinée à devenir le code officiel de la Valachie, mais qui connaîtra une large diffusion privée et officieuse aussi en Moldavie. Pour une analyse intégrale détaillée du codex parisien nous devons renvoyer à la présentation qui paraîtra prochainement dans la "Revue des études sud - est européennes" de Bucarest.

L'intérêt exceptionnel de cette identification, faite au moment où nous donnions le bon à tirer pour la présente étude, réside dans le nombre considérable de paragraphes ajoutés aux différents titres du Manuel, dont, par ailleurs, le texte initial est, à peu d'exceptions près, identique à celui que Pan. J. Zépos a édité à Athènes en 1959. Il y a beaucoup de chances que ces additions émanent de Fotino lui-même. Par sa structure, le ms. 1323 va éclairer d'une manière salutaire toute la riche tradition manuscrite de l'oeuvre de Fotino et deviendra le texte fondamental pour l'édition de cette oeuvre, en préparation à l'Institut d'Histoire "N. Iorga" de Bucarest. Le ms. 1323 ne comporte apparemment ni titre général ni indication d'auteur. N'y figurent ni le projet de chrysobulle princier de confirmation, ni la dédicace de l'auteur que nous connaissons par d'autres copies de Bucarest ou de Jassy. Mais à la p. 763, au milieu des extraits des Bas. 60, 52, nous avons trouvé le long titre de l'ouvrage: Νομικὸν Πρόχειρον, connu par plusieurs manuscrits de Bucarest et de Jassy (voir l'éd. Zepos, p. 37) et qui contient le nom de l'auteur, Μιχαήλ Φωτεινόπουλος, et la date: ,αψξζ' (=1776).

Voici les particularités de cette copie, relatives aux seuls titres de droit agraire où, sauf exception, le texte imprimé en grec savant a été inséré à côté des titres existants, rédigés en grec moderne.

1. Dans l'espace libre des pages 539, 541 et 542 on a ajouté sous une nouvelle rubrique Περί γεωργῶν, 17 §§ du N. G. ne contenant que de

rares constructions ou expressions en grec moderne (H., I, 1; 15; 17; 16; 20; 21; 24; 19; 3; 4; 57; 8; 10; 11; 13; 14).

Le § 16 *in fine* donne la leçon marginale de Leunclavius: ἀνακρινέσθω, au lieu de ἐνεχέσθω (chez Godefroy, Leunclavius, Heimbach). Les leçons marginales de Leunclavius se retrouvent constamment dans le livre III du Manuel de 1777.

Au § 20, τοῦ χωροδότης est expliqué entre parenthèses par: (ἦτοι τοῦ νοικοκύρου, ms.: νοικοκυροῦ) et la scolie qui lui fait suite donne la définition de μορτίτης, conservée dans le Manuel de 1777: μορτίτης λέγεται ἐκεῖνος ὁποῦ σπείρη εἰς ξένην γῆν καὶ δίδει δεκατίαν.

2. A la page 544 (περὶ κλοπῆς) sont ajoutées 2 §§ (H., II, 5 et 10), alors que le § 3 de la version initiale (=éd. Zépos, II, 87, 3) comporte une addition finale, qui ne figure pas dans le texte édité par Pan. J. Zépos: εἰ δὲ καὶ δὲν χαθῇ καὶ γνωσθῇ ὅτι ἔκλαψε μαστιγωθήτω ὡς κλέπτῃς, paraphrase de la seconde partie de H., 1, 2.

Le texte du § 10 (=éd. Zépos, II, 87, 10) a été partiellement réécrit, la nouvelle version demeurant extérieure au manuscrit édité par Pan. J. Zépos. Elle précise qu'il s'agit d'un cas de vol de *frumentum* (τὸν σίτον), précision qui manque également dans le ms. Haenelianus (cf. Heimbach, p. 837, n. 23). En même temps, une phrase qui avait été initialement rédigée en néo-grec: νὰ δέρωνται καὶ νὰ πληρώνουν τὴν ζημίαν ὁποῦ ἔκαμεν, se trouve remplacée par le texte de la version Leunclavius - Heimbach (I, 25): εἰ μὲν ἄπαξ, τυπτέσθω μάλιστα ἑκατὸν καὶ τὸ ἄζήμιον τῷ κυρίῳ τοῦ σίτου ποιεῖτω (§ 10, p. 545).

3. Après le titre sur le vol, on a intercalé dans l'espace libre de la page 546 deux textes qui, ne figurant pas dans le ms. de Jassy (éd. Zépos), n'en ont pas moins été incorporés dans la famille de manuscrits représentée par le ms, gr. 987 de Bucarest (voir Zépos, p. 29 et II, 88 et 87, sans texte; notre article cité, dans la "Revista Arhivelor", 9 (1966), p. 91 suiv.): Περί δένδρων τμηθέντων, formé de 9 §§ [Bas., 60, 16, 1 pr.; 7,2 et 3 (§ 4); 8; 13 pr.; 13,5 (§6)], et: Περί φόνων ζώων, de 5 §§ (H., VI, 1-5). La rubrique du premier vient des Bas., 60, 16: Περί δένδρων τῶν φανερώς ἢ λάτρυα τμηθέντων, ainsi que l'indique la référence même qui l'accompagne: βιβλ. ξ-ον, τί. ις-ος.

4. A la page 549, après le titre sur les gardiens des troupeaux, a été inséré le titre Περί μάχης δῶα ζώων (5 §§), qui comporte les mêmes remarques que les deux précédents (Zépos, II, 91, sans texte). Il correspond à Leunclavius, Περί μάχης δῶα ζώων (1 - 6) ou à Heimbach, VI, 6 - 12 (qui ne donne pas de rubrique propre). Les §§ 1 - 4 = H., VI, 6; 10; 12,

réécrits ou résumés; les §§ 2 et 5 = H., VI, 7 et 12, reproduits textuellement.

5. Au titre sur l'incendie (p. 553), on a ajouté un cinquième paragraphe non numéroté, absent du ms. édité par Pan. J. Zépos, et qui reproduit textuellement H., VIII, 6.

APPENDICE C

Structure générale du projet de code agraire de Valachie sous le règne d'Alex. Ypsilanti (livre III du projet de code général rédigé par Michel Fotino avant novembre 1777, ms. gr. 1195 de la Bibl. de l'Académie, à Bucarest).

Rubriques du Πίναξ	Rubriques intérieures du livre III	Nombre des paragraphes numérotés par Fotino	Sources indiquées par Fotino, en général avec renvoi à la page de l'éd. Fabrotus, complétées par nous, le cas échéant.
1	2	3	4

<Titre I>

Περὶ γεωργῶν	Βιβλίον ΝΕ' τίτλος α'	Bas. 55,1,1
ἐναπογράφων	περὶ γεωργῶν ἐναπογρά-	— — 4 ²
καὶ παροίκων,	φων, καὶ παροίκων καὶ	— — 18 ³
καὶ μισθωτῶν	μισθωτῶν καὶ περὶ	— 5,11
	τῶν ἐξ αὐτῶν τικτομένων,	— 11,4
	καὶ περὶ τῶν πατριμονια-	
	λίων, ἥτοι ἰδιοκτῆτων γε-	
	ωργῶν. ¹	5 §§

C'est la rubrique de la Synopsis Bas., adoptée par Fabrotus dans son édition des Bas. Fotino a utilisé les deux ouvrages, qui figuraient d'ailleurs dans la Bibliothèque des Maurocordato.

Cf. Bas. ed. Heimbach, V, 145: Περὶ γεωργῶν, ἐναπογράφων καὶ μισθωτῶν. Tipucitus: Περὶ γεωργῶν, ἐναπογράφων, παροίκων. Rubrique des Scolies précédant le N. G. dans le Parisinus gr. 1385 A (XVe s): τῆς ἐξηκονταβίβλου βιβλίον ΝΕ' περὶ γεωργῶν ἐναπογράφων καὶ μισθωτῶν. 'Ιουστινιανοῦ βασιλέως. ⁸

<Titre II>

Περὶ κηπουρῶν	7 §§	Bas. 55,14,2 (=Nov. Iust. 64, cap.1-2 Bas. 12,6,1 Nov. Iust. 17 cap 14 ⁴ et 157 cap. 1 Nov. 1 Rom. Lécap.
---------------	------	---

Ἐκ τῶν γεωργῶν τοῦ με-
γάλου 'Ιουστινιανοῦ (f° 36r)

<Titre III> <Βιβλίον α’>		Leunclavius, I. Gr.-R., N.G. <I,1-19>
Περὶ γεωργῶν	19 §§	Heimbach, <i>Harm.</i> , I,1-19
<Titre IV> Βιβλίον β’		L. <II,1-2>. H. I, 20-21 (sans rubrique).
Περὶ μορτῆς	4 §§ § 1 = défi- nition § 4 = scolie	Spanos: Περὶ ἱμοριαρέων 1646: sans no. d'ordre.
<Titre V> Βιβλίον γ’		L. <III, 1-4> H. I, 22-25 (sans rubrique) ⁷⁷
Περὶ ἐφιμισσίας	4 §§	Spanos: Περὶ μεσιακῶν Code 1646: sans no. d'ordre.
<Titre VI> Βιβλίον δ’		L. <IV,1-12> H. II,1-12 § 13 (L. et. H.) manque chez Fotino.
<Titre VII> Βιβλίον ε’		L. <V,1-7>: Περὶ ἀγγελίων H. III, 1-7
Περὶ ἀγγελίων	7 §§	Spanos, 1766: Περὶ ἀγελα- δάρων Cf. Fotino, N. P. 1766 (ed. Zepos, 1959), II,90 (rubrique).
<Titre VIII> Βιβλίον ς’		L. <VI, 1-8> H. IV, 1-8
Περὶ πραίδας ζῶων	8 §§	Spanos: Περὶ ζημίας ὁποῦ κάμουν τὰ ζῶα. Cf. Fotino, II,92 (rubrique).
<Titre IX> Βιβλίον ζ’		L. <VII, 1-4> H. V, 1-4
Περὶ ζημίας	4 §§	
<Titre X> Βιβλίον η’		L. <VIII, 1-5; IX, 1-7> H. VI, 1-7

Περὶ φόνων ζώων	5 §§	Spanos: 6. Περὶ φόνων ζώων, 5 §§; (sans no. d'ordre) περὶ μάχης δὲ ζώων, ἦτοι βιασμοῦ, καὶ βλάβης.
<Titre XI> Βιβλίον θ'		Code 1646: sans no. d'ordre.
Περὶ μάχης δύω ζώων	2 §§	Περὶ μάχης δύω ζώων, ἡγουμένησεως, καὶ βλάβης
<Titre XII> Βιβλίον ι'		L. <X, 1-6> H. VII, 1-6 Cf. Fotino, II, 88
Περὶ δένδρων	6 §§	
<Titre XIII> Βιβλίον ια'		L. <XI, 1-6> H. VIII, 1-6
Περὶ ἐμπρησμοῦ	6 §§	Spanos, VIII, 1-5
Titre XIV Βιβλίον ιβ'		L. <XII, 1-3; 5> H. IX, 1-3; 5
Περὶ δούλων	4 §§	Spanos a aussi 5 §§ Fotino a omis § 4
<Titre XV> Βιβλίον ιγ'		L. <XIII, 1-5> H. X, 1-5
Περὶ κοινοτομιῶν	3 §§	Spanos a aussi 5 §§ Fotino a omis les §§ 3-4. Code 1646: <i>Pricina</i> X
<Titre XVI> Βιβλίον ιδ'		L. <XIV, 1-4>: Περὶ μυλώνων. H. X, 6-9: (sans rubrique).
Περὶ μυλώνων	4 §§	Code 1646: <i>Pricina</i> XI, pentru mori. Spanos: Περὶ μύλου. Suallemborg, éd. 1540, exemplaire de la Bibl. Acad. (Bucarest): περὶ ὑδάτων (rubrique marginale manuscrite pour les §§ 3-4 du titre περὶ μυλώνων).
<Titre XVII> Βιβλίον ιε'		L. XV, 1-2: Περὶ βίας. H. X, 10-11 (sans rubrique).

Περὶ βίας

2 §§

Spanos: §§ absents

Codes 1646/1652: §§ absents

«Titre XVIII»

Ἐκ τῆς Πρώτης Νεαρᾶς §§ 1-7

§ 9

Cf. Harm. 3,3, § 103-115

Ῥωμανοῦ τοῦ γέροντος § 13

sur la protimêsis en matière de vente, pour les §§ 1-9; 11-13.

τοῦ αὐτοκράτορος

Nov. Iust. 32, cap. 1 pour le § 10.

Ἐκ τῆς γ' Νεαρᾶς Νικε-
φόρου τοῦ Φοκᾶ

§ 8

Syn. Bas et

Νεαρᾶ λαβ' Ἰουστινιανοῦ

§ 10

I. Gr.-R. (1596) pour les §§ 1-9; 12-13.

Ἄ Μάγιστρος

§ 11

Ἐκ τῆς Νεαρᾶς Μανουήλ

§ 12

τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Κο-
μνηνοῦ

1. Cf. Z. von Lingenthal, *Geschichte*, p. 251. Cette rubrique est aussi traduite en latin chez Fabrotus, VI, p. 693: *De agricolis tam adscripticiis, quam incolis, et colonis; deque his, qui ex eis nascuntur; et de patrimonialibus, sive peculiaribus agricolis*; cf. Heimbach, V, p. 145: *De agricolis, censitis et colonis*; la *Syn Bas.*, G, 6 (I. Gr.-R., éd. Zepi, V, p. 15) précise: *ἦτοι ἰδιοκτῆτων τοῦ βασιλέως*, addition qui manque chez Leunclavius, 1575, p. 464.

2. Fotino, § 4: τὰ βάρη, ἦτοι intercalé avant τὰς συντελείας.

3. Fotino, § 3 = Const. grecque d'Anastase, C.I., 11, 48 (47), 19. La seconde partie du texte a été remaniée par Fotino, sans altération du sens.

4. Chez Malafosse, *op. cit.*, 1949, p. 32; 41-42; cf. Z. von Lingenthal, *Geschichte*, p. 258, n. 852.

La 1re scolie du Parisinus correspond, sous une forme différente pour sa seconde partie, au § 1 (*Bas.* 55. 1), reproduit fidèlement par Fotino. La scolie 2 (C. I., 11, 48, 2) qui ne figure pas aux Basiliques en raison des lacunes du livre 55, consacre le lien personnel entre le maître de la terre et le cultivateur dans des termes qui se retrouvent dans les autres paragraphes des titres 2 et 3 du Manuel de Fotino. La scolie 3 (C.I., 11, 48, 5), comme l'a montré J. de Malafosse, reprend le principe du § 21 de la loi agraire elle-même. Dans l'adaptation de plus en plus nette du N.G. aux exigences d'une économie agraire où persistent la dépendance personnelle des paysans et une forme plus ou moins atténuée d'*adscripticio*, la démarche de Fotino en Valachie, à la fin du XVIIIe siècle, et en dépit de la réforme partiellement émancipatrice pour les paysans que venait de réariser C. Maurocordato, rejoignait étrangement la démarche—plus modeste par son aspect technique—du glossateur auquel on doit la version du *Parisinus* 1385A, mais sans aucun lien direct entre les deux opérations.

5. Ce texte consacre, comme ceux du titre précédent, l'attache du colon à la terre et l'obligation pour l'ἄρχων de rendre θῆττον à leur maître, τοὺς (γεωργοὺς) ληφθέντας κακῶς.

6. Cf. Z. von Lingenthal, *Geschichte*, p. 255-6; au μορτίτης, correspond en néo-

grec δ έμποράρης, ou δ έπίμπορος (fermier partiaire payant la dîme et travaillant avec son inventaire agricole).

7. *Ibidem* : au ήμισειαστής, ήμισιατής (Teilpächter), correspond en néogrec δ μισαρχός, δ μεσιάρχος ou δ μεσιαρχός (métayer travaillant avec l'inventaire du propriétaire). Sur μορτίτης et ήμισιατής, voir Malafosse, 1949, p. 36-37.

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΟΥ *ΓΡΑΙΚΩΣΑΣ*
ΣΤΑ ΤΑΚΤΙΚΑ ΛΕΟΝΤΟΣ ΣΤ' ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ

(Migne P.G. τ. 107, στ. 969Α)

Γ. ΤΣΑΡΑΣ/Θεσσαλονίκη

‘Ο αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Λέων Στ’ ὁ Σοφὸς (886 - 912) θέλοντας νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν πολιτικὴ τοῦ πατέρα του αὐτοκράτορα Βασίλειου τοῦ Α’ (867 - 886) ἀπέναντι στοὺς Σλάβους, σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ ἡ Αὐτοκρατορία ἀντιμετώπιζε πολλοὺς καὶ σοβαροὺς κινδύνους στ’ ἀνατολικά της σύνορα, προπάντων ἀπ’ τοὺς Ἀραβες, γράφει ἀνάμεσα σ’ ἄλλα¹:

«Ταῦτα δὲ [δηλαδὴ τὰ σλαβικὰ ἔθνη] ὁ ἡμέτερος ἐν θεῷ τῇ λήξει γενόμενος πατὴρ τῶν Ῥωμαίων αὐτοκράτωρ Βασίλειος τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν ἔπεισε μεταστῆναι, καὶ γ ρ α ι κ ὡ σ α ς καὶ ἄρχουσι, κατὰ τὸν Ῥωμαϊκὸν τύπον, ὑποτάξας καὶ βαπτίσματι τιμήσας, τῆς τε δουλείας ἡλευθέρωσε τῶν ἑαυτῶν ἀρχόντων καὶ στρατεύεσθαι κατὰ τῶν Ῥωμαίων πολεμούντων ἐθνῶν ἐξεπαίδευσεν, οὕτως ἐπιμελῶς περὶ τὰ τοιαῦτα διακείμενος. Διὸ καὶ ἀμερίμνους Ῥωμαίους ἐκ τῆς πολλάκις τῶν Σλάβων γενομένης ἀνταρσίας ἐποίησε, πολλὰς ὑπ’ ἐκείνων ὀχλήσεις καὶ πολέμους τοῖς πάλαι χρόνοις ὑπομείναντας»².

1. Στὴ μετοχὴ τοῦ κειμένου γραικῶσας σκόνταψαν ἀρκετοί, γιατί πραγματικὰ παρουσιάζει ἡ ἐρμηνεία τῆς κάποια δυσκολία. Ἡ λατινικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου στὴν ἔκδοση τοῦ Migne ξεφεύγει τῇ δυσκολίᾳ αὐτῇ καὶ δίνει μόνο τὸ γενικὸ νόημα τοῦ χωρίου αὐτοῦ: «... a reliquarum gentium feritate traduxit et a Romano more praeffectos illis constituens ...». Ὁ μακαρίτης Στ. Κυριακίδης εἶχε τὴ γνώμη πὼς ἡ λέξη γραικῶσας σημαίνει ἐξελληνίσας³. Τῇ γνώμῃ του αὐτῇ μάλιστα τὴν ὑποστηρίζει γιὰ δεύτερη φορὰ γράφοντας πὼς ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος ὁ Α’ «πέισας ... ἐγραίκω-

1. N. Adonz, L'âge et l'origine de l'empereur Basile I, «Byzantion» 8 (1933) 475-550· 9 (1934) 223-260. A. Vogt, Basile I, empereur de Byzance et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle, Paris 1908. Vizantijski izvori za istorija naroda Jugoslavije, tome II, obradio B. Ferjančič (= Βυζαντινὲς πηγές γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν τῆς Γιουγκοσλαβίας, τόμος 2, ἐπεξεργασία τοῦ B. Ferjančič), στὰ σερβοκροάτικα, Βελιγράδι 1959, σ. 36, σημ. 114. Τὴν πληροφορίαν μοῦ τὴν ἔδωσε ὁ ἐπιστημονικὸς συνεργάτης τοῦ I.M.X.A., τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, κ. I. Παπαδριανός. Βλ. ἀκόμα καὶ τὴν ἀξιόλογη μελέτη τοῦ Gy Moravcsik, Ἀνώνυμον ἀφιερωτικὸν ποίημα περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Βασίλειου Α'. Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, Ἀθῆναι 1966, σ. 1-10.

2. Λέοντος Σοφοῦ, Τακτικά, Migne, P.G., 107, 969 A.

3. Στ. Κυριακίδου, Θεσσαλονίκια Μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 14.

σεν αὐτούς, δηλαδή ἐξελλήνισε»⁴. Μὲ τὴ γνώμη τοῦ Κυριακίδη συμφωνεῖ καὶ ὁ μακαρίτης Κων. Ἀμαντος γράφοντας πὼς ὁ Βασίλειος ὁ Α' «ἐγγραίκωσε τὰ Σκλαβικά ἔθνη, ἥτοι ἐχριστιάνισε καὶ ἐξελλήνισε τοὺς Σλάβους»⁵. Καὶ οἱ δυὸ θεωροῦν πιθανὸ πὼς ἐδῶ πρόκειται γιὰ τοὺς «Σλάβους τοῦ Στρυμόνος ἢ καὶ τῆς Ἑλλάδος». Ὁ καθηγητὴς Δ. Ζακυθινὸς δέχεται πὼς «ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς συνεπλήρωσαν τὸ ἔργον τῆς ἀφομοιώσεως» καὶ βγάζει τὸ συμπέρασμα πὼς «Ἐγραικώθησαν οἱ ἔποικοι τῶν Σκλαβινιῶν καὶ οὕτω ὁ ὁ Ἑλληνισμὸς ἀπέδειξε διὰ μίαν εἰσέτι φοράν τὴν μεγάλην ἐκπολιτιστικὴν του δραστηριότητα»⁶. Παραπέμπει καὶ αὐτὸς στὸν Κυριακίδη. Ὁ καθηγητὴς Χρήστου σημειώνει πὼς «ἡ ἐξελλήνισις δηλώνεται μὲ τὸ ρῆμα γραικῶ»⁷.

Μὲ τὴ γνώμη ὅμως ὅλων αὐτῶν δὲ συμφωνεῖ ὁ καθηγητὴς τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γ. Κόλιας καὶ προσπαθεῖ νὰ δώσει ἄλλη ἐρμηνεία σ' ὅλο τὸ χωρίο καὶ φυσικὰ καὶ στὴ μετοχὴ «γραικώσας». Ὁ καθ. Κόλιας θέτει τὸ ἐρώτημα: «Ἦσκησεν ὁ Αὐτοκράτωρ Βασίλειος ὁ Α' ἐξελληνιστικὴν πολιτικὴν ἐναντι τῶν Σλάβων;»⁸. Ἀμέσως ὅμως παρακάτω περιορίζει τὸ πρόβλημα καὶ ξαναρωτᾷ: «Ποία ἡ σημασία τῆς μετοχῆς γραικώσας;»⁹. Ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἐξαρτᾷ καὶ τὴν ἀπάντησιν στὸ πρῶτο ἐρώτημα.

Ὅταν ὁ καθηγ. Κόλιας ὑποστηρίξη πὼς «Τὸ ρῆμα (γραικῶ = γρεκῶ, γρεκῶν) οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸ Γραικός (=Ἕλλην) οὔτε σημαίνει ἐξελληνίζω» καὶ ὅτι «οἱ Βυζαντινοὶ οὐδεμίαν οὐδέποτε ἤσκησαν ἐξελληνιστικὴν πολιτικὴν», ἔρχεται σὲ κάποιαν ἀντίφαση πρὸς τὰ κείμενα. Γιατὶ τὰ κείμενα μιλοῦν πολὺ καθαρὰ γιὰ ἐπείσε καὶ ὄχι γιὰ ὑπέταξε. Τὴν ἀντίφαση αὕτῃ τὴ βεβαιώνει ὁ ἴδιος παρακάτω, ὅταν ὑποστηρίξη πὼς οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες δὲν ἤσκησαν ποτὲ ἐξελληνιστικὴν πολιτικὴν. Καὶ ἔχει δίκιο σ' αὐτό. Γιατὶ μέσα στὸ βυζαντινὸ ἱστορικὸ πλαίσιο δὲ μπορούσε ποτὲ νὰ σταθῇ τὸ ἐξελληνίζω, σ' ὅποια βάση κι ἂν θελήσουμε νὰ τὸ στηρίζουμε. Ἔτσι μ' ὅλη τὴν

4. Στ. Κυριακίδου, Βούλγαροι καὶ Σλάβοι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 50.

5. Κ. Ι. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. 2, Ἀθῆναι 1957, σ. 30. Πρβλ. καὶ τ. 1, Ἀθῆναι 1953, σ. 348.

6. Δ. Α. Ζακυθινού, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1945, σ. 35.

7. Π. Κ. Χρήστου, Αἱ περιπέτειαι τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 38.

8. Γ. Τ. Κόλιας, Ἦσκησεν ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Α' ἐξελληνιστικὴν πολιτικὴν ἐναντι τῶν Σλάβων; «Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδῃ» Μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 233-239 (Στὴ συνέχεια: Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος ἐόρτιος).

9. Γ. Κόλιας, δ.π., σ. 238.

κατηγορηματικότητα στη θέση του, πού θέλει νὰ υποστηρίξῃ ὁ Κόλιας, νομίζω πὼς ξεφεύγει ἀπ' τὴν ἱστορικὴ βάση.

2. Ὁ καθηγ. Κόλιας παράγει τὸ γραικώσας ἀπὸ τὸ λατινικὸ *grex, gregis* (= ἀγέλη, κοπάδι). Γιαυτὸ καὶ γράφει γρεκώνω (μὲ ἔψιλο) καὶ τὸ μεταφράζει μὲ τὰ συνάγω, συναθροίζω, ὑποτάσσω. Σημειώνει ἀκόμα πὼς τὸ ρῆμα εἶναι ἀθησαύριστο. Εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσουμε κι ἐμεῖς πὼς δὲν τὸ συναντοῦμε σὲ κανέναν ἄλλο Βυζαντινὸ συγγραφέα, μὰ κι ἐδῶ μονάχα στὴ μετοχὴ γραικώσας τοῦ πρώτου ἐνεργητικοῦ ἀορίστου ἀπὸ ὑποθετικὸ ἐνεστώτα γραικῶνω¹⁰.

Καμιά ὁμως ἀπ' τίς ἔννοιες συνάγω, συναθροίζω, ὑποτάσσω, πού δίνονται δὲν ἀνταποκρίνεται οὔτε στὴ μετάφραση οὔτε στὸ γενικότερο νόημα, πού παίρνει ἡ μετοχὴ μέσα στὸ χωρίο αὐτό. Ἐπειτα τὸ νόημα τοῦ ὑποτάσσω τὸ συναντοῦμε στὴν ἀμέσως παρακάτω μετοχὴ ὑποτάξας, πού εἶναι ἴσα ἴσα στὴν κυριολεξία της. Λίγο πρὶν ἀπ' τὸ γραικώσας ἔχουμε τὸ ρῆμα ἔπεισε, πού δείχνει πὼς ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος ὁ Α' ὄχι μονάχα δὲ θέλησε νὰ μεταχειριστῇ βία, ἀπέναντι στοὺς Σλάβους, γιὰ νὰ τοὺς ὑποτάξῃ, μὰ ἀντίθετα προσπάθησε νὰ τοὺς μεταπείσῃ μὲ τὸ καλὸ, γιὰ ν' ἀλλάξουν τὸν παλιὸ τρόπο πού ζοῦσαν, νὰ μιμηθοῦν τοὺς Γραικοὺς καὶ νὰ προσαρμοστοῦν στὸ σύστημά τους, δηλαδὴ τὸ βυζαντινόν. Τὸ γραικώσας λοιπὸν οὔτε ἀπ' τὸ λατινικὸ *grex* μπορεῖ νὰ παράγεται οὔτε καὶ τὴν ἔννοια τοῦ ὑποτάσσω μπορεῖ νὰ ἔχῃ, ὅπως δὲν ἔχει καμιά σχέση οὔτε μὲ τὴ γλώσσα οὔτε μὲ τὴ θρησκεία.

Ὅσο γιὰ τὴ γλώσσα, δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος, ἀφοῦ χρειάστηκε νὰ πᾶνε οἱ ἱεραπόστολοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος στὶς σλάβικες χῶρες, γιὰ νὰ συστηματοποιήσουν καὶ νὰ δημιουργήσουν τὴν πρώτη τους γραμματεία. Γιὰ τὴ θρησκεία πάλι μιλάει τὸ ἴδιο τὸ χωρίο μὲ τὴ φράση βαπτίσματι τιμήσας.

Ἀλλὰ τὸ γραικώσας προχωρεῖ καὶ πιὸ πέρα. Ὀλάκερο τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τῶν Γραικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅσο κι ἂν στὴ βάση του δὲν εἶχε ἀλλάξῃ πολὺ ἀπ' ὅ,τι ἦταν στὴν παλιότερη ἐποχὴ, μ' ὅλη τὴν ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὥστόσο ἦταν κάτι πού ἔκανε βαθιὰ ἐντύπωση στοὺς Σλάβους. Τὰ σπίτια τῶν Γραικῶν, τ' ἀμυντικὰ τους ἔργα, ὁ τρόπος πού καλλιεργοῦσαν τὴ γῆ, τὸ ἐμπόριο, ἡ βιοτεχνία, οἱ γιορτές καὶ τὰ πανηγύρια, ὅ,τι τέλος κάνει τὴ ζωὴ ξεκούραστη κι εὐχάριστη, γενικότερα ἡ ὁργάνωση τοῦ Βυζαντίου, σ' ὅλα του τὰ ἐπίπεδα, ὅλ' αὐτὰ σὲ μιὰ σύνθεση

10. G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig 1892, σ. 408. Τοῦ ἴδιου, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τόμ. 1, Ἀθῆναι 1905, σ. 290 κ.ά. Ἐξάλλου ἡ Γραμματικὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσας διδάσκει πὼς τὰ ρήματα σὲ -ὡ γίνονται ἀπὸ ὀνόματα μὲ χαρακτῆρα ο, δηλαδὴ δευτερόκλιτα. Δὲ μπορούμε λοιπὸν ἀπ' τὸ ὄνομα γκρέκι νὰ σχηματίσουμε ρῆμα σὲ -ὡ, ἀλλὰ σὲ -ίζω. Ὅχι δηλαδὴ γρεκῶω, ἀλλὰ γρεκίζω.

δίνουν αυτό που εκφράζει το γραικώσας. Κι όλ' αυτά θά μπορούσαν κάπως νά τά μεταδώσουν οί Βυζαντινοί στους Σλάβους, γιά ν' άνεβάσουν τó επίπεδό τους και νά τούς φέρουν πιό κοντά στους Γραικούς. Ή πείρα τους, άπ' τούς Σλάβους τών βυζαντινών χωρών, τούς έδινε πολλές έλπίδες, έκτός άπ' τή γλώσσα, τουλάχιστο γιά όλα τ' άλλα.

Διαφέρει όμως τó γραικώσας, όταν μιλούμε γιά τούς Σλάβους τών καθ'αυτό έλληνικών χωρών, όπου έπαιξε άποφασιστικό ρόλο τó περίγυρο, και τó γεωγραφικό και τó πολιτιστικό.

Γιατί γιά νά γίνουν χριστιανοί οί Σλάβοι τής Έλλάδας, τούς πίεςε προπάντων ή ανάγκη. Μιά και ζούσαν μέσα στο Βυζάντιο σάν ύπηχοοί του, όσο κι άν ήταν άνυπόταχτοι, ήταν ύποχρεωμένοι νά ρυθμίζουν τίς λογής λογής σχέσεις τους μέ τó Κράτος στα Έλληνικά. Έπειτα έπρεπε νά πουλούν τά προϊόντα τους στους Γραικούς ή ν' αγοράζουν άλλα άπ' αυτούς, πού δέ μπορούσαν νά βγάξουν οί ίδιοι, όσο κι άν ζούσαν σέ μιá δική τους, κάπως αὐτάρκη κοινωνία. Έτσι ή ίδια ή ζωή τούς ανάγκαζε νά σχετιστούν μέ τούς Γραικούς, νά μάθουν τή γλώσσα τους και, θέλοντας και μή, νά τούς μιμηθούν στον τρόπο τής ζωής τους. Και ίσα ίσα πάνω σ' αυτό τó σημείο ήρθε νά προσθέσει και ή Έκκλησία τó δικό της ρόλο και οί Σλάβοι μέ τόν καιρό ν' άφομοιωθούν και νά γίνουν Γραικοί ¹¹.

Τή σημασία ώστόσο τού γραικώσας θά τή δώσει προπάντων ή ιστορική του τοποθέτηση : πότε παρουσιάζεται ή μετοχή; Τί ήθελε νά εκφράσει μ' αυτή ή συγγραφέας και τή μεταχειρίστηκε; Γιατί ή ιστορική της τοποθέτηση θά μās βοηθήσει νά βρούμε και τήν έρμηνεία της.

Ό εκχριστιανισμός τών Σλάβων

3. Είναι αλήθεια πώς γιά τή σημασία τού γραικώσας δέν έχουμε καμιάν άμεση μαρτυρία από τούς Βυζαντινούς συγγραφείς. Μπορούμε όμως νά τή βρούμε αὐτή έμμεσα, άν περάσουμε στην εποχή και στή δράση τού Βασιλείου τού Α', όπως τή δίνουν τά σύγχρονα κείμενα. Ίσως βέβαια ή άντικειμενικότητά τους συχνά νά μή μās ίκανοποιή¹² όμως, μιá και δέν έχουμε άλλες πηγές, είμαστε ύποχρεωμένοι νά τά προσέξουμε και νά έχουμε και τίς επιφυλάξεις μας.

11. Γιά τόν εκχριστιανισμό τών Σλάβων βλέπε Κυρίλλω και Μεθοδίω τόμος έόρτιος, Μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1966 και Μέρος Β', Θεσσαλονίκη 1968. Πρβλ. ακόμα Β. Κ. Στεφανίδου, Έκκλησιαστική Ίστορία, Αθήναι 1948, σ. 365-376, όπου και ή βασική βιβλιογραφία. Φ. Βαρεΐδου, Έκκλησιαστική Ίστορία, τ. 2, Κωνσταντινούπολις 1886, σ. 12-30 και ειδικότερα γιά τά χρόνια τού Βασιλείου τού Α' τή σ. 14, § 2. G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat Byzantin, γαλλική μετάφραση τού J. Guillard, Paris 1956, σ. 247, 257 και 263.

Σημειῶνω μονάχα ἐδῶ πῶς θὰ μεταχειριστῶ τὰ κείμενα ἀτόφια, ἀφοῦ αὐτὸ τὸ ἀπαιτοῦσε ἡ φύση τοῦ θέματος. Ἔτσι, ὁ Θεοφάνης γράφει:

«Ὡς οὖν ἐπὶ χρόνον οἱ ἐν Ῥαουσίῳ ἐταλαιπύρουν καὶ εἰς ἐσχάτας συνηλάυνοντο ἀπορίας, πέμπουσι πρέσβεις ὡς βασιλέα ὑπὸ τῆς ἀνάγκης στενοχωρούμενοι, καίτοι σχεδὸν οὐκ ἀγνοοῦντες ὡς εἰς ἄλλα μᾶλλον ὁ κρατῶν ἀπησχόληται, ἐλεῆσαι παρακαλοῦντες καὶ ἐπαμῦναι τοῖς ὅσον οὐπὼ κινδυνεύουσιν ὑποχειρίοις γενέσθαι τῶν ἀρνητῶν τοῦ Χριστοῦ. Οὐπὼ δὲ τῶν πρέσβειων καταλαβόντων τὴν βασιλεύουσαν, ἀλλ' ἔτι χρονοτριβούντων περὶ τὴν ἀνοδὸν, ἐξ ἀνθρώπων μὲν ὁ φαῦλος¹² γίνεται βασιλεύς, ἐπὶ δὲ τὸν ἐγγρηγορότα καὶ νήφοντα τῶν κοινῶν φροντιστὴν Βασίλειον τὰ τῆς αὐτοκράτορος ἐξουσίας περιστάται πράγματα· ὃς καὶ πρὸ τούτου λίαν περὶ τῶν τοιούτων δυσφορῶν καὶ διαπονόμενος, καὶ τότε δὲ τῶν πρέσβειων ἐπιμελῶς ἀκροασάμενος καὶ ὡς οἰκεῖα τραύματα τὰ τῶν ὁμοπίστων παθήματα ἡγησάμενος, περὶ τὴν παρασκευὴν ἐγένετο τῶν εἰς τὴν τῶν ἱκετευσάντων βοήθειαν μελλόντων ἐξαποστέλλεσθαι»¹³.

Τὸ κείμενο αὐτό, ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, βεβαιώνει πῶς ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων, καθὼς καὶ ὅλων τῶν ἄλλων «βαρβάρων», ἦταν μέσα στὰ βασικὰ καθήκοντα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Πάνω σ' αὐτὸ ἔχουμε μιὰ ξεκάθαρη μαρτυρία τοῦ Θεοφάνη γιὰ τὸ Βασίλειο τὸν Α': «... οὐδὲ περὶ τὸ ἀποστολικὸν τοῦτο ἔργον [δηλαδὴ τὸν ἐκχριστιανισμὸ] ἀμελῆς ἐφάνη καὶ ῥάθυμος...»¹⁴. Κι ἀληθινὰ γιὰ τὸ Βυζαντινὸ Μεσαίωνα ἰδανικὸ εἶναι ἡ Ὁρθοδοξία· αὐτὴ ἐνσαρκώνει τὸ πνεῦμα τοῦ καὶ τὸ ἐκφράζει σ' ὅλη του τὴν πληρότητα. Ἀλλὰ κι αὐτὴ εἶναι ὁ κρίκος ποὺ δένει ἀνάμεσά τους τὶς ἐθνότητες, ποὺ συνθέτουν τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ὅπως ἴσα ἴσα καὶ στὴ Δύση κυρίαρχο γνώρισμα γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν λαῶν τῆς εἶναι ὁ Χριστιανισμὸς. Ἄν ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ θεωροῦσε ἰδανικὸ του, πέρα βέβαια ἀπὸ τόσα ἄλλα ἐνδιαφέροντα, νὰ ἐκρωμαίση τοὺς Γαλάτες, οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες θεωροῦσαν ἰδανικὸ τοὺς νὰ ἐκχριστιανίσουν ὅλους τοὺς «βαρβάρους», ποὺ ἦταν γύρω ἀπ' τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ προπάντων τοὺς Σλάβους. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς ἦταν ἡ ἀνώτερη μορφή πολιτισμοῦ, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ προσφέρουν οἱ Βυζαντινοὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σὲ κάθε βάρβαρο λαό, ἀφοῦ μάλιστα παράλληλα μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ παραμέριζαν καὶ ἄμεσους κινδύνους τῆς Αὐτοκρατορίας.

Πῶς μπορούμε λοιπὸν νὰ μιλήσουμε γιὰ ἐξελληνισμὸ τῶν Σλάβων, ἀφοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ ἔννοια ἐξελληνισμὸς δὲν ὑπάρχει οὔτε σὰν πολιτικὴ οὔτε σὰν ἰδανικὸ; Γιαυτὸ καὶ δὲ μπορεῖ νὰ μπῇ τέτοιο πρόβλημα γιὰ συζήτηση· ἀκόμη

12. Ἡ παλιότερη ἱστοριογραφία εἶχε δώσει στὸ Μιχαὴλ τὸ Γ' τὸ παρανόμι Μέθυσος. Κάτω ἀπ' τὸ φῶς ὅμως τῆς σύγχρονης ἱστορικῆς ἔρευνας ἡ μορφή τοῦ Μιχαὴλ παίρνει τὴ σωστὴ τῆς θέση, ὅπως ἀπόδειξε ὁ Η. Grégoire. Βλ. *Ostrogorsky*, ὅπ., σ. 251, σημ. 2.

13. Θεοφάνης, ἐκδ. Βόννης, σ. 289₁₅ - 290₇.

14. Θεοφάνης, ἐκδ. Βόννης, σ. 341₁₀₋₁₁.

χειρότερο είναι να προσπαθούμε να το ιδούμε με σύγχρονες αντιλήψεις και φυσικά με σύγχρονη όρολογία.

Θ' αναφέρω κι ένα άλλο χωρίο του Θεοφάνη, πολύ σημαντικό κι αυτό για την περίπτωση μας: «... ως οίκεῖα τραύματα τὰ τῶν ὁμοπίστων (ὕπογραμμίζω ἐγὼ) παθήματα ἡγησάμενος...»¹⁵. Τὴν ιδέα τούτη, κι ἂν ἀκόμα θελήσουμε νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε γιὰ τὸ Βασίλειο τὸν Α', δὲ μπορούμε ὅμως νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες, ποὺ δὲ σκέφτηκαν ποτὲ νὰ κάμουν *Γραικοὺς* τοὺς Σλάβους, ἢ τ' ἄλλα «βάρβαροι», ἀλλόθρησκα ἔθνη, μὰ μονάχα χριστιανούς. Γιαυτὸ κι ὁ Βασίλειος ὁ Α', μόλις ἔμαθε τὰ παθήματα τῶν Σλάβων τῆς Δαλματίας — γιατί, ὅπως θὰ ιδούμε, πρόκειται γιὰ τοὺς Σλάβους αὐτοὺς —, δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ μάθῃ ἂν αὐτοί, ποὺ πάθαιναν αὐτά, ἦταν Σλάβοι ἢ *Γραικοί*; φτάνει πῶς ἦταν ὁμόπιστοι.

Ἀλλά, ἂν οἱ Σλάβοι ἀρنيοῦνται νὰ ἀναγνωρίσουν τὴ βυζαντινὴ ἐπικυριαρχία, ὅμως στὶς δύσκολες ὥρες τοὺς θυμοῦνται τὴ ρωμαϊκὴ προστασία καὶ τρέχουν ἀμέσως στὸ Βυζάντιο, γιὰ νὰ ζητήσουν βοήθεια σὰν ἄλλοι ἄσωτοι υἱοὶ — ὅπως ξέρουμε εἶχαν γίνει καὶ παλαιότερα χριστιανοί, κι ἀπαρνήθηκαν τὸ Χριστιανισμό¹⁶ —, ὅπως πολὺ πετυχημένα ἐκφράζεται ἐδῶ ὁ Θεοφάνης. Καὶ τὸ Βυζάντιο, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀπασχολημένο στ' ἀνατολικά του σύνορα μὲ τοὺς Ἄραβες καὶ τοὺς Πέρσες σ' ἓναν ἀγώνα γιὰ ζωὴ ἢ γιὰ θάνατο, δὲ διστάζει νὰ τοὺς παρασταθῇ.

Καλύτερα ὅμως νὰ μιλήσῃ ὁ Θεοφάνης :

«... ἔτι γε μὴν καὶ τῶν ἐν Παννονίᾳ καὶ Δαλματίᾳ καὶ τῶν ἐπέκεινα τούτων διακειμένων Σκυθῶν, Κρωβάτοι φημί καὶ Σέρβλοι καὶ Ζαχλουμοί, Τερβουνιώται τε καὶ Καναλίται καὶ Διοκλητιανοὶ καὶ Ῥεντανοί, τῆς ἀνέκαθεν τῶν Ῥωμαίων Ἐπικρατείας ἀφηνιάσαντες αὐτόνομοι τε καὶ αὐτοδέσποτοι καθεστήκεισαν, ὑπὸ ἰδίων ἀρχόντων μόνον ἀρχόμενοι. Οἱ πλεῖστοι δὲ τὴν ἐπὶ πλεόν ἀπόστασιν ἐνδεικνύμενοι καὶ τοῦ θεοῦ βαπτίσματος ἑαυτοὺς ἡλλοτρίωσαν, ὥς ἂν μὴδὲ ἐνέχυρον τῆς πρὸς Ῥωμαίους φιλίας καὶ δουλώσεως ἔχοιεν»¹⁷.

Καὶ ὁ Θεοφάνης συνεχίζει :

«Τὸ δὲ περὶ τοὺς ἐν Δαλματίᾳ παρὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐπικυρίας γεγονόνες καὶ τὰ προμνημονευθέντα γένῃ θεασάμενοι οἱ τε Κρωβάτοι καὶ Σέρβλοι καὶ οἱ λοιποί, καὶ τοῦ ἄρτι βασιλεύοντος Ῥωμαίων τὴν ἐπιείκειαν καὶ περὶ πάντα δικαιοσύνην καὶ ἀρετὴν πυνθανόμενοι, καὶ τὸ καλῶς ἄρχεσθαι τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς ἐκ θρασύτητος ἄρχειν προκρίναντες, σπουδῇ ποιοῦνται πάλιν εἰς τὴν προτέραν δεσποτείαν ἐπανελθεῖν καὶ πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν ἐπαναχθῆναι δούλωσιν.

15. Θεοφάνης, ἔκδ. Βόννης, σ. 290₆₋₈.

16. Θεοφάνης, ἔκδ. Βόννης, σ. 291₁₇₋₁₈.

17. Θεοφάνης, ἔκδ. Βόννης, σ. 288₁₇ - 289₂.

Καὶ δὴ πρὸς τοῦτο καὶ πρέσβεις καὶ αὐτοὶ πρὸς τὸν βασιλέα πέμπουσιν, οἱ τε μετὰ τῆς αὐτῆς θρησκείας ἀποστατήσαντες καὶ οἱ τέλειον τοῦ θεοῦ βαπτίσματος ἀπαυτομολήσαντες, τῆς τε ἐξ ἀρχῆς αὐτῶν δουλώσεως καὶ εἰς ὅσα Ῥωμαίοις γεγόνασί ποτε χρήσιμοι εὐκαίρως ὑπομιμνήσκοντες, καὶ ἀξιοῦντες τῇ φιλανθρώπῳ ζεύγλῃ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐξουσίας καὶ ὑπὸ τῷ ταύτης ἀγγελάρχῃ τάττεσθαι καὶ αὐτούς. Ὡν ὡς εὐλόγου δεήσεως, ἐπακούσας ὁ βασιλεὺς, ἐπεὶ καὶ πρὸ τούτου ἐδυσφόρει περὶ αὐτῶν καὶ ἥσχαλλεν ὡς οὐ μικρῷ μέρει περιεκοιμένης καὶ διηρπασμένης τῆς αὐτοῦ (γρ. αὐτοῦ) ἀρχῆς, εὐμενῶς, ὡς τὸν ἀφρόνως ἀφηνιάσαντα υἱόν, εἶτα μεταγνόντα καὶ ὑποστρέψαντα ὁ φιλόανθρωπος πατήρ, καὶ αὐτοὺς τούτους προσήκατο καὶ ἀνεδέξατο, καὶ ἱερεῖς εὐθέως μετὰ καὶ βασιλικῷ ἀνθρώπου σὺν αὐτοῖς ἐξαπέστειλεν, ὡς ἂν πρὸ τῶν ἄλλων τοῦ ψυχικοῦ τούτου κινδύνου ἐξέλῃται καὶ πρὸς τὴν προτέραν πίστιν ἐπανασώσῃται καὶ τῶν ἐξ ἀγνοίας ἢ ἀνοίας ἀπαλλάξῃ πλημμελημάτων αὐτούς. Ἀνυσθέντος δὲ τοῦ τοιούτου θεοφιλοῦς ἔργου καὶ πάντων τοῦ θεοῦ μετασχόντων βαπτίσματος καὶ εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν ἐπανελθόντων ὑπόπτωσιν, ἐδέξατο κατὰ τοῦτο τὸ μέρος τὴν ὀλοκληρίαν ἢ βασιλέως ἀρχή, πάντων φιλανθρώπῳ τοῦ κρατοῦντος προστάγματι ἐκ τῶν οἰκείων καὶ ὁμοφύλων δεξαμένων ἄρχοντας εἰς ἐπιστάσιαν αὐτῶν εἶχεν ἀρχάς, ἵν' ἐντεῦθεν τοὺς πλείον διδόντας καὶ καλαμωμένους αὐτοῦ τὸ ὑπήκοον εἰς τὸ τοῦτον κατεξουσιάζειν προβάλλῃται· καὶ διὰ τοῦτο τοὺς ὑπ' αὐτῶν ἐκείνων ἐκλεγομένους καὶ οἰονεὶ χειροτονουμένους, ὡς αἰρετικούς ἄρχοντας καὶ πατρικὴν πρὸς αὐτοὺς διασώζειν ὀφείλοντας εὖνοιαν, ἄρχειν αὐτῶν διωρίσατο»¹⁸.

Μ' ἀνάλογο τρόπο φέρεται ὁ Βασίλειος ὁ Α' καὶ ἀπέναντι στοὺς Βουλγάρους, πού, ὅπως φαίνεται, ἦταν ἔθνος ἀπείθαρχο καὶ δύσκολο. Καὶ πάλι δίνω τὸ λόγο στὸ Θεοφάνη :

«Ὡσαύτως δὲ καὶ περὶ τῶν Βουλγάρων γένος εὐρίσκεται διαγεγονώς. Τὸ γὰρ τοιοῦτον ἔθνος, εἰ καὶ πρὸ τούτου τὴν πρὸς εὐσέβειαν μεταβολὴν εἰσδέξασθαι ἔδοξε καὶ τὸ πρὸς τὸν χριστιανισμόν μετελθεῖν, ἀλλ' ὅμως ἀπαγῆς ἦν ἔτι πρὸς τὸ καλὸν καὶ ἀνίδρυτον, ὡς ὑπὸ ἀνέμου φύλλα ῥαδίως σαλευόμενον καὶ μετακινούμενον. Ἀλλὰ ταῖς τοῦ βασιλέως συχναῖς παραινέσεσι καὶ ταῖς λαμπραῖς δεξιώσεσιν, ἔτι δὲ καὶ ταῖς μεγαλοφύχοις φιλοτιμίαις τε καὶ δωρεαῖς, ἀρχιεπίσκοπόν τε πείθεσθαι καταδέξασθαι καὶ ἐπισκόποις καταπυκνωθῆναι τὴν χώραν ἀνέχεται· καὶ διὰ τε τούτων διὰ τε τῶν ἐξ ὁρέων τε καὶ τῶν σπηλαίων τῆς γῆς μετακληθέντων καὶ ἐκεῖσε παρὰ τοῦ βασιλέως ἀποσταλέντων, τῶν εὐσεβῶν μοναστῶν, τά τε πατρῷα ἤθη καταλιμπάνει καὶ ὀλόκληρον τῷ Χριστῷ σαγηνεύεται»¹⁹.

18. Θεοφάνης, ἔκδ. Βόννης, σ. 291₁ - 292₁₂.

19. Θεοφάνης, ἔκδ. Βόννης, σ. 342₇₋₁₀.

Δὲν πρόκειται ὁμῶς μονάχα γιὰ τοὺς Σλάβους τῆς Δαλματίας. Τὸ ἴδιο ἔχουμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τοὺς Ρώσους. Δίνω τὸ σχετικὸ χωρίο :

« Ἀλλὰ καὶ τὸ τῶν Ῥῶς ἔθνος δυσμαχώτατόν τε καὶ ἀθεώτατον ὃν χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου καὶ σιδηρῶν περιβλημάτων ἱκαναῖς ἐπιδόσσειν εἰς συμβάσεις ἐφελκυσάμενος καὶ σπονδὰς πρὸς αὐτοὺς σπεισάμενος εἰρηνικός, ἐν μετοχῇ γενέσθαι καὶ τοῦ σωτηριώδους βαπτίσματος ἐπεισε καὶ ἀρχιεπίσκοπον παρὰ τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου τὴν χειροτονίαν δεξάμενον δέξασθαι παρεσκεύασεν, ὃς κατὰ τὴν τοῦ εἰρημένου ἔθνους χώραν παραγεγονώς ἀπὸ τοιαύτης πράξεως εὐπαράδεκτος τῷ ἔθνει γεγένηται»²⁰.

Εἶδαμε λοιπὸν ἀπὸ τὰ παραπάνω κείμενα τίς προσπάθειες τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου τοῦ Α' νὰ ἐκχριστιανίσῃ τοὺς Σλάβους, προσπάθειες ποὺ ἔκαμαν κι ἄλλοι αὐτοκράτορες πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἢ ποὺ θὰ κάμουν ἀργότερα, ἄλλοι ὕστερ' ἀπ' αὐτόν. Ἀκόμα τὰ κείμενα αὐτὰ μᾶς ἔφεραν πολὺ κοντὰ στὸν τρόπο ποὺ μεταχειρίζονταν οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, γιὰ νὰ ἐκχριστιανίσουν γενικὰ τοὺς Σλάβους, καὶ φυσικὰ πολὺ κοντὰ στὴν ἔννοια τοῦ γραικώσας, ποὺ μεταχειρίστηκε σὲ μιὰν ἀνάλογη περίσταση ὁ συγγραφέας τοῦ σχετικοῦ χωρίου τῶν *Τακτικῶν*.

Ὅλα ὁμῶς αὐτὰ τὰ κείμενα βοηθοῦν νὰ μποῦμε βαθύτερα στὴν ἔννοια τοῦ ἐπεισε μεταστῆναι καὶ τοῦ γραικώσας. Γιὰ νὰ καταλάβουμε τώρα καλύτερα τὴν ἔννοια τῆς μεταβολῆς αὐτῆς, ποὺ κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τόσων εἰδικῶν, εἶναι ἀνάγκη νὰ ρίξουμε μιὰ ματιά στὴν Ἱστορία, γιὰ νὰ ἰδοῦμε ἀπὸ ποῦ ξεκινάει τὸ νόημά της.

Γραικός — Graecus

4. Ἀπ' τὴ στιγμή ποὺ οἱ Ἕλληνες τὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα μὲ τὸ λαϊκὸ καὶ πιὸ γνωστὸ τους ὄνομα *Γραικοί*, χτίζουν στὴ Μέση Ἱταλία τὴν Κύμη, τὴν πρώτη τους ἀποικία, θὰ χρειαστῇ πολὺ γρήγορα νὰ βρεθοῦν σ' ἐμπορικὸ ἀνταγωνισμό μὲ τοὺς Τυρρηνοὺς (Ἑτρούσκους), μιὰ γειτονικὴ τους καὶ ἀξιόλογη καὶ γνωστὴ μας ἰταλικὴ φυλὴ, καὶ σὲ λίγο σ' ἐμπόλεμη κατάστασι. Ἀπ' τὴ στιγμή αὕτῃ λοιπὸν οἱ Τυρρηνοὶ θ' ἀρχίσουν νὰ μισοῦν καὶ νὰ περιφρονοῦν τοὺς *Γραικοὺς*, ποὺ σὲ λίγο θὰ γεμίσουν μὲ ἀποικίες ὅλη τὴν Κάτω Ἱταλία. Τ' ὄνομα τῶν *Γραικῶν* τώρα κερδίζει καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ τὰ ψεγάδια, κι ἔτσι θὰ γνωρίσουν ὕστερα τὸ *Greco, Grec, Greek, Griechе* κτλ. οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοί.

Μὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα τ' ὄνομα *Γραικός*, σὰν ὄνομα λαϊκὸ, μ' ὅλη τὴ διάδοσή του καὶ μ' ὅλο ποὺ τοὺς *Γραικοὺς* τοὺς βρίσκουμε νὰ ζοῦν σὲ βασικὰ κέντρα

20. Θεοφάνης, ἔκδ. Βόννης, σ. 342₂₀ - 343₄.

της, ἔχει κάποια περιφρόνηση. Κι αὐτό, γιατί δὲν εἶχαν ἓναν ἀκουστό γενάρχη, ποὺ νὰ μαζευτοῦν γύρω του καὶ νὰ δημιουργήσουν παράδοση μὲ ἔργα ξεχωριστὰ καὶ μὲ πράξεις ἥρωικες καὶ νὰ ἔχουν ἔτσι ἓνα στέρεο φυλετικὸ δεσμό μετὰξὺ τους. Γιατὸ καὶ οἱ πῖο προοδευτικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀργότερα, ὅταν βρεθοῦν σ' ἓνα καινούργιο ἱστορικὸ ἐπίπεδο μὲ τὰ τραγούδια τοῦ Ὀμήρου καὶ τὰ μεγάλα τους πανηγύρια (Ὀλύμπια κτλ.) καὶ ἀρχίσουν νὰ ξεκαθαρίζουν καὶ νὰ μορφώνουν τὴ φυλετικὴ τους συνείδηση, θὰ προτιμήσουν τ' ὄνομα *Ἕλληνες*, ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν πατρίδα τοῦ μεγαλύτερου ἥρωα τοῦ τρωικοῦ πολέμου, τοῦ Ἀχιλλέα²¹.

Οἱ μεγάλοι τους συγγραφεῖς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ποὺ γράφουν τὴν ἱστορία καὶ δημιουργοῦν τὴ λογοτεχνία τῶν φυλῶν τους, καὶ προπάντων οἱ Ἀθηναῖοι, μὲ πατρίδα τὴν πρώτη πρώτη πολιτεία τῆς Ἑλλάδος, τὸ «Ἑλλάδος ἔρεισμα», τὸ «δαϊμόνιον πτολίεθρον», θὰ προτιμήσουν ἀντὶ τὸ *Γραικός* τ' ὄνομα *Ἕλλην* κι αὐτὸ θὰ στυλώσουν φωτεινὸ ὁρόσημο ἀγέραςτο.

Ὅμως καὶ κάτω ἀπ' τὸν ἴσκιο τοῦ ὀνόματος *Ἕλλην*, ἀκόμα καὶ στὴν πῖο δοξασμένη ἐποχὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, παράλληλα θὰ ὑπάρχει καὶ τὸ *Γραικός*, σὰν τὸ θεμελιακὸ ἀγκωνάρι, σ' ὅλη τὴν ἀπέραντη ἀπλωσιὰ τῶν λαϊκῶν στρωμάτων. Γιατὸ καὶ τ' ὄνομα *Γραικός* δὲ θὰ μπορέσει τίποτε νὰ τὸ σβήσει ἀπ' τὴ μνήμη τοῦ λαοῦ.

Πολὺ ἀργὰ στὴ Ρώμη ὁ Χριστιανισμὸς θὰ βρῇ χωρὶς ἄλλο τοὺς πρώτους ὁπαδοὺς του ἀνάμεσα καὶ στοὺς φτωχοὺς καὶ καταφρονεμένους *Γραικοὺς*, ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ. Ἔτσι οἱ *Γραικοί*, δίπλα στὴν παλιὰ καταφρόνια, ἀποχτοῦν τώρα καὶ τὸ μίσος τῶν *Ρωμαίων* εἰδωλοατρῶν.

Ὅταν μὲ τὸ γνωστὸ διάταγμα τοῦ Καρακάλα (212 μ.Χ.) οἱ *Ρωμαῖοι* ἔδωσαν τὸ δικαίωμα τοῦ *Ρωμαίου πολίτη* σ' ὅλους τοὺς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας τους, φαίνεται πὼς τ' ὄνομα *Γραικός* τὸ κράτησαν μονάχα γιὰ τοὺς *Γραικοὺς* κατοίκους τῆς Ρώμης ἢ καὶ τῆς Ἰταλίας, ἐνῶ ὅλους τοὺς ἄλλους ὑπηκόους τοὺς ἐπέμεναν νὰ τοὺς ξεχωρίζουν μὲ τὸ φυλετικὸ τους ὄνομα. Τὸ ἴδιο φυσικὰ ἔγινε καὶ μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδας, ποὺ τ' ὄνομά τους *Γραικοί* θὰ τοὺς βοηθοῦσε νὰ ρυθμίζουν κι ὅλες τὶς σχέσεις τους μὲ τὴ *Ρωμαϊκὴ Πολιτεία*.

Οἱ *Γραικοί* λοιπόν, ὅταν γίνονται Χριστιανοί, αὐτοὶ εἶναι ποὺ σηκώνουν κι ὅλο τὸ βάρος τῆς νέας θρησκείας, ὥστε τ' ὄνομά τους ἀπὸ ταπεινὸ καὶ καταφρονεμένο νὰ γίνῃ βασικὸς φορέας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ σύμβολο τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξιας, ὅπως ἔγινε τὸ *Ἕλλην* τῆς εἰδωλοατρίας στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς της. Ἀλλά, ὅπως τότε τὸ *Ἕλλην* παραμέρισε τὸ *Γραικός* καὶ τὸ

21. Σύμφωνα μὲ τὸν Ὀμηρὸ τὸ βασίλειο τοῦ Ἀχιλλέα στὴ Θεσσαλία ἀπλωνόταν ἀνάμεσα στοὺς κόλπους Πανασιτικὸ καὶ Μαλιακὸ (B 683, I 395· λ 496).

παραπέταξε στην αφάνεια, γιατί ήταν όνομα λαϊκό, έτσι και στα χρόνια του Χριστιανισμού και το Γραικός παραμέρισε το "Ελλην".

Η λαϊκότητα εξάλλου του όνόματος Γραικός το κάνει ένα με το Χριστιανισμό, γιατί κι αυτός είναι μια λαϊκή θρησκεία σ' όλα του τα φανερώματα. Έτσι το Γραικός, ριζιμίδι λιθάρι του Χριστιανισμού εδώ στην Ανατολή, με το διάταγμα του Μεδιολάνου (313 μ.Χ.) για την ανεξιθρησκία, προβάλλει επίσημα στο προσκήνιο της ιστορίας και μπαίνει στην όρολογία της Διοίκησης του Κράτους για τους Χριστιανούς της Ανατολής. Έπειδή δηλαδή φορεΐς του Χριστιανισμού εδώ στην Ανατολή είναι οι γνωστοί τους Γραικοί, οι ρωμαϊκές αρχές, όταν έχουν να κάνουν με την Ελλάδα (Graecia, Γραικία) και γενικότερα με την Ανατολή, μεταχειρίζονται τον όρο Γραικός για όλους τους Χριστιανούς της.

Έτσι τώρα τ' όνομα Γραικός έκτοπίζει από παντού κι όριστικά το "Ελλην", που έμεινε πιά σάν όρος για τους έθνικούς, τους ειδωλολάτρες, για να κυριαρχήσει αυτό στα χρόνια του Βυζαντίου.

Σχετικά μ' αυτό θα περιοριστώ σε μια κατηγορηματική πληροφορία (άρχες του 6ου μ.Χ. αιώνα), που δίνει ο Στέφ. Βυζάντιος. Γράφει λοιπόν ο Βυζάντιος: «Από Σηστού και έως Αβύδου και αυτής της Προποντίδος και μέχρι Κυζίκου και του ποταμού Γρανίκου πάντες Γραικοί (υπογραμμίζω εγώ) ονομάζονται και κοινή διαλέκτω χρώνται»²². Τη μαρτυρία αυτή του Βυζαντίου έρχονται να τη βεβαιώσουν και πολλά σύνθετα όνόματα της βυζαντινής εποχής με πρώτο ή δεύτερο συνθετικό το Γραικός. Σημειώνω εδώ τά: Γραικοβάρβαροι, Γραικοβυζαντινοί, Γραικογάλλοι, Γραικογερμανοί, Γραικολατίνοι, Γραικορωμαίοι, Γραικοκαθολικοί, Γραικοσαρμάται, Γαλλογραικία, Γαλλογραικοί, Γοτθογραικοί, Κοντογραικία κτλ.

Το Γραικός λοιπόν στα χρόνια του Βυζαντίου θα συμβολίζει τον πιστό του ολοκληρωμένου ορθόδοξου Χριστιανισμού, όπως τον έχουν διαμορφώσει όριστικά στα γενικά του πλαίσια με τους άγώνες τους ενάντια στις αιρέσεις οι Πατέρες της Έκκλησίας. Γιαυτό και μ' όλη την περιφρόνηση που θα δείξη απέναντί του το έπισημο Βυζάντιο — Παλάτι²³, Εύγενείς, Λόγιοι — σάν όρος θα φυλάξει

22. Το χωρίο το δανείζομαι από το «Θησαυρό» της Έλληνικής γλώσσας του Έρρίκου Στεφάνου, που κι αυτός πάλι το παίρνει απ' την έκδοση του Thomas de Pinedo. Αυτόουσιο το χωρίο το συναντούμε και στον Κ. Πορφυρογέννητο, De Thematibus, έκδοση Α. Pertusi, σ. 83¹⁹⁻²². Πβ. και σ. 69¹⁴⁻¹⁶.

23. Ιουστινιανού κώδ. (Codex Justinianus) 11. 10: «... έπειδή τινες εύρηνται εκ των άνοσίων και μυσσάρων Έλλήνων (υπογραμμίζω εγώ) κατεχόμενοι... Πάν δε μάθημα παρὰ των νοσοúντων την των Έλλήνων μανίαν διδάσκεισθαι κωλύομεν...». Ο Κ. Πορφυρογέννητος πάλι το 10ον αί. παραπονιέται όχι μονάχα που περιορίστηκαν τα σύνορα της Αυτοκρατορίας, μά και γιατί, αντί για τή μητρική τους γλώσσα, δηλαδή τὰ Λατινικά, μιλούσαν τὰ Έλληνικά. (Βλ. De Thematibus, έ.π., σ. 60²⁴⁻²⁸).

καὶ στὸ Βυζάντιο τὴ θέση του τὴν πρώτη, ποὺ τοῦ ἔδωσε ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία, γιὰ νὰ συμβολίζῃ τοὺς ῥῆλληνες χριστιανούς, ἐνῶ τὸ Ρωμῖδὸς θὰ ἐκφράζῃ πάντα τὴν πολιτικὴ ἰδιότῃτα τῶν ὑπῃκῶν του. Πάνω σ' αὐτὸ μάλιστῃ θὰ ἀναφέρω ἀκόμα δυὸ χωρία, ἓνα τοῦ 8ου καὶ ἓνα τοῦ 10ου αἰῶνα, ποὺ ὀρίζουν τὸ καθένα τους μὲ δικὸ του τρόπο τὴν ἔννοια τοῦ Γραικὸς καὶ φυσικὰ καὶ τοῦ γραικώσας.

«Τούτῳ τῷ ἔτει [δηλαδὴ τὸ 774] ἀπέστειλεν Εἰρήνην Κωνσταντῖνον σακελλάριον καὶ Μάμαλον πριμικήριον πρὸς Κάρουλον ῥῃγα τῶν Φράγκων, ὅπως τὴν αὐτοῦ (γρ. αὐτοῦ) θυγατέρα, Ἐρυθρῶ λεγομένην, νυμφεύσῃται τῷ βασιλεῖ Κωνσταντῖνῳ, τῷ υἱῷ αὐτῆς (γρ. αὐτῆς). Καὶ γενομένης συμφωνίας καὶ ὀρκων ἀναμεταξὺ ἀλλήλων, κατέλιπεν Ἐλισσαῖον τὸν εὐνοῦχον καὶ νοτάριον πρὸς τὸ διδάξαι αὐτὴν τὰ τε Γραικῶν γράμματα καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ παιδεῦσαι αὐτὴν τὰ ἥθη τῆς Ῥωμαίων βασιλείας»²⁴.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Θεοφάνης μιλώντας γιὰ θρησκεία καὶ γλῶσσα μεταχειρίζεται τὸ Γραικός, ἐνῶ γιὰ τὴν κρατικὴ ὀργάνωση καὶ τίς συνήθειες τῆς Αὐλῆς τὸ Ρωμαίων βασιλεία.

Στὰ 805-806 πάλι, ὅταν ἦταν αὐτοκράτορας ὁ Νικηφόρος ὁ Α' (802-811), οἱ Σλάβοι τοῦ θέματος τῆς Πελοποννήσου ξεσηκώθηκαν καὶ ἄρχισαν νὰ διαγουμερίζουν πρῶτα τὰ σπῆτια τῶν γειτόνων τους Γραικῶν καὶ ὕστερα νὰ πολιτοκοῦν τὴν Πάτρα. Ὁ αὐτοκράτορας Κ. Πορφυρογέννητος (913-959) ἔτσι ἀρχίζει νὰ διηγέται τὸ περιστατικὸ :

«Νικηφόρος τὰ τῶν Ρωμαίων σκῆπτρα ἐκράτει καὶ οὗτοι [δηλαδὴ οἱ Σλάβοι] ἐν τῷ θέματι ὄντες Πελοποννήσου, ἀπόστασιν ἐννοήσαντες πρῶτον μὲν τὰς τῶν γειτόνων οἰκίας Γραικῶν ἐξεπόρθουν καὶ εἰς ἀρπαγὴν ἐτίθεντο»²⁵.

Ὅπως βλέπει κανεὶς ὁμῶς ἐδῶ, ὁ Πορφυρογέννητος μεταχειρίζεται τὸ Γραικός γιὰ τοὺς ῥῆλληνες χριστιανούς, ἐνῶ, ὅσους δὲν εἶναι χριστιανοί, μὰ εἰδωλολάτρες, σὲ ἄλλη περίσταση θὰ τοὺς πῇ ῥῆλληνες :

«Ἰστέον, ὅτι οἱ τοῦ Κάστρου τῆς Ματῆνης [Μάνης] οἰκῆτορες οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιότερων Ρωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων ῥῆλληνες προσαγορεύονται διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαιοῖς χρόνοις εἰδωλολάτρας εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιούς ῥῆλληνας, ὅτινες ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐοιδίμου Βασιλείου βαπτισθέντες χριστιανοὶ γεγόνασιν»²⁶.

Ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ χωρία κάνουμε μιὰ βασικὴ διαπίστωση: τὸ Παλάτι, ἐνῶ στὴν ἐπίσημη ἀλληλογραφία του γιὰ τοὺς ῥῆλληνες μεταχειρίζεται τ' ὄνομα Ρω-

24. Θεοφάνης, ἔκδ. Βόννης, σ. 705₁₋₈.

25. Κ. Πορφυρογέννητου, De Administrando Imperio, ἔκδ. Gy Moravcsik, Budapest 1949, σ. 228₄₋₈.

26. Κ. Πορφυρογέννητου, ὁ.π., σ. 236₇₁₋₇₈.

μαίος, στην ιδιωτική του μεταχειρίζεται τὸ Γραικός, ὅσο κι ἂν περιφρονῇ καὶ σιχαίνεται τοὺς ἀληθινούς φορεῖς τῆς θρησκείας, ποὺ στὴν περίστασή μας εἶναι οἱ Γραικοί. Γιαυτὸ καὶ οἱ συγγραφεῖς τοὺς μόλις θέλησαν νὰ ξεφύγουν λιγάκι ἀπ' τὸν τύπο, βρέθηκαν ἀμέσως στὸ πραγματικό τοὺς κλίμα καὶ μίλησαν τῇ γλώσσᾳ τῆς καρδιάς τους, χωρὶς τίποτε νὰ τοὺς ἐμποδίζῃ, ἀκόμα καὶ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα Πορφυρογέννητο. Κι ὁμῶς τὸ Παλάτι μὲ τ' ὄνομα Ρωμαιοὺς θέλει νὰ δείχνῃ τὴ ρωμαϊκὴ συνέχεια τῆς Αὐτοκρατορίας.

Τὸ Γραικός λοιπὸν μὲ μιὰ τέτοια ἱστορία καὶ μὲ τέτοιες περγαμινές ἦταν φυσικὸ νὰ βοηθήσῃ τὸ Λέοντα Στ' τὸ Σοφὸ νὰ πλάσῃ τὴ μετοχὴ γραικώσας, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ κάτι, ποὺ τίποτ' ἄλλο δὲ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τόσο παραστατικὸ γιὰ τὸ σκοπὸ του : οὔτε τὸ κατηχῆσας οὔτε τὸ ἐξελληνίσας, εἴτε πάρουμε τὸ καθένα τους ξεχωριστά, εἴτε καὶ τὰ δυὸ μαζί, σὲ μιὰν ἐνότητα. Κι ἀκόμα πιὸ πέρα : τὸ γραικώσας συμπυκνώνει καὶ τὰ δυὸ αὐτά, μὰ κι ὅ,τι ἄλλο μπορεῖ νὰ συμβολίζῃ τὸ Γραικός σὲ ἱστορικὴ καὶ πολιτιστικὴ παράδοση εἰδωλολατρικὴ, καὶ τώρα σὰν ἐκφραστὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ.

5. Ὑστερ' ἀπ' τὴν ἀναδρομὴ αὐτὴ νομίζω πὼς μπορούμε νὰ ξαναἰδοῦμε τὸ χωρίο, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ : Ὁ Βασίλειος ὁ Α' προσπάθησε νὰ μεταπείσῃ τοὺς Σλάβους νὰ παρατήσουν τὸν παλιὸ τρόπο ποὺ ζοῦσαν, ν' ἀλλάξουν δηλαδὴ τὴν παλιὰ κοινωνικοοικονομικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς ζάντρουγκας μὲ τὴν καθυστερημένη τῆς νοτοτροπία καὶ νὰ προσαρμοστοῦν στὸ καθεστῶς τῶν Γραικῶν²⁷ καὶ παράλληλα μὲ τὴν κατ'ἐχρησιν νὰ τοὺς μεταπείσῃ ν' ἀφήσουν καὶ τὴν παλιὰ τους θρησκεία καὶ νὰ γίνουν χριστιανοί²⁸. Αὐτὲς εἶναι οἱ δυὸ πρῶτες ἐνέργειες ποὺ θεμελιώνουν τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Σλάβων, καὶ ἡ σύνθεσις αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη σημασία τοῦ γραικώσας, ποὺ δὲν ἔχει καμιά σχέση οὔτε μὲ τὴ γραικικὴ γλώσσα οὔτε μὲ τὸ ἐξελληνίζω γενικότερα. Γιατί, ἂν οἱ Βυζαντινοὶ μπορούσαν νὰ ἐξελληνίσουν τοὺς Σλάβους, δὲ θὰ χρειαζόταν νὰ πᾶν στὶς χώρες τους οἱ ἱεραπόστολοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος²⁹, καὶ σήμερα τουλάχιστο κάτω ἀπ' τὸ Δούναβη δὲ θὰ ὑπῆρχε οὔτε ἓνας Σλάβος.

27. Αὐτὸ βρίσκεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ποὺ κατάργησε ὅλη τὴ μεταρρυθμιστικὴ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων μὲ τὸ Γεωργικὸ Νόμο. Γιαυτὸ καὶ τὸ κοινωνικο-οικονομικὸ καθεστῶς τῆς ζάντρουγκας μὲ τίς πατριαρχικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὴν αὐτάρκη οἰκονομία τῶν Σλάβων δὲν ἄρεζε στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ γιὰ ἄλλους λόγους, μὰ καὶ γιὰ τὴ φοβὸνταν ἀνάλογη ἐπίδραση καὶ στὸ Βυζάντιο.

28. Γιὰ τὴν πολυθεϊστικὴ θρησκεία τῶν Σέρβων βλ. πρόχειρα Ἀθ. Ἀν. Ἀγγελόπουλου, Σύντομος Ἱστορία τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας (ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ὁρησκευτικῆς καὶ Ἡθικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, τ. ΙΑ', Ἀθῆναι 1967, σ. 9 - 11), ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

29. Γιὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου στὶς σλάβικες χώρες βλ. τὴ μελέτη τοῦ Παν. Χρήστου, Ἐπιδιώξεις τῆς ἀποστολῆς Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην, Κυρίλλω καὶ Μεθώδιω τόμος ἐόρτιος, Μέρος Α', σ. 1-28.

Τὸν ἐκχριστιανισμό τοὺς ὥστος οἱ Βυζαντινοὶ τὸν πέτυχαν πρῶτα μὲ τὰ πλούσια δῶρα, ποὺ ἔδωσαν στοὺς ἀρχηγούς τοὺς καὶ στοὺς εὐγενεῖς. Κι ἀφοῦ ἔγιναν αὐτοὶ χριστιανοί, ἔπεισαν ὕστερα οἱ ἴδιοι καὶ τὸ λαό τοὺς νὰ βαπτιστοῦν. Γιαυτὸ καὶ τὸ ἔπεισε μεταστῆναι ἦταν μιὰ βασικὴ προετοιμασία γιὰ τὸ γραικώσας, ὥσπου νὰ τοὺς φέρη, ὅσο γινόταν, πὺδ κοντὰ στοὺς Γραικοὺς. Ὁμως αὐτό, ὅσο κι ἂν φαίνόταν, δὲν ἦταν καὶ τόσο εὐκολο.

Ἐπειτα ἔπρεπε νὰ τοὺς βάλουν ἐπικεφαλῆς τοὺς διοικητὲς σύμφωνα μὲ τὸ ρωμαϊκο σύστημα, ποὺ νὰ τοὺς διοικοῦν ἀνάλογα μ' αὐτό. Ἀλλὰ γιὰ μιὰ τέτοια ὑποταγὴ φαίνεται πῶς οἱ Σλάβοι ἀντιδροῦσαν ἐπίμονα, ἂν θυμηθοῦμε πῶς ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς Δαλματίας, ποὺ ὄριζαν οἱ Βυζαντινοί, δὲν ἔκανε τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ ἐπικυρώνη τοὺς διορισμοὺς τῶν ἀρχόντων τοὺς, ποὺ ψήφιζαν οἱ ἴδιοι ἢ ποὺ εἶχαν κληρονομήσει. Ὅπως βλέπει κανεὶς, ὁ βυζαντινὸς τρόπος τῆς διοίκησης ποὺ ἤθελαν νὰ ἔχουν οἱ Σλάβοι κατάντησε τυπικὸς. Ἀπὸδειξε ὥστόσο τῆς ὑποταγῆς τοὺς ἦταν νὰ πληρώνουν οἱ Σλάβοι φόρο στοὺς Βυζαντινοὺς. Ἀλλὰ κι αὐτὸν ποτὲ σχεδὸν δὲν τὸν πλήρωναν, γιὰτὶ στὴ δική τοὺς κοινωνικὴ ὀργάνωση ἡ ἔννοια τοῦ φόρου ἦταν ἄγνωστη.

Γιαυτὸ καὶ ὁ φόρος αὐτὸς ἔφερνε συχνὰ σὲ σύγκρουση τοὺς Σλάβους τῶν βυζαντινῶν χωρῶν μὲ τὸ Κράτος. Μονάχα τὴν ὑποχρέωσή τοὺς νὰ βοηθοῦν τοὺς Βυζαντινοὺς μὲ στρατό, ὅσες φορὲς τοὺς εἶχαν ἀνάγκη, φύλαξαν οἱ Σλάβοι, γιὰτὶ ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ εἶχε σχέση καὶ μὲ ζητήματα οἰκονομικά.

Οἱ Σλάβοι λοιπὸν ἔγιναν Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι κι ἀναγνώριζαν μιὰ πολὺ χαλαρὴ βυζαντινὴ ἐπικυριαρχία, κράτησαν ὅμως ὀριστικὰ τὴ Δαλματία, μ' ὅλους τοὺς Ἕλληνας πολίτες της. Μὰ κι ἔτσι τὸ Βυζάντιο πάλι δὲ ζημίωσε οἰκονομικά. Γιατὶ ὄχι μόνον δὲν ἔπαψε ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία τῶν δύο μερῶν, παρὰ ἀκόμα χρειάστηκε οἱ Σλάβοι νὰ παίρνουν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ σκεύη καὶ ὑφάσματα, ἀλλὰ καὶ κάθε εἶδος ὑφάσματα, καθὼς καὶ χρυσαφικά καὶ ἀσημικά, ποὺ μεταχειρίζονταν οἱ ζουπάνοι, οἱ εὐγενεῖς καὶ γενοκότερα οἱ κληρικοὶ τῶν ἐκχριστιανισμένων μερῶν³⁰. Τὸ βυζαντινὸ πάλι ἐμ-

30. «Τὰ πολύτιμα κοσμήματα καὶ ὑφάσματα ἀπετέλουν σπουδαιότατα εἶδη τῆς ἐμπορίας καὶ τῆς βιομηχανίας, ἔνεκα τῶν ἀναγκῶν τῆς λατρείας, ἐπὶ μακροὺς δὲ αἰῶνας τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε τὸ κέντρον τοῦ ἐμπορίου τῶν ἐκκλησιαστικῶν τεχνουργημάτων, διότι μὲ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἠρξανε καὶ ἡ ζήτησις πολυτίμων ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀμφίων. Γινώσκουμεν συνήθως τὰς πολιτικὰς μᾶλλον αἰτίας τῶν πολέμων ἢ τὰς οἰκονομικάς, ἀλλ' ἐξ ἀναλογίας πρὸς ὅ,τι βλέπομεν συμβαίνειν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, δυνάμεθα νὰ εἰμεθα βέβαιοι ὅτι καὶ τότε πολλὰ ἐκστρατεῖται πρὸς ἐκχριστιανισμόν τῶν ἀπίστων θὰ ὀργανώθησαν καὶ θὰ ὑπεστηρίχθησαν ὑπὸ τῶν πλουσίων ἐμπόρων καὶ βιομηχάνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιζητούντων διεξόδους πρὸς πώλησιν τῶν ἱερῶν ἀμφίων, τῶν σταυρῶν καὶ τῶν λειψανοθηκῶν τῶν ἀφθόνως κατασκευαζομένων ἐν τῇ πρωτεύουσῃ» εἶναι δὲ βέβαιοι ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανῷ ἡ χρυσοχοικὴ ἀπέτέλεσε τὸν κυριώτερον κλάδον τῆς βιομηχανίας τῆς Κων/πόλεως.

Ἄνευ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ ἐμπνεομένου ὑπὸ τῆς πίστεως τὰ ἱερὰ ἐκεῖνα σκεύη δὲν

πόριο προμηθευόταν απ' τούς Σλάβους ζῶα, δέρματα κι άλλα κτηνοτροφικά προϊόντα, καθώς και δούλους.

Τὸ Βυζάντιο ὥστόσο εἶχε καὶ τὸ ἡθικὸ κέρδος πὼς ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα του διαδόθηκε καὶ στὶς ἄλλες σλάβικες χώρες καὶ μὲ τὴ διάδοσή του ἀκολουθήσαν ὕστερα καὶ πολλὲς ἄλλες πολιτιστικὲς σχέσεις, πού θεμελίωσαν πάλι μιὰν ἄλλη, πνευματικὴ τώρα, ἐπικυριαρχία του στοὺς Σλάβους. "Ὅλ' αὐτὰ συμπυκνωμένα καὶ χωνεμένα μέσα σὲ μιὰν ἐνότητα τὰ ἐκφράζει τὸ γραιοῦσας, πού γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲ μπορούμε νὰ τὸ μεταφράσουμε, μὰ μονάχα νὰ τὸ ἀναλύσουμε σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐνέργειες, πού εἶδαμε παραπάνω, καὶ νὰ τὶς ἐρμηνεύουμε. Τὸ γραιοῦσας λοιπόν, πού μεταχειρίστηκε ὁ Λέων Στ' ὁ Σοφός, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν πολιτικὴ τοῦ πατέρα του αὐτοκράτορα Βασιλείου τοῦ Α', εἶναι ἡ πιὸ πετυχημένη λέξη, πού μπορούσε νὰ πλάσῃ καὶ νὰ μεταχειριστῇ στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ περίπτωση.

"Ἔτσι βλέπουμε τώρα πὼς τὸ ἔπεισε μεταστῆναι μαζὶ μὲ τὸ γραιοῦσας εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα πού κάνει ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος ὁ Α', γιὰ νὰ ἐκχριστιανίσῃ τούς Σλάβους. "Ὅλοι οἱ ἄλλοι ρηματικοὶ τύποι τοῦ χωρίου αὐτοῦ, πού ἀκολουθοῦν παρακάτω, ὑποτάξας, τιμήσας τῷ βαπτίσματι, ἡλευθέρωσε, ἐπαίδευσε, θέλουν νὰ ἐπεξηγήσουν, ἀλλὰ ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του, τὴ φράση: «... τῶν ἀρχαίων ἐθῶν ἔπεισε μεταστῆναι καὶ γραιοῦσας» καὶ δείχνουν μιὰ δεύτερη σειρὰ ἀπὸ ἐνέργειες πού ἔκαμε ὁ Βασίλειος : τούς γλιτώνει ἀπ' τὴν αὐθαιρεσίᾳ τῶν δικῶν τους ἀφεντάδων, τούς κάνει συμμάχους τῶν Βυζαντινῶν καὶ τούς βάζει νὰ πολεμοῦν τούς ἐχθροὺς των κάθε φορὰ πού τούς παρουσιαζόταν μιὰ τέτοια ἀνάγκη³¹. "Ἔτσι τὸ γραιοῦσας ὀλοκληρώνει τὸ ἱστορικὸ καὶ ἐτυμολογικὸ του νόημα καὶ σφιχτοδένεται ἀκόμα περισσότερο μὲ τὸ Γραιοῦσας.

Ὡστόσο, ἐμεῖς δὲ μπορούμε νὰ παραλλάξουμε μὲ κανέναν τρόπο τὴ σειρὰ αὐτῶν τῶν ρηματικῶν τύπων. Τὴν παραλλάζει ὁμοίως ὁ Κυριακίδης, γιατί νόμιζε πὼς ὁ συγγραφέας τῶν *Τακτικῶν* θέλησε νὰ τονίσῃ τὸ νόημα τοῦ γραιοῦσας· γι'αὐτὸ καὶ τὴ μετακίνησε καὶ τὴν ἔφερε στὸ τέλος τῆς συνταχτικῆς περιόδου.

ἤθελον βεβαίως λάβει τὸν χαρακτῆρα τὸν ὁποῖον ἔλαβον οὐδὲ θὰ ἐπέβαλλον αὐτὰ οἱ ἱεραπόστολοι εἰς τοὺς ἄλλοθρήσκους μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς των· ἀλλ' εἶναι ἐπίσης βέβαιον ὅτι οἱ ἐπιζητοῦντες ὀλικὰς ὠφελείας ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐμπορίου θὰ ἐξεμεταλλεύοντο τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν ἱεραποστόλων, οὕτω δὲ τὸ αἶμα τῶν μαρτύρων ἐχρησίμεισε καὶ εἰς τὴν διάνοιξιν νέων ἀγορῶν. "Ἡ ἀπατηλὴ θεωρία τὴν ὁποίαν ἐπενόησαν οἱ ἐμποροὶ, ὅτι τὸ ἐμπόριον ἀκολουθεῖ τὴν σημαίαν κατέστη διὰ μὲν τὸν ὄχλον ἀξίωμα φιλοπατρίας, διὰ δὲ τὴν ἐκκλησίαν σύνθημα πρὸς διάδοσιν τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. "Ἡ θεωρία αὕτη θὰ ἴσχυε βεβαίως πολὺ καὶ ἐν Βυζαντίῳ, ὠρισμένως δὲ θὰ ὑπεροβήθησε τὴν ἀπολυταρχίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ θὰ ὑπῆρξε στήριγμα τῆς πολιτικῆς του». (Δ. Κ. *Ἐσσελικ*, Βυζαντινὸν καὶ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς, μετ. Σ. Κ. Σακελλαροπούλου, Ἀθῆναι 1914, σελ. 59-60).

31. *Migne*, P.G., 107, 969 A. Πβ. καὶ Θεοφάνη, ἐκδ. Βόννης, σ. 291_g-ε.

Ἔτσι, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ, τῆς δίνει ἄλλο νόημα καὶ τὴ βάζει στὸ κέντρο τοῦ περικομένου τοῦ χωρίου, ἐνῶ παράλληλα καὶ τὸ νόημα τοῦ χωρίου καταστρέφει καὶ τὸν ἀναγνώστη του δὲ φωτίζει, μ' ὅλη τὴ γνωστὴ σαφήνεια ποὺ ἔχει τὸ γράψιμό του. Καὶ τὸ πιὸ χειρότερο εἶναι πῶς, στὴν παρανόηση αὐτῇ, παράσυρε κι ὅλους τοὺς ἄλλους, ποὺ τὸν ἀκολούθησαν. Ὅμως, ἂν σκοποῦς τοῦ βυζαντινοῦ συγγραφέα ἦταν νὰ τονίσῃ τὸ γραικώσας, δὲ θὰ τὸ μεταχειρίζοταν στὴ μετοχή, μὰ σὲ μιὰν ἄλλη ἔγκλιση, γιὰ νὰ χρωματίσῃ ἀκόμα ζωηρότερα καὶ νὰ προβάλῃ πιὸ χτυπητῇ αὐτὴ τὴν ἐνέργεια τοῦ Βασιλείου τοῦ Α'.

Ἐξάλλου μέσα σ' αὐτὴ τὴ σειρά τῶν νοημάτων τοῦ κειμένου, ποὺ εἶδαμε, ποιά θέση μπορεῖ νὰ ἔχῃ τὸ νόημα τοῦ ἐξελληνίζω; Σὲ ποιὸν συγγραφέα τῆς πρώτης (324 - 565) ἢ τῆς μέσης (565 - 1204) βυζαντινῆς ἐποχῆς συναντοῦμε αὐτὸ τὸ νόημα, ἂν ἀληθινὰ εἶχε ἓνα τέτοιο αἶτημα ἢ ἐποχὴ αὐτῇ; Ἡ ποιοὶ παράδειγμα προσωπικὸ τοῦ ἢ παλιότερο εἶχε ὁ Βασίλειος πῶς μπορούσε νὰ ἐξελληνίσῃ τοὺς Σλάβους, γιὰ νὰ μεταχειριστῇ ὁ Λέων τὸν ὄρο γραικώσας μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια; Βέβαια ὅταν γράφουν τὰ Τακτικά, ὁ ὄρος ἐξελληνίζω ὑπάρχει, μὰ δὲν ἐκφράζει αὐτὸ ποὺ προσπαθοῦν νὰ κάμουν οἱ Βυζαντινοί, γιὰ νὰ ἐκχριστιανίσουν τοὺς Σλάβους ἢ ἄλλους «βαρβάρους». Γιατὶ ὁ Χριστιανισμός, ὅπως διδάσκει ἡ ἱστορία του, δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τίς φυλετικὲς διακρίσεις καὶ τὴν ἐθνικότητα τῶν πιστῶν του, κι αὐτὸ τὸ τονίζει ἰδιαίτερα καὶ ζωηρά³². ἀντίθετα μάλιστα ὅλα αὐτὰ τὰ καταργεῖ, ἐνώνει τοὺς λαοὺς καὶ τοὺς φέρνει τὸν ἓνα δίπλα στὸν ἄλλο σὲ μιὰ πλατιά ἐπικοινωνία καὶ ἐπιμεξία. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα στὴν περίπτωσή μας εἶναι τὸ ἴδιο τὸ Βυζάντιο, ποὺ, ἐνῶ κορμὸς του εἶναι οἱ χῶρες οἱ ἑλληνικὲς καὶ καρδιά του ὁ ἑλληνισμός, ζῇ σ' αὐτὸ μιὰ πανσπερμία λαῶν. Φτάνει πῶς ὅλοι τοὺς αὐτοὶ εἶναι χριστιανοί. Θέλοντας λοιπὸν ὁ συγγραφέας μας νὰ δεῖξῃ τὸν τρόπο ποὺ μεταχειρίστηκε ὁ Βασίλειος ὁ Α' στὰ κρίσιμα ἐκεῖνα χρόνια, γιὰ νὰ ἐκχριστιανίσῃ τοὺς Σλάβους, ἀναγκάστηκε νὰ πλάσῃ τὸν εἰδικὸ ὄρο γραικώσας, ποὺ δὲν τὸν μεταχειρίστηκε κανένας ἄλλος ὡς τότε, μὰ οὔτε κι ἄργότερα καὶ οὔτε τὸν ἴδιο οὔτε καὶ τὰ παράγωγά του, μὰ καὶ ποὺ ἐκφράζει κάτι ἀδευτέρωτο. Κι ὅμως ὁ Λέων ἤξερε καὶ τὸ ἐξελληνίζω ἀπ' τὴν παλιότερη γραμματεία καὶ τὸ κατηχῶ ἀπ' τὴ γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀλλὰ ὁ Λέων ἤξερε ἀκόμα πῶς ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν Σλάβων δὲν ἦταν ὑπόθεση ἀπλή. Χρειαζόταν προσπάθεια, καὶ πολύχρονη καὶ ὁμαδική. Γιαυτὸ καὶ μεταχειρίστηκε τὸ γραικώσας, ποὺ εἶναι κι ἀλλιῶς ἐκφραστικὸ καὶ ἐπειδὴ ὁ Χριστιανισμός εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα θρησκεία λαϊκὴ καὶ οἱ Γραικοὶ ἀκόμα καὶ ὅταν πέρασαν ἀπ' τὴν εἰδωλολατρία στὸ Χριστιανισμὸ συνέχιζαν κατὰ τὰ ἄλλα τὴ ζωὴ τους πάλι μὲ τὸν τρόπο τὸ δικό τους, κατὰ τρόπο δηλαδὴ γραικικο, ὁ

32. Πβ. «Οὐκ ἐν Ἰουδαίῳ οὐδὲ Ἑλλήνι, οὐκ ἐν δοῦλῳ, οὐδὲ ἐλεύθερῳ, οὐκ ἐν ἄρσεν καὶ θῆλῳ» πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Πρὸς Γαλάτας, 3, 28).

Λέων θέλησε νὰ δείξῃ πῶς, γιὰ νὰ ριζοβολήσῃ ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ στοὺς Σλάβους, ἔπρεπε νὰ περάσουν αὐτοὶ στὴν κοινωνικοοικονομικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωσι τῶν *Γραικῶν*, γιὰ νὰ μπορέσουν ἔτσι νὰ πλησιάσουν καὶ τὸ πολιτιστικὸ τοὺς ἐπίπεδο. Ὅχι βέβαια νὰ γίνουν *Γραικοί*, ἀλλὰ τουλάχιστο νὰ γίνουν ὑπάκουοι καὶ πειθαρχικοὶ σὰν τοὺς *Γραικούς*, ὥστε νὰ προσέξουν καὶ τὸ νόημα τῆς νέας θρησκείας καὶ νὰ γίνουν Χριστιανοὶ σὰν κι αὐτούς. Ὑστερα φυσικὰ τὸ Κράτος θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς μεταχειριστῇ σὰν ὄλους τοὺς ὑπηκόους του.

Γιὰ ποιоὺς Σλάβους μιλάει τὸ *γραικώσας*;

6. Μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀνασκευάσουμε καὶ μιὰν ἄλλη ἀνακρίβεια, ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ χωρίο αὐτό. Ὁ Κυριακίδης γράφει: «Ἐξ ὧν ὅμως προηγουμένως λέγει ὁ Λέων προκύπτει σαφῶς καὶ ἀναντιρρήτως ὅτι οὗτος εἶχεν ὑπ' ὄψιν οὐχὶ τοὺς πέραν τοῦ Δουνάβεως, ἀλλὰ τοὺς ἐντεῦθεν αὐτοῦ περαιωθέντας Σλάβους, οἵτινες οὐχὶ ἀπαξ παρέσχον πράγματα εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, ἦτοι τὰ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ περὶ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὸν Στρυμόνα ἐγκατασταθέντα φύλα, τὰ ὁποῖα καὶ πράγματι *ἐγραικώθησαν*»³³. Ἀν ὥστόσο μελετήσουμε ὅσα «προηγουμένως λέγει ὁ Λέων», δὲ βλέπουμε τίποτε, ποὺ νὰ δικαιολογῇ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Ἀντίθετα μάλιστα ὁ συγγραφέας τῶν *Τακτικῶν* μιλάει ἐκεῖ γενικὰ γιὰ τοὺς Σλάβους, εἴτε ὅταν βρίσκονταν πάνω ἀπ' τὸ Δούναβη, εἴτε ὅταν πέρασαν κάτω ἀπ' αὐτόν³⁴, γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἀδριατικὴ θάλασσα³⁵· βεβαιώνει ἀκόμα πῶς αὐτοὶ φύλαγαν τὶς παλιές τοὺς συνήθειες σ' ὅλα τὰ φανερῶματα τῆς ζωῆς τοὺς. Τὶς πληροφορίες τοῦ μάλιστα γιὰ τοὺς Σλάβους ὁ συγγραφέας τὶς συνεχίζει καὶ παρακάτω³⁶. Ἐτσι λόγου χάριν ἀνάμεσα στ' ἄλλα λέγει πῶς οἱ Σλάβοι ἦταν παραπολὺ φιλόξενοι³⁷ καὶ ὀλοπρόθυμοι νὰ καλοκοιτάξουν τοὺς ξένους, ποὺ περνοῦσαν ἀπ' τὸν τόπο τοὺς, καὶ πῶς τοὺς προστάτευαν μὲ κάθε θυσία, ὅσο νὰ φτάσουν στὸν προορισμὸ

33. Στ. Κυριακίδου, Θεσσαλονίκια Μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 15.

34. «Καὶ γὰρ καὶ Σκλάβοι ἦν ποτε, ὅτε πέραν κατῴκουν τοῦ Ἰστρου, ὃν καὶ Δανούβιον καλοῦμεν. Οἱς καὶ προσεπολέμουν Ρωμαῖοι ἐπιτιθέμενοι, νομαδικῶς καὶ αὐτῶν τότε διαζώντων, πρὶν ἢ περαιωθῆναι τὸν Ἰστρον καὶ ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῆς Ῥωματικῆς ἐξουσίας τὸν αὐτῶν (γρ. αὐτῶν) ἀγένηα ὑποκλίναι». *Migne*, P.G., 107, 964 D - 965 A Πβ. ἀκόμα : «Καὶ τὰ Σιλαβικά δὲ ἔθνη ὁμοδιαιτὰ τε ἦσαν καὶ ὁμότροπα ἀλλήλοις (γρ. Γάλλοις) καὶ ἐλεύθερα, μηδαμῶς δουλοῦσθαι ἢ ἄρχεσθαι πειθόμενα, καὶ μάλιστα, ὅτε πέραν τοῦ Δανουβίου κατῴκουν ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ. Ὅθεν καὶ ἐνταῦθα περαιωθέντα...» (ὑπογραμμίζω παντοῦ ἐγώ). (*Migne*, P.G., 107, 968 D).

35. *Migne*, P.G., 107, 964 D - 965 A καὶ 968 D - 969 A.

36. *Migne*, P.G., 107, 969 A - 972 B.

37. *Migne*, P.G., 107, 969 B.

τους³⁸. καὶ τέλος γιὰ τὴ βαθύτατη ἀνθρωπιά τους ἀπέναντι στοὺς αἰχμαλώτους³⁹. Λέγει ἀκόμα πὼς ἦταν λαὸς πολὺ φιλελεύθερος, πὺ προτιμοῦσε νὰ τὸν βασανίζουν δικοὶ τοῦ ἀφεντάδες παρά νὰ 'ναι δοῦλοι καὶ νὰ σκύβουν τὸ κεφάλι τοὺς στοὺς νόμους τῶν Ρωμαίων⁴⁰.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ μετοχὴ γραικώσας, ὅπως εἶναι χωμένη μέσα στὸ κείμενο τῶν *Τακτικῶν*, δὲν ἀφήνει καμιὰν ἀμφιβολία πὼς μιλάει γιὰ τοὺς Σλάβους τῆς Δαλματίας⁴¹, ὅταν αὐτοὶ ζοῦσαν ἀκόμα γύρω ἀπ' τὸ Δούναβη. Καὶ μονάχα ἐκεῖνο τὸ «ἐνταῦθα περαιωθέντα» τὰ λέει ὅλα.

Μὰ γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν οἱ Σλάβοι στὴ Δαλματία, χρειάστηκε νὰ διώξουν τοὺς παλιοὺς κατοίκους της, πού, ἐπειδὴ δὲ μπορούσε νὰ τοὺς προστατέψῃ τὸ Κράτος, ἀναγκάστηκαν νὰ περιοριστοῦν στὰ παράλια τῆς Δαλματίας, ὅπου ὑπῆρχαν ὀχυρωμένες πολιτείες, καὶ στὰ κοντινὰ νησιά⁴². Κι ὅταν πάλι ἀργότερα οἱ Σλάβοι προχώρησαν πιδὸ κάτω, γιὰ νὰ περάσουν στὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ φτάσουν ὡς τὸν Ταύγετο, δὲν κατέβηκαν μὲ τὸ σταυρὸ στὸ χέρι, μὰ σὰν πλιατσικατζῆδες στὴν ἀρχή, σὰν κατακτητὲς μὲ τὸν καιρό. Κι ἔκαμαν κι αὐτοὶ στὸ Βυζάντιο ὅ,τι κάνει κάθε κατακτητὴς σὲ ἀνάλογη περίσταση, πού, ὅσο περισσότερο πολιτισμένος εἶναι, τόσο μεγαλύτερες καταστροφές κάνει: δηλαδὴ ἀρπάζει, σκοτώνει, καίει, ρημάζει⁴³. Γιαυτὸ καὶ οἱ καταστροφὲς καὶ τὰ κακουργήματα, πού ἔκαμαν οἱ Σλάβοι σὰν κατακτητὲς, δὲν ἔχουν σχέση μονάχα μὲ τὴν Πάτρα ἢ μὲ τὴ Θεσσαλονίκη ἢ μὲ τὸ Στρυμόνα, μὰ μὲ ὅλες τὶς βαλκανικὲς χώρες τοῦ Βυζαντίου, ἀπ' ὅπου πέρασαν κι ὅσες πάτησαν. Εἶναι ν' ἀπορῇ κιάλας κανεῖς, πὼς ἡ λαογραφία δὲν προσπάθησε μέσα στὸν κύκλο τῶν λογῆς λογῆς παραδόσεων κι ἐκφράσεων νὰ βρῇ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὶς ἐπιδρομὲς αὐτὲς τῶν Σλάβων,

38. *Migne*, P.G., 107, 969 B-C.

39. *Migne*, P.G., 107, 969 C.

40. *Migne*, P.G., 107, 968 D - 969 A.

41. *F. Dvornik*, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris 1926, σ. 226-227.

42. *F. Dvornik*, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (*Byzantinoslavica supplementa*, I), Prague 1933, σ. 256.

43. «Βαρβαρικά» φῦλα διαφορετικῆς καταγωγῆς — γερμανικά, οὐνοτουρανικά, σλαβικά κ.κ. — μετὰ μεγάλῃς ὑπονομιῆς ἐπὶ σειρὰν αἰώνων προσπαθοῦν νὰ κατέλθουν καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς τὰς εὐφόρους γαλίας νοτιῶς τοῦ Δουνάβεως. Εἰς τὴν ἀρχὴν οὗτοι ἔρχονται ἀποικειστικῶς διὰ νὰ ἱκανοποιήσουν διὰ ληστειῶν καὶ ἀρπαγῶν τὰς ὁλονὲν αὐξανόμενας οἰκονομικὰς αὐτῶν ἀνάγκας, ἐπιστρέφοντες ἀκολούθως εἰς τὰς πέραν τοῦ Δουνάβεως ἐστίας των ἢ μετακινούμενοι εἰς ἄλλα ἐδάφη ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Αὐτοκρατορίας». (Βλ. Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας, ἐκδ. Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἐτ. 4, τεῦχος 14 (1967) 20-21, ὅπου ὁ *I. Λαμπρίδης* παρουσιάζει τὸ βιβλίο τῆς *Vasilka Tárkova-Zaimova*, Ἐπιδρομαὶ καὶ ἐθνολογικαὶ μεταβολαὶ εἰς τὴν Βαλκανικὴν κατὰ τὸν 6-7ον αἰῶνα, βουλγαρικά, ἐκδοσὴ τοῦ Ἰδρύματος Βαλκανιολογίας, Σόφια 1966, σ. 1-135.

γιατί είναι αδύνατο να μην υπάρχει κάποιος αντίλαλος μέσα τους από κείνη τη θεομηνία, που τρομοκρατούσε και βασάνιζε τους χριστιανικούς πληθυσμούς των βαλκανικών χωρών. Έξάλλου ο ίδιος παράγραφος μιλάει γενικά για τους Σλάβους, όπως και οι παρακάτω, χωρίς να περιορίζεται στους Σλάβους μιᾶς ορισμένης χώρας.

Ἀλλὰ και τὰ κείμενα τοῦ Θεοφάνη γιὰ τὸ Βίο τοῦ Βασιλείου τοῦ Α', που ἀναφέραμε παραπάνω, μιλοῦν γιὰ τοὺς Σλάβους τῆς Κροατίας, τῆς Δαλματίας, τῆς Ἰλλυρίας καὶ τῆς Παννονίας, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Ρώσους. Εἶναι ὥστόσο αὐτονόητο πῶς, ὅταν οἱ Βυζαντινοὶ πασικίζουν νὰ ἐκχριστιανίσουν μὲ κάθε τρόπο τοὺς γείτονές τους, ποὺ δὲ θέλουν νὰ τοὺς ἀναγνωρίσουν ἀκόμα καὶ μιὰν ἀπλὴ ἐπικυριαρχία τους, θὰ φροντίσουν νὰ ἐκχριστιανίσουν πρῶτα πρῶτα τοὺς Σλάβους τῶν χωρῶν τῆς Αὐτοκρατορίας⁴⁴. Οὐτε πάλι, ἐπειδὴ τὰ Τακτικά δὲν τὰ ἔχουν γραμμένα σὲ συνέχεια ἢ δὲν τὰ ἔχει γράψει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας οὔτε ὅλα τὰ κεφάλαια οὔτε ὅλους τοὺς παραγράφους τους, ὅπως τουλάχιστο πιστεύουμε σήμερα, καὶ δὲν παρουσιάζουν αὐστηρὴ ἐνότητα, σημαίνει πῶς δὲν ἔχουν καὶ τὸ κύρος τους⁴⁵.

Ἡ λέξη γρέκι

7. Ὁ καθηγητὴς τῆς Γλωσσολογίας Ν. Ἀνδριώτης⁴⁶ ἐτυμολογεῖ τὴ λέξη ἀπ' τὸ τούρκικο *eğrek* ποὺ σημαίνει *χαντάκι*.

Ὁ Ι. Α. Θωμόπουλος⁴⁷, ἀκολουθώντας τὸν Høeg⁴⁸, τὴν παράγει ἀπὸ τὸ ἀγροίκιον. Ἀργότερα ὅμως ἔλλαξε γνώμη⁴⁹ καὶ δέχτηκε κι αὐτὸς τὴν ἐτυμολογία τοῦ Ἀνδριώτη.

44. Βλ. σημ. 26.

45. Πάνω σ' αὐτὸ ἔχουμε καὶ τὴν κατηγορηματικὴ ἀπάντηση τοῦ Παπαρρηγόπουλου: «... ἐν γένει τὸ σύστημα τῆς βασιλείας ἐκείνης ἦτο νὰ ἐκχριστιανίσῃ ὅσον ἔνεστιν ἀπάσας τὰς γείτονας φυλάς. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ἡσχολεῖτο [δηλαδὴ ὁ Βασίλειος ὁ Α'] ἐτι ἐπιμελέστερον εἰς τὸ νὰ διαπράξῃ τὸ θεάρεστον ἔργον καὶ πολιτικώτατον τοῦτο ἔργον ὡς πρὸς τὰς φυλάς ἐκείνας, ὅσαι ἐντὸς τοῦ Κράτους δὲν εἶχον ἀσπασθῇ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν». (Κ. Παπαρρηγόπουλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τ. 5, Ἀθῆναι 1932, σ. 59). Ἀφοῦ λοιπὸν τὸ πρόβλημα εἶναι λυμένο ἐδῶ κι ἓναν αἰῶνα, δὲν ἔχει νόημα νὰ τὸ ξαναθίξουμε καὶ νὰ τὸ παρουσιάσουμε σὰν κάτι καινούριο, γιὰ νὰ δώσουμε τὴν ἴδια ἀπάντηση.

46. Ν. Π. Ἀνδριώτη, Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς. Θεσσαλονίκη 1967, στήλ.

47. Ι. Α. Θωμοπούλου, Μελέτη τοπωνυμικῆ τῆς νήσου Κέω, Σύρος 1963, σ. 79, στή λ.

48. C. Høeg, Les Saracatsans, τ. 2, Paris-Copenhague 1926, σ. 133. Ἀλλὰ ὁ Høeg ἐδῶ ἐκφράζει τὴ γνώμη του μὲ κάποιο δισταγμὸ, ἐνῶ ἀποκλείει τὴν ἐτυμολογία τοῦ γρέκι ἀπ' τὸ λατινικὸ *grex*.

49. Ι. Α. Θωμοπούλου, Τὰ Νεοελληνικὰ ἐπώνυμα, «Νέα Ἑστία», Ἀθῆνα, χρόνος ΜΒ', τ. 84, τεύχ. 984 [τῆς 1-7-68], σ. 881 στή λ. Γραικιώτης.

Ὁ καθηγ. Κόλιας⁵⁰, ὅπως εἶδαμε, ἐτυμολογεῖ τὴ λέξη ἀπ' τὸ λατινικὸν *grex* καὶ προσθέτει: «Ἡ αὐτὴ λέξις [δηλαδὴ γρέκι] δηλοῖ καὶ τὸ μαντρί, δὲν ἀπαντᾷ δὲ εἰς τὴν νησιωτικὴν Ἑλλάδα οὐδ' εἰς τὰς ἄλλας βαλκανικὰς γλώσσας», καὶ παραπέμπει στὴ γνώμη τοῦ Høeg, δηλαδὴ πὺς παράγεται ἀπὸ τὴ λέξη ἀγροίκιον.

Ὅσο γιὰ τὶς ἄλλες βαλκανικὰς γλώσσας, ἴσως εἶναι σωστὸ πὺς δὲν ἔχουν τὴν λέξη γρέκι. Γιὰ τὴ νησιώτικὴ ὥστόσο Ἑλλάδα ἔχουμε τὴ μαρτυρίαν τοῦ Θωμόπουλου, πὺς τὴ λέξη τὴ βρίσκουμε στὸ νησί τῶν Κυκλάδων Τζιά (Κέα, Κέως). Θὰ μπορούσαμε νὰ πιστέψουμε πὺς ἡ λέξη γρέκι παράγεται ἀπ' τὸ λατινικὸν *grex*, ἂν τὴ συναντούσαμε ἀραιότερα στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ συχνότερα στὰ νησιά ἢ στὰ ἑλληνικὰ παράλια, ὅπου ἡ ἐπίδρασις τῶν Ἱταλῶν εἶναι τόσο μακρόχρονη, ὥστε νὰ μπορῇ νὰ δικαιολογήσῃ κανεὶς μιὰ τέτοια ἄποψιν. Εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσουμε ἀκόμα πὺς τὴ λέξη γρέκι δὲν τὴ συναντοῦμε σὲ ἄλλῃ βυζαντινῇ ρίζᾳ, καὶ ἡ σιωπὴ αὐτὴ δὲν εἶναι τυχαία, ὅπως δὲν εἶναι τυχαῖο καὶ τὸ γεγονὸς πὺς τὴ συναντοῦμε ἀπ' τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας.

Ὁ Κ. Ἡλιοπούλου⁵¹ ἐτυμολογεῖ τὸ γρέκι ἀπ' τὸ ἰταλικὸν *gregge*.

Ὁ Ι. Σταμνόπουλος⁵² πάλι σ' ἓνα τοῦ Γλωσσάριου μὲ λέξεις ἀπ' τὰ Λεβέντο-βα (τὸ σημερινὸ Κροκεαί) καὶ ἀπ' ἄλλα μέρη τῆς Λακωνίας σημειώνει: «Τὸ ἐγκρέμι, γκρέμι = μάντρα, ἀπ' τὸ λατινοῖταλινικὸν *gregge* κοπάδι». Τὴ γνώμην τοῦ Σταμνόπουλου τὴ βρίσκει «πολὺ ὁμορφὴ» καὶ ὁ Μ. Φιλήντας⁵³. Ἀλλὰ ὁ Σταμνόπουλος δίνει τὴ λέξη μὲ τὸν ἀρχικὸν τῆς τύπο, ὅπως τὴν ἀκουσε: ἐγκρέμι. Τὴ σημειώνει καὶ μὲ τὸν τύπο γκρέμι, γιὰ νὰ τὴν προσαρμόσῃ στὸ πανελλήνιον γρέμι. Αὐτὸ τὸ ἐγκρέμι λοιπὸν δὲν εἶναι παρὰ τὸ τούρκικον *eğrek*. Ἄν ἦταν τὸ λατινικὸν *grex*, πὺς θὰ δικαιολογούσαμε τὸ προθετικὸν ε; Γιατὶ, ὅπως ξέρουμε, στὰ νέα ἑλληνικὰ σπάνια ἔχουμε τὸ ε αὐτό. Πάντως δὲ μπορούμε νὰ τὸ προσθέσουμε, ὅταν μάλιστα δὲν τὸ δικαιολογῇ ἐδῶ κανένας νόμος τῆς φωνητικῆς. Τὴν ἐτυμολογίαν τῆς πάλι ἀπ' τὸ ἀγροίκιον δὲν τὴ δέχονται σήμερα.

Ἀπ' τὴ στιγμὴ λοιπὸν πού ἡ λέξη γρέμι εἶναι τὸ τούρκικον *eğrek* καὶ ὅχι τὸ λατινικὸν *grex* ἢ τὸ ἰταλικὸν *gregge*, δὲ μπορούμε νὰ δικαιολογήσουμε καὶ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ γρεκώσας ἀπ' τὸ γρέμι. Γιαυτὸ πέφτει καὶ ἡ θεωρία πὺς τὸ γραικώσας πρέπει νὰ γράφεται γρεκώσας (μὲ ἔψιλο) καὶ ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑποτάσσω.

50. Κόλιας, ὁ.π., σ. 238.

51. Κ. Ν. Ἡλιοπούλου, Τὰ τοπωνυμικά τῆς Ἠλείας, «Ἀθηνᾶ», τ. ΝΒ' (1948), 172.

52. Ι. Στ.(αμνόπουλος), «Γλωσσάριον ἀπὸ διάφορα ἑλληνικὰ μέρη, συνταγμένον ἀπὸ τὸν —, κατὰ τὸ τέλος Σεπτ. 1914», χ. τ., σ. 14 - 15.

53. Μ. Φιλήντα, Γλωσσονομία καὶ Γλωσσολογία Ἑλληνική, τ. Α', Ἀθήνα 1927, σ. 215.

8. Συμπέρασμα :

α) Οἱ Βυζαντινοὶ ποτὲ δὲ σκέφτηκαν νὰ ἐξελληνίσουν τοὺς Σλάβους ἢ τοὺς «βαρβάρους» λαοὺς, ποὺ ἦταν γύρω ἀπὸ τὰ σύνορά τους, γιατί ἡ ἔννοια αὐτὴ τοὺς ἦταν ἄγνωστη, ὅσο κι ἂν ὑπῆρχε ἡ λέξις σὰν ὄρος. Ἀντὶ ὁμως νὰ ἐξελληνίσουν ἤθελαν νὰ ἐκχριστιανίσουν ὅλους τοὺς ἄλλοθρήσκους, ἀφοῦ αὐτὸ εἶναι τὸ ἱδανικὸ ὁλάκερου τοῦ χριστιανικοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου. Ὅμως, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τοὺς ἐκχριστιανίσουν, ἔπρεπε νὰ γίνη μιὰ μακρόσυρτη διαδικασία, ποὺ τὴν ἐκφράζει συμπτυκνωμένη τὸ γραικώσας καὶ ποὺ ἦταν τὸ πρῶτο καὶ βασικὸ βῆμα γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τους.

β) Τὸ γραικώσας λοιπὸν μονάχα μέσα σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα βρίσκει τὴν ἱστορικὴ καὶ ἐτυμολογικὴ δικαίωσή του. Γιαυτὸ κι ἐτυμολογικὰ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ λατινικὸ *grex, gregis*, μὰ μὲ τὸ Γραικός, ποὺ ἐκφράζει τὸν Ἑλληνα ὀρθόδοξο χριστιανὸ σ' ὅλη του τὴν ἱστορικὴ πληρότητα.

γ) Ἡ λέξις γρέκι τέλος μὲ ὅλα τῆς τὰ παράγωγα γρεκιάζω, γρέκισμα, γρεκιάρικος δὲν ἔχει καμιὰ σχέση οὔτε μὲ τὸ λατινικὸ *grex*, ποὺ σημαίνει τὴν ἀγέλη, τὸ κοπάδι, οὔτε μὲ τὸ Γραικός, ἀλλὰ εἶναι τὸ τούρκικο *eğrek*, ποὺ σημαίνει τὸ χαντάκι. Οἱ Τοῦρκοι μάλιστα συχνὰ τὴ λέξι αὐτὴ τὴ συγχέουν μὲ τὸ *evlek* ποὺ εἶναι τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ αὔλαξ. Ἐξάλλου καὶ τὸ γεγονὸς πὼς τὴ λέξι γρέκι τὴ συναντοῦμε στὴ γλώσσα μας μονάχα ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ δῶθε, δὲν ἀφήνει καμιὰν ἀμφιβολία πὼς ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ μιὰ λέξι τούρκικη.

SUMMARY

In Τακτικά, considered to be a work of Leo VI the Wise, occurs the participle γραικώσας translated some times by the verb ἐξελληνίζω (hellenize) or the verbs ἐξελληνίζω and ἐκχριστιανίζω together (hellenize and christianize); other scholars use as equivalent the verb ὑποτάσσω (subject or submit), thinking that it comes from the word γρέκι (which should come from the latin *grex-gregis*, i.e. flock or herd); for this reason they write γρεκώσας (with ε).

The author suggests a new interpretation to the word γραικώσας; he accepts that it comes from the adjective Γραικός (older name of Ἕλληνας), which was in Hellenistic and Roman ages a very popular and disdained name, but it was officially accepted by the name *pagan*. So in γραικώσας of Τακτικά we must see the attempt of the emperor Basil I to persuade the Slavs to change their social, economic and political system of *zadruga* and to adopt the system of the Byzantine Γραικοί. So the Slavs could understand easier the Byzantine religion and become Christians and allies of the Byzantine emperor.

The word γρέκι comes not from the latin *grex* or the Italian *gregge* or the ancient Greek ἀγροίκιον, but from the Turkish *eğrek*, because the word γρέκι occurs only after the Turkish occupation of Greece. So it is no connection between it and the words *grex* or γρεκώσας.

Η ΠΡΩΤΟΣΤΡΑΤΟΡΙΣΣΑ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΗ

Ι. Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ/Θεσσαλονίκη

Τὸ 1451 εἰς τὴν βυζαντινὴν Αὐλὴν συζητεῖται τὸ θέμα τοῦ γάμου μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου¹ καὶ τῆς Μάρρας, ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της, τοῦ σουλτάνου Μουράτ Β΄, εἶχεν ἐπιστρέψει εἰς τὴν Σερβίαν πλησίον τοῦ πατρός της, τοῦ δεσπότη Γεωργίου Μπράνκοβιτς (Djuradj Branković)². Ὁ γάμος ὅμως οὗτος δὲν εὑρίσκει συμφώνους ὅλους τοὺς παράγοντας τῆς βυζαντινῆς Αὐλῆς· ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν ἐπεθύμουν διακαῶς νὰ γίνῃ ὁ γάμος τοῦ Κωνσταντίνου μετὰ τῆς Μάρρας, ἄλλοι ὅμως προσεπάθουν, ὅπως διὰ παντὸς τρόπου ματαιώσουν αὐτόν³. Μεταξὺ τῶν πρώτων, ὁ ἱστορικὸς Γεώργιος Σφραντζῆς, ἀπὸ τὸν ὁποῖον πληροφοροῦμεθα τὸ ὡς ἄνω γεγονός, συγκαταλέγει καὶ μίαν πρωτοστρατόρισσαν. Ἴδου τί ἀκριβῶς ἀναφέρει ὁ βυζαντινὸς οὗτος συγγραφεὺς: «Ἐλθοῦσα ἡ πρωτοστρατόρισσα⁴ συνένυχε μοι (ὁμιλεῖ ἐδῶ ὁ Κωνσταντῖνος εἰς τὸν Σφραντζῆν) περὶ τούτου καὶ πολλὰς δόσεις καὶ ἐπαγγελίας εἰς τὸ μέλλον ὠφελίμους ἔταξεν, ἅπερ καὶ ἐγὼ ἀπὸ πολλῶν αἰτιῶν ἐνόμισα αὐτὰ καὶ πολλὰ καὶ καλὰ ἀληθῆ καὶ συμφέροντα»⁵. Καὶ αὐτὰ μὲν λέγει ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς· εἰς ἡμᾶς ὅμως γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: Ποία εἶναι ἡ πρωτοστρατόρισσα αὕτη;

1. Μέχρι τοῦ ἔτους 1952 εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπιστῆμην εἶχε γίνῃ γενικῶς ἀποδεκτὸν ὅτι τελευταῖος αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου διετέλεσε Κωνσταντῖνος ὁ ΙΑ΄. Τὸ ἔτος ὅμως τοῦτο ὁ ἱστορικὸς Β. Sinogowitz (Über das byzantinische Kaisertum nach dem vierten Kreuzzuge (1204-1205), «Byzantinische Zeitschrift» 45 (1952) 351 κ.έ.) ὑπεστήριξεν ὅτι μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων πρέπει νὰ συγκαταλέξωμεν καὶ τὸν Κωνσταντῖνον Λάσκαριν, ἀδελφὸν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι (1204-1222). Τὴν ἀποφιν ταύτην παρεδέχθη καὶ ὁ ἐξοχὸς Γερμανὸς βυζαντινολόγος F. Dölger («Byzantinische Zeitschrift» 46 (1953) 465) καὶ ἔκτοτε πολλοὶ ἐρευνηταὶ θεωροῦν ὡς τελευταῖον αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου τὸν Κωνσταντῖνον ΙΒ΄. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη τοῦ Β. Sinogowitz δὲν εὑρίσκει ἔρεισμα εἰς τὰς πηγὰς, καὶ διὰ τοῦτο ἐξακολουθοῦμεν νὰ ὀνομάζωμεν τὸν τελευταῖον βυζαντινὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον ΙΑ΄. Ἀναφορικῶς μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο βλ. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München ³1963, σ. 353, σημ. 4, καὶ εἰς τὴν μελέτην μας, Da li je Konstantin Laskaris bio vizantijski car? (Ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις ὑπῆρξε βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ;), σερβιστ., «Zbornik radova Vizantološkog instituta» 9 (1966) 217 κ.έ.

2. Γ. Σφραντζῆ (Chronicon Minus, σ. 1-147· Chronicon Majus, σ. 149-591· ἐν συνχειῇ: Σφραντζῆς), ἔκδ. V. Grecu, București 1966, σ. 78, 356 κ.έ.

3. Σφραντζῆς, σ. 84, 364 κ.έ.

4. Ἡ ὑπογράμμισις εἶναι ἰδική μου.

5. Σφραντζῆς, σ. 84 ¹⁰⁻¹²· πρβλ. καὶ σ. 364 ³⁰⁻³⁴.

Διὰ νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, θὰ λάβωμεν ὡς βάσιν τὸ ὥς ἄνω χωρίον τοῦ Γεωργίου Σφραντζῆ. Ἐκ τούτου ἔχομεν τὴν πρώτην ἥδη πληροφορίαν διὰ τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖον μᾶς ἀπασχολεῖ. Μανθάνομεν, δηλαδή, ὅτι πρόκειται διὰ μίαν γυναικίαν προσωπικότητα τῆς βυζαντινῆς Αὐλῆς, τῆς ὁποίας ὁ σύζυγος ἦτο πρωτοστράτωρ.

Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς δὲν διακόπτει τὴν ἀφήγησίν του περὶ τοῦ γάμου τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου μετὰ τῆς Μάρας εἰς τὸ σημεῖον, τὸ ὁποῖον ἀνεφέραμεν ἄνωτέρω, ἀλλὰ συνεχίζει δίδων εἰς ἡμᾶς λεπτομερείας περὶ τοῦ γεγονότος τούτου. Τοιουτοτρόπως, ὁ βυζαντινὸς οὗτος ἱστορικός ἀναφέρει ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, ἀποῦ ἀπεφάσισεν ὀριστικῶς νὰ νυμφευθῇ τὴν Μάραν, ἀπέστειλεν εἰς τὴν σερβικὴν Αὐλὴν τὸν Μανουὴλ Παλαιολόγον⁶, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀνεψιὸς τῆς πρωτοστρατορίσσης τῆς Καντακουζηνῆς⁷, «δι' ἄλλα μὲν τὸ φαινόμενον, ὡς ἀπὸ τῆς θείας του⁸ δὲ τῆς πρωτοστρατορίσσης εἴπη τοῦτο»⁹.

Νὰ πρόκειται ἄρα γε περὶ τῆς αὐτῆς πρωτοστρατορίσσης, τὴν ὁποίαν, ὡς εἶδομεν, ἀνέφερεν ἄνωτέρω ἀνωνύμως ὁ αὐτὸς βυζαντινὸς ἱστορικός; Ἡ ἀφήγησις τοῦ Γεωργίου Σφραντζῆ, τὴν ὁποίαν παρηκολουθήσαμεν μέχρι τοῦδε, μᾶς βοηθεῖ νὰ ἀπαντήσωμεν, ἄνευ οὐδενὸς ἐνδοιασμοῦ, καταφατικῶς εἰς τὸ ὥς ἄνω ἐρώτημα. Ὁ ταυτισμὸς οὗτος ἀποδεικνύει ταυτοχρόνως καὶ τὴν σπουδαιότητα, τὴν ὁποίαν ἐνέχει τὸ τελευταῖον χωρίον τοῦ βυζαντινοῦ τούτου συγγραφέως, διότι ἐκ τούτου μανθάνομεν πλέον καὶ τὸ ἐπώνυμον τῆς πρωτοστρατορίσσης, ἣ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἡ πρωτοστρατορίσσα αὕτη ὀνομάζεται Καντακουζηνή, πᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς σημαίνει ὅτι ἦτο σύζυγος κάποιου πρωτοστράτορος Καντακουζηνοῦ.

Ἐκτὸς τούτου, ἀπὸ τὸ ἴδιον χωρίον πληροφορούμεθα ἀκόμη ὅτι ἡ πρωτοστρατορίσσα Καντακουζηνή ἦτο θεία τοῦ βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχου Μανουὴλ Παλαιολόγου, τὸν ὁποῖον ἀπέστειλεν ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος εἰς τὴν Σερβίαν τὸ 1451, διὰ νὰ διαπραγματευθῇ τὸν γάμον του μετὰ τῆς Μάρας. Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς μάλιστα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἀφηγήσεώς του εἶναι πολὺ σαφής: Ἡ πρωτοστρατορίσσα Καντακουζηνή ἦτο θεία μόνον τοῦ ὥς ἄνω βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχου καὶ οὐχὶ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Β' Πα-

6. Σφραντζῆς, σ. 80³²⁻³⁴, 84²⁸⁻²⁹, 360¹⁷⁻²⁰, 366¹²⁻¹⁴. Λεπτομερείας διὰ τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ βυζαντινοῦ τούτου ἀπεσταλμένου βλ. εἰς τὴν μελέτην μας: Manajlo Paleolog, vizantijski poslanik u Srbiji 1451. godine (= Μανουὴλ Παλαιολόγος, εἰς βυζαντινὸς πρέσβυς εἰς τὴν Σερβίαν τὸ 1451), σερβιστί, «Zbornik radova Vizantoloskog instituta» 8, τεῦχος 2 (1964) 311-315.

7. Σφραντζῆς, σ. 80³³, 360¹⁸⁻¹⁹.

8. Ἡ ὑπογράμμισις ἀνήκει εἰς ἐμέ.

9. Σφραντζῆς, 84²⁸⁻²⁹. Πρβλ. καὶ σ. 366¹²⁻¹⁴.

λαιολόγου (1391-1425), ὡς ἐσφαλμένως ἐπιστεύθη¹⁰ ἐκ παρερμηνείας τῶν εἰδήσεων τούτων τοῦ βυζαντινοῦ συγγραφέως.

Ὁ μακαρίτης καθηγητής μου Μ. Λάσκαρις, ἀναφερόμενος εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος πρωτοστράτορισαν, ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι αὕτη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο σύζυγος τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ «*kōji se spominje u Frantze 111 u. 1410 g.* = τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Φραντζῆς, σ. 111, τὸ 1410»¹¹. Τὸ ὅτι ἡ πρωτοστράτορισα αὕτη ἦτο σύζυγος τοῦ πρωτοστράτορος Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ, ὑπεστήριξεν ἀργότερον, χωρὶς ὁμῶς νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν του τὸν Μ. Λάσκαριν, καὶ ὁ γνωστὸς Γάλλος βυζαντινολόγος R. Guiland¹². Ἡ γνώμη τῶν σπουδαίων τούτων ἐρευνητῶν εὐρίσκει καὶ ἡμᾶς συμφώνους, διότι φαίνεται ὅτι εἶναι πολὺ πιθανή. Πράγματι, κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἐκτὸς τοῦ Μανουὴλ, δὲν γνωρίζομεν ἐκ τῶν πηγῶν μας ἄλλον πρωτοστράτορα Καντακουζηνόν, ὁπότε θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ πρωτοστράτορισα Καντακουζηνή, ἡ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, ἦτο σύζυγός του. Λυποῦμαι ὁμῶς εἰλικρινῶς, διότι δὲν δύναμαι νὰ συμφωνήσω μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ μακαρίτου καθηγητοῦ μου, ὅτι ὁ Σφραντζῆς ἀναφέρει τὸν πρωτοστράτορα Μανουὴλ Καντακουζηνόν, ὅταν ἐξιστορῇ γεγονότα τοῦ ἔτους 1410. Ὁ Μ. Λάσκαρις, ὡς εἶδομεν, χρησιμοποιεῖ ὡς πηγὴν του τὸ Μέγα Χρονικὸν τοῦ Γεωργίου Σφραντζῆ (ἐκδ. Βόννης, σ. 111). Εἰς τὸ χωρίον ὁμῶς τοῦτο τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ ἀναφέρεται τὸ ἔτος 6928, τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ ἡμέτερον 1419-1420. Διὰ νὰ ἀρθῇ δὲ πᾶσα ἀμφιβολία ὅτι τὴν χρονολογίαν ταύτην καὶ οὐχὶ τὸ 1410 πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς ὀρθήν, ἀναφέρομεν ὅτι τὸ αὐτὸ ἔτος σημειοῦται καὶ εἰς τὸ Βραχὺ Χρονικόν¹³, τὸ ὁποῖον, ὡς ἔχει ἀποδειχθῇ¹⁴, εἶναι ἀξιόπιστότερον τοῦ Μεγάλου.

10. Τοῦτο ἐπίστευσεν ὁ R. Guiland (*Études de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator. «Revue des Études Byzantines» 7, τεῦχος 2 (1950) 173*), παραπέμπων ἀκριβῶς εἰς τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Γεωργίου Σφραντζῆ.

11. M. Laskaris, *Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbiji* (= *Αἱ βυζαντιναὶ πριγκίπισσαι εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Σερβίαν*), σερβιστῇ, Βελιγράδιον 1926, σ. 98, σημ. 4.

12. R. Guiland, *Le protostrator...*, σ. 173.

13. *Σφραντζῆς*, σ. 8₂₂ - 10₃₋₄.

14. Διὰ τὴν ἀξιόπιστίαν τοῦ Βραχέος Χρονικοῦ τοῦ Σφραντζῆ βλ. Jean B. Falier - Papadopoulos, *Phrantzès est-il réellement l'auteur de la Grande Chronique qui porte son nom?*, «*Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare*» 19 (1935) 174 κ.έ. R. J. Loenertz, *La date de la lettre Θ' de Manuel Paléologue et l'inauthenticité du «Chronicon Majus» de Georges Phrantzès*, «*Échos d'Orient*» 39 (1940) 91 κ.έ. Τοῦ αὐτοῦ, *Autour du Chronicon Majus, attribué à Georges Phrantzès*, «*Miscellanea G. Mercati*», 3 (1946) 273 κ.έ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates, Μόναχον* *1963, σ. 386, σημ. 5. V. Grecu, *Das Memoirenwerk des Georgios Sphrantzes*, «*Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines*» 2 (1964) 327 κ.έ. Τοῦ αὐτοῦ,

Ὁ Ch. Hopf νομίζει ὅτι ὁ σύζυγος τῆς πρωτοστρατορίσσης Καντακουζηνῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ θέμα τῆς μελέτης μας ταύτης, Μανουὴλ ἦτο πατὴρ τῆς βυζαντινῆς πριγκιπίσσης Εἰρήνης Καντακουζηνῆς¹⁵. Αἱ ἱστορικαὶ ὁμῶς πηγὰὶ λέγουν εἰς ἡμᾶς ἄλλα πράγματα. Καὶ ἰδοὺ ταῦτα: Τὴν βυζαντινὴν ταύτην πριγκίπισσαν ἐνυμφεύθη ὁ Σέρβος δεσπότης Γεώργιος Μπράνκοβιτς τὸ 1414¹⁶. Ὁ δεσπότης οὗτος εἶχε τρεῖς θυγατέρας, μία ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἡ χήρα τοῦ σουλτάνου Μουράτ Β', ἡ γνωστὴ μας Μάρα¹⁷. Τοιοῦτοτρόπως, ἐὰν ὁ πρωτοστράτωρ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ἦτο, ὡς πιστεῦει ὁ Ch. Hopf, πατὴρ τῆς βυζαντινῆς πριγκιπίσσης Εἰρήνης Καντακουζηνῆς, θὰ ἔπρεπε νῶς ταυτοχρόνως νὰ ἦτο καὶ θεῖος τῆς Μάρας. Τὴν σύζυγον ὁμῶς τοῦ πρωτοστράτορος τούτου, τὴν πρωτοστρατορίσσαν Καντακουζηνήν, ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς ὀνομάζει¹⁸ συγγενὴ τῆς Μάρας, πᾶγμα τὸ ὁποῖον, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Μ. Λάσκαρις¹⁹, ὁ βυζαντινὸς οὗτος συγγραφεὺς ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἔλεγεν, ἐὰν ἡ ὡς ἄνω πρωτοστρατορίσσα ἦτο μήτηρ τῆς Εἰρήνης. Πραγματικῶς, ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, ὁ ὁποῖος, ὡς σύμβουλος τοῦ αὐτοκράτορος, ἐγνώριζε καλῶς πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς βυζαντινῆς Αὐλῆς, θὰ ἠδύνατο κάλλιστα νὰ ὀνομάσῃ τὴν πρωτοστρατορίσσαν Καντακουζηνὴν θείαν τῆς Μάρας καὶ οὐχὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἀορίστως τὸν ὅρον συγγενής.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λοιπὸν ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ γνώμη τοῦ Ch. Hopf δὲν εὐρίσκει ἔρεισμα εἰς τὰς πηγὰς· διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἀπορρίψωμεν αὐτὴν καὶ νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τὴν ἀποψιν τοῦ καθηγητοῦ Λάσκαρι²⁰, ὅτι ὁ σύζυγος τῆς πρωτοστρατορίσσης Καντακουζηνῆς Μανουὴλ πρέπει νὰ ἦτο μόνον κάποιος ἀπώτερος συγγενὴς τῆς βυζαντινῆς πριγκιπίσσης Εἰρήνης Καντακουζηνῆς.

Ὁ σύζυγος τῆς πρωτοστρατορίσσης Καντακουζηνῆς εἶναι κατὰ τὸ ἔτος 1429 ἀκόμη πρωτοστράτωρ²¹. Ὁ βυζαντινὸς ὁμῶς οὗτος ἀξιώματοῦχος οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχει μὲ τὸν Μανουὴλ Καντακουζηνόν, τὸν ὁποῖον αἱ ἡμέτεραι πηγὰὶ

Georgios Sphrantzès, «Byzantinoslavica» 26 (1965) 62 κ.έ. I. K. Χασιώτη, Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσοῦργοι), Θεσσαλονίκη 1966, σ. 171 κ.έ.

15. Ch. Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873, σ. 536.

16. Διὰ τὴν ἀκριβῆ ἡμερομηνίαν τοῦ γάμου τούτου βλ. Laskaris, Vizantiske princeze, σ. 99.

17. Βλ. K. Jireček - J. Radonić, Istorija Srba (= Ἱστορία τῶν Σέρβων), σερβιστί, τ. 1, Βελιγράδιον 1952, σ. 359. Laskaris, Vizantiske princeze, σ. 99, σημ. 2. Διὰ τὴν καταγωγὴν τῆς Μάρας βλ. ἰδιαιτέρως εἰς μελέτην μας «Ἦταν ἡ Εἰρήνη Καντακουζηνὴ μητέρα τῆς σερβίδας πριγκίπισσας Μάρας», «Ἑλληνικά» 19, τεῦχος 1 (1966) 113-116.

18. Σφραντζῆς, σ. 364⁸⁰⁻⁸¹.

19. Laskaris, Vizantiske princeze, σ. 98, σημ. 4.

20. Laskaris, ἐνθ' ἂν.

21. Σφραντζῆς, σ. 32¹, 282¹¹. Πρβλ. Guiland, Le protostrator..., σ. 173.

ἀναφέρουν ὡς δεσπότην τῶν Ἀλβανῶν τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸ ἔτος 1453²².

Ἐκ τοῦ γάμου αὐτῆς μετὰ τοῦ Μανουὴλ ἡ πρωτοστρατόρισα Καντακουζηνή ἀπέκτησε μίαν θυγατέρα, τὴν ὁποίαν ἐνυμφεύθη κάποιος Κομνηνός²³, καὶ ἓνα υἱόν, ὁ ὁποῖος ἐφθασεν εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ στρατοπεδάρχου²⁴.

Ταῦτα εἶναι πάντα, ὅσα δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν διὰ τὴν πρωτοστρατόρισσαν Καντακουζηνήν. Εἰς δύο ἐξόχους ἐπιστήμονας, τὸν Μ. Λάσκαριν καὶ τὸν R. Guiland, ἀνήκει ἡ τιμὴ ὅτι οὗτοι πρῶτοι ἐπρόσεξαν τὴν γυναικείαν ταύτην προσωπικότητα τῆς βυζαντινῆς Αὐλῆς. Ὡς πηγὴ διὰ τοὺς ἐρευνητὰς τούτους ἐχρησίμευσε μόνον τὸ Μέγα Χρονικὸν τοῦ Σφραντζῆ, καὶ τοῦτο ἦτο λίαν φυσικόν, διότι τότε, ὅταν ἔγραψαν τὰς μελέτας των, δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀποδειχθῇ ἡ σπουδαιότης τοῦ Βραχέος Χρονικοῦ. Τοῦτο ἐγένετο μόλις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, χάρις εἰς τὰς λαμπράς ἐρεῦνας σπουδαίων ἐπιστημόνων²⁵. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἐργασίαν μας ταύτην κατεβάλομεν προσπάθειάς, ὅπως συσχετίσωμεν πάσας τὰς εἰδήσεις, αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται εἰς ἀμφοτέρω τὰ χρονικά.

Περαίνοντες, συνοψίζομεν τὰ σπουδαιότερα πορίσματά μας: Ἡ πρωτοστρατόρισα Καντακουζηνή, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, ὅταν ἐξιστορῇ γεγονότα τοῦ ἔτους 1451, πρέπει νὰ ἦτο σύζυγος τοῦ πρωτοστράτορος Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ· ὁ σύζυγος τῆς πρωτοστρατορίσεως ταύτης ἀναφέρεται ρητῶς ὑπὸ τῶν πηγῶν κατὰ τὰ ἔτη 1419-20 (καὶ οὐχὶ κατὰ τὸ ἔτος 1410) καὶ 1429· ἡ πρωτοστρατόρισα Καντακουζηνή ἦτο θεία μόνον τοῦ βυζαντινοῦ ἀπεσταλμένου εἰς τὴν Σερβίαν τὸ 1451 Μανουὴλ Παλαιολόγου καὶ οὐχὶ καὶ τοῦ ὁμωνύμου αὐτοκράτορος· τέλος δὲ ἀποκλείεται νὰ ἦτο αὕτη μήτηρ τῆς Εἰρήνης Καντακουζηνῆς, τὴν ὁποίαν ἐνυμφεύθη ὁ Σέρβος δεσπότης Γεώργιος Μπράνκοβιτς τὸ 1414.

22. Σφραντζῆς, σ. 104¹⁷⁻²⁰, 522⁷⁻¹¹. Πρβλ. Guiland, Le protostrator..., σ. 173, δ-που ὁμως ἀναφέρεται ἐσφαλμένως τὸ ἔτος 1455.

23. Σφραντζῆς, σ. 30³⁵ - 32¹, 282¹¹. Πρβλ. Guiland, Le protostrator..., σ. 173.

24. Σφραντζῆς, σ. 90²³⁻²⁹, 372²³⁻²⁴. Πρβλ. Guiland, Le protostrator..., σ. 173.

25. Διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο βλ. εἰς τὴν σημείωσιν 14.

**VALAQUES, COUMANS ET BYZANTINS
SOUS LE RÈGNE DE MANUEL COMNÈNE**

P.Ş. NĂSTUREL/Bucarest

Les informations relatives aux Roumains du nord du Danube au XIIe siècle sont encore assez rares. Et l'engouement des écrivains byzantins qui se complaisaient à enrober dans une gangue de pédantisme archaisant l'appellation qu'ils donnaient à chacun des peuples et des territoires avec lesquels ils avaient maille à partir, n'est point fait pour éclairer les choses. Nonobstant cela, si l'on reprend cependant l'examen sur frais nouveaux des textes familiers à l'historiographie contemporaine en allant aussi à la découverte de sources mineures ou peu connues ou bien de mentions demeurées inexplorées ou inutilisées, il faut espérer que l'on aura quelque chance d'allonger de temps à autre la liste des témoignages relatifs aux Valaques au moyen âge. C'est bien ce que se proposent de démontrer les pages qui suivent.

Nicolas Iorga parlait jadis d'une "symbiose roumano-coumane" justifiée par la domination des Coumans sur les territoires roumains où ils s'étaient installés¹. Nous nous permettrons de reprendre l'examen des textes y relatifs pour la période du règne de Manuel Ier Comnène. On se souvient que cet empereur avait hérité de son père, Jean II, une politique coumane qui n'était après tout que la continuation de celle petchénegue de ses devanciers. Or, en 1147, alors qu'il se préparait à se mettre en campagne pour reconquérir l'île de Corfou occupée par le roi Roger de Sicile, on apprit avec effroi à Byzance que les Coumans, installés au nord du Danube, avaient franchi le fleuve, pillant et saccageant tout sur leur chemin. Une forteresse byzantine du nom de Demnitzikos était tombée en leur pouvoir. Le récit de Jean Kinnamos se trouve même enrichi d'un détail conservé par Nicéas Choniates, à savoir que les envahisseurs déferlèrent jusqu'à l'Hémos. Le péril qui venait de surgir à la frontière septentrionale de l'Empire obligea le souverain byzantin d'ajourner l'expédition contre Corfou. Tandis qu'il s'ébranlait à la tête de l'armée de terre en direction du Danube, Manuel ordonna à ses unités de la flotte de Constantinople, de cingler,

*. Abrégé d'un travail en roumain, encore manuscrit.

1. N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, Bucarest, 1937, pp. 68-74.

en faisant escale à Anchialos, vers le fleuve et de le remonter afin de faire leur jonction avec lui et de l'épauler de la sorte dans la lutte qui s'amorçait derechef contre les pillards de la steppe, tactique devenue classique à Byzance ².

Arrivé au bord du Danube, l'empereur s'y arrêta pour guetter le retour des Coumans. Et de s'y livrer, pour tuer le temps, au noble plaisir de la chasse. La flotte n'était pas encore arrivée que les réflexions amères d'un pêcheur qui ne mâchait pas ses mots, piquèrent au vif l'humeur altière du souverain. L'homme venait de déclarer carrément que si Manuel avait eu effectivement soin de ses sujets, Demnitzikos n'aurait pas été pris par les Coumans ou qu'il leur aurait déjà restitué les biens enlevés par l'ennemi ³. La question de la situation et de l'identification de cette place forte des bords du Danube a préoccupé maints chercheurs. Ordinairement on l'a déclarée identique à la localité de Zimnicea (prononcer Zimmitcha). C'est l'opinion de Tomaschek, de Vasiljevskij, de Iorga, de Bănescu, d'autres encore ⁴. Elle repose sur une certaine ressemblance entre ces deux noms. Mais la lecture du récit de Kinnamos donne à entendre que c'est après avoir franchi le Danube que les Coumans s'emparèrent de Demnitzikos ⁵. Aussi Grot et Zlatarski ont-ils recherché cette place, que Kinnamos qualifie de ville importante (πάλιν λόγου ἀξιῶν) et tantôt de forteresse (φρούριον), sur la rive droite du fleuve ⁶. Selon Grot, il s'agit de Svištov, en face précisément

2. Kinnamos (éd. de Bonn), p. 93; Nicéas Choniates (éd. de Bonn), pp. 103-104. Comme nous le faisons observer dans notre *Note sur la géographie historique de la Dobroudja chez Constantin Porphyrogénète*, dans *Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg, 1966, p. 385, note 18 les multiples croisières de la flotte de guerre byzantine sur le Danube n'ont pas encore l'histoire qu'elles méritent. L'excellent ouvrage d'Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, ne s'en occupe qu'incidemment. Avec notre collègue P. Diaconu, nous espérons entamer cette question dans un assez proche avenir.

3. Kinnamos, p. 93, l. 18-22.

4. Cf. V.N. Zlatarski, *Istorija na Bălgarskata dăržava prez srednite ve kove*, II, Sofia, 1934, pp. 384-385, note 2; F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, p. 324, note 2, qui suit V. Vasiljevskij, N. Iorga, *op. cit.*, p. 70; N. Bănescu, *La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube*, Académie Roumaine, *Bulletin de la section historique* XIII 1927 p. 11 et *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest, 1946, p. 104.

5. Kinnamos, p. 93, l. 2-5.

6. Kinnamos, p. 93, l. 4 et l. 19-21.

de Zimnicea ⁷. Mais Zlatarski la recherche bien en aval, du côté de Tutucaia (Tutrakan), et il estime pouvoir l'identifier à la Glavinitza danubienne mentionnée dans l'*Alexiade* ⁸.

Tout récemment, et reprenant une suggestion de Tomaschek ⁹, A.A.Bolşacov-Ghimpu a fixé son attention sur la région proche des bouches du Danube, pour jeter finalement son dévolu sur la forteresse romano-byzantine de Dinogetia (Bisericuța-Garvăn), bien connue grâce aux fouilles archéologiques intensives dont elle fait l'objet depuis de longues années. A l'appui de l'identification qu'il propose, il invoque le fait que des monnaies de Jean II Comnène et de Manuel Ier, de même qu'un sceau en plomb du métropolit de Russie Michel (1130-1145), ont été recueillis à Dinogetia, à quoi s'ajoute, observe-t-il, le caractère navigable du Siret et du Birlad ¹⁰.

Pour séduisante qu'elle paraisse à première vue, cette nouvelle théorie ne saurait nous satisfaire.

Pour nous, une recherche qui se veut rigoureuse doit épuiser les possibilités de rapprocher le nom livré par Kinnamos de ceux conservés par la toponymie historique de la vallée inférieure du Danube. Certes, les chercheurs qui ont prôné l'identité de Demnitzikos et de Zimnicea ont été fascinés par l'apparente ressemblance des deux noms. Mais leur point de vue doit céder devant la constatation des archéologues que l'on n'a rien trouvé de byzantin à Zimnicea ¹¹.

Ce qui nous interdit, jusqu'à nouvel ordre, d'admettre la thèse échaudée par Bolşacov-Ghimpu, c'est, avant tout, le nom indiqué par l'*Epitomé* de Kinnamos. Or, on en conviendra, ce nom ressemble étrangement—en tout cas non moins étrangement que celui de Zimnicea—à la vieille dénomination qu'a portée aux XIVe et XVe siècles le Petit

7. K. Ja. Grot, *Iz istorii Carii i Slavenstva v XII vek*, Varsovie 1889, p. 132.

8. N. Zlatarski, *op. cit.*, loc.cit., A propos de la Glavinitza du Danube, voir P. Ş.Năsturel, *Peut-on localiser la Petite Preslav à Păcuiul lui Soare?* dans *Revue des études sud-est européennes*, III, 1-2, 1965, p. 36, note 98.

9. W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*, II, dans *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, vol. 113, Vienne, 1886, pp. 285-373.

10. A.A.Bolşacov-Ghimpu, *La localisation de la cité byzantine de Demnitzikos*, dans *Revue des études sud-est européennes*, V, 3-4, 1967, pp. 543-549 (on y trouvera aussi une bonne bibliographie des auteurs ayant abordé le problème de l'identification de ce toponyme).

11. Consulter le *Raportul sumar asupra campaniei de săpături arheologice de la Zimnicea*, dans *Studii și cercetări de istorie veche*, I, București 1950, pp. 93-102.

Nicopoli (l'actuel Turnu-Măgurele): Holavnic ou encore Holevnic¹².

La syllabe initiale du nom local aura été prononcée sans aspirée par les Byzantins qui y auront vu tout bonnement leur article masculin singulier. Un phénomène de ce genre s'est passé avec le nom de la ville de Tmutorokan, en Crimée, en grec Ταμάτραχα ou Μάτραχα, par confusion de la première syllabe avec l'article neutre pluriel¹³. Continuons. Qui nous dit que la lettre Δ ne provient pas ici de la déformation par un scribe d'un Λ? Les lettres suivantes concordent entre elles, sous réserve d'observer que paléographiquement le μ de Demnitzikoa peut fort bien résulter d'une lecture fautive de b. Les confusions de ce genre ne sont pas une rareté, surtout dans le cas de noms aussi dénués de sens à première vue que les toponymes et les anthroponymes étrangers. A preuve, dans le texte même de Kinnamos la forme incorrecte du nom de la ville de Kiev: Κίαμα, selon le manuscrit du Vatican (dont dépendent les autres codices connus de sa chronique)¹⁴. Reste à expliquer la terminaison du nom de Demnitzikos par rapport à celle de la forme Holevnic. Ce nom obscur et barbare pour le scribe (sinon même pour Kinnamos en personne) aura été involontairement estropié, faute de célébrité, et grécisé à l'aide du suffixe -os. Il ne faut pas, en effet, accorder trop de prix à la finale des noms propres étrangers. C'est ainsi que Dobrotitch, le fameux despote de la Dobroudja au XIVe siècle,

12. H. Chircă et C. Bălan, *O inscripție din 1397-1398 privitoare la stapînirea turcească de la Turnu*, dans *Studii și materiale de istorie medie*, III, Bucarest, 1959, p. 359-364 (voir aussi notre compte rendu dans *Studia et acta orientalia*, IV, 1962, pp. 324-325). Dernière édition de l'inscription de Turnu-Măgurele dans Al. Elian, C. Bălan, H. Chircă et O. Diaconescu, *Inscripțiile medievale ale României (Orașul București)*, vol. I, Bucarest, 1965, pp. 786-787. Pour le nom Holevnic, voir aussi Choldownic, sur une carte du XVIIe siècle signalée par Gr. Florescu, à la page 461 de son article cité plus loin.

13. Voir les exemples chez G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, (2e éd.), Berlin, 1958, p. 297.

14. Kinnamos, p. 236, l.4 (l'apparat critique enregistre la correction Κιόβα entrevue par Ducange). Comme exemples de confusion entre β et μ dans des noms propres étrangers nous citerons Βάτρζας ou Μάτρζας et Βαλάχ ou Μαλάχ (voir G. Moravcsik, *op. cit.*, p. 84 et 85). Particulièrement éloquent à cet égard est le cas du nom d'un chef couman mentionné dans l'*Alexiade* sous la forme Μανιάχ, alors que les vieilles sources russes le connaissent sous celle, évidemment exacte, de Boniak (G. Moravcsik, *op. cit.*, p. 184, ou F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène* (1081-1118), Paris, 1900, p. 132, note 3). On trouvera dans V. Garthausen, *Griechische Palaeographie*, II (2e éd.), Leipzig, 1913, tableaux 8 et 9, des exemples de lettres et de ligatures en minuscule moyenne et nouvelle illustrant ce phénomène graphique.

apparaît dans les sources contemporaines sous le nom de Τοπροτίτζας mais un siècle plus tard le chroniqueur Laonikos Chalkokondyle l'appellera Δοβροτίκευς¹⁵. De même le terrible prince des Bulgares Kroum s'appelle selon les textes ou les manuscrits Κροῦμος, Κροῦμμος, Κροῦμνος Κρόμος¹⁶. Il serait oiseux de multiplier les exemples.

Zimnicea, disions-nous tout à l'heure, n'a rien livré de byzantin. Mais Turnu-Magurele? Il faut rappeler ici que certains chercheurs ont voulu y localiser la Τούρρις de Procope¹⁷. Ce nom, qui n'est autre que le latin *Turris*, "La Tour", s'est maintenu dans le roumain *Turnul* (même signification). C'est là un *pyrgos* ou probablement un *phourion*, car si l'on ne connaît présentement que les restes d'un puissant donjon, il est probable qu'il doit y avoir tout autour d'autres vestiges archéologiques encore inexplorés¹⁸. Les idées de Kinnamos au sujet de Demnizikos sont plutôt vagues : il parle d'abord d'une ville (πόλις), puis plus modestement d'une forteresse (φρούριον). On pourrait peut-être en déduire qu'il y avait là une assez grosse agglomération confiée à la garde d'une forteresse. L'étymologie du nom de Holăvnic n'est malheureusement pas tirée au clair ; celle du turc *kulé* "tour" ne nous semble pas démontrée¹⁹. Néanmoins, ce double nom pourrait être d'une part celui de l'établissement civil, et, d'une autre, celui du point fortifié. De nos jours du reste, la localité porte le nom double de Turnu-Măgurele : on a accolé à l'ancienne appellation de Turnu, "La Tour", celle de Măgurele, "Les Petites Buttes" (de *măgură*, "hauteur"). La région présente en effet un relief ondulé. On retiendra encore que le Petit Nicopoli, qui fait précisément face au Nicopoli de Bulgarie, demeuré tristement célèbre à la suite de la défaite sanglante des croisés en 1397, se dresse

15. Les exemples chez G. Moravcsik, *op. cit.*, pp. 316-317.

16. Idem, p. 147.

17. Voir, par exemple, C. Litzica, *Contribuțiuni la topografia balcanică în evul mediu, I, Procop din Cesarea*, dans Ioan Neculce, *Buletinul Muzeului Municipal, Jassy*, 1927, fasc. VI (1926), p. 84. Mais les fouilles effectuées par Gr. Florescu, *Cetatea Turnu*, dans *Revista Istorică Română*, XV, 1945, p. 439, semblent montrer que la tour dont on voit les ruines à Turnu Măgurele remonte à Constantin le Grand.

18. Gr. Florescu, *op. cit.*, pp. 450-452, croit que la tour édifiée par Constantin fut détruite au VIe ou VIIe siècle, et refaite seulement au XIVe siècle par les Roumains. Comme on n'a pas encore fouillé autour de cette ruine, il n'est nullement exclu que l'on y découvre au jour des vestiges byzantins. C'est là encore à l'archéologie de vérifier ou d'infirmer notre hypothèse—une de plus! — sur l'identification de Demnizikos.

19. Etymologie proposée par H. Chircă et C. Bălan, *op. cit.*, p. 359.

à l'un des gués du Danube, que, depuis l'antiquité, ces deux places fortifiées contrôlaient efficacement. A une faible distance en amont, l'Olt vient se jeter dans le Danube. Tout comme Zimnicea située à une trentaine de kilomètres en aval, Turnu-Măgurele appartient à une contrée de la Valachie connue depuis le moyen âge sous le nom (petchénègue ou couman) de Teleorman, "la forêt folle", c'est-à-dire épaisse, impénétrable; il en sera question plus bas.

Que l'on admette l'identification de Demnitzikos avec Zimnicea ou avec Turnu-Măgurele, une difficulté subsiste cependant. C'est que, selon Kinnamos, les Coumans ayant franchi le Danube, s'emparèrent aussi de cette place. Autrement dit, elle devait se trouver sur la rive droite du fleuve. S'il en est ainsi, il ne saurait s'agir de Zimnicea ou de Turnu-Măgurele. En fait—outre la possibilité d'une négligence stylistique chez notre auteur—les propos désobligeants du pêcheur à l'adresse de l'empereur Manuel nous incitent à nous demander pourquoi le basileus s'adonnait à la poursuite du gibier des bords de l'Istros, au lieu d'entreprendre la reconquête de Demnitzikos. Car son historiographe ne souffle mot de la reprise de cette ville forte. Or, tactiquement parlant, il est inconcevable que le basileus caressât le projet de combattre les Coumans avec l'aide d'une flotte, sans essayer de leur arracher ce point fortifié. La réponse qui s'impose c'est que Demnitzikos se dressait sur la rive gauche du fleuve, autrement dit Byzance y avait au moins cette tête de pont, emportée d'assaut sans doute par surprise, lorsque les Coumans s'élancèrent une fois de plus contre l'empire. L'archéologie roumaine étudiera un jour le problème des enclaves byzantines à différentes époques sur la rive gauche du Danube. Et si l'empereur, qui avait saisi les murmures du pêcheur, l'envoya chercher, comme nous l'apprend Kinnamos, c'est sans doute que cet indigène parlait grec et appartenait en fait à l'élément grec installé depuis des siècles dans la vallée du "Danube d'Empire" selon le mot de N. Iorga²⁰, élément qui a laissé dans la toponymie danubienne des noms tels que Corabia ou Calafat²¹.

20. N. Iorga, *Le Danube d'Empire*, article d'abord paru dans les *Mélanges Schlumberger* et reproduit ultérieurement dans ses *Etudes byzantines*, II, Bucarest, 1940, p. 199-210.

21. Voir là-dessus, H. Mihăescu, *Influențe grecești asupra limbii române pînă în secolul al XIV-lea*, Bucarest, 1966, pp. 107-108 (nous retranchons de la liste accoutumée Maglavit, qui n'a rien à voir avec les manglavites byzantins, étant en fait le bulgare *maglavit* "brumeux"; nous nous en occupons dans un article à paraître à Sofia sous le titre *De quelques toponymes danubiens*).

Proposant l'identification de Demnitzikos avec Turnu-Măgurele au lieu de Zimnicea, nous nous déclarons néanmoins d'accord avec elle des deux rivières que Manuel, cette fière lance de la chevalerie byzantine, franchit témérairement pour aller se mesurer avec les Coumans qui, chargés de butin, avaient retraversé le Danube; il doit s'agir de la Vedeia et du Teleorman²², vu que rien n'autorise à penser que Manuel aura passé le Danube justement à Turnu-Măgurele, mais quelque part dans le Teleorman, en direction de l'est (vers la "Tauroscythie"). De même, les hauteurs de l' ὄρος τένου ὄρμον que le Professeur Bănescu a restitué en ὄρος Τενοόρμον sont bien les terrasses du Teleorman où les Coumans, battus à plate couture par les soldats de Manuel, allèrent se réfugier²³. La bataille aura pu se livrer du côté de la butte dite en roumain Măgura Aranului, dont l'altitude est de 89 mètres et la distance à une quinzaine de kilomètres du Danube. Rappelons encore que le chef couman Lazare fait prisonnier par les Byzantins devait être, à en juger d'après son nom qui n'a rien de "turc", soit un féodal roumain soumis aux Coumans, soit un Couman christianisé sous l'influence de ses sujets²⁴. On peut, dans ces conditions, en inférer que des Roumains aussi devaient se trouver dans les rangs des Coumans qui avaient attaqué l'Empire. L'ennemi une fois maté, Manuel s'en retourna préparer la reconquête de Corfou²⁵....

S'il est possible que des Roumains aient lutté alors contre Byzance, en revanche des Scythes servirent dans les rangs de l'armée impériale. C'est que l'Empire avait depuis longtemps colonisé des Petchénègues et des Coumans sur son territoire. Eude de Deuil parle de l'attaque de ces derniers contre les Français de la deuxième croisade qu'ils surveillaient pour prévenir le pillage de l'Empire²⁶. Dans un éloge prononcé

22. Kinnamos, p. 94. Cf. N. Bănescu, *La domination byzantine...*, p. 11, et *Les duchés byzantins...*, p. 104.

23. Kinnamos, pp. 94-95; N. Bănescu, à la note précédente; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin, 1958, pp. 305-306, omet les recherches de N. Bănescu.

24. Kinnamos, p. 95. N. Iorga, *op. cit.*, p. 70. C'est une méprise sans doute qui fait dire à A.A. Bolşacov - Ghimpu, *op. cit.*, p. 534, que le phylarque Lazare portait aussi le nom couman de Sotas. Kinnamos, p. 95, nous apprend que Sotas était un personnage riche et bien né capturé pas les Coumans et venu se réfugier au camp impérial. Son origine nous échappe (un Géorgien ou un Caucasien des Balkans? Cf. le nom du grand poète géorgien Šota Rustaveli).

25. Voir maintenant l'exposé fouillé de H. Ahrweiler, *op. cit.*, pp. 240-251 (à la p. 245, note 4, une vague mention du crochet que les Coumans obligèrent Manuel à faire jusqu'au Danube). Corfou fut repris par le basileus en 1149.

26. F. Chalandon, *Jean II Comnène...*, p. 294.

devant Manuel Comnène, le métropolite Eustathe de Thessalonique remarquera que le basileus s'entendait à opposer les Perses aux Perses et qu'alors que les Scythes couchaient à terre leurs congénères, les Byzantins, demeurés debout, pouvaient entonner des hymnes à la paix ²⁷.

L'expédition de Manuel Ier en territoire roumain en 1148 fut la seule occasion qui s'offrit au basileus d'y pénétrer en personne. Plus tard, ses armées allaient y entreprendre de nouvelles expéditions. C'est de celles-ci qu'il sera maintenant question.

On se souvient que déjà sous le règne d'Alexis Ier Comnène, les intentions de la Hongrie d'étendre sa domination à la côte de la mer Adriatique avaient engendré un conflit avec Byzance. Le rapprochement serbo-hongrois avait lui aussi envenimé les choses. Le résultat en fut la guerre que Jean II mena contre la Serbie et la Hongrie. Plus tard son fils Manuel reprendra la politique de ses père et grand-père et partira, en 1149-1150, en campagne contre les Serbes qui, poussés par le roi de Hongrie, Geiza II, s'étaient révoltés contre l'Empire. Les Serbes vaincus en 1151, le basileus combattrait les Hongrois en 1151, 1152 et 1156 ²⁸.

Chalandon date de l'hiver 1155/1156 une incursion de pillage coumane dans l'empire relatée par le seul Choniates ²⁹.

Boris, fils du roi de Hongrie Koloman le Lettré, fut chargé par les Byzantins dont il était un ferme partisan, de ramener à la raison les "barbares" qui pillaient les places fortes byzantines du Danube. Mais il trouva la mort dans la lutte et son armée fut anéantie. Quand aux Coumans, ils repassèrent le Danube avec un riche butin. Chalandon est d'avis que les Hongrois avaient excité les bande coumanes contre l'Empire ³⁰. La chose est possible en soi mais il n'est pas exclu non plus que l'on ait à faire à l'un des fréquents raids que les maîtres de la rive gauche tentèrent à qui mieux mieux contre l'Empire des siècles durant.

27. Migne, P.G., vol. 135, col. 984 (la traduction latine a sauté la phrase concernant les Scythes!).

28. Une bibliographie et un exposé des guerres de Manuel Comnène avec la Hongrie, chez St. Rácz, *Βυζαντινά ποιήματα περί των Οδγγρικῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Αὐτοκράτορος Μανουήλ*, Budapest, 1941, passim. Voir aussi G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, Paris, 1956 (trad. J. Gouillard), pp. 405-417 (je n'ai pas pu consulter la 3e éd. allemande).

29. Choniates, pp. 413-414. Cf. F. Chalandon, *Jean II Comnène...*, pp. 123-124.

30. F. Chalandon, *op. cit.*, *loc. cit.*

Le conflit entre Constantinople et la Hongrie battait son plein quand se présenta à la cour de Manuel le prince Béla ³¹. C'était en 1163. L'empereur, qui n'avait pas d'héritier mâle, voulut alors en faire son successeur en le mariant à sa fille. Et il demanda au souverain de Hongrie comme présent de noces la Croatie et la Dalmatie. Sous couleur de défendre les intérêts de Béla, la guerre reprit. Elle dura jusqu'en 1167. Mais la naissance d'un fils à Manuel deux ans plus tard, écarta Béla du trône impérial. En 1172 il monta sur celui de Hongrie, promettant à Manuel d'être toujours respectueux des intérêts de Byzance. Il tint parole tant que vécut le basileus ³².

Pour l'histoire roumaine, ces guerres de Byzance et de la Hongrie revêtent un caractère particulier. Kinnamos mentionne à ce propos la multitude de Valaques qui participèrent au conflit du côté de Byzance, en l'an 1166. Le texte est bien connu et il a provoqué des discussions, et même des polémiques regrettables, entre maints savants désireux les uns de prouver qu'il s'agit en l'occurrence de Valaques sud-danubiens et les autres d'établir que l'on a à faire à des Roumains du nord du Danube. La fameuse question du territoire qui vit la formation et la continuité du peuple roumain n'a souvent pas été étrangère au débat. Et pourtant le texte de Kinnamos est clair, très clair même, pour peu qu'on le lise et qu'on le prenne *ad litteram*, animé de la seule préoccupation de ne pas donner la moindre entorse à la grammaire et à la syntaxe. C'est ce que nous nous proposons de montrer.

Résumons le contexte où figure le passage incriminé ³³.

Manuel avait décidé de faire sentir la puissance de ses armes à ses adversaires hongrois (le chroniqueur les appelle les Huns). Il mit alors sur pied une ruse militaire. Le prince Béla — devenu à Byzance le despote Alexis ³⁴ — reçut la mission de créer une diversion sur la ligne du Danube, du côté de Sirmium (aujourd'hui Mitrovitza), où il devait attirer les forces hongroises en faisant mine de vouloir franchir le fleuve; cette feinte permettrait d'y fixer le plus grand nombre possible d'ennemis. En réalité, le coup devait être assené aux Hongrois dans une tout autre direction d'où jamais Byzance n'avait songé à les attaquer,

31. Voir aussi—outre notre note 18—A. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen*, Munich, 1965, p. 11, 30-3, 38, 60, 78.

32. G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 411, 422 et 426.

33. Kinnamos, pp. 360-361.

34. Il était aussi protostrator; voir Kinnamos, p. 200.

à savoir des Carpathes. Cette entreprise hardie qui donne la mesure du génie militaire de l'empereur, fut confiée au stratège Léon Batatzès, On lui confia—et c'est ici que nous allons entrer dans l'essence du texte mis en cause par divers savants—, on lui confia la mission “de prendre avec lui une autre armée, nombreuse, ainsi qu'une grande foule de Valaques, dont on dit qu'ils étaient autrefois des colons d'Italie, et d'envahir des régions limitrophes du Pont Euxin le territoire hongrois d'où jamais absolument personne ne les avait attaqués”³⁵. Et tandis que Béla Alexis attirait sur le Danube —à savoir du côté de Sirmium— les troupes hongroises, “Batatzès—nous reprendrons ici le récit même de Kinnamos—Batatzès lançant son attaque d'où il a été dit, anéantissait tout sans pitié et foulait tout sur son chemin: et de livrer à la mort un grand nombre d'hommes et d'en réduire tout autant en esclavage”³⁶.

L'origine des Valaques enrégimentés par Léon Batatzès a fait couler beaucoup d'encre. C'est que des savants de la taille de Tomaschek, de Pič, de Onciul, de Iorga, de Zlatarski etc., ont affirmé qu'il s'agissait de Roumains du nord du Danube³⁷. Mais d'autres non moins grands —citons seulement les noms de Engel, de Roessler, de Hajdeu, de Jung, de Tamas, de Bănescu, de Moravcsi—ont affirmé que l'on avait à faire à des Valaques du sud du Danube, et plus précisément du Paristrion³⁸.

La lecture grammaticale du texte élimine à notre sens la théorie nord-danubienne. Kinnamos déclare catégoriquement que c'est des territoires de la mer Noire que Batatzès avait reçu l'ordre de voler à l'attaque de la Hongrie, en se dirigeant donc vers les Carpathes pour en-

35. Kinnamos, p. 260, l.8-12 (... ἐτέρωθεν στρατεύματα ἐπαγόμενον ἄλλο τε συχνὸν καὶ δὴ καὶ Βλάχων πολὺν ὄμιλον, οἱ τῶν ἐξ Ἰταλίας ἀποικοὶ πάλαι εἶναι λέγονται, ἐκ τῶν πρὸς τῷ Εὐξείνῳ καλουμένων πόντω χωρίων ἐμβαλεῖν ἐκέλευεν εἰς τὴν Οὐννικὴν, ὅθεν οὐδεὶς οὐδέποτε τοῦ παντὸς αἰῶνος ἐπέδραμε τούτοις...).

36. Kinnamos, p. 260, l.14-17 (ὁ Βατάτζης δὲ ὅθεν εἰρήται προσβαλὼν ἔκειρέ τε ἀφειδῶς πάντα καὶ ξυνεπάτει τὰ παραπίπτοντα ἀνθρώπων τε οὖν πολὺν εἰργαστο φόνον καὶ ἀνδραποδισμόν οὐκ ἐλάσσω πεποίητο).

37. Bibliographie chez A. Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei Românilor în Evul Mediu*, Bucarest, 1936, p. 241, note 23; N. Iorga, *op. cit.*, pp. 94-95, 100-102; V.N. Zlatarski, *op. cit.*, pp. 397 et 520-521.

38. Ajouter à la bibliographie de la note ci-dessus, les travaux déjà cités de N. Bănescu, plus ses deux articles: *Les Premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube*, dans *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, III, 1922, pp. 305-306 et *La “Roma Nuova” alla foci del Danubio*, Rome, 1923, p. 9; G. Moravcsik, *Σημειώσεις εἰς τὰ καλλιτεχνικά μνημεῖα τῶν οὐγγρο-βουλγαντικῶν σχέσεων* dans *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον*, I, Athènes, 1964, pp. 28-29, repris dans ses *Studia Byzantina*, Budapest, 1967, pp. 297-299.

vahir la Transylvanie, alors soumise à la couronne de Saint Étienne. Il ne dit nullement qu'il devait prendre dans la région du Pont Euxin les Valaques destinés à renforcer son armée. De toute évidence ces Valaques ne pouvaient être enrôlés que dans les frontières de l'Empire: Manuel, qui avait mis au point un stratagème audacieux contre la Hongrie, n'aurait pas eu la légèreté de donner l'ordre à son général de tenter une pareille expédition avec des effectifs incomplets ou improvisés. Et à supposer qu'il aurait songé à faire enrôler des Roumains vivant sur le territoire envahi par ses troupes en marche vers les frontières du royaume de Hongrie, il est évident que cette mesure insolite aurait frappé les esprits et que Kinnamos l'aurait consignée dans la relation qu'il a laissée de la campagne. Or ce n'est point le cas. En effet, la présence de Valaques dans les rangs des armées byzantines n'était pas une nouveauté. Cinq mille d'entre eux par exemple n'avaient-ils pas contribué à la victoire d'Alexis Comnène sur les Petchénègues à la journée de Lébonion (29 avril 1092) ? ³⁹. Et à une date encore plus reculée, en 1027, des Valaques avaient lutté dans les rangs de l'armée de Basile II en Sicile ⁴⁰. Mais les forteresses des cimes des Balkans, en Bulgarie, détenues par les Valaques locaux ⁴¹, n'étaient-elles pas destinées à couvrir l'Empire contre les périls périodiques qui surgissaient des bords du Danube? Il est manifeste dans ces conditions que les Valaques de Batatzès furent effectivement recrutés parmi la population du Sud du Danube, et nullement sur le territoire qui s'étend au nord du fleuve. Le mobile de cette mesure? Les qualités de coureurs de montagne de cet élément qui allait guider l'armée byzantine à travers les passes et sur les hauteurs des Carpathes dans des conditions géographiques assez semblables à celles des montagnes de la Bulgarie ⁴².

Reprenons le récit de la campagne.

Batzès, tuant et pillant, finit par s'en retourner avec une multitude de captifs et de bestiaux, de chevaux etc... Le succès de cette entre-

39. Anne Comnène, *Alexiade*, II (éd. B.Leib), Paris 1943, p. 135.

40. N. Iorga, *op. cit.* p. 78.

41. Témoignages, par exemple, chez Nicéas Choniates. C'est à tort que l'on invoque parfois le passage relatif à l'origine romaine des Valaques consignée par Kinnamos pour décider s'il s'agit ou non de Valaques du nord ou du sud du Danube. Pour les uns comme pour les autres le texte a évidemment la même valeur. Voir aussi Ș. Papacostea, *Les Roumains et la conscience de leur romanité au moyen âge*, dans *Revue roumaine d'histoire*, IV-1, 1965, pp.15-24.

42. Les Valaques de l'armée commandée par Batatzès représentaient, toutes proportions gardées, un corps alpin, avant la lettre !

prise incita Manuel à répéter le coup. Il envoya une troisième armée, placée sous le commandement suprême de Jean Doukas, avec l'ordre d'envahir la Hongrie du côté où elle s'avoisinait à la Tauroscythie, autrement dit à la Russie de Galitch. Parmi les généraux il y avait Andronic Lapardas ⁴³ et Nicéphore Pétraliphas. Leur entreprise réussit parfaitement: ils arrivèrent dans de gros villages qu'ils pillèrent cette fois encore, et d'où ils ramenèrent force butin et nombre de prisonniers. En outre, pour marquer leur passage victorieux sur le territoire soumis au roi de Hongrie, ils dressèrent une croix d'airain qui portait une inscription perpétuant le succès des armes de Manuel ⁴⁴.

Le récit de Kinnamos est confirmé et enrichi de certains détails par une épigramme du codex 524 de la Bibliothèque Marcienne. Publiée par Sp. Lampros, elle a été commentée par Gy. Moravcsik ⁴⁵. On y apprend que l'armée conduite par Jean Doukas franchit le Danube à Vidin ⁴⁶ avec mission d'envahir ensuite le pays des Pannoniens, c'est-à-dire la Hongrie. Cette information nous fait douter que l'empereur ait bien ordonné au sébaste Doukas d'envahir le territoire hongrois là où il confinait à la Tauroscythie. Il nous semble probable que Kinnamos aura commis une confusion entre l'itinéraire des forces de Batatzès d'une part et de Doukas d'une autre. En effet, si Doukas a passé le Danube à Vidin, il est évident qu'il se sera dirigé aussi tôt vers les Monts du Banat ⁴⁷ par la dépression de la Cerna et du Timis. Dans ces condi-

43. Kinnamos, p. 260, l. 22, l'appelle Lampardas. Mais voir G. Moravcsik, *Σημειώσεις...*, p. 28, note 4. Y ajouter à propos de ce patronymique, V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Athènes, 1932, p. 135.

44. Kinnamos, pp. 260-261.

45. G. Moravcsik, *Σημειώσεις...*, pp. 27-29, et *Studia Byzantina*, pp. 297-299 (d'après Sp. Lampros, *Νέος Ἑλληνομνημον VIII*, 1911, pp. 178-179, no 337).

46. Sp. Lampros, *op. cit.*, *loc. cit.*, vers 20-22. Rappelons que les documents slavo-roumains des XIVe et XVe siècles connaissent sur la rive valaque, juste en face de Vidin, le *Kumanski brod*, "le Gué des Coumans" (aujourd'hui Comani, village aux environs de Calafat), nom significatif qui perpétue le souvenir de l'un des principaux points par où les flots des pillards coumans se déversaient outre-Danube. Cf. Academia R.S.R., *Documente privind istoria României*. B. Țara Românească. Veacurile XIII-XVI. *Indicele numelor de locuri*, par I. Donat, S. Catracaș, Gr. Cioran, N. Ghinea, M. Kandel, Gr. Popescu et Th. Rădulescu, Bucarest, 1956 (s.v. Comani).

47. G. Moravcsik, *Σημειώσεις...*, p. 29, ou *Studia Byzantina*, p. 218, parle des cols des Carpathes méridionaux. V. N. Zlatrski aussi, *op. cit.*, p. 397, estimait que les Byzantins—l'armée de Jean Doukas, selon lui—avaient fait incursion dans le Banat. Pour les théories de Grot, Stadtmüller, Frejdenberg et Pauler, cf. Moravcsik, *art. cit.*, p. 29, note 7. Y ajouter l'opinion de N. Iorga, *op. cit.*, p. 101, qui parle des

tions, son collègue Batatzès aura, lui, attaqué les Hongrois ailleurs, quelque part où leur territoire était proche de la Tauroscythie, épineux problème de géographie historique que nous laisserons ici de côté ⁴⁸.

Les tribulations des villages de Transylvanie et du Banat, durement éprouvés par la "Terrorangriff" des Byzantins nous invitent à penser que ce ne furent pas seulement des Hongrois mais aussi des Roumains qui eurent à y pâtir de la part des Byzantins, l'élément roumain représentant alors, comme de nos jours, la majorité de la population de ces territoires. Or les textes de Kinnamos et du Marcianus 524 donnent clairement à entendre que les soldats de Manuel y firent des prodiges de valeur. Même en admettant la part de l'exagération, explicable notamment par l'aspect inédit et spectaculaire de la campagne, il est naturel que les Byzantins se heurtassent à une certaine résistance locale, qui leur permit d'apprécier le courage de la population hongroise et roumaine, cela en dépit de la diversion opérée par Béla-Alexis. Loin d'être une spéculation gratuite, notre affirmation est attestée à notre sens par un texte inobservé jusqu'ici du métropolite de Thessalonique Constantin Manassès.

En effet, dans un discours qu'il prononça en 1173 en présence de Manuel Comnène, Manassès eut matière à y célébrer les exploits de son souverain, ceux notamment qu'il avait accomplis sur les Hongrois⁴⁹. Et notre prélat de décrire à ce propos avec luxe de détails les Hongrois et leur pays. On retiendra que cette source mentionne les peuples suivants qui eurent à connaître le poids de l'autorité de Manuel: les Πέρσαι (qui sont les Turcs), les Ciliciens, les Isauriens, les Tribales (qui sont Serbes), les Γήπαιδες, les Gépides, qui ne sont évidemment pas les Hongrois appelés par Manassès Πάννονες, Pannoniens. Apparaissent aussi les Τευτόνοι et les Ἀλαμάνοι qui sont les Allemands et vraisemblablement les Français, et enfin les Scythes et les Daces, Σκύθαι et Δάκες ⁵⁰.

Ordinairement, au XIIe siècle, par Scythes on entendait les Coumans. Mais comme ceux-ci sont énumérés dans ce discours conjointe-

défilés de la Moldavie. L'épigramme du Marianus prouve indubitablement que Kinnamos a embrouillé les itinéraires des armées de son maître.

48. Voir par exemple le point de vue exposé récemment par C. Cihodaru dans le traité *Istoria României*, II, Bucarest, 1962, pp. 95-103, encore qu'il ne nous semble pas définitif.

49. E. Kurtz, *Еšte dva neuzdannyyx proizvedenija Konstantina Manasen*, dans *Vizantijskij Vremmenik*, XII, 1906, pp. 88-98.

50. E. Kurtz, *op. cit.*, p. 92.

ment aux Perses et aux Ciliciens, nous estimons devoir les identifier ici avec les Khazars, soumis à cette époque à la domination de Manuel ⁵¹.

Les Daces, eux, sont évidemment les habitants de l'antique Dacie. De quel peuple s'agit-il? Afin de répondre à cette question légitime, nous ferons remarquer que le métropolite déclare à propos des luttes des Byzantins et des Pannoniens (Hongrois), que ces derniers sont un peuple plus nombreux que les grains de sable de la mer, plus vaillants et plus expérimentés à la guerre que les Triballes, les Daces et les Gépides ⁵². Les Triballes étant les Serbes qui guerroyèrent rudement, on le sait, avec Byzance sous le règne de Manuel Ier, les Gépides et les Daces ne doivent être que les autres peuples rencontrés par les Byzantins au nord du Danube, c'est-à-dire les Coumans et les Roumains autochtones. Et en effet ce passage est inséré dans le récit rhétorique que Constantin Manassès fait des guerres contre la Hongrie. Si donc il déclare les Hongrois plus braves et plus habiles dans l'art militaire que les Coumans (les "Gépides") et les Roumains (les "Daces"), c'est que les forces byzantines eurent à combattre aussi ces derniers. Le métropolite ajoute du reste cette emphatique remarque: "Les Isauriens, les Ciliciens, les Indiens et les Perses, Alexandre le Grand les mit en fuite. Mais toi, après que tu as guerroyé contre les Daces, les Perses et les Ciliciens, voilà que les Pannoniens aussi te reconnaissent pour leur maître" ⁵³. Deux poésies contemporaines anonymes (de Constantin Manassès?) adressées à Manuel Comnène font encore, dans un raccourci de l'histoire byzantine sous ce souverain, mention des Daces. "Il est au ciel, lit-on dans l'une d'elle, un témoin fidèle de tes victoires, le soleil qui répand la lumière, le grand prince des astres. En venant du Levant, il voit lui-même tout d'en haut,

51. N. Bănescu, *La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan), en Zichie, en Khazarie et en "Russie" à l'époque des Comnènes*, Académie Roumaine, *Bulletin de la section historique* XXII, 1941, pp. 113-132. Dans une nouvelle d'avril 1166, Manuel s'intitule, entre autres, χαζαρχικός.

52. E. Kurtz, *op. cit.*, p. 92: ἔθνος ὑπὲρ τὴν Ψάμμον εἰς πλῆθος, ὑπὲρ Τριβαλλοῦς καὶ Δάκας καὶ Γήπαιδας τὸ θυμοειδὲς καὶ ἐμπειροπόλεμον.

53. Idem, p. 97 (p. 97-98 Manassès mentionne lui aussi le trophée, à savoir la croix, que les Byzantins élevèrent en Hongrie). G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, p. 112, identifie ces Gépides avec les Hongrois, ce qui est impossible car cela reviendrait à mettre dans la bouche de Constantin Manassès l'affirmation que les Pannoniens, i.e. les Hongrois, sont plus vaillants que les Gépides, c'est-à-dire encore les Hongrois! L'illustre byzantiniste n'enregistre pas les Daces de ce discours (ni comme Coumans, ni comme Hongrois, ni comme quelque autre peuple "turc"); sans doute admet-il implicitement que ce sont bien des Roumains. (Voir aussi G. Moravcsik, *Studii bizantine*, pp. 320-325).

tes exploits sur les Perses et les gens d'Antioche, et puis en allant vers le Midi, il voit tes éclatantes et merveilleuses victoires sur mer; puis, se dirigeant de là vers le Ponant, il voit la catastrophe du pays des Triballes, l'esclavage des Pannoniens, la soumission des Dalmates et la peur des Daces"⁵⁴.

Les Daces désignent dans cette poésie plus probablement les Coumans et les Roumains pris ensemble, que les seuls Roumains. En effet d'autres vers du même manuscrit (le codex déjà cité de la Marcienne), poésies que leur langue nous permet d'attribuer au même auteur que la précédente, remplacent les Daces par les Scythes.⁵⁵ L'une d'entre elles renferme encore ce passage: "Ensuite il (=le soleil) verra Manuel, le maître né dans la pourpre, craint de tous les barbares et devant qui se prosternent les Dalmates, les Perses et les Scythes, le pays d'Antioche, les Ciliciens et Alep"⁵⁶. D'autres vers sont à la louange des trois Comnène, Alexis, Jean et Manuel: "Le père, rejeton de la pourpre; Jean, devant qui au combat tremblaient l'archer perse, le Scythe qui vit dans ses chariots, le fier peuple des Italiens" etc., etc., et plus loin, au sujet de Manuel: "au seul clignement de ses yeux se sont tapis de peur l'Antiochien qui fronce son épais sourcil, et le fils d'Agar, le cavalier d'Iconium, le pays des Pannoniens et les contrées des bords du Danube"⁵⁷. Le Σκυθης ἀμαξεύς (v. 15), le Scythe qui vit dans des chariots, représente évidemment les Petchénègues anéantis avec leurs fameux véhicules en 1122 par Jean II. L'expression Τόποι Παρίστριοι que nous ne pouvons traduire ici par Paristrion mais bien par "les contrées habitées des bords du Danube" est à rattacher à la "peur des Daces" de la poésie que nous évoquions un peu plus haut.

Nous n'essayerons pas de dater ici ces poésies. Ce qui importe pour nous c'est le sentiment que Manuel Comnène avait réussi à s'imposer d'une manière ou d'une autre aux populations danubiennes. Et l'on comprend

54. Sp. Lampros, op. cit., p. 162 (n° 272, vers 9: καὶ Δαλματῶν ὑποταγὴν καὶ τῶν Δακῶν τὴν φοβίην). De même l'avant-dernier vers de la poésie 247, p. 152.

55. Idem, p. 37, n° 72, vv. 19-22; p. 44, n° 81, vv. 21-23; p. 128, n° 111, v. 20; p. 156, n° 222, vv. 15-19.

56. Idem, p. 154, n° 258, vv. 7-8.

57. La poésie 111 du recueil de Lampros p. 127, se livre à un rapprochement intéressant entre Basile II le Tueur-de-Bulgares (Bulgaroctone) et Jean II le Tueur-de-Scythes-et-Perses (ὁ Σκυθοπερσόλεθρος, épithète que nous aimerions retrouver un jour dans une 3e édition des *Byzantinoturcica* du Prof. Gyula Moravcsik). On rapprochera aussi les vers publiés par Lampros de ceux cités par A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II, Paris 1932, p. 52.

alors pourquoi ni Kinnamos ni Choniatès ne parlent plus de guerres entre Byzance et les "Scythes" après 1166. Les Coumans et les Roumains du nord du Danube n'osaient plus provoquer le puissant empereur de Byzance Manassès et les poésies contemporaines manifestent bien cet état de choses. Et de son côté en 1175 ou 1176, Eustathe de Thessalonique pourra, à son tour, déclarer dans un discours d'apparat adressé à Manuel Ier: "L'arc scythique ne fonctionne pas et sa corde, tendue inutilement, retentit. On le brandit seulement pour l'essayer et, comme disait le poète, il chante à l'instar du rossignol"⁵⁸. Idyllique image qui pour un peu changerait l'arc en archet, mais qui n'exprime pas moins plastiquement le sentiment de sécurité que les Byzantins éprouvaient maintenant du côté de leur frontière danubienne si longtemps ravagée. C'est que le long des côtes de la mer Noire, ne l'oublions pas, Manuel Comnène dominait en Zichie, à Matracha, en Khazarie et sur la Russie du Don, en dehors du fait qu'il détenait les bouches du Danube et possédait manifestement des enclaves sur la rive gauche du fleuve⁵⁹. Kinnamos enregistre en effet la donation que le basileus fit à un prince "tauroscythe" du nom de Vladislav réfugié avec sa famille et ses gens auprès des Byzantins. Le territoire qui leur fut octroyé, Manuel l'avait déjà donné auparavant à un autre prince de la même nation, Vasilikas, fils de Georges⁶⁰. Le chroniqueur ne précise malheureusement pas davantage l'emplacement de ce fief danubien. Peut-être se trouvait-il aux bouches du Danube, sinon dans le Bugeac ou la Moldavie méridionale.

Les éclatants succès que Manuel remporta sur les Hongrois et sur les peuples voisins ont, comme on vient de le voir, suscité à l'envie le talent oratoire et poétique des lettrés du temps. Ajoutons que les artistes s'en inspirèrent également. Le prof. Moravcsik vient d'attirer récemment l'attention sur un autre poésie du manuscrit de Venise si souvent mis à contribution dans notre travail. Il s'agit de vers gravés vraisemblablement sur un plateau (πατέλιον) ciselé où figuraient les victoires de l'empereur sur les Hongrois. Le donateur de cette pièce d'orfèvrerie

58. Migne, P.G., vol. 135, col. 939.

59. N. Bănescu, *La domination byzantine à Matracha...*, loc. cit.. V. Laurent, *Les études byzantines en Roumanie* (1939-1946), *Revue des études byzantines*, VI.2. 1948, p. 243, accepte la thèse soutenue par N. Bănescu et récemment combattue par A. Soloviev, *Domination byzantine ou russe au nord de la Mer Noire à l'époque des Comnènes?*, *Akten des XI. internationalen byzantinischen Kongresses*, Munich, 1960, pp. 578-580. Cf. en outre H. Ahrweiler, *op. cit.*, p. 58, note 1.

60. Kinnamos, p. 236.

était le propre fils du prince Boris, mort, on l'a vu précédemment, pour l'Empire, le sébaste Kalaman. Si l'une de ces poésies occasionnelles dit vrai, cette pièce d'orfèvrerie représentait les innombrables exploits de Manuel sur le Danube ⁶¹.

L'épisode de la traversée du Danube par le basileus et de sa lutte avec les Coumans du phylarque Lazare y figurait-il ? On ne le saura jamais.

Les luttes que les Byzantins eurent à soutenir contre les Coumans à cette époque ne se limitent point à celles dont il a été question précédemment. Il y en avait en effet qui combattaient comme mercenaires dans les rangs des ennemis de l'empire, par exemple dans l'armée du roi Etienne de Hongrie, laquelle comptait aussi des contingents tchèques et tauroscythes ⁶².

En revanche, on trouve fréquemment des Scythes au service de Manuel. Nous avons déjà parlé de ces auxiliaires lors de l'expédition à travers le Teleorman. On en trouve également au siège de Sirmium (Mitrovitza) ⁶³. Quand il débarquera à Bari, Doukas en amènera avec lui ⁶⁴. Il est difficile de les identifier avec certitude avec les Coumans du nord du Danube ou les descendants des Petchénègues colonisés dans les Balkans. La nécessité de main d'oeuvre et surtout le besoin de soldats obligea les Comnènes à transplanter diverses pleuplades sur le territoire de l'Empire. Les captifs représentaient pour eux un précieux capital humain. C'est ainsi qu'en 1165 le roi de Hongrie céda à Manuel Comnène par un traité 10.000 de ses sujets prisonniers ⁶⁵. Cette information éclaire d'un jour sinistre l'un des mobiles de la campagne de Batatzès et de Doukas au nord du Danube, campagne qui se solda, comme on l'a relevé, par la captivité d'un grand nombre d'habitants de la Transylvanie. Les tueries occasionnées par toutes ces campagnes ont laissé un écho dans une réponse canonique du patriarche Luc Chrysobergès (1157-1169/70) qui confirme, détail singulièrement éloquent, l'application du canon 13 de saint Basile envers quiconque aura tué à la guerre, l'ennemi fût-il Turc, Hongrois ou Serbe ⁶⁶.

61. G. Moravcsik, *Σημειώσεις...*, p. 30-31, ou *Studia byzantina*, pp. 299-300.

62. Kinnamos, p. 242.

63. Idem, p. 270.

64. Idem, p. 143; voir aussi pp. 96, 268-269.

65. Idem, p. 120 (cf. G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 415).

66. V. Grumel, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, I, 1947, p. 141, réponse n° 11 (p. 142 l'auteur maintient que cette consultation est authentique).

Les découvertes numismatiques enfin viennent confirmer archéologiquement l'intérêt que Manuel Ier portait aux régions danubiennes et roumaines ⁶⁷.

Il est temps de conclure. La politique de Manuel Comnène envers les peuples habitant les territoires qui s'étendent au nord du Danube représente l'affirmation de la présence byzantine le long du fleuve et dans une certaine mesure sur la rive gauche aussi. Cette affirmation fut rendue nécessaire par le déroulement de la longue et dure guerre avec la Hongrie. A cette occasion les soldats de l'Empire croisèrent aussi le fer avec les Roumains dont la présence sur leur territoire actuel est attestée maintenant par le témoignage nouveau de Constantin Manassès. Nous ne doutons pas que petit à petit, d'autres recherches viendront enrichir la liste des sources byzantines de l'histoire des Roumains et de la romanité orientale au XIIe siècle.

67. Voir le tableau dressé par Oct. Iliescu pour C.C. Kirişcu, *Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui*, I, Bucarest, 1964, p. 351, où sont énumérées géographiquement les monnaies de Manuel Comnène trouvées en Valachie, Dobroudja, Transylvanie et Banat (cf. aussi les observations de la p. 69).

**Ο ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ ΩΣ ΚΡΙΤΙΚΟΣ
ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΑΚΤΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ**

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ/Θεσσαλονίκη

Ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς τοῦ 11ου αἰ. Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης δὲ θὰ ἀρκεσθῇ νὰ μᾶς ἐξιστορήσῃ ἀπλῶς στὸ ἱστορικὸ του ἔργο τὰ γεγονότα ἐκεῖνα τῶν ὁποίων ὑπῆρξε αὐτόπτης καὶ αὐτήκοος μάρτυρας, καὶ θεώρησε σκόπιμο νὰ μὴ χαθοῦν στοὺς «βυθοὺς τῆς λήθης», ἀλλὰ νὰ διατηρήσουν μὲ τὴν ἐξιστόρησίν του ἀθάνατη τὴ μνήμη τους»¹. ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει εἰς τὸν *προσφωνητικόν* του λόγον πρὸς τὸν Νικηφόρο Βοτανειάτη², θὰ ἀναζητήσῃ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια καὶ τίς ἀφορμὰς καὶ τὰ αἷτια ποὺ προκάλεσαν τὰ γεγονότα αὐτά. Θὰ προσπαθήσῃ ἀκόμη νὰ ἐξακριβώσῃ τοὺς λόγους ἐκείνους ποὺ ὀδήγησαν σὲ διαφορετικότερες ἐξελιξίεις τὴν πορεία ὁρισμένων καταστάσεων, καὶ δὲ θὰ διστάσῃ νὰ πῇ τὴ γνώμη του, νὰ δώσῃ τὴν προσωπικὴ του ἐρμηνεία καὶ νὰ ἐλέγξῃ ἀκόμη· τοῦτο γιατί πιστεύει ὅτι ὁ ἱστορικὸς δὲν εἶναι παρὰ ὁ δάσκαλος τῶν συγχρόνων του καὶ τῶν νεωτέρων³.

Μὲ τὴν ἴδια κριτικὴ διάθεση βλέπει ὁ Ἀτταλειάτης καὶ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ πολεμικὰ γεγονότα ποὺ θεώρησε σκόπιμη τὴν ἐξιστόρησίν τους. Ὁ ἴδιος ἔλαβε μέρος, ὅπως ξέρομε, σὲ πολλὰς ἐκστρατεῖες ὡς κριτῆς τοῦ στρατοπέδου⁴, καὶ θὰ πρέπη ἴσως νὰ ὑποθέσωμε ὅτι εἶχε καὶ κάποια γενικότερη στρατιωτικὴ κατάρτιση. Ἦταν λοιπὸν φυσικὸ νὰ γνωρίσῃ ἀπὸ κοντὰ τίς βυζαντινὰς δυνάμεις, νὰ δῇ τοὺς αὐτοκράτορες ὄχι μόνον ὡς πολιτικούς ἀνδρες, ἀλλὰ καὶ ὡς στρατιωτικούς ἡγέτες στὰ πεδία τῶν μαχῶν. Ἡ ἐπαφή του μὲ τὰ ἀνάκτορα⁵ καὶ ἡ κριτικὴ του σκέψῃ τοῦ δίνουν ἀκόμη τὴ δυνατότητα νὰ συνδέσῃ τίς τύχες τῶν βυζαντινῶν ὅπλων μὲ τὴ γενικότερη πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τίς συνθήκες τῆς ἐποχῆς του.

Πολλὰς φορὲς στὸ ἱστορικὸ του ἔργο θὰ ἀναφερθῇ στὰ σχέδια καὶ στὸν

1. Ἀτταλ. Ἱστορία (Βόνν.), σ. 8, 14-17

2. Ὁ.π., σ. 5, 9 - 10 (Βόνν.): *προσθεῖς δὲ καὶ τὰς αἰτίας κατὰ τὸ δυνατόν τῶν οὕτω τελουμένων*.

3. Ὁ.π., σ. 7, 15 - 8, 5. Ἀπὸ καιρὸ μὲ ἀπασχολεῖ τὸ θέμα τῆς κριτικῆς στάσης τοῦ Ἀτταλειάτη ἀπέναντι στὰ γεγονότα ποὺ μᾶς ἐξιστορεῖ καὶ στοὺς παράγοντες ποὺ διαμόρφωσαν τὴν ἐποχὴ του. Στὴ σημερινή μου ἐργασία, ἓνα τμῆμα τῆς γενικότερης αὐτῆς ἐρευνας δὲ θὰ μὲ ἀπασχολήσῃ ἡ ἐξέταση γενικότερων ἢ εἰδικότερων ἱστορικῶν προβλημάτων. Ἡ ὅλη μου προσπάθεια ἔχει τὴν πρόθεσιν νὰ συμβάλῃ, ὅσο μπορεῖ, στὴ διερεύνησιν τῆς προσωπικότητος τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ.

4. Ὁ.π., σ. 8, 6 - 7 καὶ σ. 196, 18.

5. Ὁ.π., σ. 196, 18 - 19.

τρόπο διεξαγωγῆς τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ θὰ κρίνῃ τίς ἀποφάσεις τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ στρατηγῶν. Δὲ θὰ διστάσῃ ἀκόμη νὰ πῇ τῇ γνώμῃ του, ὅταν τοῦ τῇ ζήτησαν σὲ πολεμικὰ συμβούλια, ἔστω καὶ ἂν ἡ γνώμῃ του ᾔταν ἀντιθετὴ μὲ τίς ἀπόψεις τοῦ αὐτοκράτορα. Ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες ἔσπευσε — παραβαίνοντας κάποτε καὶ τοὺς κανόνες τῆς ἱεραρχίας — νὰ ὑποδείξῃ τὰ μέτρα ποὺ ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν δύσκολες καταστάσεις⁶.

Πρωταρχικὸς παράγοντας, κατὰ τὸν Ἀτταλειάτη, γιὰ τὴν ἐπιτυχῇ σύλληψιν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν ἐνὸς στρατηγικοῦ σχεδίου εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἱκανὸς ἡγούμενος (Ια'). Ἡ στενότητα ὅμως τῆς ἀνθρώπινης ἀντίληψης, ἡ ἀνικανότητά της νὰ διακρίνῃ τὸ μέλλον πέρα ἀπὸ τὸ παρὸν (Ιβ') καὶ ἡ κακὴ ἐκτίμηση τῆς τακτικῆς καταστάσεως (Ιγ') θὰ ὀδηγήσουν μοιραῖα στὴν ἀποτυχίαν καὶ τὸν ἱκανὸ ἡγούμενον. Τὸ ἴδιον ἀποτέλεσμα θὰ φέρουν καὶ ὁ ἀπερίσκεπτος ἐνθουσιασμός (Ιδ'), ἡ ἀνοησία (Ιε') καὶ τὰ ἀνθρώπινα γενικότερα πάθη (Ις').

Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Ἀτταλειάτης παλαιότερα πρότυπα θὰ κατηγορήσῃ τοὺς συγχρόνους τοῦ Βυζαντινοῦ στρατιωτικοὺς γιὰ τὴ γενικότερη ἀτολμίαν τοὺς στὶς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις (Ιζ'). Δὲν ἀποφασίζουν, γράφει, νὰ τὰ διακινδυνεύσουν ὅλα στὸν πόλεμο, ὅπως οἱ παλαιότεροι, καὶ δὲ μποροῦν νὰ ἐκτιμῇσιν ὀρθὰ τὴν ἀξίαν τῶν δυνάμεων ποὺ ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς νίκης τοὺς εἶναι γιὰ τὸ λόγο τοῦτο ἐφήμερα.

Τὴν παρακμὴ τῶν βυζαντινῶν ὅπλων στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου Ι' Δούκα θὰ τὴν ἀποδώσῃ ὁ Ἀτταλειάτης εἰς τὴν ἄκαιρον φυλακὴν τῶν χρημάτων, στὴν οἰκονομικὴ δηλαδὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα, ποὺ ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς τὴ θεωρεῖ καταστροφικὴ. Στρατὸς χωρὶς ἐξοπλισμὸ καὶ μὲ χαμηλὸ ἠθικὸ ἀπὸ τὴ στέρηση τοῦ ὀπωνίου γιὰ λόγους οἰκονομίας, δὲ μπορεῖ φυσικὰ νὰ ἀγωνισθῇ νικηφόρα ἐναντίον τῶν Τούρκων, ποὺ θὰ ἐρημώσουν μὲ τίς ἐπιδρομὰς τοὺς τίς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ κράτους (Ιη').

Οἱ ἀστάθμητοι παράγοντες ἔχουν κ' αὐτοὶ βέβαια τὴ θέσιν τοὺς στὴν ἐξέλιξιν τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων (Ιθ'). Ἐπάνω ὅμως ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη σκέψιν καὶ πράξιν βρίσκεται ὁ Θεός. Καὶ τὰ καλύτερα σχέδια θὰ ἀποτύχουν, ἐὰν ὁ Θεός, γιὰ λόγους ἀκατανόητους στὸν ἄνθρωπον, δὲν ἔλθῃ ἀρωγὸς (Ια') ἢ ἐὰν ἐπισύρωμε τέλος τὴ θεία ὀργὴ καὶ τὴ θεία νέμεσιν (Ιια'), ἐπεὶ δὲ δὲν ἀκολουθοῦμε τὸ δρόμον τοῦ Θεοῦ. Οἱ Βυζαντινοί, γράφει ὁ Ἀτταλειάτης, δὲ νικοῦν, ἐπεὶ δὲ ἀγνοοῦν τὸν θεῖον νόμον τῶν ἐντολῶν, ποὺ διδάσκει ὅτι ὁ εἰδὼς τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου αὐτοῦ καὶ μὴ ποιῶν δαρήσεται πολλὰς. Αἰσθάνεται ἔτσι ὑπο-

6. Ἡ ὅλη μου ἐργασία ἔχει χωρισθῇ σὲ δύο τμήματα (I, II). Τὸ πρῶτον τμήμα περιλαμβάνει τίς κρίσεις τοῦ Ἀτταλειάτη γιὰ διάφορα πολεμικὰ γεγονότα. Στὸ δεῦτερον τμήμα περιλαμβάνονται οἱ ἀπόψεις του, ὅταν τοῦ ζητήθηκε ἡ γνώμῃ του ἢ ὅταν ὁ ἴδιος πῆρε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἐισήγησιν, γιὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τακτικῶν προβλημάτων.

χρεωμένος ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς νὰ ἐλέγξῃ τὰ κακῶς πραττόμενα, μὲ τὴν πρόθεση μὴ ποὺ ποτε ἄρα αἰδῶς καὶ φόβος ἐπέλθῃ τοῦ θεοῦ τοὺς ἡγεμόνας καὶ στρατηγούς καὶ αὐτοὺς τοὺς ὑπηκόους αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι κατ' ἀλλήλων λυττῶντες καὶ ἀκρατῶς τοῖς ὁμοφύλοις μαχόμενοι δὲν εἶναι παρὰ δειλοὶ καὶ ἀνάλκιδες στοὺς πολέμους ἐναντίον τῶν ἀλλοφύλων καὶ ὑποχωροῦν, πρὶν ἀκόμη πολεμήσουν⁷.

I

α'. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης τοῦ ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν Τούρκων ὁ Ρωμανὸς Δ' Διογένης θὰ παραδῶσῃ ἓνα τμήμα τοῦ στρατοῦ του σὲ κάποιον *συνταγματάρχην*, ὅπως ἀνώνυμα τὸν μνημονεῖ ὁ Ἀτταλειάτης, *ἐπὶ φυλακῇ τῶν τῆς ἐφ' ἑαυτοῦ θεμάτων καὶ ἀντιπύσει τῶν ἐκεῖσε τότε προσεφεδρενόντων ἐχθρῶν, ὧν ἦρχεν ἀνὴρ πανοῦργος καὶ μάχιμος ὀνόματι Αὐσινάλιος*⁸. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ *συνταγματάρχης* θὰ ἀποτύχῃ στὴν ἀποστολὴ του, θὰ δώσῃ τὴν ἀφορμὴν στὸν Ἀτταλειάτη νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἀφ' ὧν εἴ τις τοῖς στρατηγοῖς ἐπιγράφειν (γρ. -φει) ὡς ἐπίπαν ἔχοι τὰ τῶν ἐκβάσεων, εἴτ' ἐπὶ τὸ χειρόν εἴτ' ἐπὶ τὸ κρεῖττον συνάγουντο, οὐ διαμάρτοι πάντως τοῦ ὀρθοῦ καὶ τῆς ἀληθοῦς διαγνώσεως⁹.

Παρόμοιες ἀπόψεις γιὰ τὴ σημασίαν τοῦ ἱκανοῦ ἡγήτορα στὸν πόλεμον ἀπαντοῦμε καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Ἀτταλειάτη, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ἀρτάχ ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ Δ', κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης τοῦ ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἐξαίροντας τὸ γεγονὸς τοῦτο θὰ παρατηρήσῃ ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς ὅτι τοῦ ἡγεμόνος ὡς εἶναι δῆλον ὡς ἐπίπαν ἐστὶ τὸ κατορθούμενον ἐν ὅλοις τοῖς πράγμασιν¹⁰.

β'. Ὁ ἀποστάτης Λέων Τορνίκιος κινούμενος εἴτε ἀπὸ φιλάνθρωπα αἰσθήματα, καθὼς γενικὰ πιστεύεται, γράφει ὁ Ἀτταλειάτης, εἴτε γιὰ κάποιους δικούς του τοῦ ὑπενθύμισε, καθὼς λένε, τὸν «παλαιὸν λόγον» *νίκα καὶ μὴ ὑπερνίκα*, δὲν ἐκμεταλλεύθηκε τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικράτησε στὴν Κωνσταντινούπολιν, ὕστερα ἀπὸ τὴ νίκη τοῦ μπροστὰ στὰ τεῖχη της, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ τεῖχη αὐτὰ παρέμεναν τότε ἀφύλακτα. Ἀντὶ νὰ προχωρήσῃ καὶ νὰ καταλάβῃ τὴν πρωτεύουσαν, προτίμησε τὴν τελευταία στιγμή νὰ ἀπομακρυνθῇ γιὰ νὰ ξαναγυρίσῃ τὴν ἐπόμενη ἡμέρα. Ἡ δεύτερη αὕτη καὶ τελικὴ τοῦ ἐπιθέσεως ἀ-

7. Ἀτταλ., Ἱστορία (Βόνν.), σ. 197, 12 - 198, 8.

8. Ὁ.π., σ. 107, 1 - 15.

9. Ὁ.π., σ. 108, 4 - 7.

10. Ὁ.π., σ. 119, 21 - 22. Βλ. ἀκόμη καὶ σ. 135, 20-24, ὅπου διαβάζομε, γιὰ διαφορικὸν βέβαιον γεγονὸς, τὰ ἀκόλουθα: *ἐμοῦ δὲ (δηλ. τοῦ Ἀτταλειάτου) καταγνόντος . . . ὅτι πλὴν τοῦ βασιλέως οὐδὲν ἐστὶ τὸ συνιστῶν τοῖς Ῥωμαίοις τὸν πόλεμον, εἰ μὴ πον δεήσει πρὸς ἀλλήλων ἐριστικῶς διαμάχεσθαι*.

πέτυχε, ἐπειδὴ ἡ κατάσταση μεταβλήθηκε τελείως στὸ διάστημα τῆς νύχτας πού μεσολάβησε¹¹. Ὅπως ἐν πολλοῖς τῶν ἀνδραγαθημάτων, θὰ παρατηρήσῃ ὁ Ἀτταλειάτης ἐξιστορώντας τὰ γεγονότα αὐτά, πολλάκις ἡ ἀνοχή τὸ μείζον κατεστρέψατο κλέος, ἀδυνατούσης πάντως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὸ μέλλον ὥς δεόν συμβαλεῖν καὶ στοχάσασθαι¹². Ἡ ὀριστική ἀποτυχία τοῦ Τορνικίου θὰ δώσῃ τὴν ἀφορμὴν στὸν Βυζαντινὸ ἱστορικὸ νὰ παρατηρήσῃ ἀκόμη ὅτι καὶ τότε λοιπὸν εἰς ἔργον ὁ λόγος ἐκβέβηκεν, ὅτι τῷ Ἐπιμηθεῖ τὸ μὲν μέλειν οὐκ ἦν, τὸ δὲ μεταμέλειν ἐνῆν¹³.

γ'. Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου ὁ Ἀτταλειάτης θὰ ἀναλύσῃ τὸ τακτικὸ σφάλμα τοῦ Ρωμανοῦ Δ' καὶ τῶν ὁπαδῶν του, ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκστρατεία πού ἐπιχείρησαν ἐναντίον τοῦ ὁ Μιχαὴλ Ζ' καὶ τὸ περιβάλλον του. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ, ὁ Ρωμανὸς δὲν ἔπρεπε νὰ πάῃ νὰ παραχειμάσῃ στὴν Κιλικία, ὅταν ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος πού εἶχε σταλῇ νὰ τὸν πολεμήσῃ ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπειδὴ πλησίαζε ὁ χειμῶνας¹⁴. Ἡ ἐξοδὸς του ἀπὸ τὴν ἐπαρχία αὕτῃ θὰ ἦταν δύσκολη, ἐπειδὴ τὸ βουνὸ Ταῦρος ἔχει δυσκολοδιάβατες κλεισοῦρες. Στὴν Κιλικία ἀκόμη ὁ Ρωμανὸς ἔμενε κατὰ χώραν ὥσπερ ἑαυτὸν ἐγκαθεύρας ἐπὶ τῷ μένειν ἀπρόιτον, ἄδειαν δὲ τοῖς ἀντιτεταγμένοις παρέσχεν ἀδεῶς στρατιώτας ἀγείρειν καὶ τὸν πολεμικὸν ποιεῖσθαι κατάλογον. Θὰ ἔπρεπε, παρατηρεῖ ὁ Ἀτταλειάτης, νὰ ἐκμεταλλευθῇ ὁ Ρωμανὸς τὴν ἀποχώρησιν τῶν ἀντιπάλων του καὶ τὴ διάλυσιν τοῦ στρατοῦ τους. Ἦταν εὐκόλο, κατὰ τὸν Βυζαντινὸ ἱστορικὸ, μὲ τίς συνθήκας αὐτὲς νὰ προχωρήσῃ ὁ Ρωμανὸς στὴν Πισιδία, τὴν Ἰσαυρία, τὴ Λυκαονία, τὴν Παφλαγονία καὶ τὴν Ὀνωριάδα. Νὰ προχωρήσῃ ὕστερα στὴ Βιθυνία, καὶ νὰ ἀποκλείσῃ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του στὴν Κωνσταντινούπολιν τὴ δυνατότητα τῆς στρατολογίας ὀπλιτῶν ἀπὸ τίς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας γιὰ μίαν μελλοντικὴ ἐναντίον του ἐκστρατεία¹⁵.

Τὴν ἐπόμενη ἀνοιξὴ θὰ σταλῇ ἐναντίον τοῦ Ρωμανοῦ ὁ πρωτοπρόεδρος Ἀνδρόνικος Δούκας. Ἀφοῦ ἄφησε πίσω του τὴν κλεισοῦρα τῆς Ποδανδοῦ, πέρασε ἀπὸ τὴν Ἰσαυρία στὴν Κιλικία, στὴν ὁποία βρισκόταν ὁ Ρωμανός. Στὸ ση-

11. Ὁ Κωνσταντῖνος Θ' Μονομάχος θὰ ἐκμεταλλευθῇ τὴν εὐκαιρίαν πού τοῦ παρουσιάσθηκε ἀπὸ τὸ διαταγμὸ τοῦ ἀποστάτη Τορνικίου καὶ θὰ ἀνασυντάξῃ τίς δυνάμεις του, ὅταν εἶδε ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις σώθηκε χάρις εἰς τὴν θείαν ἀντίληψιν, ὅπως γράφει ὁ Ἀτταλειάτης (σ. 27, 6 - 13).

12. Ἀτταλ. Ἱστορία (Βόνν.), σ. 26, 22 - 27, 2.

13. Ὁ.π., σ. 28, 2 - 4.

14. Ὁ γιὸς τοῦ καίσαρα Ἰωάννης, ὁ πρωτοπρόεδρος Κωνσταντῖνος' δ.π., σ. 169, 21 - 23.

15. Ὁ.π., σ. 172, 18 - 173, 15.

μεῖο αὐτὸ τῆς ἐξιστόρησής του ὁ Ἀτταλειάτης θὰ ἐπισημάνῃ ἀκόμη ἓνα τακτικὸ σφάλμα τοῦ Ρωμανοῦ Δ' Διογένη. Ἄφησε ἀφύλακτες, γράφει, τὶς κλεισοῦρες ποὺ ὁδηγοῦν στὴν Κιλικία. Ἄν εἶχαν διατεθῇ, σημειώνει ὁ Βυζαντινὸς ιστορικός, ἔστω καὶ ἐλάχιστοι ἄνδρες γιὰ τὴ φύλαξή τους, οὐκ ἂν ἠδυνήθη ποτὲ τὸ τοῦ Ἀνδρονίκου στρατόπεδον τὴν πορείαν διὰ τούτων ποιήσασθαι, εἰ μὴ καὶ μᾶλλον δέους ἐπειγουμένου (γρ. ἐπιγενομένου) τοῖς στρατιώταις πρὸς φυγὴν ὤρμησαν¹⁶.

δ'. Ἡ ἥττα τοῦ εὐνούχου ἱερωμένου καὶ ρέκτορος¹⁷ ἀπὸ τοὺς Πατζινάκους καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν στρατιωτικῶν τμημάτων ποὺ διοικοῦσε, θὰ ἀποδοθῇ ἀπὸ τὸν Ἀτταλειάτη στὴ σπουδὴ ποὺ ἔδειξε ὁ ἀρχηγὸς τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων. Ἐπιτέθηκε ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν, γράφει ὁ Βυζαντινὸς ιστορικός, πρὸ τοῦ χάρακα βαλεῖν καὶ στρατοπεδεύσασθαι καὶ βουλὰς στρατηγικὰς προλαβεῖν καὶ συμβαλεῖν τὰ προσήκοντα, ἀλλὰ ὡς εἶχε φόρτον καὶ συσκευῆς ἀγοραστικῆς, σπεύδοντας καὶ αὐτὸς καὶ οἱ ἄνθρωποι του νὰ προλάβουν τοὺς Σκύθες καὶ νὰ τοὺς συντρίψουν¹⁸.

Ὁ ἡγεμὼν τῶν Βυζαντινῶν Κωνσταντῖνος πραιπόσιτος, ὁ εὐνούχος¹⁹, θὰ ὀχυρωθῇ εἰς τόπον ἱκανόν, ὅπως γράφει ὁ Ἀτταλειάτης, ἔχοντας μαζί του ἀρκετὰ στρατεύματα, καὶ ἀκολουθώντας τὶς συμβουλὲς τοῦ βεστάρχου Μιχαὴλ Δοκειανοῦ θὰ ἐπιτηρῇ τὴν τῶν Σκυθῶν (δηλ. τῶν Πατζινάκων) ἔφοδον. Ὅταν οἱ Πατζινάκοι τοὺς ἐπετέθηκαν, οἱ Βυζαντινοὶ ἔκριναν ὅτι ἔπρεπε νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσουν ἀμέσως βγαίνοντας ἀπὸ τὸ ὀχυρωμένο στρατόπεδό τους. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐσφαλμένης αὐτῆς τακτικῆς ἦταν νὰ ἡττηθοῦν καὶ νὰ σκοτωθοῦν οἱ ἀρχηγοὶ τους²⁰. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἀτταλειάτης θὰ ἀναφέρῃ, ἐπιδοκιμάζοντάς την, καὶ τὴν ἀντίθετη ἄποψη τοῦ μαγίστρου Ἀρριανίτου, ποὺ σκοτώθηκε στὴ μάχη, μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: *Ἐπερ οὖν προσέσχον τότε τῇ τοῦ μαγίστρου τοῦ Ἀρριανίτου βουλῇ καὶ περιεφύλαξαν ἔνδον ἑαυτοὺς οἱ Ῥωμαῖοι κατ' ἐκείνην τὴν ὥραν, εἰτ' ἐπανιοῦσι τοῖς Σκύθαις ἐκ ποδὸς συνεδίωκον ἥδη καμοῦσι καὶ κεκμηκόσι τῇ στάσει καὶ τοῖς περιδρόμοις τοῦ χάρακος, κἂν εἰργάσαντό τι ἀξιόλογον ἔργον*²¹. Ἀντίθετα πρὸς τὸ συνετὸ σχέδιο τοῦ Ἀρριανίτου, οἱ Βυζαντινοὶ ἀπανθαδιασθέντες, καὶ πρὸ τῆς πύλεως ἐμβalόντες αὐτοῖς . . . νικήθηκαν καὶ λίγο ἔλειψε ἀποβαλεῖν καὶ τὸν χάρακα²².

16. Ὁ.π., σ. 173, 15 - 174, 9.

17. Πρόκειται γιὰ τὸν ρέκτορα Νικηφόρο. Βλ. R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, I, Amsterdam 1967, σ. 174.

18. Ὁ.π., σ. 32, 6 - 33, 13.

19. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐταιριάρχη Κωνσταντῖνο. Βλ. R. Guiland, *δ.π.*

20. Ἀτταλ., Ἱστορία (Βόνν.) σ. 33, 14 - 35, 2.

21. Ὁ.π., σ. 34, 6 - 10.

22. Ὁ.π., σ. 34, 11 - 14.

ε'. 'Ο 'Ατταλειάτης κρίνοντας τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντέδρασε ὁ Μιχαήλ Ζ' καὶ τὸ περιβάλλον του, ὅταν πληροφορήθηκαν τὴν ἀποστασία τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου, θὰ παρατηρήσῃ ὅτι εἰ μὴ καὶ οἱ κρατοῦντες ἐν Βυζαντίῳ ἀνοητότεροι ὑπῆρχον, ταχέως ἂν παρελύθη καὶ κατεπολεμήθη τὰ τῆς τοιαύτης ἐπιβουλῆς. Καὶ τοῦτο, γιατί οἱ πόλεις τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, παρέμειναν ἀκόμη πιστὲς στὸν Μιχαήλ Ζ' καὶ περίμεναν ἐπαγγελίας ἐγγράφους καὶ παραγγελίας τοῦ αὐτοκράτορα ἐπὶ καταστροφῇ τῶν ἀποστατῶν. Εἶχε ἀκόμη ὁ αὐτοκράτορας, συνεχίζει ὁ 'Ατταλειάτης, καὶ ἓνα ἰδιαίτερο καὶ καλογυμνασμένο στρατιωτικὸ τμήμα, τοὺς ἀθανάτους, ὅπως τοὺς ὀνόμασε. Θὰ μπορούσε ἔτσι νὰ ἐπιτεθῇ ἐναντίον τῶν 'Αδριανουπολιτῶν, ποὺ εἶχαν ἤδη ταχθῇ μὲ τὸ μέρος τοῦ Βρυεννίου, νὰ τοὺς νικήσῃ, καὶ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ νὰ κρατήσῃ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πιστὲς τὶς ὑπόλοιπες πόλεις στὴ Δύση καὶ νὰ τίς ἔχῃ ἀντίξουν βοήθημα ἐναντίον τῶν δυνάμεων τοῦ ἀποστάτη. 'Ο Μιχαήλ Ζ' ἀμέλησε καὶ ἀγνόησε τὴν πραγματικότητα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, συμπληρώνει ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικός, τοὺς ἐναντίους ἰσχυροὺς ἀπειργάσατο, ὡς εἶναι τὰ πλείω τῶν τοὺς ἐχθροὺς ἐπαιρόντων καὶ μεγαλυνόντων εἰς ὕψος ἐξ ἀμελείας καὶ ὑστερήσεως τῶν ἀντιτεταγμένων αὐτοῖς, καθὰ προδιείληπται²³.

ς'. 'Ο Κωνσταντῖνος Θ' Μονομάχος θὰ διατάξῃ τὸν Βυζαντινὸ στρατηγὸ²⁴, ποὺ βρισκόταν στρατοπεδευμένος κοντὰ στὴ Μεγάλῃ Πραισιθλάβα καὶ ἐτοιμαζόταν νὰ ἐπιτεθῇ ἐναντίον τῶν Πατζινάκων, νὰ ἀποφύγῃ, ἂν μπορούσε, τὴ σύγκρουση, εἴτε γιατί φοβόταν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ 'Ατταλειάτης, τὸ ἀποτέλεσμα, εἴτε γιατί πείσθηκε σὲ συμβουλὲς τρίτων. Θὰ συμπληρώσῃ ὅμως ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικός ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ζητοῦσε ἀπὸ τὸν στρατηγὸ του *πρᾶγμα δυσμήχανον*, ἐπειδὴ ἀγχιθῆρου τῆς μάχης καθεστῶσης ἀδύνατον ἦν ἀμογητὶ καὶ κινδύνου χωρὶς ἀπαλλαγῆναι ἐκείθεν²⁵. Στὰ σχέδια τοῦ Βυζαντινοῦ στρατηγοῦ θὰ ἀντιδράσῃ ὁ τῶν Βουλγάρων σατράπης²⁶. Ἐχοντας ὡς πρόφασιν τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐντολὴ οὐκ ἀνίει τὴν φυγὴν ἀσύντακτον προτρεπόμενος. Δὲν ἦταν ὅμως ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τῆς τακτικῆς κατάστασης ποὺ τὸν ὀδήγησε στὴν ὀλέθρια αὐτὴ ἀποψή. Ἦταν ὁ φθόνος του καὶ ἡ δολιότητά του. Δὲν ἤθελε νὰ νικήσῃ ὁ Βυζαντινὸς στρατηγός, καὶ ἔτσι μὲ τὴ βοήθεια τῶν δικῶν του δυνάμεων νὰ ἐπιφημισθῇ καὶ καταγάγῃ τὸν θρίαμβον γιὰ τὸ κατόρθωμά του²⁷. Οἱ Πατζινάκοι ἐπετέθηκαν στὰ βυζαντινὰ στρατεύματα ποὺ ὑποχωροῦσαν καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν Βουλγάρων σκοτώθηκε. Ἐτσι ἔμαθε στὰ τελευταῖα του, γράφει ὁ

23. "Ο.π., σ. 243, 4 - 244, 2.

24. Τὸν Μιχαήλ Ἀκόλουθο· βλ. Κεδρηνὸ - Σκυλίτση, τ. Β' (Βόνν.), σ. 607, 3 κέ.

25. Ἀτταλ., Ἱστορία (Βόνν.), σ. 37, 21 - 38, 5.

26. Πρόκειται γιὰ τὸν Βασίλειο σύγκελλο· βλ. Κεδρηνὸ - Σκυλίτση, δ.π.

27. Ἀτταλ., Ἱστορία (Βόνν.), σ. 38, 6 - 39, 1.

Ἀτταλειάτης, ὡς ὁ φθόνος ἐξ ἁπαντος... καὶ φθόρου γεννητικός εἶτε τοῦ γεννητορος εἶθ' ἑτέρων συνενηνεγμένων αὐτῷ καθέστηκεν²⁸.

Ὁ Ἀτταλειάτης θὰ ἀποδοκιμάσῃ τὴν ἀπόφαση τοῦ Μιχαὴλ Ζ' πού τῷ θυμῷ τὸ πλεῖον ἀπονεύμας τοῦ πράγματος φυλάκισε τὸν Ρουσέλιο, ὕστερα ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία του καὶ τὴν ἐξαγορά του ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνόν, ἀντὶ νὰ τὸν χρησιμοποιοῦν ὡς ἡγεμόνα τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν Τούρκων, καὶ ἔτσι ἔλαθε μεγίστης ἰσχύος καὶ εὐπραγίας ἀποστερήσας τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ὡς καὶ μετὰ ταῦτα τὰ πράγματα παρεστήσατο²⁹.

Ὁ Ἀτταλειάτης, ἔμμεσα κάπως, ἀφῆναι ἀκόμη νὰ ὑπονοηθῇ ὅτι ἡ ἥττα τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, πού ὁ Ρωμανὸς Δ' Διογένης, ἀφοῦ τὸν τίμησε μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ κουροπαλάτου, τὸν ἔστειλε νὰ πολεμήσῃ ἐπικεφαλῆς τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων ἐναντίον τῶν Τούρκων τὴν ἀνοιξή τοῦ 1070, ὀφείλεται στὸ φθόνον τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Μανουὴλ Κομνηνός, ὕστερα ἀπὸ ὀρισμένες ἐπιτυχίες του, τὴν περὶ αὐτοῦ εὐδοξίαν ἥδη πλατύνει καὶ μεγαλύνει διηγωνίζετο. Συνεχίζοντας ὁ Ἀτταλειάτης τὴν ἐξιστόρησίν του θὰ παρατηρήσῃ ὅτι ὁ κρατῶν ταντὶ τὰ προτερήματα πυνθανόμενος εὐθυμεῖν μὲν ἐῷκει, ἐνθυμείσθαι δὲ τι παρὰ τὴν ὀρωμένην ὄφιν οὐκ εἶχε τις ἀντειπεῖν. Παρόλα αὐτὰ ὅμως μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι θέλει νὰ γλυτώσῃ τὴν Ἱεράπολιν ἀπὸ ἐνδεχόμενη πολιορκία θὰ διατάξῃ ἓνα μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Κομνηνοῦ νὰ βαδίσῃ στὴ Συρία. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, συμπληρώνει ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικός, τῆς ἐκ αὐτῶν ἰσχύος τὸν στρατηγὸν ἀπεστέρευσεν³⁰.

Ζ'. Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατάληψιν τῆς Ἱεράπολης ἀπὸ τὸν Ρωμανόν Δ' Διογένην ὀρισμένα ἐχθρικά τμήματα προσβάλλουν τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα πού εἶχαν διαταχθῇ νὰ στρατοπεδεύσουν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλιν. Στὶς συμπλοκὰς πού ἔγιναν, νικήθηκαν οἱ Βυζαντινοί, ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξιστόρησιν τοῦ Ἀτταλειάτη, ἔδειξαν ἀσύγγνωστη ἀμέλεια καὶ νωθρότητα. Τὴν ἐπόμενη ἡμέρα³¹, πρὶν ἀκόμη ξημερώσῃ, ὁ ἀμιράς τοῦ Χάλεπ Μαχμούτιος, θέλοντας νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὴ νίκη τῆς προηγούμενης ἡμέρας, ἔρχεται μὲ ὅλες του τίς δυνάμεις ἀπο-

28. "Ο.π., σ. 49, 1 - 18. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐξιστόρησιν τοῦ Ἀτταλειάτη, ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς στρατηγούς πού ὑποχώρησε τότε μὲ τὰ τμήματά του συντάξει καὶ κόσμῳ ἦταν ὁ Βοτανειάτης, παρόλο πού οἱ Πατζινάκοι δὲ σταμάτησαν ἔνδεκα ἡμέρες καὶ νύχτες νὰ τὸν παρενοχλοῦν, ὥς ὅτου πλησίασε στὴν Ἀδριανούπολιν. Κρίνοντας ὁ Ἀτταλειάτης τὴν ἐπιτυχῆ αὐτὴ σύμπτηξιν θὰ παρατηρήσῃ ὅτι παρόμοιο κατόρθωμα δὲν ἔγινε οὔτε ἀπὸ κανένα παλαιότερο καὶ ὀνομαστὸ γιὰ τὴ μεγάλην του ἀνδρεία οὔτε ἀπὸ κανένα νεώτερο. Καὶ τοῦτο, γιατί ὁ πόλεμος καὶ ἡμίτομον ἡμέραν τινὶ προσγενόμενος παραλείπει οἶδεν αὐτὸν καὶ ἀνάλκιδα τίθεσθαι, καὶ ταῦτα ἐπιτότην ὄντα καὶ τοῖς ποσὶ μὴ ὀκλάζοντα (δ.π., σ. 42, 22 - 43, 1).

29. "Ο.π., σ. 206, 21 - 207, 20.

30. "Ο.π., σ. 139, 3 - 19.

31. Στὶς 20 Νοεμβρίου 1068· βλ. δ.π., σ. 114, 2: ἐνίστατο δὲ εἰκοστὴ τοῦ Νοεμβρίου μηνὸς Ἰνδικτιῶνος ζ'.

φασισμένους νὰ συντρίψῃ τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα καὶ νὰ συλλάβῃ αἰχμάλωτο τὸν αὐτοκράτορα. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν διαφορετικότερο· ὁ Ρωμανὸς Δ' κατανικᾷ μὲ τὰ στρατεύματά του τὸν Μαχμούτιο, ποὺ τρέπεται σὲ φυγή. Οἱ Βυζαντινοὶ ὅμως ἔχασαν τότε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀτταλειάτης, τὴν εὐκαιρία μιᾶς μεγάλης νίκης, ἐπεὶδὴ ἡ καταδίωξις τῶν ἐχθρῶν δὲ συνεχίσθηκε ὅσο ἔπρεπε. Τὰ ἀραβικὰ ἄλογα, ἐνῶ τρέχουν γρήγορα, δὲν ἔχουν μεγάλη ἀντοχή. "Ἐτσι, τῇ στιγμῇ ποὺ τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα τὴν ἀτονίαν ἐκείνων οἰκείαν εὐτονίαν ἢ εὐτυχίαν ποιήσασθαι ἔμελλον, διατάχθηκαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα νὰ σταματήσουν τὴν καταδίωξιν καὶ νὰ ἐπιστρέψουν³².

Τὰ γεγονότα αὐτὰ θὰ δώσουν στὸν Ἀτταλειάτη τὴν ἀφορμὴ νὰ παρατηρήσῃ ὅτι οἱ σύγχρονοί του Ῥωμαῖοι δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἐκμεταλλευθοῦν ἀπὸ τακτικὴ ἀποψη τὶς περιστάσεις. Δὲν ξέρουν νὰ τοποθετήσουν ἐνέδρες, δὲν ἀποφασίζουν νὰ τὰ διακινδυνεύσουν ὅλα στὸν πόλεμο καὶ δὲ μποροῦν νὰ ἐκτιμήσουν τὴν ἀξία τῶν ἀντιπάλων τους γιὰ νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσουν ἀνάλογα. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀγωνίζονται καὶ ἐναντίον τῶν πιδὶ ἰσχυρῶν ἐχθρῶν τους καὶ ἐναντίον διαφόρων μικρῶν ἡγεμόνων καὶ τοπαρχῶν³³. Συνεχίζοντας τὶς κρίσεις του ἐκφράζει τὴν ἀπορία του γιὰ ποῖο λόγο νὰ μὴ συνεχισθῇ τότε ἡ καταδίωξις τῶν Σαρακηνῶν, τῇ στιγμῇ ποὺ δὲν ὑπῆρχε κανένας κίνδυνος. Ὁ αὐτοκράτορας θὰ εἶχε τὴν ὀπισθοφυλακὴ καὶ θὰ ἀκολουθοῦσε ἡ παρεμβολή. Μὲ τὴν καταδίωξιν θὰ ἐξόντωναν τοὺς περισσότερους ἐχθρούς, καὶ φθάνοντας ἕως τὸ Χάλεπ θὰ τὸ κυρίευαν, ἐπεὶδὴ οἱ κάτοικοί του θὰ εἶχαν πανικοβληθῇ. "Ὅπως μάλιστα μάθαμε ἀργότερα, γράφει ὁ Ἀτταλειάτης, οἱ Χαλεπίτες ἦταν ἔτοιμοι νὰ μᾶς παραδώσουν τὴν πόλιν. Δὲ θὰ εἶχαν ἄλλωστε καὶ δυνάμεις γιὰ νὰ ἀντισταθοῦν στὴν ἐνδεχόμενη πολιορκία μας, ἐπεὶδὴ εἶχαν ἀκολουθήσει ὅλοι τους τὸν Μαχμούτιο, ἐλπίζοντας ὅτι θὰ καταλάβουν καὶ θὰ λεηλατήσουν τὸ βυζαντινὸν στρατόπεδο. "Ἄν λοιπὸν συνεχίζαμε τὴν καταδίωξιν, οἱ περισσότεροί τους, ποὺ ἦταν πεζοί, θὰ εἶχαν τεθῇ ἐκτὸς μάχης. Οἱ σύγχρονοι βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων, τελειώνει ὁ Ἀτταλειάτης, καὶ οἱ ἡγεμόνες τους, ἐπεὶδὴ δὲν κάνουν καμία διάκριση ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις ποὺ ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μαχητικῆς τους ἀξίας, δὲ νικοῦν ὀλοκληρωτικὰ καὶ δοξάζουν τοὺς ἐχθρούς των. "Ἐτσι, ἔκαναν φόρου ὑποτελῇ τὴ δική τους χώρα ἢ τὴν ἄφησαν νὰ ἐρημωθῇ ἀπὸ τὶς βαρβαρικές ἐπιδρομές³⁴.

γ'. Ἐκτεταμένο λόγο στὸ ἱστορικὸ του ἔργο θὰ κάνει ὁ Ἀτταλειάτης γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ Ἀνίου, γιὰ τὸ ὁποῖο γράφει ὅτι ἦν ἡμῖν χαράκωμα μέγιστον καὶ ἀποτροπὴ τῶν ἐκείθεν εἰσβάλλειν μελλόντων βαρβάρων εἰς τὴν Ἰβηρικὴν³⁵.

32. Ἀτταλ., Ἱστορία (Βόνν.), σ. 111, 6 - 114, 22.

33. "Ο.π., σ. 114, 23 - 115, 5.

34. "Ο.π., σ. 115, 5 - 116, 3.

35. "Ο.π., σ. 80, 8 - 9.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξιστόρηση τῆς πολιορκίας καὶ τῆς πτώσης του, θὰ παρατηρήσῃ ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικός, σὲ γενικότερο σχόλιό του γιὰ τὴν στρατιωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα, ὅτι στὴν Ἀνατολὴ ἐληίζοντο πάντα καὶ διεφθείροντο³⁶ ἀπὸ τὴ βαθμιαία ἐπικράτηση τῶν Τούρκων στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα τούτου, ποὺ εἶχε ὡς αἰτίο της τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα εἶχαν παραμεληθῇ ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ι΄ γιὰ λόγους οἰκονομίας. Αὐτοὶ ποὺ ἀντιμετώπιζαν τώρα, γράφει ὁ Ἀτταλειάτης, τίς ἐπιδρομὲς τῶν Τούρκων δὲν ἦταν παρὰ ψιλοὶ καὶ ἀπρόθυμοι, ἐπειδὴ τοὺς καθυστεροῦσαν τὸ ὄψωνιον· δὲν ἦταν παρὰ οἱ χειρότεροι στρατιῶτες, ἐπειδὴ οἱ καλύτεροι θὰ ζητοῦσαν μεγαλύτερους βαθμοὺς καὶ περισσότερο ὄψωνιον³⁷.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὁ Κωνσταντῖνος Ι΄ Δούκας ἐθεώρησε λαμπρὴ εὐκαιρία νὰ στείλῃ ὡς δοῦκα τοῦ Ἀνίου τὸν Ἀρμένιο Παγκράτιο, ποὺ τοῦ ὑποσχέθηκε ὅτι χωρὶς τινος ἀπολήψεως τὴν τοιαύτην ἀρχὴν μετελθεῖν καὶ κρειττόνως συντηρῆσαι τὸ ἄστυ, καὶ ὅση τούτῳ παραπέφυκε σύγκλησις³⁸. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μείνῃ ἡ πόλη χωρὶς ἐφόδια καὶ ἱκανὴ φρουρά, ἐπειδὴ περιεῖλε καὶ ταύτην (δηλ. τὴν φρουράν) χρηματισμὸς οὐκ ἀκίνδυνος. Ὁ ἄμισθος στρατηγός, ὁ Παγκράτιος, εἶχε ὑποσχεθῇ νὰ διαφυλάξῃ τὴν πόλιν χωρὶς φρουρά καὶ κέρδος τῷ δημοσίῳ ποιῆσαι τὰ ἐν αὐτῇ δαπανώμενα³⁹.

Ἡ ἀντίστασις τῶν κατοίκων τοῦ Ἀνίου στὴν πολιορκία τοῦ σουλτάνου δὲν κράτησε καιρὸ, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι ἦταν ἔμποροι καὶ δὲν ἤξεραν τὴν τέχνη τοῦ πολέμου. Τοὺς ἔλειψε ἀκόμη καὶ ὁ ἄξιος ἀρχηγός. Καὶ γέγονεν, θὰ κλείσῃ ὁ Ἀτταλειάτης τὴν ἐξιστόρησή του γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ἀνίου, ὑπὸ πολεμίοις τοιαύτῃ πόλιν ... δι' ἀπληστίαν καὶ χρημάτων ἄκαιρον φυλακὴν, μὴ εἰδότος τοῦ βασιλεύοντος ὅτι πολλάκις μὲν ὦνσε καὶ διαφόρως ἄφθορος χεῖρ, ἐν δὲ τοῖς ἀναγκαίοις διὰ παντός, ὀλιγάκις δὲ κἂν μὴ τοῖς ἀναγκαίοις κατέβλαψε, καὶ ὡς αὐτὸ τὸ ὄνομα τῶν χρημάτων χρῆσιν ἅμα παρυσυμφαίνει καὶ χρησιμότητα⁴⁰.

Ὁ Ρωμανὸς Δ΄, ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγόμευσή του, ἀποφάσισε νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον τῶν Τούρκων. Σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα, γεγονὸς ποὺ κίνησε τὴ γενικὴ κατὰπληξιν, τελείωσε τίς ἀναγκαῖες προετοιμασίαι γιὰ τὴν ἐκστρατεία καὶ πέρασε ἀπὸ τὴ Βιθυνία στὴ Φρυγία, στὸ θέμα δηλαδὴ τῶν Ἀνατολικῶν, ὅπου καὶ ἐγίνε ἡ συγκέντρωση τοῦ στρατοῦ του⁴¹. Ὁ Ἀτταλειάτης, ποὺ συνόδευε τὸν αὐτοκράτορα στὴν ἐκστρατεία του, σημειώνει ὅτι οἱ

36. "Ο.π., σ. 78, 8 - 9.

37. "Ο.π., σ. 78, 22 - 79, 4.

38. "Ο.π., σ. 80, 9 - 16.

39. "Ο.π., σ. 81, 12 - 15.

40. "Ο.π., σ. 82, 16 - 22.

41. "Ο.π., σ. 102, 1 - 103, 2.

διαβόητοι λόχοι δὲν εἶχαν τώρα παρὰ ἐλάχιστους ἄνδρες, ταλαιπωρημένους ἀπὸ τῇ φτώχεια, χωρὶς πανοπλίες καὶ πολεμικὰ ἔλτοα. Κρίνοντας ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς τὴν ἀπελπιστικὴ αὐτὴ κατάστασι θὰ παρατηρήσῃ ὅτι ὀφείλεται στὸ γεγονὸς τῆς παραμέλησης τοῦ στρατοῦ στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου Ι' Δούκα. Ἐκ πλείονος γὰρ παραμεληθέντες, σημειώνει, ἄτε μὴδὲ βασιλέως στρατευσαμένου διὰ πολλῶν ἐνιαυτῶν περὶ τὴν ἑφάν καὶ τὸν ἀφωρισμένον ὀψωνιασμόν μὴ ἀπειληφότες ... οὕτως εἰς ἐσχάτην ταλαιπωρίαν συνελαθέντες, δὲν ἦσαν τώρα παρὰ ἄνθρωποι δειλοὶ καὶ ἄνανδροι, ἄνθρωποι ποὺ δὲ μποροῦσαν νὰ χρησιμεύσουν σὲ τίποτε. Καὶ οἱ σημαῖες τους, ἄλλωστε, τὸ μαρτυροῦσαν τοῦτο σιωπηλὰ, καθὼς τὶς ἐβλεπτες πιναρὰς ὥσπερ ἀπὸ καπνοῦ, καὶ καθὼς τὶς ἀκολουθοῦσαν ἐλάχιστοι καὶ ἀσήμαντοι ἄνδρες ⁴².

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει ἴσως τὴ θέση τῆς καὶ ἡ γενικότερη παρατήρηση τοῦ Ἀτταλειάτη γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Δουκῶν καὶ τὴν καταστροφικὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψὴ του, πολιτικὴ τους γιὰ τὴν αὐτοκρατορία. Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴν ἀποστασία τοῦ Κωνσταντίου, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαὴλ Ζ', ἡ ὁποία, παρόλο ποὺ ἀπέτυχε, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, κατὰ τὸν Ἀτταλειάτη, νὰ ἐγκαταλείψῃ ὁ Βοτανειάτης τὰ σχέδιά του ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἐπειδὴ ὑποποτι κατεφάνησαν οἱ πρὸς ἐκστρατεῖαν ἀποστελλόμενοι, καὶ νεωτέρων πραγμάτων ἐφίεσθαι κατεγνώσθησαν ⁴³, θὰ παρατηρήσῃ ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα: Δέδεικται γὰρ ἐκ τούτων ὅτι τῶν προτέρων τοῦ γένους αὐτοῦ δυστήρων κατορθωμάτων καὶ τῆς κοσμικῆς καταλύσεως τοῦτο κορωνὶς κατέστη καὶ τέλος ἀπαίσιον καὶ τελευταῖα πληγὴ καὶ τῆς ἐφῶς ἐρήμωσις ⁴⁴.

Θ'. Θὰ ἐπιδοκιμάσῃ ὁ Ἀτταλειάτης, σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου, τὸ πολεμικὸ σχέδιο γιὰ τὸν αἰφνιδιασμό καὶ τὴ συντριβὴ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Νικηφόρου Βρυενίου, τοῦ Ἰωάννου, ποὺ εἶχε στρατοπεδεύσει στὸν Ἀθῦρα.

42. "Ο.π., σ. 103, 4 κέ. "Ἀς προσθέσω ὅτι καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου ὁ Ἀτταλειάτης θὰ ἀποδώσῃ τὶς ἡττες τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὴν κακὴ κατάστασι τοῦ ἐξοπλισμοῦ τους καὶ στὸ πεσμένο τους γενικότερα ἡθικὸ, ἐπειδὴ εἶχαν παραμεληθῇ τελείως στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου Ι' Δούκα γιὰ λόγους οἰκονομιῶν (βλ. σ. 93, 5 - 11). Βλ. ἀκόμη καὶ τὸ εἰρωνικὸ σχόλιο τοῦ Ἀτταλειάτη γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Ἀμερτικῆ ἐναντίον τῶν Τούρκων. Εἰ δ' εὐφρόνως, γράφει, κατὰ τῆς οἰκείας ἀπεστάλη μερίδος καίτοι κακωθεὶς ὁ βάρβαρος, καὶ μὴδὲ μέλλον τῶν ὑπεσχημένων τυγχάνειν σιτηρεσίων, τοῖς ἀναγινώσκουσιν ἐξετάζειν παρήμι (σ. 95, 4 - 7). Βλ. ἀκόμη καὶ σ. 95, 14 - 96, 14 ὅπου ἐξιστοροῦνται γεγονότα τὰ ὁποῖα ἡ φειδωλὴ πάλιν ἄπρακτα καὶ ἀκλεῆ κατειργάσατο.

43. Βλ. δ.π., σ. 309, 10 - 310, 1.

44. "Ο.π., σ. 310, 1 - 5. Βλ. πὺδ κάτω, σ. 9, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αἰτιολογεῖ ὁ Ἀτταλειάτης τὴν ἀποστασία τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα.

Καὶ ἦν ἡ μελέτη, γράφει, σταθρὰ καὶ στρατηγικὴ καὶ τοῦ θηράματος σύνοχος, εἰς τέλος δὲ μὴ περισωθεῖσα τὸ τῆς νίκης διέφθιρε τρόφιμον⁴⁵.

ι'. Ὁ Ρωμανὸς Δ' Διογένης, πρὶν προχωρήσῃ στὴν πολιορκία καὶ τὴν ἄλωση τοῦ Μαντζικιέρτ, θὰ παραδώσῃ ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ στρατοῦ τοῦ στὸν μάγιστρο Ἰωσήφ Τραχανειώτῃ μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ βοηθήσῃ τοὺς Σκύθες καὶ τοὺς Φράγκους ποὺ εἶχαν ἤδη σταλῇ στὸ Χλίατ. Τὸ γεγονός ἐστι ὁ αὐτοκράτορας βρέθηκε χωρὶς τις δυνάμεις αὐτὲς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γνωστῆς μάχης τοῦ Μαντζικιέρτ φαίνεται ὅτι ἀποτελέσῃ τὸ ἀντικείμενο κάποιας κριτικῆς ἐναντίον του. Ὁ Ἀτταλειάτης παρατηρεῖ ὅτι οἱ πολλοὶ μῶμον ἐκείνῳ (δηλ. στὸν Ρωμανὸ) προσάπτουσιν, ἐπεὶδὴ ἀγνοοῦν τὸ αἷτιο τῆς διαίρεσης τοῦ στρατοῦ καὶ θεωροῦν ὅτι δὲν ἦταν ἀπαραίτητος ὁ διαμερισμὸς τῶν δυνάμεων. Ἀντίθετα ὅμως ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικός, κρίνοντας τὴν πράξιν τοῦ Ρωμανοῦ Δ' σὲ σχέση μὲ τὴν ἔκβαση τῆς μάχης τοῦ Μαντζικιέρτ, θὰ σημειώσῃ ὅτι ἡ διαίρεσις αὐτῷ τοῦ στρατοῦ καὶ οὐκ ἄλογος γέγονε, καὶ γε ἦν οὐκ ἀπὸ (γρ. ἀπο) λογισμοῦ στρατηγικοῦ ἐννόημα, εἰ μὴ πεπωμένη τις, μᾶλλον δὲ θεῖος λόγος (γρ. χόλος ἢ λόγος) ἀπόρρητος τὴν ἔκβασιν εἰς τὸ ἐναντίον ἐπέστησε⁴⁶.

Τὴ σωτηρία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Ζ', ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Νέστορος καὶ τῶν συμμάχων του Πατζινάκων θὰ τὴν ἀποδώσῃ ὁ Ἀτταλειάτης εἰς τὴν θεῖαν ἀντίληψιν. Δὲν ὑπῆρχε, γράφει, στρατὸς στὴ βασιλεύουσα καὶ οἱ κάτοικοί της δὲν ἔβλεπαν κανένα τρόπο σωτηρίας. Οὔτε ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἄξιος ὥστε διὰ τῆς οἰκείας ὀξύτητος λύσιν εὑρεῖν τινα τοῦ δεινοῦ. Δὲν ἦταν ἀκόμη διατεθειμένος νὰ παραδώσῃ στοὺς ἐχθροὺς του, ποὺ βρισκόνταν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πρωτεύουσας, τὸν λογοθέτη Νικηφόρο⁴⁷. οὔτε ἔδειχνε ἀκόμη ὁ Μιχαὴλ Ζ' καμία διάθεσιν νὰ τὸν ἀντικαταστήσῃ τουλάχιστον μὲ κάποιον ἄλλο, μήπως καὶ ἱκανοποιηθῇ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Νέστωρ. Στὸ ἀδιέξοδο αὐτό, συνεχίζει ὁ Ἀτταλειάτης, βοηθεῖ τούτοις ἄνωθεν ἡ θεία ἀντίληψις ταῖς ἀκλινέσι πρεσβείαις τῆς παναχράντου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου. Ὁ Νέστωρ ὑποχώρησε τὴν τελευταία στιγμὴ, ἐπεὶδὴ φοβήθηκε ὅτι οἱ Πατζινάκοι σχεδίαζαν κάποια συνωμοσία ἐναντίον του⁴⁸.

Στὴ θεία βουλὴ φαίνεται ὅτι ἀποδίδει ὁ Ἀτταλειάτης καὶ τὴν ἀποστασία τοῦ Κωνσταντίνου⁴⁹, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαὴλ Ζ', ἐναντίον τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτῃ. Ἡ κίνησή του ὅμως, ποὺ τελικὰ ἀπέτυχε, δὲ βρῆκε, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξιστόρηση τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ, καμία ἀπήχηση στὴν Κωνσταντινούπολιν.

45. Ὁ.π., σ. 253, 16 - 254, 6.

46. Ὁ.π., σ. 149, 15 - 151, 7.

47. Ἦταν ὁ μοναδικὸς ὁδὸς ποὺ ἔθετε ὁ Νέστωρ γιὰ νὰ ἀπομακρυνθῇ.

48. Ἀτταλ., Ἱστορία (Βόνν.), σ. 208, 10 - 209, 14.

49. Βλ. δ.π., σ. 306, 6 - 310, 5.

Ἔσπευσαν πᾶσα ἡ γερουσία καὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς τὸ ἔκκριτον, οἱ τὴν στρατεύσιμον ἡλικίαν ἔχοντες καὶ ὅσοι τῆς βασιλικῆς δορυφορίας ἀκατάπληκτον ἔχοντες τὴν ὁρμὴν νὰ διαδηλώσουν τὴν πίστη τους στὸν αὐτοκράτορα καὶ νὰ τὸν διαβεβαιώσουν γιὰ τὴ νομιμοφροσύνη τους. Ἔτσι, θὰ παρατηρήσῃ ὁ Ἀτταλειάτης, ἡ ἀποστασία ἀποτολμῆθηκε γιὰ νὰ γίνη φανερὴ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη ποὺ τρέφουν γιὰ τὸν Βοτανειάτη οἱ ὑπήκοοι του⁵⁰.

Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του δὲ θὰ συμφωνήσῃ ὁ Ἀτταλειάτης μὲ τοὺς νουνεχῶς συμβάλλοντας τὰ πράγματα, οἱ ὅποιοι, ἐπειδὴ στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα εἶχαν πλῆξει τὴν αὐτοκρατορία πολλὰ δεινὰ, καὶ γλύτωσε ὅμως ἀπροσδόκητα καὶ κατὰ τρόπο θαυμαστὸ ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Οὐζῶν⁵¹, κακία καὶ ἀρετὴ βασιλικὴ τὰς δυσπραγίας καὶ αἰθίς τὰς εὐπραγίας διμερίζον. Τὰ δεινὰ ποὺ μᾶς πλήττουν, παρατηρεῖ ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικός, εἶναι ἡ πληρωμὴ τῶν ἁμαρτημάτων μας, καὶ οἱ ἐπιτυχίες μας, ποὺ τίς ὀφείλομε βέβαια εἰς τὴν θείαν ἀντίληψιν, δὲν εἶναι τὸ ἔπαθλο τῆς βασιλικῆς ἀρετῆς, ἐπειδὴ στίς περιπτώσεις τῶν ἐπιτυχιῶν ἡ εὐτυχία εἶναι γενικὴ καὶ ὄχι ὀρισμένων μονάχα ἀτόμων. Ὁ Θεὸς μᾶς χαρίζει τὴν εὐμένειά του μὲ τίς προσευχὰς καὶ τὰ καλὰ μας ἔργα, ἀποδίδομε ὅμως καὶ τίς ἀποτυχίες μας καὶ τίς ἐπιτυχίες μας στοὺς βασιλεῖς, ὅπως θεωροῦμε τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀρματοδρομιῶν ὡς ἔργο τῶν ἀρματοηλατῶν καὶ ὄχι τῶν ἀλόγων⁵².

ια'. Παίρνοντας ἀφορμὴ ὁ Ἀτταλειάτης ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκστρατείας τοῦ καίσαρα Ἰωάννου ἐναντίον τοῦ Ρουσέλίου⁵³, παρατηρεῖ ὅτι ὅλοι ἔμειναν κατὰπληκτοὶ ἀπὸ τὴν τύχη τῶν ἀρχηγῶν τους, οἱ ὅποιοι ἐκστρατεύοντας μετὰ τοσαύτης περιφανείας καὶ λαμπρότητος κατὰ τῶν ὁμοφύλων ἐπιστρέφουν καταγέλαστον κατάγοντες καὶ πανευτελέστατον θέατρον... καὶ τὴν ἑαυτῶν κακοπάθειαν καὶ σκληροτυχίαν ὀδυνηρῶς θριαμβεύοντες. Ὅλα αὐτὰ τὰ παθήματα, γιὰ τὸν Βυζαντινὸ ἱστορικό, δὲν εἶναι παρὰ δείγματα θεοβλαβείας. Συνεχίζοντας θὰ ἐκφράσῃ τὴν ἀπορία του γιὰ ποῖο λόγο οἱ αὐτοκράτορες, παρόλο ποὺ ἔχουν τοὺς εἰδότας πολλῶν ἱστοριῶν καὶ πράξεων ἐπιγνώσεις

50. Ὁ.π., σ. 308, 14 - 15.

51. Βλ. ὁ.π., σ. 83, 10 - 86, 13.

52. Ὁ.π., σ. 86, 14 - 87, 8.

53. Βλ. ὁ.π., σ. 184, 9 - 193, 14. Ὁ Ρουσέλιος ἀφοῦ αἰχμαλώτισε τὸν καίσαρα Ἰωάννην, βάδισε, ἔχοντάς τον μαζί του σιδηροδόσμιο, ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἔφθασε ἕως τῆ Χρυσόπολης. Ἀναγκάσθηκε ὅμως νὰ ἐπιστρέψῃ στὴ Νικομήδεια, ἐπειδὴ ὁ Μιχαὴλ Ζ΄ ἐπέτυχε νὰ κινήσῃ τοὺς Τούρκους ἐναντίον του. Ἀναγορεύει τὸν καίσαρα Ἰωάννην αὐτοκράτορα. Στὴ σύγκρουσή τους μὲ τοὺς Τούρκους νικήθηκαν καὶ αἰχμαλωτίσθηκαν. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐξαγορά του ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ζ΄ ὁ καίσαρας Ἰωάννης δὲν ἔκρινε φρόνιμο νὰ παρουσιασθῇ στὸν ἀνεψιὸ του τὸν αὐτοκράτορα μὲ κοσμικὴ περιβολή, ἀλλὰ τὴν κοσμικὴν ἀποβαλόμενος τρίχα, μεταθέμενος εἰς τοὺς μοναχοὺς, οὕτως ἐν εὐτελεῖ τῷ σχήματι τοῖς βασιλείοις ἐνέμειν.

καὶ τύχας λαμπρὰς καὶ ταπεινὰς γινομένας . . . ὣν μὲν ἐκ θείου χόλου . . . ὣν δὲ ἀπὸ βουλευμάτων γλίσχρων καὶ ἀγεννῶν καὶ ἀνοικειῶν τοῖς πράγμασιν, δὲν τοὺς ὑπολογίζουσι καὶ δὲν κρίνουν σκόπιμο νὰ πληροφορηθοῦν τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ αὐτοκρατορία ὑποφέρει ἀπὸ παρόμοιες κακοτυχίες. Ἀντίθετα ὅμως, ἔξω πάσης βουλῆς θεοφιλοῦς καὶ θεραπείας τοῦ θείου καὶ τῆς τῶν πατρίων νόμων ἐπανορθώσεως καθιστάμενοι, ἀβούλως καὶ προπετῶς εἰς πολέμους μεγάλους καὶ κινδύνους, μὴ πρότερον τὸν Θεὸν ἰλεωσάμενοι, τὰς ἑωμαικάς δυνάμεις εἰσάγουσι, καὶ πάσχοντες κακῶς καὶ ἡττώμενοι ἀπηνῶς αἰσθησιν οὐ λαμβάνουσι τῆς ἐκ τοῦ θείου νεμέσεως. Οἱ παλαιοὶ Ρωμαῖοι, παρόλο πού δὲν ἦταν χριστιανοί, φρόντιζαν νὰ σέβωνται τὰ θεῖα, ἀγαποῦσαν τὴν ἀρετὴ καὶ τηροῦσαν τοὺς νόμους τῆς ἀγαθοεργίας καὶ τῆς εὐσέβειας· ἔτσι ἔφερναν σὲ αἴσιο πέρας τίς φοβερὲς ἐκεῖνες μάχες καὶ στρατηγίες. Οἱ νεώτεροι Ρωμαῖοι, οἱ Βυζαντινοί, δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ παρόμοια πράγματα. Οἱ αὐτοκράτορες καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τοὺς μὲ τὴν πρόφαση τῆς δημοσιακῆς ὠφελείας τὰ χεῖριστα καὶ θεομισῇ καὶ παράνομα διαπράττουνται. Μοναδικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ εἶναι τὸ κέρδος, καὶ τὴν στρατηγίαν ἐμπορίαν κέρδους, οὐκ εὐπραγίαν τοῦ ἰδίου ἔθνους οὐδ' εὐδοξίαν πεποίηται. Οἱ στρατιῶτες ἔχοντας τοὺς ἀρχηγούς των ὡς πρότυπα διαπράττουν σὲ βάρος τῶν ὁμοφύλων τους καὶ τῆς πατρίδας τους ὅ,τι θὰ ἔκαναν καὶ οἱ ἐχθροὶ τους. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο, συνεχίζει ὁ Ἀτταλειάτης, τὰ στρατιωτικὰ μας τμήματα ἐπισύρουν τὰς παλαμναιοτάτας ἀρὰς τῶν ὁμογενῶν, ἐπειδὴ ἡ ἥττα τῶν στρατευμάτων μας ἀνακουφίζει τίς ἐπαρχίες μας ἀπὸ παρόμοιες πράξεις. Κάθε πολεμικὴ μας προσπάθεια εἶναι καταδικασμένη, ἐπειδὴ στίς προσπάθειες αὐτὲς ἀγωνοθέτης ἀρρεπῆς καθέστηκεν ὁ Θεός, καὶ ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀνύστακτος.

Καὶ στίς ἐκστρατεῖς πού ἔλαβα μέρος, θὰ παρατηρήσῃ, καὶ στὰ ἀνάκτορα πού βρίσκομαι συνεχῶς, δὲν εἶδα καμία ἀπόφαση πού νὰ εἶναι ἀρεστὴ στὸν Θεό, οὔτε καὶ σκέφθηκε κανένας ἀπὸ εὐλάβεια τοῦ μὴ πὼς ποτε παράνομόν τι συναναφαίνεται τῇ βουλῇ καὶ Θεῷ ἀποτρόπαιον. Ὅλοι ἔχουν στρέψει τὴν προσοχή τους στὸ κέρδος, ἔστω καὶ ἂν τὸ κέρδος προέρχεται ἀπὸ τὴ βεβήλωση τῶν ἱερῶν ἢ ἀπὸ τὴ βλάβη τῶν ἀνθρώπων.

Διὰ ταῦτα, καταλήγει ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικός, τὴν τῶν γινομένων ἐν τοῖς Ῥωμαίοις καταστροφὴν ἐς αὐτὴν ἀναφέρω τὴν ἐκ τοῦ θείου νέμεσιν καὶ τὴν ἐκ τῆς ἀδεκάστου γνώμης ἀπόφασιν, ὅτι τοῖς ἔθνεσι τιμᾶσθαι τὸ δίκαιον λέγεται, καὶ συντηρεῖσθαι τὰ πάτρια νόμιμα τούτοις ἀπαρעγγελητα, καὶ πᾶσαν τὴν εὐτυχίαν ἐκ τοῦ Δημιουργοῦ καταπτᾶσαν αὐτοῖς συνεχῶς ἐπιλέγουσιν, ἅπερ κοινὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις εἰσὶ προτερήματα καὶ παρὰ πάσης ἀπαιτοῦνται θρησκείας ⁵⁴.

54. "Ο.π., σ. 193, 15 - 197, 16. Τὰ ὅσα γράφει στὸ σημεῖο τοῦτο τοῦ ἔργου του ὁ Ἀτταλειάτης εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ ἡ ἀπάντησή του στὴν ἀπορία τῶν ὀρθόδοξων Βυ-

II

“Όταν, κατά τη διάρκεια της δεύτερης έκστρατείας του Ρωμανού Δ', οι Τούρκοι αναγκάστηκαν από την πίεση του βυζαντινού στρατού να περάσουν τον ποταμό Εύφρατη, ο αυτοκράτορας ακολουθώντας τους πλησίασε στη Μελιτηνή. Σκέφθηκε τότε να αφήσει όρισμένα στρατιωτικά τμήματα για να παρακολουθούν τους Τούρκους και να εμποδίζουν τις επιδρομές τους, και ο ίδιος να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη· να διαλύσει ακόμη τον υπόλοιπο στρατό του για να ξεκουρασθή, και να είναι έτσι ικανότερος το επόμενο έτος να αντιμετωπίσει τις επιδρομές των Τούρκων ⁵⁵.

‘Ο Ρωμανός Δ', παρόλο που οι απόψεις του επιδοκιμάστηκαν από όρισμένα, φαίνεται, στελέχη του στρατού, θεώρησε σκόπιμο να καλέσει και τους κριτές του στρατοπέδου και να ζητήσει τη γνώμη τους. “Όλοι οι άλλοι κριτές έγιναν τότε και αυτοί συνεπαινέται τοις προβεβουλευμένοις, ενώ ο ‘Ατταλειάτης, όπως ο ίδιος γράφει, στεκόταν σιωπηλός. Για το λόγο τουτο του ζήτηθηκε με επιμονή να πη άφοβα αυτό που θεωρούσε όρθό. Δήλωσε άμέσως ότι ή άποψή του ήταν έκ διαμέτρου αντίθετη προς την αυτοκρατορική άπόφαση. Και τουτο, γιατί οι έχθροι δέν έχουν δεχθή καίριο κτύπημα και ή τελευταία τους ήττα δέν είναι άρκετή για να τους καταστήσει άκίνδυνους. Τά στρατιωτικά τμήματα που θά παραμείνουν δέ θά είναι σέ θέση, χωρίς την παρουσία του αυτοκράτορα, να άγωνισθούν νικηφόρα έναντίον των Τούρκων. Είμαστε ακόμη, συνέχισε, στην άκμή του καλοκαιριού και δέ μάς αναγκάζει τίποτε να επιστρέψουμε πίσω. Να προχωρήσωμε και να καταλάβωμε το Χάλεπ. Οι στρατιώτες μας θά γίνουν προθυμότεροι από τά λάφυρα, οι έχθροι μας θά φοβηθούν, οι επιδρομές τους θά άνασταλούν, και το πέρασμά τους από τη Μεσοποταμία θά είναι άδύνατο ⁵⁶.

‘Ο αυτοκράτορας άποδέχθηκε στην άρχή τις άποψεις του ‘Ατταλειάτη. Με κάποια πίκρα όμως ο Βυζαντινός ιστορικός συμπληρώνει ότι ή δ' ελάυνουσα τά ‘Ρωμαίων εις την κατόπιν άκληρία ονκ εία πέρας έπιτεθῆναι συνετοῦ διατάγματος, έπειδὴ ὁ Ρωμανός Δ' Διογένης άλλαξε πάλι τά σχέδιά του κατά τη διάρκεια της πορείας του, την πρώτην βουλὴν ἐπὶ κακῷ τῶν ‘Ρωμαίων άκλεῶς άνανεωσάμενος ⁵⁷.

ζαντινῶν για ποῦδ λόγο στρέφεται ὁ Θεὸς έναντίον τους. Τις παλαιότερες έπιτυχίες τῶν ‘Αραβῶν και τῶν Τούρκων τις έρμήνευαν ὡς θεϊκή τιμωρία της κακοδοξίας τῶν αἱρετικῶν χριστιανῶν (μονοφυσιτῶν, νεστοριανῶν κλπ.), οἱ ὁποῖοι κατοικοῦσαν στis ἀνατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας (Βλ. δ.π., σ. 96, 22 - 97, 6).

55. “Ο.π., σ. 128, 3 - 20.

56. “Ο.π., σ. 128, 21 - 131, 11.

57. “Ο.π., σ. 131, 12 - 132, 9.

Δὲ θὰ ἐπιδοκιμάσῃ πάλι ὁ Ἀτταλειάτης τὴν ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορα, τοῦ Ρωμανοῦ Δ', νὰ διαβιβάσῃ τὸ στρατό του, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης ἐκστρατείας του, διὰ τοῦ καλουμένου πολυχίνου Κεράμου πρὸς τὶς ὄχθες τοῦ Εὐφράτη ποταμοῦ. Θεώρησε τότε ὑποχρέωσή του ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς νὰ πῇ τὴ γνώμη του, χωρὶς νὰ σεβασθῇ, καθὼς φαίνεται, τοὺς κανόνες τῆς ἱεραρχίας, ἢ, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, ἀσύμφορον πάλιν τοῦτο αὐτὸς προπετευσάμενος ἐξεφώνησα. Δὲν ἔπρεπε, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψή του, νὰ φροντίσουν γιὰ τὶς περιοχὲς ἐκεῖνες ποὺ ἔχουν ἤδη ἐρημωθῇ ἀπὸ τὶς διαφορὰς ἐπιδρομῆς, τὴ στιγμή μάλιστα ποὺ καὶ τὸ στράτευμα θὰ ὑπέφερε στὰ μέρη ἐκεῖνα ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν τῶν ἀναγκαίων. Οἱ πολλὰς κλεισοῦρες τοῦ τόπου θὰ καθυστεροῦσαν ἐξ ἄλλου καὶ τὸ πέρασμα τοῦ στρατοῦ. Ἀντίθετα, δήλωσε ὁ Ἀτταλειάτης, θὰ πρέπη νὰ στραφοῦμε τὸ γρηγορώτερον τοῖς ἀπαθέσι καὶ ἔτι τὴν σύστασιν ἔχουσι θέμασι καὶ νὰ τὰ διατηρήσωμε ἀνέπαφα ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς.

Ὁ αὐτοκράτορας ἀποδέχθηκε τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀτταλειάτη καὶ πέρασε μὲ τὸ στρατό του ἀπὸ τὴν Κολωνεῖα καὶ τὰ Ἀρμενιὰκά θέματα ἕως τὴ Σεβάστεια⁵⁸.

Ὁ Ἀτταλειάτης, ὅταν ὁ Βρυέννιος εἶχε ἤδη ἀποστατήσῃ καὶ βιάδιζε ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, βρέθηκε στὴ Ραιδεστό γιὰ νὰ ἐπισκεφθῇ τὰ κτήματά του. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του μία γυναίκα, ἡ Βατατζίνα, τὰ πρῶτα φέρειν κατὰ πάντων σπουδάζουσα καὶ συγγενῆς τοῦ Βρυεννίου ἀπὸ τὸν ἄνδρα τῆς, ὀργάνωσε συνωμοσίαν καὶ παρέσυρε πολλοὺς Ραιδεστηνοὺς μὲ τὸ μέρος τοῦ Βρυεννίου. Μόλις τὸ πληροφορήθηκε ὁ Ἀτταλειάτης, ἐπέτυχεν νὰ βγῇ μὲ ἀπειλὰς ἀπὸ τὴν πόλιν καὶ ἔσπευσε στὴν Κωνσταντινούπολιν. Πρὶν πάῃ σπῆναι τοῦ, ἔκρινεν ὅτι εἶχε ὑποχρέωσιν νὰ περάσῃ ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα καὶ νὰ τοὺς πληροφορήσῃ σχετικὰ μὲ τὶς κινήσεις στὴ Ραιδεστό. Συνάντησε ἐκεῖ τὸν λογοθέτη Νικηφόρο καὶ τὸν συμβούλευσε, ὅπως μᾶς λέγει, ὅτι πρέπει, ὅσο μποροῦν πρὶν γρήγορα, καὶ τὴ Ραιδεστό καὶ τὶς ἄλλες πόλεις χρυσοβούλλῃ λόγῳ κατακοιμίσαι καὶ φιλανθρωποῖς δεξιώσεσιν οἰκειώσασθαι . . . καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἐς ταῦτόν συναθροῖσαι, καὶ παραλῦσαι τὴν τῶν πλείστων πρὸς τὸν ἀποστάτην συνάθροισιν. Ὁ Βρυέννιος βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολιν ὑπῆρχε λοιπὸν ἀκόμη καιρὸς, παρόλο ποὺ ὁ Βασιλάκιος ἀπέτυχεν νὰ καταπνίξῃ στὴ Θεσσαλονίκῃ τὴν ἀποστασίαν τοῦ Βρυεννίου, ὅταν ἀκόμη βρισκόταν στὶς ἀρχὰς τῆς.

Ὁ λογοθέτης Νικηφόρος ἀρκέσθηκε νὰ χαμογελάσῃ στὶς εἰσηγήσεις τοῦ Ἀτταλειάτη καὶ μετεωρισμοῖς τισι καὶ ἀναβολαῖς τὰ μὴδὲ μικρὰς ὑπερθέσεως δεόμενα παραδέδωκεν. Ὅταν ἀποφάσισε νὰ κινηθῇ ἦταν ἄργα πιά. Καὶ ὁ

Ἀτταλειάτης θὰ συμπληρώσῃ: *Καὶ πάλιν ῥηθόμην ὥς καλῶ τὸ κακὸν ἰᾶσθαι
ὀλίγοι τῶν ἐν ἡμῖν ἀνθρώπων δεδύνηται* ⁵⁹.

59. "Ο.π., σ. 244, 6 - 246, 20. Για τὴ δραστηριότητα τῆς Βατατζίνας βλ. ἀκόμη καὶ
σ. 248, 19 κέ.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

C. A. Trypanis, *Fourteen Early Byzantine Cantica* (Βιέννη, 1968) (Wiener Byzantinistische Studien, 5), σ. 172.

Ὑστερα ἀπὸ τοὺς δύο τόμους τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ -σὲ συνεργασία μὲ τὸ μακαρίτη καθηγητὴ Paul Maas- ὁ καθηγητὴς κ. Κ. Α. Τρυπάνης μᾶς ἔδωσε ἓναν ἀκόμη ἐξαιρετικὰ πολύτιμο γιὰ τὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς ὕμνογραφίας τόμο. Ἡ νέα αὕτη ἐκδοση περιλαμβάνει δεκατέσσερα ἀνώνυμα κατὰ κανόνα κοντάκια τῆς πρώτης μεγάλης περιόδου τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως (6-7 αἰ.) ποὺ εἶναι βέβαια ἄνισης λογοτεχνικῆς ἀξίας, ἀλλὰ ἀπὸ ἀποψη φιλολογικῆ σπουδαιότατα, γιὰτὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίσωμε καλύτερα τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ «one and only great achievement of Byzantine literature».

Ἀπὸ τῆ μελέτη τῶν ὕμνογραφικῶν αὐτῶν κειμένων ἐνισχύεται ἡ γενικὴ ἀντίληψη ὅτι ὁ μεγάλος δάσκαλος τοῦ κοντακίου ὑπῆρξε ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, γιὰτὶ ἀπὸ τὰ δεκατέσσερα κοντάκια μόνο πέντε (τὰ ὑπ' ἀρ. 4, 9, 11, 12 καὶ 14) εἶναι ἰδιόμελα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἑννέα παρουσιάζουν κάποια σχέση ἐξορτήσεως ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ρωμανοῦ. Βέβαια τόσο τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν κοντακίων τοῦ Ρωμανοῦ ὅσο καὶ τὸ πρόβλημα τῶν προτύπων ποὺ πιθανῶς νὰ ἀπομιμήθηκε ὁ Ρωμανὸς ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ θεωρηθοῦν ὀριστικὰ λυμένα· γι' αὐτὸ ἡ κάθε περίπτωση, ὅπου παρατηρεῖται κάποια συγγένεια ἐνὸς κοντακίου τοῦ Ρωμανοῦ μὲ κοντάκιο ἐνὸς ἄλλου ὕμνογράφου, θὰ πρέπει νὰ ἐξετάζεται χωριστά, ἀλλὰ καὶ πάλι ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων δὲν ἐπιτρέπει νὰ προχωρήσωμε πέρα ἀπὸ ὀρισμένες διαπιστώσεις καὶ εἰκασίες. Πάντως, κι' ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις πιθανῶς νὰ εἶναι ὁ Ρωμανὸς ἐκεῖνος ποὺ ἀκολουθεῖ ἓνα ξένο πρότυπο, ἡ σχέση τῶν ἑννέα αὐτῶν σημαντικῶν κοντακίων μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ρωμανοῦ εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν αἴγλη καὶ τὸ κῦρος τοῦ τελευταίου στοὺς σύγχρονους του καὶ μεταγενέστερους τοῦ ὕμνογράφους.

Ἀπὸ τὰ δεκατέσσερα αὐτὰ κοντάκια μόνο τρία εἶναι ἐπώνυμα, ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὶς ἀκροστιχίδες τους, τὰ ὑπ. ἀρ. 3 (Ἀναστασίου), 6 (Κυριακοῦ) καὶ 10 (Κοσμᾶ), καὶ παρουσιάζουν καὶ τὰ τρία τοὺς ἀναμφισβήτητα κοινὰ στοιχεῖα μὲ ἀντίστοιχα κοντάκια τοῦ Ρωμανοῦ· παρ' ὅλο ὅμως ποὺ γιὰ τοὺς ὕμνογράφους αὐτοὺς δὲ γνωρίζουμε ἀπολύτως τίποτε, συνήθως ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρξαν πρόδρομοι τοῦ Ρωμανοῦ καὶ ὅτι ὁ Ρωμανὸς τοὺς ἀπομιμήθηκε στὸ ἔργο του.

Τὸ κοντάκιο τοῦ Ἀναστασίου «Εἰς κοιμηθέντας» παρουσιάζει τὸ ἴδιο

μετρικό σχῆμα, συνεπῶς καὶ τὴν ἴδια μελωδία, μὲ τὸ κοντάκιο τοῦ Ρωμανοῦ «Εἰς ὁσίους μοναχοὺς καὶ ἀσκητὰς καὶ μοναζούσας» (ἀρ. 55). Ὅρισμένοι ἐρευνητὲς ἐπιχείρησαν νὰ ταυτίσουν τὸν ποιητὴ τοῦ κοντακίου αὐτοῦ μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς Σιναΐτες μοναχοὺς μὲ τὸ ὄνομα Ἀναστάσιος, ἀλλὰ πρόσφατες ἐρευνες ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ὑμνογράφος Ἀναστάσιος Σιναΐτης δὲν ὑπῆρξε ποτέ. Παράλληλα τὸ κείμενο τοῦ κοντακίου τοῦ Ἀναστασίου δὲν παρέχει καμιά ἐσωτερικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν χρονολόγησή του, ἐνῶ ἀντίθετα ὑπάρχει ἓνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Ἀναστάσιος αὐτὸς εἶναι ποὺ ἀντιγράφει τὸ μεγάλο δάσκαλο τοῦ εἴδους, τὸ Ρωμανό.

Τὸ κοντάκιο 55 τοῦ Ρωμανοῦ δὲν εἶναι ἰδιόμοιο ἀλλὰ προσόμοιο πρὸς τὸ κοντάκιο 59 (Τῶν ἁγίων πάντων) τοῦ ἰδίου ποιητῆ καὶ ἐπάνω στὸ ἴδιο μετρικὸ καὶ μουσικὸ ὑπόδειγμα εἶναι ἐπίσης γραμμένο τὸ κοντάκιο 12 (Εἰς τὴν αἰμόρρουν). Μοῦ φαίνεται λοιπὸν ἐντελῶς ἀπίθανο ὁ Ρωμανὸς νὰ εἶχε δανεισθῇ μία ξένη μελωδία ποὺ ἡ συχνή της ἐπανάληψη μαρτυρεῖ ἐξαιρετικὴ δημοτικότητα, καὶ νὰ τὴν εἶχε μάλιστα χρησιμοποιήσει σὲ τρεῖς ὕμνους του. Τὸ πιὸ πιθανὸ φαίνεται ὁ ἄγνωστός μας αὐτὸς Ἀναστάσιος νὰ ἔγραψε τὸ κοντάκιο τοῦ ἐπάνω σὲ ἓνα μετρικὸ καὶ μουσικὸ ὑπόδειγμα, ποὺ ἦταν ἤδη γνωστὸ καὶ ἀγαπητὸ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ρωμανοῦ.

Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ κοντακίου τοῦ Κυριακοῦ στὴν Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου, ποὺ εἶναι γραμμένο ἐπάνω στὰ μέτρα καὶ τὴ μελωδία ποὺ βρίσκουμε καὶ στὸ κοντάκιο τοῦ Ρωμανοῦ στὸν Ἰούδα (ἀρ. 17). Τὸ γεγονός ὅτι δὲν ξέρουμε τίποτε καὶ γιὰ τὸν ὑμνογράφο Κυριακὸ δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποφανθοῦμε οὔτε ὅτι τὸ κοντάκιο στὴν Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου ὑπῆρξε πρότυπο τοῦ κοντακίου στὸν Ἰούδα, οὔτε ὅμως καὶ τὸ ἀντίθετο. Παλαιότερα ὁ Krumbacher ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ συγγένεια ποὺ παρουσιάζουν τὰ δύο αὐτὰ ἔργα ὀφείλεται σὲ μία κοινὴ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσει τόσο ὁ Ρωμανὸς ὅσο καὶ ὁ Κυριακός. Στὶς μέρες μας ὁ Grosdidier de Matons καὶ ὁ Τρυπᾶνης θεωροῦν πιὸ πιθανὸ ὁ Ρωμανὸς νὰ χρησιμοποίησε τὸ ρυθμὸ τοῦ κοντακίου τοῦ Κυριακοῦ, ἴσως ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὶς προσπάθειες ὀρισμένων ἐρευνητῶν νὰ ταυτίσουν τὸν τελευταῖο μὲ τὸν Κυριακὸ τὸν Ἀναχωρητὴ (448-556) γιὰ τὸν ὁποῖο λέγεται ὅτι ὑπῆρξε «κανονάρχης» καὶ ὅτι ἀγρυπνοῦσε («εὐτόνως μελωδῶν»). Στὴν περίπτωση αὕτῃ ὅμως πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ προσεχθῇ ὅτι τὸ κοντάκιο στὸν Ἰούδα τοῦ Ρωμανοῦ ἀπὸ ἄποψη λογοτεχνικῆ εἶναι μὲ ἐξαιρετικὴ φροντίδα ἐπεξεργασμένο καὶ ὅτι ἀνήκει στὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τῆς τέχνης τοῦ Ρωμανοῦ. Ὅχι πὼς ἡ λογοτεχνικὴ ὑπεροχὴ τοῦ κοντακίου αὐτοῦ ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο ὁ Ρωμανὸς νὰ ἔχη χρησιμοποιήσει στὴ σύνθεσή του ἓνα ξένο πρότυπο, ἀλλὰ πρέπει νὰ μᾶς κἀνὴ τοῦλάχιστον περισσότερο ἐπιφυλακτικούς στὸ νὰ δεχτοῦμε, χωρὶς μάλιστα ἐπαρκεῖς ἀποδείξεις ὅτι ἓνας μεγάλος μελωδὸς τῆς περιωπῆς τοῦ Ρωμανοῦ θὰ δα-

νειζότανε τὰ πιὸ βασικὰ στιχεῖα, τὸ μετρικὸ σχῆμα καὶ τὴ μελωδία, ἀπὸ ἑνα μέτριο ξένο πρότυπο γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἔργα του.

Σχετικὰ μὲ τὸ κοντάκιο τοῦ Κοσμᾶ «Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Παναγίας Θεοτόκου», παρ' ὅλο πού καὶ ὁ ὕμνογράφος αὐτὸς μᾶς εἶναι τελείως ἄγνωστος, ἡ ἐπιτυχὴς χρονολόγησή του ἀπὸ τὸν Τρυπάνη μέσα στὸν 7ον αἰῶνα (630-670), δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι πρότυπό του ὑπῆρξε τὸ κοντάκιο τοῦ Ρωμανοῦ «Εἰς τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους» (ἀρ. 31).

Ἀνάμεσα στὰ ἀνώνυμα κοντάκια περιλαμβάνεται καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ἐπὶ τέλους τὸ ἀριστοῦργημα αὐτὸ τῆς Βυζαντινῆς ὕμνογραφίας μᾶς δίνεται σὲ μίο κριτικὰ ἀποκαταστημένη μορφή πού στηρίζεται στὸ σύνολο τῆς παλαιότερης καὶ καλύτερης παραδόσεως. Σὲ ἕνα ἐκτενὲς καὶ ἐμπεριστατωμένο εἰσαγωγικὸ σημείωμα ὁ Τρυπάνης συζητᾷ ὅλα τὰ ἐξαιρετικὰ πολὺπλοκα προβλήματα πού παρουσιάζει ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος στηριγμένος στὰ πορίσματα τῆς νεώτερης ἔρευνας, κυρίως τὰ προβλήματα τοῦ χρόνου πού γράφτηκε τὸ περίφημο καὶ ιδιόμορφο αὐτὸ κοντάκιο καὶ τοῦ ποιητῆ του. Ὁ ἐκδότης πιστεύει ὅτι ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος πρέπει νὰ ἔχη γραφῇ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ τίς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰῶνα μὲ *terminus post quem* τῇ Σύνοδο τῆς Ἐφέσου τοῦ 431, ἐπειδὴ τότε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Παρθένος Μαρία ὀνομάζεται ἐπίσημα Θεοτόκος (πβλ. τὸ στίχο «ἄγγελος...ἐπέμφθη εἰπεῖν τῇ Θεοτόκῃ τῷ χαῖρε» α.2). Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ δὲ φαίνεται καὶ πολὺ ἰσχυρό, γιὰτὶ ὑπάρχουν ὕμνοι ἤδη τοῦ 4ου αἰῶνα στοὺς ὁποίους ἐπίσης ἡ Παρθένος Μαρία ἀποκαλεῖται Θεοτόκος (πβλ. «Ὑπὸ τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν καταφεύγομεν, Θεοτόκε» κλπ., βλ. Ο. Stegmüller, «Sub Tuum Praesidium», *Zeitschrift für katholische Theologie* 74, 1952, 76 κ.ε.). Νομίζω ὅτι τὸ πιὸ σίγουρο *terminus post quem* μᾶς τὸ παρέχει ἡ μορφή τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου, πού εἶναι ἕνα ἐντελῶς ἐξελιγμένο κοντάκιο, καί, ὅπως ξέρουμε, τὰ πρῶτα κοντάκια δὲν ἐμφανίζονται πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀνώνυμα κοντάκια ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ὑπ' ἀρ. 7 κοντάκιο (Εἰς τοὺς ἁγίους Πατέρας), προσόμοιο τοῦ κοντακίου 29 τοῦ Ρωμανοῦ «Εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου», πού μὲ πολλὴν ἐπιτυχίαν καὶ πολὺ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὁ Τρυπάνης κατόρθωσε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ 7ου αἰῶνα καὶ νὰ τὸ χρονολογήσῃ μὲ ἀκρίβειαν μετὰξὺ 639-640. Ἔτσι ἔχουμε ἕνα ἀκόμῃ κοντάκιο πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσωμε τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ὕμνογραφικοῦ αὐτοῦ εἰδους ἕναν αἰῶνα μετὰ τὴ μεγάλη ἀκμὴ πού ἀντιπροσωπεύει ἡ ἐποχὴ τοῦ Ρωμανοῦ. Ὅ,τι καθιστᾷ τὸ κοντάκιο αὐτὸ ἐξαιρετικὰ πολὺτιμο καὶ μοναδικὸ εἶναι ὁ αἰρετικὸς μονοθελητικὸς χαρακτήρας του, γιὰτὶ ἐλάχιστα λείψανα αἰρετικῆς ὕμνογραφίας ἔχουν φτάσει ὡς ἐμᾶς πού μὲ πολλὴ δυσκολία προσπαθοῦμε σήμερα νὰ σχηματίσωμε μίαν εἰκόνα γιὰ τὴν ὕμνογραφικὴ δραστηριότητα τῶν αἰρετικῶν χριστιανῶν.

Σημαντικὰ εἶναι ἐπίσης καὶ τὰ ἀνώνυμα κοντάκια ὑπ' ἀρ. 9 (Εἰς τὴν

Μεταμόρφωσιν) καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 13 (Εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ), γιὰτὶ παρέχουν ἱκανοποιητικὰς χρονολογικὰς ἐνδείξεις ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ τὰ τοποθετήσωμε καὶ αὐτὰ μέσα στὸν 7ον αἰῶνα. Κατὰ τὸν Τρυπάνη τὸ κοντάκιο «Εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν», ποὺ εἶναι ἰδιόμελο, ἔχει γραφῇ πιθανώτατα μέσα στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 7ου αἰῶνα, ἐνῶ τὸ κοντάκιο «Εἰς τὴν Ὑψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ», ποὺ εἶναι προσόμοιο τοῦ κοντακίου τοῦ Ρωμανοῦ «Εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια» (ἀρ. 5), πρέπει νὰ ἔχη γραφῇ μετὰ τὸ 614 καὶ ὅπωςδὴποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 628-630.

Γιὰ ἓναν ποὺ ξέρει πόσο δύσκολη - στίς πιὸ πολλές περιπτώσεις ἀδύνατη - εἶναι ἡ χρονολόγησις τῶν ἀνώνυμων ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων καὶ μόνο ἡ χρονολόγησις τῶν κοντακίων 7, 9, 10 καὶ 13 μέσα στὸν 7ον αἰῶνα ἀπὸ τὸν Τρυπάνη ἀποτελεῖ ἤδη μεγάλη συμβολὴ στὴν ἐρευνα τῆς Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως. Ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς ποιήσεως αὐτῆς μόλις τώρα ἀλλωστε ἀρχίζει. Καὶ τὸ πρῶτο βῆμα σημειώθηκε μὲ τὴν κριτικὴ ἔκδοσις ὀρισμένων κειμένων. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ προκαταρκτικὸ στάδιο τῆς ἐρευνας καὶ τῆς μελέτης τῆς Βυζαντινῆς ὕμνογραφίας ἡ θετικὴ καὶ πολύτιμη προσφορὰ τοῦ καθηγητῆ κ. Τρυπάνη γίνεται δεκτὴ μὲ αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης.

Exeter College, Oxford

Κ. Μητσάκης

Travaux et Mémoires, 1, Éditions Boccard (Paris, 1965).

The appearance of *Travaux et Mémoires*, 1, (directed by Paul Lemerle and edited by Jean Gouillard) marks a new serial (the sixth) of the Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines. As the beginning of a new serial in the Byzantine field, and because of the weighty nature of the contents a somewhat lengthy review seems to be in order.

The first study, which is both the most important and the longest, is that of H. Ahrweiler, "L'Histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle", pp. 1-204. Before proceeding to a review of the contents one should note that this monograph constitutes a fundamental contribution to the history of medieval Hellenism in western Anatolia, and takes its place alongside the studies of Arnakis, Wittek, Lemerle, Uzunçarşılı, Waechter, Flemming and de Planhol on western Anatolia. However Ahrweiler's publication stands apart from these other works; it is a descriptive analysis, constructed from a wealth of

factual information, which for the first time presents us with a very detailed picture of the quantity and quality of Byzantine society in a portion of Anatolia (the district of Smyrna) between the two Turkish conquests. Most scholars who have dealt with this problem have attempted to assess the Hellenic character of western Anatolia in an impressionistic manner, touching here and there upon salient references in a few scattered sources. Ahrweiler has combed historiography, epigraphy, toponymy, hagiography, sigillography, and epistolography with an indefatigability which is matched by a most exacting critical acumen, both qualities by now familiar to all those who have read her previous studies. This is the first detailed picture of Byzantine Hellenism (in the district of Smyrna) prior to the final Turkish conquest, and all those who wish to study either Byzantine provincial society or the Turkish conquest must keep this pioneer effort constantly before them, the methodology and the results of which serve as sure guides.

In the introductory section (*Généralités*, pp. 1-28) the author contrasts the western maritime Anatolian districts with central and eastern Anatolia, establishes a general chronological structure, and discusses the problems of historical geography, ethnography, and demography. According to Ahrweiler one can distinguish two currents of "civilisation micrasiatique": the Asiatic current which dominated the Anatolian plateau and the Graeco-Roman current which dominated the Aegean littoral. The difference between these two strands is visible in the intellectual, religious, economic, and social life of Byzantine Anatolia. Western Asia Minor was urbanized, commercial and industrial, with a Graeco-Roman population which participated actively in the political and intellectual history of the Empire (especially up to the seventh century). However central-eastern Anatolia was peasant rather than urban, living on the margin of Byzantine society and manifesting its unintegrated character through the proliferation of religious sects and political insurrections. These separatist movements found propitious soil in an impoverished, undisciplined, superstitious, and ignorant peasantry which did not reap the economic, social, and political advantages dispensed to the inhabitants of the great cities of western Asia Minor.

Ahrweiler thus characterizes Byzantine Anatolia as divided into two very different and distinct cultural spheres: The highly urbanized and civilized Graeco-Roman littoral and the agrarian-peasant 'oriental' hinterland of central and eastern Anatolia. The author cautiously draws this distinction between coastal and plateau Anatolia for the

period down to the Arab invasions in the seventh century, but most scholars who have faced this problem have extended the distinction between the Greek coast and the 'oriental' tableland down to the eleventh century and have utilized this distinction to explain the Turkish conquest, Turkification, and Islamization. There is no concept which has done more to obscure and confuse the provincial history of the empire. The epithet "oriental" for these latter scholars is a vague catch-all which includes such widely disparate elements as Hetite, Phrygian, Cappadocian, Lycian, and Lydian on the one hand, and Zoroastrian-Persian and Turkish-Muslim on the other. A. Goetze, in his classic *Kulturgeschichte des alten Orients, Kleinasien* (Munich, 1957), established the competitive nature of Greek and Persian cultures in the Anatolian peninsula in the first millennium B.C. with a geographical distribution of their forces divided roughly between the coast and the plateau. But with the Alexandrian conquest in the fourth century and until the initial Turkish invasions of the eleventh century the dominant politico-socio-economic forces of Asia Minor (up to the regions of Trebizond and Caesarea) were representative of Graeco-Roman society. Thus for almost 1500 years the major portion of Anatolia (both coastal and plateau) was ruled by a Graeco-Roman state. And if prior to this period of 1500 years Greek culture had been restricted to the coasts, by the time that the Turks had appeared (and indeed long before) the major portion of the peninsula had become well integrated into Byzantine (Graeco-Roman) society and culture. The salient features of this cultural unity included the Greek language (spoken), Christianity (hagiolatry and monasticism being more important than dogmatic orthodoxy), and conformity to Byzantine law and administration. The fact that there was considerable local variety does not mean that Anatolia had no social and cultural unity. In connection with the demographic and urban configuration of the coasts and plateau one should note the following point. The existence of more numerous urban centers and more thickly populated regions in western Asia Minor than on the plateau were not functions of the former's Hellenic character but were due rather to the factors of geography and climate. Western Anatolia, watered by rich silt-bearing rivers and blessed with a mild climate, constituted a fertile breeding ground of man, beast, and vegetation. The plateau is by and large a region of marginal rainfall which makes of it a much poorer agricultural zone, its winters are harsh, and much of the area is semi-arid steppe. Thus no matter what the ethnic character of its

inhabitants its agricultural potential was much lower and of course this affected demographic density. Nevertheless, there were important towns even in the more inhospitable areas of the plateau, such as Iconium, Ankara, Euchaita, etc., which thrived from their positions as caravan towns and as military, administrative and ecclesiastical centers. But Iconium, surrounded as it is by semi-arid wastes, could never have the heavy clusters of villages which one finds about medieval Smyrna, Nicaea, or Ephesus. Again in eastern Anatolia, contrary to the generalization which Ahrweiler has made, towns, commerce, and industry were highly developed. On the eve of the Turkish conquest such cities as Erzinjian (Celesine), Ani, Caesarea, Edessa, Melitene were large towns with thick clusters of villages attached to them. Commerce and industry prospered, supplying both local and international markets, and some of these towns were quite large by medieval standards (30-45,000). Yet this portion of Asia Minor was largely Armenian and Syrian and once more the size and opulence of the towns were not functions of their Hellenic character. (It is very interesting that the cultivation of the Greek classics remained alive among the Syrian Christians of easternmost Anatolia down to the eleventh-twelfth centuries). Eastern Anatolia, and especially Cappadocia in the early period, not only participated in the cultural life of Byzantium but also made critical contributions to it.

Scholars have frequently asserted that heresy characterized the religion of the hinterland and Orthodoxy dominated the coast. One should, however, be cautious in associating heresy with "oriental" Anatolia and Orthodoxy with "Greek" Asia Minor. C. Holl, "Das Fortleben der Volkssprachen in Kleinasien in nachchristlicher Zeit", *Hermes*, XLIII (1908), 25-54, long ago stated the principle that the survival of the local Anatolian languages went hand in hand with the appearance of religious heresy. Thus Phrygia became the prime example for this survival of local or "oriental" culture in the evolution of Byzantine Anatolia. Indeed, the Neo-Phrygian language is still in evidence during the early Christian era, and most famous of the early Anatolian heresies, Montanism, was a Phrygian product. Thus Holl, and after him many others, have appeared justified in concluding that these local or "oriental" cultural strains vigorously resisted Hellenization or Byzantinization, and that Anatolia was not effectively integrated into the society and culture of the empire. There were in effect two Anatolias: The Greek coastal Anatolia and the "oriental" Anatolia of the plateau.

The former was linguistically Greek and religiously Orthodox, the latter was Phrygian, Cappadocian, Isaurian, etc., in tongue and heretical in religious affiliation.

Historians frequently impose an order and categorization upon their materials which are convenient but none the less arbitrary. It would seem that the above described characterization of Anatolia is one of those convenient categorizations. Let us examine the supposed connection of religious non-conformity and linguistic survival of the Anatolian tongues in the face of Hellenization (Armenian, Syriac, Kurdish, and Georgian are to be distinguished from Cappadocian, Isaurian, Phrygian, Lydian, Lycian, Celtic, and Gothic). It is assumed that, as Montanism was a Phrygian heresy and that inasmuch as the Neo-Phrygian tongue survived in the early Christian period, the speakers of the tongue were Montanists, and Phrygian Montanists spoke Neo-Phrygian. Ergo, heresy and linguistic *fortleben* of the Anatolian dialects went hand in hand in a phenomenon which deprived Byzantine society of any effective homogeneity in central Anatolia. However, it is significant that the substantial corpus of Montanist inscriptions which have survived all were inscribed in Greek, although Neo-Phrygian had been utilized as an epigraphic language on other occasions. If there were such an intimate relation between heresy and linguistic variety why did the Montanists utilize Greek rather than Neo-Phrygian in their inscriptions?

Secondly, the supposed longevity and vitality of Neo-Phrygian as a spoken language have been inferred by Holl and others primarily from a passage of Socrates who relates that Selinas, bishop of the Goths in fifth century Anatolia, was the son of a mixed marriage.

“...Σελινᾶς ὁ τῶν Γοτθῶν ἐπίσκοπος, ἀνὴρ ἐπίμικτον ἔχων τὸ γένος. Γότθος μὲν ἦν ἐκ πατρὸς· Φρύξ δὲ κατὰ μητέρα· καὶ διὰ τοῦτο ἀμφοτέραις ταῖς διαλέκτοις ἐτοίμως κατὰ τὴν ἐκκλησίαν ἐδίδασκε.” (PG, LXVII, 648) Holl interpreted ἀμφοτέραις ταῖς διαλέκτοις as referring to Gothic and Phrygian. But the parallel text of Sozomenus gives the true explanation of ἀμφοτέραις ταῖς διαλέκτοις. He says of Selinas;

“...καὶ ἐπὶ ἐκκλησίαις ἱκανῶς διδάσκειν, οὐ μόνον κατὰ τὴν πατριὸν φωνήν, ἀλλὰ γὰρ καὶ τὴν Ἑλλήνων.” (Kirchengeschichte, ed. J. Bidez and G. Hansen (Berlin, 1960), 236).

These two texts make it clear that Selinas had a Goth for father and a ‘Phrygian’ for a mother and thus spoke two languages. The two languages are Gothic and Greek (rather than Phrygian), and Phryx

here simply connotes the geographical district from which his mother came. Thus by the fifth century the Goths were being Hellenized and the texts of Socrates-Sozomenus testify to the vigor of Hellenization rather than to the vitality of the Phrygian strain. (It is significant in this respect that the descendants of the Goths came to be called Gotho-Greeks rather than Gotho-Phrygians, Theophanes, I, 385. At an earlier period the Celts of Anatolia by a similar process of Hellenization came to be known as Gallo-Greeks and Galatia as Gallo-graecia; Strabo XII. 5, 1; Appian, XII, 114; Diodorus Siculus, V. 32. 5; Ammianus Marcellinus XXII. 9. 5.) One must conclude that Neo-Phrygian succumbed completely to the process of linguistic Hellenization and that the survivals of some local tongues as late as the sixth century constitute dying gasps rather than a vigorous linguistic continuity.

There is, however, the fact that heresy remained an important factor in the provincial life of Anatolia, Paulicianism constituting the most spectacular example of religious non-conformity in the middle Byzantine period. This was an "Armenian" heresy, and therefore its appearance in eastern and central Anatolia has been explained by the fact that this "oriental" Anatolia was non-Greek and therefore receptive to such an anti-establishment religious movement. The heretics appeared not only in eastern Anatolia but in Euchaita in the north and in Phrygia. Consequently scholars have once more adduced in central Asia Minor a close interrelation between religious non-conformity and cultural alienation from the Graeco-Roman traditions. However, one should note that the Armenian princes and church fought the Paulician heresy no less vigorously than did their Byzantine counter-parts, and they would have hardly recognized in the Paulicians anything more than a pernicious religious aberration (certainly they would have never entertained notions about Paulicianism as equivalent to Armenian identity within the lands of the Byzantine Empire). Secondly, western Anatolia does not seem to have been any more homogeneous in religious matters than was the central plateau region. Though we have few sources to illuminate the life of the provinces, nevertheless incidental references indicate the existence of heresy from the Propontid all the way south to the Attaleian regions of coastal Asia Minor.

1. Nestorians in Bithynia-ninth century (V. Laurent, *La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa* 837 (Brussels, 1956), p. 66).

2. Paulicians (Manichees) in Miletus and the Cibyrrhoeote theme-tenth century (Analecta Bollandia, XI, 1892, 156).

3. Paulicians and "heretics" in the metropolitanate of Myrrha-eleventh century (AS Nov III, 512, 543).

4. "Phundagiagites-Bogomils" in themes of Opsicium and Cibyrreote-tenth and eleventh centuries (Ficker, *Die Phundagiagiten*, Leipzig, 1908, pp. 62-63).

5. "Heretics" in Ephesus-twelfth century (R. Browning, "The Speeches and Letters of Georgios Tornikes, Metropolitan of Ephesos (XIIth century)" *Actes du XIIe congrès inter. d'études byz.*, Belgrade, 1964, II, 424).

Consequently even these few texts would seem to indicate that coastal Anatolia participated significantly in the heretical movements of Anatolia, and that the supposed dichotomy of Greek-coastal Anatolia and the "oriental" plateau (Central Asia Minor) on religious as well as on linguistic grounds is an artificial contrivance of scholars searching for convenient categories.

To return to Ahrweiler's general thesis of the opposition between coast and plateau, it is a function of geography and climate rather than of religion and language. In the Byzantine period, during which coast and plateau lived within an intimate political, administrative, and economic unity, the currents of language and religion flowed unabated. Greek penetrated and dominated both regions, the church attempted to enforce dogmatic conformity throughout, and conversely heretics brought their ideas to both the plateau and the coasts.

.....

Ahrweiler establishes a periodized structure as a chronological framework for the fortunes of Smyrna from the fourth to the fourteenth centuries.

1. 4-7th centuries - economic, social, political essor.
2. 7-10th centuries - decline precipitated by the Arab maritime raids.
3. 10-11th centuries - new essor.
4. Turkish invasions and temporary decline.
5. Alexius I-1261-period of revival and final bloom.
6. 1261-1317 - Byzantine withdrawal, Turkmen invasions, decline.

The periods and characterizations of each seem valid, though the reviewer would qualify period # 2 (7th-10th centuries), for reasons

which will appear below. The author proposes a new date, 1093-94, for the recapture of Smyrna from the Turks in the reign of Alexius I. Heretofore, historians usually placed this important event at some time shortly following the battle of Dorylaeum (1097) (Ostrogorsky, *Geschichte des byz. Staates*, 3rd ed., p. 300).

Ahrweiler presents a rapid and accurate sketch of the rich economic resources of the Smyrniote district, and also of its ethnography. Since antiquity diverse ethnic groups had settled in western Anatolia: Greeks, Romans, Goths (in Mysia), Jews, Armenians (in Troad), Sclavenes, Mardaites (Pamphylia), and Turks. The "Turks" to which the author refers (p. 21) were the Khurramite followers of Babek and Nasr-Theophobus, many of whom fled to Byzantium where they were given asylum in the ninth century and where the emperor Theophilus settled them throughout Anatolia (2,000 per theme). However Theophanes Continuatus, 112-113, 125, and other Byzantine authors refer to these easterners as Persians and not as Turks, and it would appear that Ahrweiler has committed an anachronism in the application of the nomenclature Persian-Turk. In the period after the Turkish invasions of Anatolia (11-15th c.) the Byzantine sources most frequently refer to the Anatolian Turks as Persians, but this is a comparatively late development in Byzantine ethnic nomenclature. The application of the epithet Persian to the Anatolian Turks was in part due to the archaistic mentality of Byzantine historians, but also to the fact that the Turks had come via Persia and utilized Persian as their administrative and literary languages. However the Persians of Babek and Nasr-Theophobus were the Khurramites (and therefore in reality Persians) of Azerbaijan (The first Turkish settlements of any substance in Azerbaijan took place only in the early eleventh century: S. Agadzanov and K. Yuzbashian, "K istorii tiurskikh nabegov na Armeniiu v XI v", *Palestinskii Sbornik*, XIII, 1965, 144-159), and therefore these foreigners who settled in the Anatolian themes during the reign of Theophilus were Persians and not Turks.

After having described the compact and prosperous character of Byzantine Hellenism in the regions of Smyrna Ahrweiler demonstrates the disastrous effects of the Turkish conquest during the later thirteenth and early fourteenth centuries.

"Ainsi la région, qui quelques années auparavant était parmi les plus habitées, présente dès la fin du XIIIe et le début du XIVe siècle l'aspect d'une contrée quasi déserte et ruinée . . . Elle connaîtra un

nouvel essor au XIVe siècle, sous les émirats turcs qui s'y sont formés: il se manifesterà dans de nouveaux centres et sous des traits nouveaux". (p. 28) The description of the economic and cultural essor of western Anatolia in the thirteenth century and the disastrous effects of the Turkmen conquests constitute a very important contribution to the historical understanding of this crucial period. It has often been assumed that Byzantine culture and society were weak and diluted and that the Turkish conquest was a relatively peaceful event which operated in a vacuum. Ahrweiler has shown that in the Smyrna region just the opposite was true: Hellenism was highly developed, but the Turkish conquest was disruptive and extirpated the society, eventually absorbing that portion which survived the conquest. It is illuminating to compare the Arab conquest of Byzantium's eastern provinces in the seventh century with the Turkish conquests of Anatolia. The Arabs took Syria, Palestine, Mesopotamia, and Egypt effortlessly after a few crucial battles. The Turkish conquests of many parts of Anatolia involved a prolonged and often repeated process, with the result that Anatolia remained the battleground of Islam and Byzantium for almost four hundred years. Consequently the Arabs caused far less disruption in the local societies than did the Turks.

.....

Part One of the study, entitled *Villes et Campagne*, is a thorough and rich description of the towns and villages belonging to the Smyrna district. Ahrweiler discusses the fortunes of the towns according to the chronological scheme which she established in her introduction. The towns flourished in the early Byzantine period, but from the seventh until the tenth-eleventh centuries the coastal towns declined ("... la désurbanisation du littoral micrasiatique..." p. 30) because of the Arab maritime peril, and now the towns of central Anatolia became more important. By the eleventh century the region revived but its real prosperity dates from the thirteenth century when once more Smyrna appears as a center of urban density. The whole question of the fate of the Byzantine towns in the 7-9th centuries has already produced a considerable literature in which Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages, *Dumb. Oaks Papers*, XIII, 1959, 47-66, proposes a basic continuity and survival of the Byzantine Anatolian towns, and Kazhdan, "Vizantiiskie gorod v VII-XI vv", *Sov. Arkh.* XXI, 1954, 164-188, has championed the opposing view (though he seems to make an exception of parts of western AM). The major difficulty is of course

the lack of almost any source material for the 7-9th centuries, and the lack of satisfactory sources until the 13th century. As Ahrweiler says, her results reflect the nature of the sources, but whether these justify her conclusions that urban society in western Anatolia underwent such a comprehensive ruralization is debatable. There is a curious contradiction also in the author's implied proposition that though the Arab presence (by sea) caused the decline of the coastal towns, the same Arab presence (by land) did not prevent an increase in the importance of the towns of the plateau.

On p. 32 Ahrweiler remarks a propos of the urban renewal which occurred after the supposed ruralization of the 7-10th centuries, that it reached its climax in the thirteenth century as is noted by the court literati. But as the author herself has shown in previous articles, the ruined towns which the Lascarids (and Comnenoi) rebuilt were those which had been destroyed by the Turkish conquests and raids of the 11-12th centuries, and not those which had supposedly declined after the seventh century as a result of Arab raids. It is highly probable that this hiatus in Byzantine urban continuity occurred not with the Arab maritime threat during the 7-10th centuries but with the Turkish conquest and raids of the 11-12th centuries.

Ahrweiler lists and locates the towns of the area which is the subject of her research: Smyrna, Nymphaeum, Magnesia on Sipylum, Clazomenae, Erythrae, Psithyra, Monoicus, Petra, Archangelus, Ambrioulla, Sosandra, Linoperamata, Styliarion. But what is it that constitutes these agglomerations towns? The author relies on two basic criteria: (1) Appearance in the literature of a site as a metropolitanate, archbishopric, or bishopric indicates that it is a town (provided that this occurs during a period of prosperity and not during one of decline), (2) The contemporary description of a site as a polis, castrum, etc., indicates that it is a town. This however leaves us with a protean definition of the Byzantine town in terms of its population. Was the Byzantine city a city in name only or did it possess a substantial population? How strict were the ecclesiastical authorities in applying the episcopal nomenclature only to large inhabited sites? And how large did the population have to be before the site qualified as a city and therefore as an episcopal see?

The canon lawyer Balsamon provides us a partial answer to these thorny questions inasmuch as he comments on the canons with direct reference to actual conditions in the Anatolian churches during the twelfth century. Ahrweiler remarks that the existence of a bishopric

indicates the existence of an urban center, a town (p. 47). However, she continues, this generalization is valid only for periods of economic prosperity, and the mention of a bishopric in an area during a period of decline is questionable evidence for urban history. In other words the church allowed the titular existence of bishoprics in places where there was no longer sufficient population (whatever the minimal number) to constitute a town.

In the twelfth century the upheavals besetting the church as a result of the Turkish conquests caused considerable administrative difficulty, not the least of which was the status of the episcopal structure. There is an indication in Balsamon's comments that though on occasion bishops were ordained to villages, by and large the church and state observed the principle that bishops were appointed only to towns (Rhalles & Potles, III, 222-223, 245-248). Thus episcopal indications in times of decadance (at least for parts of the twelfth century) may have some validity in Byzantine urban history, for the existence of a bishopric depended on τὸ πολυάνθρωπον.

But this still leaves unanswered the question of urban numbers. How large was πολυάνθρωπος? Did it have numerical substance or was it merely a sobriquet of Byzantine archaism? Were bishoprics or poleis simply villages with fancy titles or were they real towns? A short review of the few available figures would seem to support the latter conclusion, i.e., that Byzantine towns and bishoprics were usually substantial (by medieval standards) centers of population.

Edessa - 1071 35,000 (Sawirus ibn al Mukaffi, II, iii, 305).

c. 1144 47,000 (Bar Hebraeus, I, 273).

Tralles-13th century 36,000 (Pachymeres, I, 469).

Albistan-c. 1155-56 The Turks took a population of 70,000 into captivity from Albistan and (regions of ?) Caihan; (Matthew of Edessa, 344).

1256-57 Mongol general Baicu slew 7,000 of the inhabitants, carried away the youths and maidens; (Bar Hebraeus, I, 426).

Melitene-11th century The Turks took away 15,000 of its inhabitants; (Michael Syrian, III, 146).

Indications of Numerical Smallness

Tantalus (comopolis) In 1197 the Seljuk sultan took captive the inhabitants of these two comopoleis. These captives numbered 5,000, therefore c.

&

Caria (comopolis)

2,500 for each comopolis (Nicetas Choniates, 655-7). However these figures are probably too low, for *Caria* had been raided previous to 1197 and was again raided after that date. Comopolis is also a vague term: It may apply to a village, a large town scattered over a large area, or a large village. After its destruction by the Turks the site was inhabited by 2,000 Turkmens, a figure which contemporaries considered insignificant in comparison with its former size (Cinnamus, 294-5, 297).

Dorylaeum-12th century

These few figures for town populations would indicate that the epithet *πολύανθρωπος* applied by Byzantine and other sources to the cities has some numerical substance and a large city could have as many as 35,000 (or more) inhabitants, though it is likely that most of the towns were smaller, ranging upward from 5,000. This estimate would seem to be in line with the results of certain other demographic studies.

L. Torres Balbas, "Extension y demografia de las ciudades hispano-musulmans", *Studia Islamica*, III (1955), 55-57, on the basis of area measurements, gives the following population estimates for eleventh-twelfth century Spain.

Toledo	37,000	Zaragoza	17,000
Almeria	27,000	Malago	15-20,000
Granada	26,000	Valencia	15,000
Mallorca	25,000		

O. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Ec. and Soc. History of the Orient*, I, 1958, 27, furnishes reliable figures for some of the Anatolian towns in the years c. 1520-1530 (These figures are based on official tax registers of hearths).

Bursa	34,930	Tokat	8,354
Amid	18,942	Konia	6,127
Angora	14,872	Sivas	5,560

Though the similar magnitudes of the Spanish figures (arrived at by area measurement) and the Ottoman numbers (results of reliable tax registers from a later period) when combined with the Byzantine

estimates do not necessarily prove anything, it is interesting that the sizes of the towns tend to range between similar extremes.

Byzantium 5,000 to 36,000 (perhaps 47,000)

Spain 15,000 to 37,000

Turkey 5,560 to 34,930

Thus a Byzantine town (and therefore a bishopric) was frequently a substantial urban settlement which could range from 5,000 to 36,000 or 47,000 inhabitants.

Ahrweiler remarks that, though Smyrna was an important naval center by the ninth century, it was not a great maritime commercial port until the thirteenth century, and consequently it is absent from such itineraries as that of the twelfth century Idrisi. However once more it is surely a matter of possessing few sources (Even so, A.B., XXV, 1906, 81; A.S. Nov. III, 579, mention Smyrna as a port for commerce and passenger trade with Constantinople, the isles, and the European provinces during the tenth-eleventh centuries). Indeed by her own interpretation of the *notitiae episcopatum* the rise of Smyrna to metropolitan status in the ninth century and the acquisition of bishoprics formerly belonging to Ephesus must indicate a general economic and demographic prosperity.

.....

Part II, *L'Église et son administration*, certainly the most significant portion of Ahrweiler's monograph, contains a detailed discussion of the ecclesiastical seats and monasteries, and a highly detailed prosopographic table of all known religious officials in this district. The basic source for much of this invaluable information is the cartulary (of which Ahrweiler promises a new edition) of Lembos (which ends at 1307 when the Turks burned the monastery), a monastic foundation 10 km. east of Smyrna. The drawing up of a prosopographic chart which includes all the known metropolitans, archbishops, bishops, protopappades, episcopal officials, notaries, and scribes of the district does more than anything else to give the appearance of life and historicity to the region and its society. But it does much more, for it enables Ahrweiler to deduce some very important facts about Byzantine society. For instance, though the metropolitans were usually men who had risen in patriarchal service and were not local Smyrniotes, the bishops and other officials were of local origin. This fact becomes even more striking when Ahrweiler establishes a similar pattern on the level of Byzantine administration. The dux of the Thracesian theme in the thirteenth century

was an outsider, whereas the *prokathemenus* of Smyrna (in charge of police functions within the city) was usually of local origin. Ahrweiler might have gone on to conclude that centralization did not stifle local initiative and participation in government. The *dux* and metropolitan, appointed from the imperial capital, assuredly constituted the apex of the power structure, but the mass of the governmental and ecclesiastical offices were in the hands of local people. This doubtlessly assured a certain local vitality in economic and political affairs.

Far and away the most important fact to emerge from the author's prosopographic investigation is the following: the metropolitans possessed an 'enormous' bureaucratic organization, with an extensive personnel, which dispensed a number of social and political (as well as religious) services to the populace and as a consequence the church needed extensive properties and revenues to function. The administrative organization and personnel of the patriarchate have been better studied than those of the metropolitans and bishops, for the documentation was more plentiful. Thus H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Munich, 1959), p. 20, posed the question whether or not the metropolitans enjoyed so extensive a bureaucratic organism. Ahrweiler's research indicates that the administrative system of the metropolitanate was similar to and nearly as extensive as that of the patriarchate (at least in the case of Smyrna). In the cartulary of Lembos she has found mention of 26 dignitaries who exercised their functions under the metropolitan of Smyrna, though only the first two pentades appear complete in the Lembos documents.

Ahrweiler's detailed tableau of this extensive ecclesiastical bureaucracy permits a further deduction. The church administration permeated not only the religious but also the secular life of Byzantine society. Without the church organization Byzantine life was inconceivable, and a certain economic well-being was essential to the organization and functioning of this vast religious bureaucracy. Consequently, the metropolitans and bishops had their own *enoriai* and incomes to support their administrative cadres as well as to finance all the eleemosynary and educational institutions which ministered to the needs of the flock. Ahrweiler points out that when the Turks conquered Smyrna they confiscated the properties of the church and consequently Ephesus (suffering from a similar confiscation of properties) began to quarrel with Smyrna over possession of the few remaining ecclesiastical properties. Ahrweiler's picture of the economic affluence of the Smyrniote metro-

politanate in the thirteenth century enables us to evaluate very clearly the effects of the Turkish invasions on Byzantine society. By the mass confiscation of church properties (as well as by the fitful removal of Byzantine metropolitans) the Turks destroyed the church as an effective social institution in the life of the remaining Christian subjects of the Turks. The Turkish emirs then doled out these church properties and revenues to their military supporters and to Muslim religious and charitable institutions, and thus the history of the Anatolian church in the 14-15th centuries is one of great poverty, administrative collapse, and finally of virtual disappearance. (By the early sixteenth century only 7,9% of the Anatolian population was Christian, Barkan, loc. cit., 20). The letters of Matthew of Ephesus (M. Treu, *Matthaios Metropolit von Ephesus*, Potsdam, 1901), contain an excellent case study of this whole process as it occurred in the metropolitanate of Ephesus after it fell to the Turks in the early fourteenth century.

Part Three, *Administration civile et militaire*, is organized much in the manner of Part Two and concludes Ahrweiler's study.

Though the review has been long and though it has gone into certain questions at great length, it should not fail to convey to the reader an urgent sense of the great importance of the contribution which Ahrweiler has made to a better understanding of medieval Hellenism on the eve of the Turkish conquest. Arnakis was the first to demonstrate the effect of Byzantine political and social disarray on the decline of Hellenism. Ahrweiler has shown that the medieval Greek society of western Asia Minor was a vital, productive and compact entity prior to the disorganization of the late thirteenth century which prepared it for the disastrous Turkish conquest. Her study will remain a model for the future rewriting of the histories of Nicaea and Trebizond.

The remaining eight studies, though shorter, are also significant, and in many cases fascinating, contributions in the fields of philology, administrative, social, economic, and political history.

I. Dujčev, "*La chronique byzantine de l'an 811*", 205-254, turns once more to a subject which he first treated in 1936, to wit the *Diegesis* on the death of Nicephorus I contained in fol. 119^v-122^v of Vaticanus gr. 2014. Dujčev gives a short history of scholarly views as to the importance and nature of this interesting source, edits, translates, and explains the text, and then delivers his own opinion as to its character. It is in essence a historical narrative composed by a contemporary of

the events, which was reworked some time after the conversion of the Bulgars (865) by an editor who sought to transform it into a work of edification and a memorial to the Byzantine victims of 811-814. It is this revision of the text which has added a certain hagiographical flavor to the composition. Dujčev agrees with the opinion of the late Grégoire that the Diegesis is an extract from a historical work of the first order, but he asserts that as yet one cannot say whether it is part of either *Scriptor Incertus* or of a supposed *Malalas Continuatus*.

P. Lemerle contributes a thorough study, "Thomas le Slave", 255-297, in which he reviews the complex problems attendant upon the history of the revolt of Thomas. He subjects the sources to a critical evaluation (ninth century: Letter of Michael II to Louis the Pious, George Monachus, and the Lives of David, Symeon, and George of Lesbos; Tenth century: Genesius and Theophanes Continuatus) and demonstrates that the official version (expressed in the letter of Michael II and in the so-called Syrian version of the revolt) is highly slanderous of Thomas. This official version crystallized in the circle of Constantine VII and consigned other more reliable accounts to historiographical oblivion. However, Lemerle continues, it is the "version micrasiatique", found in parts of both Genesius and Theophanes Continuatus, which is the more reliable. Lemerle consequently relies heavily on this anatolian version of the events to interpret the history of the revolt. He rejects as legendary: The story of Thomas in Constantinople and the seduction of the patrician's wife; The flight to and domicile among the Arabs for a period of twenty-five years; The assertion that Thomas posed as Constantine VI; Thomas' abjuration of the Christian faith; The beginning of the revolt in the reign of Leo V. Conversely, the following items are knowable with certainty: Thomas was descended from a Slavic family transplanted to the regions of Lake Gazourou southeast of Amaseia; He first appears in the retinue of the strategus Bardanius Tourkus in the revolt against Nicephorus I (803); In the prediction of the Philomeline monk he was grouped with his friend Leo (V) and his enemy Michael (II); Later Leo V appointed Thomas *turmarch* of the *foederatoi* (813), a post he held until 820; As holder of this post he resided in Anatolia until the murder of Leo V and his decision to revolt; Though he recruited foreign troops (Armenians, Abasgians, and Iberians), the bulk of the military and administrators in Anatolia joined him (save for the armies of Armeniacon and Opsicium), so that contrary to what is usually alleged

about the ethnic character of his army the troops seem to have been largely Greek; Thomas acquired the necessary peace on the Arab front by military and diplomatic action (consequent to which his coronation took place in Antioch); From December 25, 820 to December 821 he occupied Anatolia, at the latter date began the siege of Constantinople, and by mid-October Thomas was dead. Finally, Lemerle departs from the interpretations which have long been associated with this spectacular revolt. The success of Thomas in mustering so much support in Thrace, the Aegean, and Anatolia was due neither to Arab military aid nor to reliance upon non-Greek ethnic elements. Inasmuch as he was of Slavic origin it has often been supposed that his primary support came from Slavs settled in Anatolia, but the theme of Opsicium, where Slavic settlement had been strongest, opposed him. Lemerle sees no socio-economic basis for the success of Thomas in Anatolia, for not only do we know of no social program in the revolt but the struggle had none of the characteristics of class warfare. It was relatively bloodless, and it did not continue after the rebel's death. In short, Lemerle implies that we are probably dealing with one of those many struggles for the imperial power in which personal ambition and political alliances played the key roles. Lemerle's insistence upon following the sources comes as a refreshing and welcome breeze upon the sea of Byzantine history where too often the stormy winds of imagination have threatened to sink the ship of Byzantine scholarship.

The history of heresy in the Byzantine Empire has attracted considerable attention in the research of the post-war years but the majority of the problems remain relatively obscure and the very character of the Byzantine cultural and social phenomenon cannot be accurately evaluated without a proper understanding of the quality and quantity of heresy within the empire. J. Gouillard, "L'Hérésie dans l'empire byzantin des origines au XIIe siècle", 299 - 324, approaches, many of these questions in a short study which dispenses with most of the secondary literature and utilizes only some of the primary sources in an impressionistic manner. Gouillard begins by defining the focus of his interest: It does not include the Christological heresies of the first six ecumenical councils (these concern only the haute époque); The deviations (Gouillard does not specify which they are) denounced in the writings of the twelfth century dogmatists he leaves to the research of other scholars; But it is the syncretistic sects (such as Marcionism),

the ancient sects severed from the church before the founding of the Christian empire (Montanism, Novatianism, etc.) which followed their own evolution, etc., upon which Gouillard concentrates. "... Le fait sectaire nous paraît la matière essentielle d'un essai sur l'hérésie à Byzance. C'est lui qui dégage par excellence les corps étrangers réfractaires à certaines formes de l'hellénisation et de la byzantinization, fait intervenir des facteurs ethniques et sociaux caractérisés, exprime la diversité des tempéraments religieux." (p. 300). While there is some substance in such a generalization the little that we do know about Anatolian heresy would seem to indicate that the bonds of heresy and "ethnicity" did not always coincide. It is curious that he justifies the concentration on this third group of sectaries on the grounds of their "ethnic" character. It is curious because the most obvious cases of identification between heresy and "ethnicity" in Anatolia are not to be found among any of the sectaries he describes (The Montanists were probably Greek speaking, as witness all their funerary inscriptions. Though Neo-Phrygian is in evidence as an epigraphic language, the Montanist epigraphy is entirely Greek. The Paulician movement seems to have recognized no linguistic boundaries and spread throughout the Greek regions of western Anatolia), but among the adherents of the Christological heresies: the Armenians and Syrians in tenth-eleventh century Anatolia. It was the Armenian and Syriac Christians of Byzantium's eastern Anatolian regions who most vigorously resisted Byzantinization, with disastrous results to the empire in the eleventh century.

Gouillard then takes a fleeting glimpse at the evolution of the sects during three periods: (1) From the founding of the empire to Iconoclasm; (2) The Iconoclastic period; (3) The era from Bulgarian Bogomilism mid-tenth century to 1143. The historian is able to reconstruct the sectarian life of the first period from the religious legislation of the emperors and the Panarion of Epiphanius († 403). The sects of Anatolia were not numerous (Theodosian Code lists a half-dozen names, John of Ephesus gives four or five). After Epiphanius the literary treatment of heresy becomes simplified and schematized, and that bewildering laxity of nomenclature which so harasses the church historian throughout Byzantine history is already apparent. The second period on the sketch of sectarian history Gouillard rightly presents as the most obscure and the poorest in documentation. The principal heretics are the Paulicians and the Iconoclasts, which the author has purposely set aside as obviously any treatment of these sects would unnecessarily

lengthen his discussion. He sees a resurgence of sectarian life with the rise of Iconoclasm and poses the question of reciprocal influences. The heretical nomenclature of the period reveals two "families" of sects:

(1) Paulician, Manichee

(2) Montanist, Athinganian, Phrygian, Sabbatian.

Having removed the Paulicians from his discussion Gouillard proceeds to discuss the second "family". He asks the question, "Who were the Montanists?" and replies that they were not in the tradition of the ancient Montanists (whose traces disappear in the sixth century). By utilizing a series of parallel texts Gouillard concludes that there is an equation of heretical appellations: Montanists=Anthinganoi=Phrygians=Sabbatians. However the sources do not really tell us necessary details about this heretical "family", though contemporary observers rightly characterized the sects of this period as Judaizing, Iconoclastic, given to prophecy and magic, and to gyrovague monasticism.

The author describes the third period (10th-12th c.) as a veritable renaissance of heresy: Bogomils in the Balkans, Phundagiagites-Bogomils in western Asia Minor, Messalians in Cappadocia, etc. The heretical nomenclature once more changed as the names Montanist, Sabbatian, Quatuordeciman fell into disuse, and Paulician and Athinganus were mentioned more rarely. The term Bogomil and Messalian came to dominate the literature, the affinities of the two heresies being stressed, and haeresiologists annexed them to the heretical line of the Paulicians. Gouillard takes the position that both Bogomils and Neo-Messalians represent a continuity of the Paulician and old Messalian heresies, both heresies flourishing in areas where Paulicianism and Messalianism had bloomed.

Gouillard's thesis of the continuity between Bogomilism and Paulicianism seems quite plausible, and indeed the author could have marshalled the scant sources of the tenth-eleventh centuries to support this continuity. By way of example, it is not unlikely that the Phundagiagites in Opsicum and the Bogomils of the Cibyrreote, whom Euthymius (976-1025) mentions, are simply the older Paulicians with new names. The Paulicians seem to have moved into Pisidia as early as the eighth century (Runciman, *The Medieval Manichee*, p. 35), and in the tenth century they were still a vigorous sect which threatened the Orthodox. This detail emerges from the life of St. Paul the Younger († 955), A.B., XI (1892), 156.

“Ἀποδείξῃς τῶν εἰρημένων αἱ κατὰ τῶν Μανιχαίων αὐτῶν σπουδαί·

ὧν τοὺς ἐπισημοτέρους καὶ τῷ βλάπτειν πιθανωτέρους, τῶν ὀρίων Κιβυρραίων τε φημι καὶ Μιλήτου μακρὰν ἐκτετόπικε. . .”

The “Manichees” of the Cibyrrheote were such a danger to the Orthodox that St. Paul had their leaders exiled from the theme. Manichee here is certainly a reference to the Paulicians, an equation which had existed at least since the early ninth century, Theophanes, I, 488,

“τῶν δὲ Μανιχαίων, τῶν νῦν Παυλικιάνων καλουμένων.”

The date of St. Paul († 955) places the existence of the Paulicians in the Cibyrrheote well before Euthymius (976-1025) refers to the Bogomils in the area. A century later St. Lazarus of Galesium converted a village of unnamed heretics in the bishopric of Philetus (under the metrop. of Myrrha), and the possibility that they were Paulicians is suggested by his conversion of a Paulician in his monastery (A. S. Nov. III, 512, 543). These incidentals from the vitae of Sts. Paul and Lazarus are strong indications that the Paulician heresy was a significant one in the Cibyrrheote Theme during the tenth-eleventh centuries and that the Cibyrrheote “Bogomils” mentioned by Euthymius (976-1025) are one and the same with the Paulicians. The tradition of onomastic confusion is a strong one in the works of Byzantine haeresiologists (Manichee=Paulician, Theophanes, I, 488; Bogomil=Messalian, Rh. & P., II, 531-532, IV, 408), and given the similarities in the doctrines of Bogomils and Paulicians it is highly probable that the Paulicians of Cibyrrheote merely received new names.

Gouillard concludes his important contribution with two propositions: (1) The heresies of the Bogomils, Messalians, and Paulicians absorbed what remained of the old gnostic and prophetic traditions embodied in Marcionism and Montanism. (2) There is a continuity in the sectarian life of the empire, though one must also take account cases of spontaneous resurgence and “foreign” contributions.

N. Svoronos, “Les privilèges de l’église à l’époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel 1er Comnène”, 325-391, makes important additions to our knowledge of Byzantine fiscal, social, and religious history. An acknowledged authority on Byzantine finance, Svoronos edits and translates f. 8-8^v of Marcianus gr. 173, and utilizes this short text as the starting point for an investigation of the fiscal and ecclesiastical policies of Manuel I. The author dates the document to 1171 and identifies it as an imperial rescript of Manuel I in which the emperor expresses his desires in the question of property held by just or unjust

titles. Svoronos relates this rescript to a series of Manuel's chrysobulls which reflect a bitter struggle between the fiscal agents and the church. Though the documents describe the agents as greedy and ferocious they nevertheless indicate that the church had acquired property in a highly irregular manner. Many of these abuses are known from Macedonian times but they were not so extensive as they became in the twelfth century. The state had reacted against such abuses in the tenth and eleventh centuries, but in the twelfth century Alexius I and Manuel I had declared the agrarian ordinances to be inoperative for certain ecclesiastical and lay magnates and it is by this artifice that church and laity were able to constitute their enormous properties. The emperors allowed this because they needed the support of both lay and ecclesiastical lords.

Svoronos divides Manuel's fiscal policy toward the church into two chronological periods: (1) 1143-58 Manuel issued a number of chrysobulls which attempted to regulate the quarrel between the fisc and the church, and these documents were comprehensive, encompassing the totality of the church, i.e., bishops, metropolitans, priests, and St. Sophia. In striving to safeguard the rights of the state, Manuel continuously gave in to the demands of the church, legalizing property acquisition which the latter had made illegally and also awarding new privileges. (2) 1158-76 The excessive privileges of the church provoked conflict among the various social groups which in turn prompted the emperor to equalize his generosity to all the powerful. Finally, during the latter part of his reign (1166-67), pressed by needs of money for his western project and pushed by the rampant aggressions of the powerful, Manuel took more energetic measures to bridle their land and privilege-hunger. By these late measures Manuel appears as one of the last emperors to attempt to halt the growth of the powerful.

The complex study of Svoronos is a noteworthy addition to our knowledge of the evolution of Byzantine fiscal-agrarian history during the twelfth century. Of great interest is his indication that the main thrust of Manuel's generosity favored the church throughout his reign (even in the more parsimonious mood of his later years). This raises an important question: Why did Manuel so favor the church? Svoronos remarks that Manuel rewarded both the lay and ecclesiastical magnates with concessions because he needed their support. Now his need of the military support of the laity is self evident... wars in the west, the Balkans, and Asia Minor. But why did he favor the church over the lay magnates? What support could they give him (aside from

their prayers which in any case they would tender on the emperor's behalf)? In short Svoronos has shown that Manuel strongly subsidized the church, but he has not indicated why the emperor did so.

He explains the irregularity in the acquisition of property by the church as having arisen from the anomalous situation created by the invasions and upheavals of the late eleventh century in the Balkans, Anatolia, and the isles. During this period, he continues, the representatives of the bishops and metropolitans remained in their districts and profited from the disarray and the flight of population to take lands and rights in actions which were directly opposed to Byzantine legislation (p. 347). Thus Svoronos assumes an unbroken continuity in the growth and acquisition of ecclesiastical property from the Macedonian to the Comnenian period.

But let us examine the conditions attendant upon the Turkish invasions of Anatolia in the eleventh and twelfth centuries, for such an examination will shed light on the increased anomalies related to land ownership and will also help to illuminate Manuel's ecclesiastical policy in matters of land ownership and tax exemptions. The sources on the fate of the church in Anatolia during the Turkish invasions and settlements reveal a violent disruption of ecclesiastical administration and economic life. Contrary to Svoronos' assertion is the fact that bishops and metropolitans were removed from the ecclesiastical seats in Anatolia for considerable periods of time. This disruption in the continuity of episcopal and metropolitan administration was accompanied by a drastic impoverization of the Anatolian churches. The Turkish policy of removing the hierarchs and of the mass confiscation of church properties is discernable from the late eleventh century until the reign of Manuel I (R. & P., II, 46, 147, 388, 390-391, 344; III, 156, 274-275. Zepos, JGR. I, 325-326). In a prostaxis of 1093 Alexius remarked of the clerics promoted to Anatolian seats:

"They fear that as such churches are located in the Anatolian regions they (the appointees) shall never have the necessities, for the churches to which they have been appointed are altogether poor and entirely inaccessible to them." (R. & P. II, 390-391; Zepos, JGR, I, 325-326).

This prostaxis has survived in Balsamon's comments on canon 37 of the Council in Trullo, a canon concerned with bishops and metropolitans who are unable to take over their churches because of barbarian invasions and occupation.

"The present canon decrees that the bishops who have not been able to go to their appointed thrones because of barbarian attack are to be honored, and are to carry out all the episcopal duties... and are plainly to be reckoned as if they had gone to their church and been enthroned. Just so the metropolitan of Iconium, and other Anatolian metropolitans who have no churches as they are held by the barbarians, validly ordain bishops. And they carry out all the metropolitan duties, even if they were not at all able to go their appointed churches and to be enthroned." (R. & P. II 390).

One must therefore assume, contrary to Svoronos, a basic disruption of ecclesiastical administration and landowning in Anatolia during parts of the eleventh-twelfth centuries. Consequently the large-scale acquisition of estates by the church (at least in Anatolia) in the twelfth century is not a continuation of the process which is so much in evidence in the tenth-eleventh centuries prior to the Turkish invasions. This decline of the Anatolian church is no doubt one of the basic explanations behind the economic generosity of Manuel's ecclesiastical policy, and indeed it is already to be observed in the policies of Alexius I (In the prothesis of 1093 Alexius provided for the indigent Anatolian clergy, which had taken up its residence in Constantinople). The Turkish conquest had removed Byzantine control from practically all of Anatolia by the early years of the reign of Alexius I and this entailed not only a mass exodus of Greeks from western Anatolia but the collapse of the church. The most important accomplishment of the Comnenian dynasty was the recovery of the Anatolian littoral from the Turks and the recolonization of these regions. Alexius I, John II, and Manuel I resettled the reconquered lands, rebuilt the towns, and as a vital element in this recolonization they gave unstinted support to the re-establishment of the ecclesiastical institution. It was for this reason that the emperors maintained the metropolitan hierarchy in tact and provided the titularies with income, even when the hierarchs were unable to go to their Anatolian churches.

"Thus let it be noted that the Anatolian bishops who do not have seats because their churches are held by foreigners are not to be ejected from the queen of cities." (R. & P., III, 274-275. The Bishops of Europe, however, were not to be allowed to remain in Constantinople). With the removal of the Turks from western Anatolia by the Comnenoi the hierarchs once more entered their churches, received lands and privileges, and played a vital role in the revival of Byzantine control and society in the reconquered lands. The efforts of the emperors to revive

the church were not limited to their new Anatolian domains, but extended as well to the lands held by the Turks. Euthymius Tornices, in a florid eulogy addressed to Manuel, indicates that the emperor enjoyed some success in forcing the Turks to apply his ecclesiastical policies in their domains, i.e., to receive the bishops and *to give land to the church*.

"You persuade the barbarians to free the Christians from acts of violence, to give them extensive land to express freely their piety, and to receive the spiritual guardians of each city (bishops). And it seemed that you escort the churches of God again and carefully select the grooms that they might not outrage the wedding ceremonies. You do not wed new widows, as the command of the apostle desires, but those who are long widowed and consumed by love for their grooms. Now the churches of the east are once more clad in white, having shed the darkness of their widow's garments, and they embrace their grooms, sing the nuptial song, and the children are comforted..." (Papadopoulos-Kerameus, *Sbornik vizantiiskikh textov XII-XIII v.*, St. Petersburg, 1913, 182-183).

Viewed against these remarks the economic generosity of Manuel's ecclesiastical policy takes on a new light. The church had suffered a nearly mortal blow in Anatolia and the emperors had to do everything in their power to revive it. Even the patriarchate and monasteries located in Constantinople (and therefore not in Turkish lands) suffered losses of revenues when the Turks occupied Anatolia. The Turkish invasions and continuous raids must also have contributed to the disorder which Svoronos has indicated in the titles and documents associated with land ownership.

* *

I. Beldiceanu-Steinherr, "La conquête d'Adrinople par les Turcs: La pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes", 431-461, is a fascinating article which, in attempting to settle the chronology of the Turkish conquest of Adrianople, produces some startling propositions. Beldiceanu-Steinherr's argumentation and her examination of the source problems (she makes interesting use of the life of Sheyh Bedr ed-Din of Simavna), too complex to discuss in a review, lead the author to form conclusions which all students of early Ottoman expansion (whether or not they agree) must henceforth take into account.

1. The initial Turkish conquest of Adrianople and parts of Thrace was the work of emirate Turks, i.e. non-Ottoman Turks.

2. These emirate Turks captured Adrianople sometime between 1365-1369.

3. The first Ottoman to take possession of Adrianople was Murad I, and he did so in 1376-77 or 1377.

4. The attribution of the first Turkish conquest of Adrianople to the house of Osman is a fiction of the official court chroniclers, who desired to attribute this deed to the Ottomans for purposes of dynastic glorification. Consequently we have one more example of the unreliability of the court creatures, and the author rightfully suggests that we must review our knowledge of the early Turkish penetration in Thrace.

Crucial to her argument is the history of the enigmatic Hacı Ilbeği (from Qarasi) who crossed to Thrace with Umur of Aydin and who (according to Beldiceanu-Steinherr) conquered Didymoteichus and Adrianople. The key to the problem is to ascertain when and if Hacı Ilbeği became attached to the Ottoman rulers, and was he so attached at the time that he took Adrianople.

Finally, the articles of C. Astruc, "La tradition manuscrite des œuvres oratoires profanes de Théodore II Lascaris", 393-404, D. Jacoby, "Un aspect de la fiscalité vénitienne dans le Peloponnèse aux XIVe et XVe siècles: Le zovaticum", 405-420; and J. Verpeaux, "Hiérarchie et préséance sous les Paléologues", 421-437, make useful contributions to the fields of Byzantine philology, economic and administrative history.

With the initiation of the new series, Travaux et Mémoires, Monsieur Lemerle and his colleagues have made an impressive contribution to Byzantine studies, one which is as rich in content as it is in variety. Scholars will anxiously await the appearance of the second tome, but future contributors are forewarned that they will have to strive mightily to equal the quality of this first volume. Byzantinists are greatly indebted to the director and his fellow contributors for this scholarly jewel!

University of California
Los Angeles

Speros Vryonis, Jr.

Δ. Γκίνη, Περίγραμμα ιστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 26, Ἀθῆναι 1966.

Ἡ σπουδαιότης τῶν ἐρευνῶν τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ Μεταβυζαντινὸν Δι-

καιον είναι προφανής: μόνον δι' αὐτῶν θὰ δυνηθῶμεν νὰ σχηματίσωμεν σαφῇ πως εἰκόνα περὶ τῆς κοινωνικῆς διαβιώσεως καὶ τῶν συναφῶν δραστηριοτήτων καὶ ἐκδηλώσεων τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας.

Τὸ πρῶτον σχετικὸν πρὸς τὸ Μεταβυζαντινὸν δίκαιον πρόβλημα εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς χρονικῆς του διαρκείας. Ἀπὸ τότε πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἄρχεται τοῦτο; Τὸ πρόβλημα ἐκτὸς τῶν ἄλλων εἶναι σημαντικόν, διότι ἐκ τῆς ὀρθῆς του ἀπαντήσεως θὰ ἐξαρτηθῇ καὶ ὁ ὅρος δι' οὗ θὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ σύνολον τῶν κανόνων δικαίου ποὺ ἔσχυσαν εἰς τὸ Γένος μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Δ. Γκίνης, τὰ διάφορα μέρη τοῦ ἄλλοτε βυζαντινοῦ κράτους δὲν κατελήφθησαν ταυτοχρόνως ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἐπομένως εἶναι προτιμότερον νὰ ὀμιλῶμεν γενικῶς περὶ «Μεταβυζαντινοῦ δικαίου» παρά περὶ ἐνιαίου «Δικαίου τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Ἡ ἀρχὴ δὲ τοῦ «Μεταβυζαντινοῦ δικαίου» αὐτοῦ εἶναι διάφορος διὰ κάθε τόπον, ἀνάλογος πρὸς τὸ χρονικὸν σημεῖον καθ' ὃ οὗτος ἀπώλεσε τὴν ἀνεξαρτησίαν του, εἴτε ὑπὸ τὸν ὀθωμανικόν, εἴτε ὑπὸ ἄλλον ζυγὸν περιελθὼν (σ. 8 κ.ἐξ.).

Παρομοίως καὶ τὸ τέλος τοῦ «Μεταβυζαντινοῦ δικαίου» εἶναι ἐκάστοτε διάφορον, ἀναλόγως τοῦ πότε κάθε τόπος ἐδέχθη, ἀπελευθερωθεῖς, τὴν ἑλληνικὴν ἢ ἀπέκτησεν ἰδίαν πλέον νομοθεσίαν (σ. 9 κ.ἐξ.).

Τὸ «Μεταβυζαντινὸν δίκαιον», παρὰ τὴν σημασίαν του, πολὺ ὀλίγον ἔχει ἐρευνηθῇ. Τοῦτο ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τμῆμα τοῦ δικαίου τούτου παραδίδεται ὑπὸ μορφὴν ἀγράφων ἐθίμων, ἐπίσης ὅμως καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ πηγαὶ του εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γραμμέναι εἰς ἀδόκιμον γλῶσσαν μὲ πολλὰ διαλεκτικὰ στοιχεῖα, δυσκολεύοντα τοὺς ἐρευνητὰς καὶ πρὸ πάντων τοὺς μὴ ἔχοντας τὴν ἑλληνικὴν ὡς μητρικὴν γλῶσσαν. Ἐκτὸς τούτου ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν μελέτην τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἐκδοσις τῶν πηγῶν του. Καὶ μολονότι πολλαὶ ἐξ αὐτῶν ἔχουν ἐκδοθῇ, ὑπάρχουν πολλαὶ ἀκόμη ποὺ παραμένουν ἀνέκδοτοι. Τέλος, τόσον τῆς μελέτης ὅσον καὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν πηγῶν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου προϋπόθεσις εἶναι ἡ βεβαιότης ὅτι ὅλαι ἡ τουλάχιστον ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τούτων ἔχουν ἀνευρεθῇ. Καὶ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς ταύτης ἔχει ἀφιερωθῇ ἀπὸ μακροῦ ὁ Δ. Γκίνης.

Ἦδη τὸ 1952 ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν Ἑπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν [22(1952) 33-59] εἰς πρώτην ἐκδοσιν Περίγραμμα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου. Τὸ Περίγραμμα ἐκεῖνο περιελάμβανε 206 λήμματα. Ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκείνης ἐκδόσεως μέχρι τῆς δευτέρας τοῦ 1956 [ΕΕΒΣ 26(1956) 164-197] καὶ τῆς παρούσης τρίτης ἐκδόσεως τοῦ 1966 ἐμεσολά-

βησαν τέσσαρα χρόνια ἐντατικῆς ἐργασίας, τῆς ὁποίας τὸ μέγεθος μὲ τὴν πρώ-
την ματιὰν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν: αἱ 27 σελίδες τῆς πρώτης ἐκδόσεως
ἀνῆλθον εἰς τετρακοσίας δέκα ὀκτὼ σελίδας τετάρτου σχήματος, καὶ τὰ διακό-
σια ἐξ ἀρχικὰ λήμματα εἰς χίλια ἑκατὸν ἐξ. Θαυμαστόν, ἀληθινά, ἔργον, τοῦ
ὁποίου ἡ σπουδαιότης αὐξάνει ὅσον προσεκτικώτερα τὸ μελετῶμεν.

Προτοῦ ὅμως ἀσχοληθῶμεν μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου, ἃς ἀφιερῶσω-
μεν δύο λόγια διὰ τὸν τίτλον του. Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ
δικαίου: δικαιολογημένως ὁ ἀναγνώστης θὰ ἀνέμενε σύντομον ἱστορίαν τῆς
ἐξελλίξεως τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου. Ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως ὅτι Περίγραμμα
ὁ σ. ἐννοεῖ τὴν χρονολογικὴν καταλογογράφειν (κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν Re-
gesta) τῶν μνημείων τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου.

Καταλόγους τῶν μνημείων τούτων διαθέτομεν ἤδη ἐκ χειρὸς ἄλλων ἱστο-
ρικῶν τοῦ δικαίου, ὡς ὁ K. E. Zachariä v. Lingenthal ἐν *Juris Graeco - Ro-
mani Delineatio*, Heidelberg 1839, σ. 85 κ.ἐξ. καὶ ἐν εὐρυτέρᾳ κάπως μορφῇ
ἐν τῇ *Geschichte des Griechisch - Römischen Rechts*³, Berlin 1892, σ. 46
κ.ἐξ., καὶ ὁ G. W. E. Heimbach ἐν *Griechenland geographisch, geschicht-
lich und culturhistorisch... in Monographien dargestellt*, τ. 8, σ. 1 κ.ἐξ.
(Ὁ Γ. Πετρόπουλος, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου*, Ἀθῆ-
ναι 1944, σ. 267 κ.ἐξ., ἀρκεῖται εἰς τὴν ἐπανάληψιν τῶν δεδομένων τῶν ἀνω-
τέρῳ δύο γερμανῶν ἱστορικῶν), μόνον ὅμως ὁ παρὼν κατάλογος τοῦ Δ. Γκίνη
ἀναφέρει κατὰ τρόπον ἐξαντλητικὸν τὰς πηγὰς τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου.

Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Περιγράμματος εἶναι πλουσιωτάτη: 474 τίτλοι ἀ-
ναγράφονται καὶ εἶναι λίαν ἀπίθανον ὅτι ὑπάρχουν ἐκτὸς αὐτῶν ἄλλα σχετικὰ
δημοσιεύματα διαφυγόντα τὴν προσοχὴν τοῦ Δ. Γκίνη.

Πλουσιώτατον καὶ ποικίλον εἶναι ἐπίσης τὸ προσφερόμενον ὡς πηγὴ δι-
καίου ὑλικόν: ὑπάρχουν μεταξὺ αὐτοῦ ἀχναντέδες, βεράτια καὶ φερμάνια τῶν
σουλτάνων, ἀποφάσεις βενετικῶν, φραγκικῶν καὶ ἐλληνικῶν ἀρχῶν, πατριαρ-
χικά, ἐπισκοπικά καὶ κοινοτικά, ὡς καὶ ἰδιωτικά ἔγγραφα.

45 ἔγγραφα ἐκδίδονται διὰ πρώτην φοράν εἰς τὸ παρὸν Περίγραμμα. Τὰ
σπουδαιότερα τούτων εἶναι τὸ Νομοκριτήριο, Ἀνωδύμου τινός, διαπραγμα-
τευόμενον εἰς 121 τίτλους περὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου ὡς καὶ περὶ προ-
βλημάτων τοῦ κανονικοῦ, ἐμπραγμάτου καὶ κληρονομικοῦ δικαίου, καὶ ἡ ἀπό-
φασις τῆς Κοινότητος Καστοριάς, ἀναφερομένη εἰς ζητήματα οἰκογενειακοῦ
καὶ κληρονομικοῦ δικαίου.

Πολλὰ πληροφορία ἐκ τῶν καταλογογραφουμένων πηγῶν εἶναι λίαν ἐν-
διαφέρουσαι καὶ διδακτικά. Τοιουτοτρόπως παρέχονται πληροφορίες περὶ τοῦ
φόρου αἵματος (=ἀποζημίωσις τῆς οἰκογενείας δολοφονηθέντος ὑπὸ τοῦ δο-
λοφόνου, ὅστις, κατόπιν ταύτης ἔπαυε διωκόμενος (ἀριθ. 114)), νόμος ὅστις φαί-
νεται ὅτι εἰς ὠρισμένας περιφερείας τουλάχιστον ἴσχυε μέχρι σχεδὸν τοῦ 1830
(ἀριθ. 812).

“Ἄλλαι πηγαὶ μαρτυροῦν περὶ τῆς εἰς εὐρυτάτην κλίμακα ὑπαρχούσης συνηθείας τῆς συμβιώσεως τῶν μνηστευομένων, κατὰ τῆς ὁποίας στρέφεται ὁ μητροπολίτης Παροναξίας (ἀριθ. 207, 209: «εἰς δὲ τὴν ἐπαρχίαν ταύτην... ἐπεκράτησε συνήθεια... καὶ ἄλλοι μὲν μετὰ ψιλῶν συμφώνων οἰκοῦσι καὶ συναναστρέφονται, τάχα ὡς ὑπὸ νόμον δοκοῦντες εἶναι, ἕτεροι δὲ προφάσει τοῦ ἱερολογικοῦ ἀρραβῶνος χρόνῳ μακρῷ ἀνευλογήτως διάγουσι, τεκνοποιοῦντες, περὶ δὲ τελείων στεφάνων οὐ φροντίζουσι, οὐδὲ τοὺς μέλει...»).

Διασκεδαστικὴ εἶναι ἡ σύμβασις τῆς ἐν Μάνη Κοινότητος Πιόντε καὶ τοῦ ἱατροῦ Παπαδάκη: «Ἐσιβάστικα ἐγὼ γιατρὸς Παπαδάκης, μὲ τοὺς Πιοτάτες, νὰ μ’ ἔχουν γιατρό τους, ἕως τέλους τῆς ζωῆς τους καὶ ζωῇ μου· νὰν τοὺς γιατρέβω εἰς λαβομὲ καὶ ἀκρεμίσμα(τα), ὅλω ἀπὸ ἀρρώστεια καὶ πονέματα καὶ νὰ τοὺς πέρνω τὸν νὰ Μάη αἷμα. Καὶ νὰ ἔχουν νὰ μὲ δόνου(ν) τὸ κάθε σπίτι: μία καβάθα παστρικό στάρι, ἓνα μεροδοῦλι, ἓνα φόρτωμα ξύλα, ἓνα φόρτωμα ἀνθρωπέα (=κόπρον) καὶ ὅποια λάβωμα πληρωθῇ, τὰ τρίτα δικά μου...» (ἀριθ. 285), ρίπτουσα ἀρκετὸν φῶς εἰς τὰς συνθήκας ἱατρικῆς περιθάλψεως τῆς ἐποχῆς.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι προσέτι ἡ συμβολαιογραφικὴ πρᾶξις ἀτέκνου γυναικὸς παρεχούσης εἰς τὸν σύζυγόν της τὴν ἄδειαν νὰ λάβῃ ἄλλην σύζυγον ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι καὶ ἡ πρώτη σύζυγος θ’ ἀπολαύῃ τῶν φροντίδων καὶ τῆς θαλπωρῆς τῆς οἰκογενειακῆς στέγης. Ἀθέτησις τοῦ ὅρου τούτου συνεπήγετο τὴν ἀκύρωσιν τοῦ συμβολαίου: «Διὰ τοῦ παρόντος συμφωνητικοῦ γράμματος, δηλοποιῶ ἐγὼ ἡ Ο. Χ. ὅτι... δίδω τὸ ἐλεύθερον τοῦ πρώην ἀνὴρ μου... νὰ ὑπανδρευθῇ... Αὐτὸς δέ... νὰ μὲ περιποιεῖται... καὶ νὰ κατοικῶ εἰς τὸ σπίτι του... εἰ μὲν δὲ παρ᾽ αὐτοῦ τὴν ὑπόσχεσίν του, νὰ εἶμαι ἰδίᾳ νοικοκυρὰ εἰς ὅλον τὸ πρᾶγμα μου καὶ ὁ... ἀποξενωμένος» (ἀριθ. 729).

Χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν σκληρότητα καὶ τὴν αὐθαιρεσίαν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας εἶναι ἡ ἐπέμβασις τῶν Τούρκων εἰς προσωπικὰ ζητήματα τῶν ὑποδούλων, ὡς π.χ. εἰς ζητήματα ἀμφοτέρως των (ἀριθ. 248): «σουλτανικὸν διάταγμα ἀπαγορεύον εἰς τοὺς Ἕλληνας... τὴν χρῆσιν χρωματιστῶν ἐνδυμάτων καὶ κιτρίνων παπουτσιῶν, ὡς καὶ γουνῶν ἀπὸ κουνάβι...» πρβ. ἀριθ. 118: «ὁ σουλτᾶνος ἀπηγόρευεν εἰς ὅλας... εἴτε ἐλληνίδες... νὰ φοροῦν σκοῦφιες...».

Ὡρισμέναι πλευραὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς τουρκικῆς ἀμύνης φωτίζονται ὑπὸ τοῦ ἐγγράφου ἀριθ. 205. Οἱ Τοῦρκοι παρέχουν ὠρισμένα προνόμια εἰς τοὺς Ἕλληνας τῶν Δερβενοχωρίων (Βίλια, Μάζι, Μέγαρχα κλπ.) ἀντ’ αὐτῶν δὲ οἱ Ἕλληνες ἀναλαμβάνουν τὴν ἐποπτείαν τῶν στρατηγικῆς φύσεως συγκοινωνιακῶν κόμβων καὶ ὁδῶν τῆς περιφερείας των.

Ὁ φόρος παρθένων, τὸν ὅποῖον ὁ νεοῦπανδρευόμενος ὤφειλε νὰ καταβάλλῃ εἰς τὸ κράτος διὰ τὴν εἰς πρῶτον γάμον ἐρχομένην παρθένον μνηστήν του, διαλευκαίνει ἱσως τὴν φύσιν τῆς βυζαντινῆς παρθενοφορίας. Πιθανώτατα καὶ

ὁ βυζαντινὸς οὗτος φόρος ἦτο ὅ,τι καὶ ὁ φόρος παρθένων τῆς Τουρκοκρατίας: ὅχι χρηματικὴ ποινὴ διὰ τὸν βιάζοντα, ἀλλὰ εἰσφορὰ τοῦ γαμβροῦ διὰ τὴν νύμφην (ἀριθ. 249).

Τέλος οἱ ἀριθ. 829 καὶ 880, 830-879 καὶ 881-909 μαρτυροῦν περὶ τοῦ τρόπου ἐργασίας τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ νεοσυστάτου ἐλληνικοῦ βασιλείου, ὅτε τῆς συντάξεως τοῦ νέου ἀστικοῦ κώδικος προηγήθη προσπάθεια καταγραφῆς τῶν σχετικῶν τοπικῶν ἐθίμων.

Πίνακες ὀνομάτων, τοπωνυμίων καὶ πηγῶν κλείουν τὸ μνημειῶδες ἔργον τοῦ Δ. Γκίνη, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν πλέον καὶ σταθερὰν βάσιν διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου.

Εἶναι τόσον λαμπρὸν τὸ ὅλον ἔργον, ὥστε δύναμαι ἀφόβως νὰ κλείσω τὴν βιβλιοκρισίαν μὲ μίαν παρατήρησιν: δὲν θὰ καθίστα ἀκόμη χρησιμώτερον τὸ ἔργον καὶ τρίτος Πίναξ, περιλαμβάνων τὰς πηγὰς διατεταγμένας κατὰ τὸν κλάδον τοῦ δικαίου εἰς τὸν ὅποιον ἀνήκουν;

Θεσσαλονίκη

I. Καραγιαννόπουλος

R. Lange, Die byzantinische Reliefikone. (Beiträge zur Kunst des christlichen Ostens Bd. 1) Recklinghausen 1964. 150 S., darunter 42 Tafelseiten mit 74 Abbildungen. Gebd. 42.- DM.

Aus dem Bestand der figürlichen Reliefplastik in Byzanz sondert der Verfasser des Buches solche Stücke des nachikonoklastischen Mittelalters aus, die mit den Tafelbildern der Ikonenmalerei die Darstellungsinhalte und die abgeschlossene Rahmung teilen sowie gleich jenen transportabel sind. Für so geartete Werke wird hier der Begriff Reliefikone in Anspruch genommen, da nur von ihnen "der Gedanke des Kultbildes" in der Plastik vertreten sei (S. 15). Für L. fallen unter diese Kategorie eine Reihe von Marmor- und Holzreliefs, während Elfenbeine als "Kleinkunst" (S. 30) und Metallarbeiten ohne besondere Begründung ausgeschieden sind.

L. hat 67 Werke, die den genannten Voraussetzungen entsprechen, in einem Katalog versammelt, beschrieben und abgebildet (S. 43 - 140). Das ist bisher erstmals in solchem Umfang geschehen und will als Corpus dieser Reliefgruppe verstanden werden, bei dem L. sowohl Voll-

ständigkeit als auch eine chronologische und topographische Ordnung ausdrücklich angestrebt hat (S.10).

Bevor man sich den Ergebnissen dieser nur begrüßenswerten Unternehmung zuwendet, legt man sich bei näherer Betrachtung des Katalogs die Frage vor, ob durch die genannten Kriterien jener Denkmälerkreis zweifelsfrei definiert sei, der Gegenstand der Arbeit bildet. Abgesehen davon, daß die Kriterien bei fragmentarischem Zustand eines Werks für eine Entscheidung oft kaum ausreichen werden, ist auch die Funktion nicht immer gewiß, welche für die ausgewählten Denkmäler als wesentliches Unterscheidungsmerkmal gegenüber der sonstigen Reliefplastik gilt (s. u.). Ähnlich wie in der gemalten Kirchendekoration die als "Ikonen" rituell verehrten Darstellungen (z. B. an den Bemapfeilern) nur durch eine Rahmung von anderen unterschieden sind, so erscheinen auch in der Reliefplastik die Grenzen zur "reinen Bauplastik" oft fließend (Engelkapitelle), ja sind viel weniger überschaubar, da fast alle Denkmäler aus dem originalen Zusammenhang gerissen sind. Handelt es sich um eine Gruppe zusammengehöriger Reliefs mit dem Thema der Deesis oder szenischen Darstellungen (Festbilder), so wird auch die tatsächliche Isolierung gegenüber dem Kirchengebäude und seinem Dekorationsprogramm ein fragliches Kriterium.

Immerhin nennt L. dem Leser die anderen Verwendungsarten figürlicher Reliefplastik, die hier ausgeschieden sind, nämlich Architrave von Chorschränken, Kapitelle, Ziborien und Schmuck von Grabanlagen, wobei zu bemerken ist, daß die gemeinten "Ziborien" (Mendel, Rivoira) in Wirklichkeit auf der Stirnwand von Arkosolgräbern saßen und daß figürliche Reliefs nicht nur an Kirchenbauten und ihrer liturgischen oder funeralen Inneneinrichtung verwendet wurden, sondern auch im profanen Bereich (Kaiserbilder, mythologische Darstellungen). Der Gesamtkomplex jenes Materials, aus dem die Gattung Reliefikone hier vorgelegt ist, hat also einen beträchtlichen Umfang gehabt.

Gleich wie der Leser zur Definition einer Reliefikone als selbständiger Gattung stehen mag, will er jedoch erfahren, wie die Bestimmung "byzantinisch" als strikte Auslese "original byzantinischer" Arbeiten zu bewerkstelligen sei und warum L. selbst sein Ausleseverfahren nicht konsequent durchhält. Die Gründe der Scheidung zwischen byzantinischen und venezianischen Arbeiten werden dem Leser leider vorenthalten (S. 45). Die Reliefdekoration an armenischen, georgischen und russischen Kirchenfassaden wird erst gar nicht erwähnt, obgleich sich hier zuwei-

len — zwischen anderem—wertvolle Echos auf die arg dezimierten Reliefikonen Konstantinopels gefunden hätten. Dagegen nimmt L. in seinen Katalog unter der Rubrik "postbyzantinisch" 11 Stücke auf, die bis in das 19. Jahrhundert reichen und zumeist aus dem Bereich der levantinischen Volkskunst stammen.

Ein Katalog der hier vorgelegten Art hat seine Aufgabe zunächst in der Genauigkeit der faktischen Informationen wie Maßangaben, heutiger Zustand usw. zu erfüllen. Gerade hierbei bleiben aber viele Wünsche offen. In 22 Fällen fehlen die Maße ganz, in vieren wird nur die Höhe genannt und in keinem Fall werden Angaben über die Stärke der Platten im Feld und am Rahmen für notwendig erachtet. Wo Maßangaben erscheinen, ist ihnen auch nicht immer zu trauen, wie z. B. im Falle der Nr. 36, für welche L. das Maß eines der beiden äußeren Täfelchen als Gesamtmaß angibt. Auch eine genaue Beschreibung des heutigen Zustands wäre in vielen Fällen sehr wünschenswert gewesen.

Bei den Datierungsversuchen erweist sich die Ausscheidung der übrigen Reliefplastik aus den Untersuchungen von L. als verhängnisvoll. Statt auf stilverwandte Stücke aus der übrigen Reliefplastik zu verweisen, wo dies möglich gewesen wäre, beschränkt sich L. im Wesentlichen auf Querverweise innerhalb seiner Katalognummern und daneben auf den Vergleich mit Wandmalereien und gemalten Ikonen, um zeitliche Anhaltspunkte zu gewinnen, über deren Wert hier nicht gestritten werden soll. Man hätte es begrüßt, wenn L. Vergleichsstücke aus dem übrigen Bereich des Steinreliefs in einem Anhang zusammengestellt und mit deren Hilfe versucht hätte, zu einer Gruppierung des Materials nach rein formalen Merkmalen zu gelangen, vielleicht sogar streckenweise zu einer relativen Chronologie, die dem heutigen Stand unseres Wissens besser entsprochen hätte als konkrete Zeitangaben, die zudem einer Konfrontation mit der Malerei oder ikonographischen Erwägungen entstammen. Freilich finden sich im Katalog eine Menge wertvoller Beobachtungen zu einzelnen Werken, doch vermißt man den Versuch zu einem systematischen Ansatz, der als Methode hier diskutiert werden könnte.

Positiv hervorzuheben ist, daß man L. keine großen Lücken in seinem Katalog vorwerfen kann, es sei denn solche, die L. selbst bewußt gewesen sind, also von seinem Ausleseprinzip nicht erfaßt werden. Nachzutragen wären nur wenige Stücke, vor allem in Istanbul, darunter an erster Stelle im Archäologischen Museum ein außerordentlich qualitätsvolles Fragment mit einem Madonnenkopf, bei dem vermutlich L.s Kriterien nicht anzuwenden waren; die lebhaft freie Schleierdrapierung

erinnert an die Nr. 15 und 40, und die Kopfneigung weist auf eine Darstellung mit dem Kind hin. Daneben sind ein Fragment mit der hl. Euphemia aus deren Grabkirche (R. Naumann - H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, 1966, Taf. 15a) und die gleichfalls fragmentierte Ikone eines Bischofs von der Serailspitze (A. Unger, in *Archäol. Anz.* 1916, 31ff. und Abb. 20) zu nennen, außerhalb von Istanbul die Peter- und Paul-Reliefs aus der Festungskirche von Čepina in der Ermitage (zuletzt A. Bank, *Byzantine art in the collections of the USSR*, 1966, Taf. 235 und 236). Ferner bedarf es des Nachtrags der bedeutenden Marmordekoration aus der Nordkirche des Lipsklosters in Istanbul, unter deren Einlegearbeiten sich in der Tat auch solche "mit plastischen Mitteln" finden, die durchaus in den Rahmen von L.s Katalog passen, wenngleich sie sich formal vom Material L.s wesentlich unterscheiden (Th. Macridy, in *Dumb. Oaks Papers* 18, 1964, Abb. 74c und 78): diese Funde aus d. J. 1929 sind in das frühe 10. Jahrhundert fest datiert und stellen ein höchst interessantes Programm dar, das noch der Rekonstruktion harrt. Schließlich liefert der Neufund einer Reliefserie in Sarāthane einen unerwarteten Beitrag zu der von L. angeschnittenen Frage nach Vorläufern der mittelbyzantinischen Reliefikonen aus der Zeit vor dem Ikonoklasmus, wenngleich diese Platten mit Christus, Maria und Aposteln aus der einstigen Polyeuktoskirche nicht eigentlich als Nachtrag zu L.s Katalog in Betracht kommen (R. M. Harrison und N. Firatli, in *Dumb. Oaks Papers* 20, 1966, 235 und Abb. 33 - 38).

L. erörtert die Frage nach der "morphologischen Ableitung der Reliefikone" in einem Kapitel (S. 16 - 28) der Einleitung, die als Teil I (Allgemeiner Teil) dem eigentlichen Katalog vorangestellt ist. Als "Vorstufen" oder gar "Vorläufer" werden zunächst antike Grabreliefs befragt, also eine Gattung, an welche die Reliefikone allein aus zeitlichen Gründen nicht unmittelbar anschließen konnte; hier boten sich formale Anregungen erst zu einer Zeit an, in der sich die Reliefikone längst konstituiert hatte und zwar mit anderen Voraussetzungen. L. gibt schließlich selbst zu, daß Vorbilder unter antiken Grabstelen für die Genese der Reliefikone nur von beschränkter Bedeutung gewesen sein konnten (S. 17f.), rechnet freilich mit regelrechten "Antikenkopien" unter den Reliefikonen, die er mit zwei Stelen in Theben belegen möchte (Abb. I - II). "Die verblüffende Übereinstimmung der antiken Stele mit dem byzantinischen Relief" (S. 16) beruht freilich auf dem Umstand, daß beide antike Stelen sind (zu dieser species in römischer Zeit vgl. jetzt auch N.

Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance grégoromane*, Paris 1964). Das "byzantinische Relief" ist nur durch seine Inschrift als Reliefikone umgedeutet worden, illustriert also den gar nicht so seltenen Vorgang der Zweitverwendung antiker Originale mit christlichem Titel. Unter diese Rubrik wäre auch "das große Relief eines Engels, wohl von einer Verkündigung stammend" (S. 142), einzureihen gewesen, mit dem L. das Nike-Relief vom Ayvan saray kapi meint (zu dessen mittelalterlicher Zusammenstellung mit einem Marien-Pendant vgl. die nicht berücksichtigten Ausführungen von J. Kollwitz, *Oström. Plastik der theodosian. Zeit 77ff.* und Taf. 15).

Nach dem Ausflug in die vorchristliche Antike wendet sich L. nun der frühbyzantinischen Spätantike (S. 17ff.) zu, um dort "die schließlich kanonisch gewordene Form der Reliefikone . . . verstehen" zu lernen. Um die wesentlichen Unterschiede zwischen der Reliefikone und ihren frühbyzantinischen Vorläufern zu erarbeiten, erörtert L. die "Umwandlung eines Sarkophagfragments in eine Reliefikone", wobei er feststellt, daß den Sarkophagdarstellungen der "Kultbildcharakter" als "wesentlichste Eigenschaft der Reliefikone" fehle, was kaum verwunderlich sein dürfte. Im Grunde handelt es sich bei diesem Vorgang nur wiederum um die gleiche Adaptierung antiker Stücke, die L. bereits vorher abgehandelt hat. Das Stück im Louvre, mit dem L. operiert, stammt nämlich keineswegs aus "frühbyzantinischer Zeit" bzw. aus dem justinianischen 6. Jahrhundert (Anm. 6), sondern aus dem 2. Jahrhundert und ist also aus der Rubrik "christliche Spätantike" auszuschneiden (zu seinem Umkreis jetzt H. Wiegartz, *Kleinasiatische Säulensarkophage*, Berlin 1965). Aus diesem Irrtum resultiert dann L.s Versicherung, man müsse im Mittelalter bei der Umarbeitung der Figur zu einem byzantinischen Kriegerheiligen (den man vergeblich im Katalog sucht) von einer Bosse ausgegangen sein. Daß man im Mittelalter ähnliche antike Stücke in größerem Umfang zur Herstellung von Reliefikonen herangezogen und dabei formale Anregungen gewonnen hat, beweist auch Nr. 3 im Katalog, über deren "unter Reliefikonen einmaligen Form" des Rahmenwerks sich L. wundert.

Freilich wird mit solchen Beispielen die Frage nach der Genese der Reliefikone kaum berührt, zu deren Klärung sich L. im Folgenden näher in der vorikonoklastischen Zeit umsieht, also in der Entstehungszeit der gemalten Ikone, deren plastisches Pendant gesucht wird. Indem L. die justinianischen Chorschränkenreliefs der H. Sophia als "monumentalisierte Kleinkunst" und die wichtigen ägyptischen Menasreliefs, weil

nicht aus dem "engeren byzantinischen Bereich" stammend, ausscheidet, schränkt er die Basis seiner Untersuchung von vornherein ein. Andererseits nimmt er als entscheidende Prototypen gerade solche Acheiropoieten in Anspruch, die nicht plastisch, sondern malerisch formuliert waren (wie das Keramion S. 24). Immerhin muß man L. recht geben, daß im Umkreits der jungen Ikonenmalerei auch für deren Verwandte in der Reliefplastik die Voraussetzungen erwachsen, wenngleich noch im 6. Jahrhundert hier und da die Verehrung von plastischen Bildern auf Bedenken stieß (vgl. die von L. übersehene Stellungnahme des Hypatios von Ephesos gegen die Verehrung von Bildern ἐπὶ λίθου καὶ ξύλου in den Kirchen: dazu E. Kitzinger, in *Dumb. Oaks Papers* 8, 1954, 94f.).

Nicht einzusehen ist aber, daß L. der nachjustinianischen Zeit "nicht die endgültige Konstituierung der Reliefikone zutrauen möchte", und zwar der "Vergröberung und Verflachung der Formen" wegen, wobei L. formale Gesichtspunkte und kultische, funktionale Bedingungen miteinander vertauscht. Zweifellos ist der Zeit "eine kanonische Formulierung (im Sinne der mittelbyzantinischen Produktion) noch nicht gelungen", was auch für die Tafelmalerei gilt, doch dürfen die Anfänge in der Verwendung reliefplastischer Ikonen nicht einfach mit der "Wiedererweckung der figürlichen Plastik in Byzanz" identifiziert und ins Mittelalter verlegt werden, auch wenn die formale Autonomie der nachikonoklastischen Produktion zugegeben sei. Gerade die formale Definition der mittelalterlichen Reliefikone im Unterschied zum frühbyzantinischen Material bedarf aber noch weiterer Bemühung, wobei der Fund von Sarachane (s. o.) einen wichtigen Dienst leisten wird (u. a. auch für die Beurteilung von Stücken wie des bilateralen Reliefs Nr. 4).

Die folgenden Abschnitte der Einführung gelten der Beziehung zur Elfenbeinkunst und einer allgemeinen Stilentwicklung der Gattung Reliefikone (S. 29 - 42), deren Argumentation bereits oben in Augenschein genommen wurde. Am Schluß des Buches beschäftigt sich L. noch einmal mit den Verwendungsarten der Reliefs (S. 141 - 43: vgl. dazu auch die Rezensionen von A. Grabar, in *Cahiers Archéol.* 15, 1965, 276 f. und O. Demus, in *B. Z.* 59, 1966, 386f.). Dabei bleibt er jedoch oft auf Vermutungen angewiesen, da kaum ein Stück in situ zu fassen ist. Vorrangig, aber nicht immer wird man mit einer Ersatzfunktion der Reliefs rechnen müssen, die an Außenwänden oder in Brunnenräumen auftraten, wo Witterungseinfluß oder Wandfeuchtigkeit der gemalten Ikone feindlich waren. Freilich muß man davon das wasserspendernde Madonnenrelief trennen, aus dessen durchbohrten Händen heilkräftiges Wasser geflossen

ist, geheiligt gewissermaßen durch Kontakt mit der Ikone (dazu auch Grabar, s. o.), wie die Ölheiligung durch Kontakt mit Körperreliquien eines Heiligen praktiziert wurde. Es ist also möglich, daß das wasserspendende Relief anderen Reliefikonen voranging, weil es im Umkreis der Reliquie bzw. im Rahmen der kultischen Praxis in Konstantinopler Marienmemorien entstanden sein dürfte, wie das Beispiel der Blachernenkirche zeigt. Eine nicht uninteressante Parallele aus dem Bereich des Reliquienkults selbst soll hier wenigstens erwähnt werden. Nikolaos Mesarites überliefert (descriptio XXXVIII. 3 - 4, ed. G. Downey 914f.) eine silberverkleidete Figur des Johannes Chrysostomos auf dessen Grab in der Apostelkirche, die Öl gespendet haben soll. Hier stoßen wir im Übrigen auf eine Ikone, die den von L. vernachlässigten Zweig des Metallreliefs wieder in Erinnerung bringt.

Trotz mancher Einwände gegen das Verfahren und die Thesen des Buches muß man seinem Verfasser doch recht dankbar dafür sein, daß er einen energischen Vorstoß auf ein schlecht bebautes Feld der byzantinischen Kunstgeschichte gewagt und hier die Diskussion neu entfacht hat. Man hätte dem Buch nur eine bessere Betreuung durch den Verleger gewünscht.

Hans Belting

Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag. Herausgegeben von P. Wirth. Heidelberg 1966, σ. 538 + 10 πίνακες.

Δύο χρόνια πριν από τον θάνατο του F. Dölger οί μαθητές του τιμώντας τὰ 75χρονα του διαπρεπούς βυζαντινολόγου του ἀφιέρωσαν τιμητικὸ τόμο, τὸ *Polychronion*. Στὸν τόμο αὐτὸ περιλαμβάνονται μία *Tabula Gratulatoria*, οἱ τίτλοι τοῦ τιμωμένου, πλήρης κατάλογος κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν ἐργασιῶν του τῶν ἐτῶν 1919 - 1966 καὶ κατάλογος τῶν διδακτορικῶν διατριβῶν τῶν μαθητῶν του. Στὶς σελ. 34-538 ἀκολουθοῦν ἄρθρα ἐπιστημόνων ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα φιλολογικὰ καὶ παλαιογραφικὰ, ἱστορικά, θεολογικά, τέχνης κ.ἄ. — καλύπτουν δηλ. ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς στοὺς ὁποίους μὲ τόση ἐμβρίθεια καὶ ἀκαταπόνητο ζῆλο ἐργάσθηκε ὁ F. Dölger.

A. Ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἱστορίᾳ τοῦ Βυζαντίου. Μὲ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ σ ε β α σ τ ο ῦ στοὺς ἀρχηγοὺς ξένων φύ-

λων ἐγκατεστημένων στὸ βυζαντινὸ κράτος (Βουλγάρων Μοσυνοπόλεως, Σλάβων Ταυγέτου κ.ἄ.) ἐκφράζεται κατὰ τὴν H. Ahrweiler στὸ ἄρθρο τῆς *Le Sébaste, Chef de Groupes Ethniques* (σ. 34 - 38), μία κάποια πολιτικὴ δικαιοδοσία τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν καὶ ἀνεξαρτησία τους ἀπέναντι στὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ κοινωνικὴ θέση τῶν Ἰουδαίων τῆς Χίου ἀπασχολεῖ τὸν Φ. Ἀργέντη στὴ μελέτη του *The Jewish Community in Chios during the Eleventh Century* (σ. 39 - 68). Μὲ βάση τὰ χρυσόβουλλα τοῦ 1042, 1049 καὶ 1062 καὶ τὸ χειρόγραφο Ἀδριανουπόλεως (Cod. No 1156) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ θέση τῶν Ἰουδαίων τῆς Χίου μεταβάλλεται τὸ 1049, ὅταν ἀπὸ «ἐλεύθεροι» γίνονται «ἄστοι πάροικοι»¹, ὑποκείμενοι σὲ ἰδιαίτερη φορολογία ὅταν τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀρχεῖς τοῦ κράτους.

Στὴ σειρὰ τῶν μελετῶν τοῦ R. Guiland τῶν σχετικῶν μὲ τὴν διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ Βυζαντίου ἀνήκει καὶ τὸ ἄρθρο του *Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le titre de candidat. Candidatus*, ὁ Κανδιῶτος (σ. 210 - 225). Ἡ ὀνομασία τοῦ σώματος τῶν κανδιῶτων, ποὺ ἀνήκουν στοὺς «βασιλικούς ἀνθρώπους», προέρχεται κατὰ τὸν σ. ἀπὸ τὸ «λευκὸν χλανίδιν» ποὺ φοροῦσαν. Ἡ δημιουργία τοῦ σώματος ἀνάγεται στὸν Ἀλέξανδρο Σεβήρο ἢ τὸν Γορδιανὸ (238 - 244). Ὁ σ. διερευνᾷ τὴν ἐξέλιξη τῶν κανδιῶτων στὴ βυζαντινὴ αὐλή, τὴ μισθοδοσία τους καὶ παραθέτει ὀνόματα γνωστῶν κανδιῶτων ἀπὸ τὸν 5 - 14 αἰ. Ἀκολουθεῖ πίνακας προσώπων, ἀξιωμάτων καὶ ἀρχῶν.

Ἐνδιαφέρον φοροτεχνικὸ κείμενο, ἀνάλογο πρὸς τὸ *Traktat Dölger*, ἐκδίδει ὁ Ἰ. Καραγιαννόπουλος: *Fragmente aus dem Vademecum eines byzantinischen Finanzbeamten*, σ. 318 - 334. Προέρχεται ἀπὸ τὸν κώδ. 121 τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγ. Νικάνορος (Ζάβορδας) καὶ ἀνήκει κατὰ τὸν σ. στὸν 11 αἰ. Τὴν ἐκδοση τοῦ κειμένου ἀκολουθεῖ πλήρης σχολιασμός τοῦ ἀποσπάσματος καὶ πίνακας ὄρων.

Ὁ Ν. Οἰκονομίδης (*The Donations of Castles in the last Quarter of the 11th Century*, σ. 413 - 417) ἐρμηνεύει τὸν τίτλο νεαρῶς τοῦ Μιχαὴλ Ζ' Δούκα τὸν σωζόμενο στὸν Cod. Paris. gr. 1277, fol. 261^v (Dölger, *Regesten* 1012) μὲ βάση σχετικὰ χωρία ἐγγράφων τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου. Πρόκειται γιὰ τὴν παροχὴ κάστρων σὲ ὀρισμένα πρόσωπα ὑπὸ μορφὴν δωρεᾶς, ἡ ὁποία δὲν ἦταν κληρονομικὴ ἀλλὰ ἰσόβια μόνο γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ τὴν δεχόταν.

Lucas Notaras, *Ἐπιγράμματα τοῦ Βασιλέως* (σ. 447 - 449) ἐπιγράφεται τὸ ἄρθρο τοῦ St. Runciman. Ἐξετάζει ὁ σ. τίς σημασίες τῆς λ. γαμβρός καὶ

1. Ὁ ὅρος (urban paroikoi) ἀποτελεῖ προφανῶς νεολογισμὸ τῆς συγγραφέας, γιὰ νὰ διακρίνῃ τοὺς Ἰουδαίους τῆς Χίου ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὶς πόλεις ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους παρόικους τῆς ὑπαίθρου.

συμπεραίνει ότι ο Λουκάς Νοταρᾶς ἦταν πράγματι συγγενῆς ἐξ ἀγχιστείας τοῦ Ἰωάννη Ζ'.

Ὁ R. J. H. Jenkins [The Peace with Bulgaria (927) Celebrated by Theodore Daphnopates, σ. 287-303] ἐπανεκδίδει δύο τμήματα τοῦ λόγου ποῦ πρῶτος δημοσίευσε ὁ Th. Uspenskij ἀπὸ τὸν Cod. Vat. gr. 483, μετὰφραση καὶ σχόλια. Ὑποστηρίζει, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν πρῶτο ἐκδότῃ, ὅτι πρόκειται γιὰ λόγο ποῦ ἐκφωνήθηκε μέσα στὸ παλάτι καὶ ὅτι τὰ σχόλια στὴν ὥα δὲν ἀνήκουν στὸν 19 αἰ., ἀλλὰ εἶναι σύγχρονα τοῦ κειμένου. Συγγραφεὺς τοῦ λόγου πρέπει νὰ εἶναι ὁ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, ὅπως καὶ τῶν κεφ. I - IV καὶ VI τῆς Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη. Σχολιάζοντας τὸ κείμενο ὁ σ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ λεγομένη στέψις² τοῦ Συμεὼν ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Νικόλαο Μυστικὸ πρέπει νὰ τελέσθηκε στὸ Ἔβδομον.

Ὁ Claude Cahen στὸ ἄρθρο του «Une famille byzantine au service des Seldjuquides d'Asie Mineure» (σ. 145 - 149) ἐξετάζει τὸν ρόλο ποῦ ἔπαιξε στὴν ὑπηρεσία τῶν Σελτζουκιδῶν ἓνας κλάδος τῆς οἰκογενείας Γάβρα (Ταρωνῖται).

Μὲ βάση τὸ χωρίο τοῦ Μαλάλα (CB. 489 κ.έ.) ὅπου ἀναφέρονται Ἰσαυροὶ τεχνίτες γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς Ἀγ. Σοφίας ὕστερα ἀπὸ σεισμό, τοὺς βίους τῶν ἀγίων Σάββα, Συμεὼν τοῦ Στυλῖτου καὶ τῆς Ἀγ. Μάρθας, ὁ C. Mango στὸ ἄρθρο του Isaurian Builders (σ. 358 - 365) συμπεραίνει ὅτι Ἰσαυροὶ τεχνίτες ἦταν διασκορπισμένοι στὸ βυζαντινὸ κράτος, κυρίως ὅμως στὴ Θράκη καὶ Συρία, ὡς τεχνίτες κατασκευῆς θόλων.

Ἰδιαίτερα περίπλοκη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν A. Böhlig, Byzanz und der Orient—Gedanken zu ihrer Begegnung (σ. 105 - 116), ἡ θέση τοῦ Βυζαντίου ἔναντι τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου εἶχαν ἀναπτυχθῇ πολιτισμοὶ χιλιετηρίδων. Κατὰ τὸν σ. ὁ κόσμος τοῦ Βυζαντίου δέχτηκε ἀνατολικά πολιτιστικὰ στοιχεῖα, ἰδίως μετὰ τὴν κατάληψη τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς Ἀραβες, μπόρεσε ὅμως καὶ τὰ συνεδύασε μὲ τὸν ἐλληνικὸ ὀρθολογισμό καὶ τὸν Χριστιανισμό.

Ὁ W. Ohnsorge, Konstantinopel im politischen Denken der Ottonenzeit (σ. 388 - 412), ἐξετάζει τίς δύο ἀλληλοσυγκρουόμενες ἀπόψεις τῶν ἐπιστημόνων σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση ἢ μὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν πολιτικὴ σκέψη τῆς Δύσης.

2. Στὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται περὶ αὐτοκρατορικῆς στέψεως. Γιὰ τὸ ὅλον ζήτημα βλ. K. Ἀμαντος, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους 2, Ἀθῆναι 1947, 66 - 67. - G. Ostrogorsky, Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarch Nikolaus Mystikos, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 275 κ.έ. - F. Dölger, Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaisertum, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 57 κ.έ. (=Byzanz u. die europ. Staatenwelt 140 κ.έ.).

Ὁ σ. διερευνᾷ τὴν διαφορὰ πού ὑπάρχει μεταξύ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν πολιτικῶν ἐνοτήτων — regna — τῆς Δύσης. Δέχεται ὅτι οἱ ἡγεμόνες τῶν regna ἐπιδιώκουν σὰν στόλισμα τῆς ἀρχῆς των τὴν ἀναγνώριση ἀπὸ μέρους τοῦ Βυζαντίου τοῦ τίτλου τοῦ αὐτοκράτορος.

Σὰν μιὰ συμβιβαστικὴ λύση μεταξύ τῶν δύο ἀπόψεων θὰ μπορούσαμε νὰ δεχθοῦμε κατὰ τὸν σ. ὅτι τὸ Βυζάντιο μέχρι τέλους τοῦ 10 αἰ. ἀσκειῖ ἐπίδραση στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Δύσης, ἡ ὁποία ἐφεξῆς ἐξελίσσεται κατὰ τρόπο αὐτόνομο.

Σχετικὸ μὲ τὴν μεσαιωνικὴ πολιτικὴ θεωρία εἶναι καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ P. E. Schramm: «Mitherrschaft im Himmel»: Ein Topos des Herrscherkults in christlicher Einkleidung (σ. 480 - 485), ὅπου ὁ σ. παραθέτει πληροφορίες βυζαντινῶν, καρολιγγείων καὶ σαζωνικῶν πηγῶν στὶς ὁποῖες ἀναφαίνεται ὁ «κοινὸς τόπος» περὶ τῆς συμβασιλείας τοῦ αὐτοκράτορα ἢ τοῦ ἡγεμόνα μὲ τὸν Χριστὸ στὸν οὐρανόν. Πιστεύει πὺς ἀφετηρία τῆς θεωρίας αὐτῆς εἶναι ὁ στίχος 2, 12 τῆς Β' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου.

B. Στὴ σειρὰ τῶν μελετῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ Θεολογία τοῦ Βυζαντίου ἀνήκει τὸ ἄρθρο τοῦ H.-G. Beck: Bildung und Theologie im frühmittelalterlichen Byzanz (σ. 69 - 81), ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ συστηματικὰς θεολογικὰς σπουδὰς καὶ γιὰ Θεολογικὴ Ἀκαδημία στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὸν 11 αἰ. Ἡ μόρφωση τῶν θεολόγων συνίστατο στὴν κλασσικὴ παιδεία, σὲ μαθήματα φιλοσοφίας καὶ στὴ γνώση τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας ὅπως διατυπώθηκαν στὶς συνόδους.

Σὲ δύο σημειώματά του ὁ M. J. Higgins (Two Notes, σ. 238 - 243) ὑποστηρίζει 1) ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ διήγηση τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Ἀθανασίου σχετικὰ μὲ τὴν Σύνοδο τῆς Νικαίας εἶναι φαινομενικὴ, διότι περιγράφουν τὰ γεγονότα ἀπὸ διαφορετικὴ σκοπιά ὁ καθένας. Τὸν Εὐσέβιο τὸν ἐνδιαφέρει ἡ ἐπιφανειακὴ ἁρμονία πού ἐπῆλθε μὲ τὴν προσωπικὴ ὁμῶς ἐπιρροὴ καὶ ἀκτινοβολία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐπὶ τῶν Ἀρρειανῶν, ἐνῶ ὁ Ἀθανάσιος ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ δόγματος περὶ τοῦ ὁμοουσίου.

2) Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα πού ἀπασχόλησε τὸ ΙΑ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο, ἃν εἶχε δηλ. ἀναγνωρισθῇ τὸ δικαίωμα τοῦ Πάπα νὰ δικάζη Πατριάρχη γιὰ πειθαρχικὰ θέματα πρὸ τῆς καταδίκης τοῦ Πατριάρχου Ἰγνατίου τὸ 861, ἀναφέρει ὁ σ. τὴν περίπτωσιν τοῦ Πατριάρχου Ἀντιοχείας Γρηγορίου στὰ 588.

Ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης καὶ τὴν παρεμβαστικὴν πολιτικὴν τῆς Βενετίας εἶναι τὰ δύο βενετικὰ ἔγγραφα πού δημοσιεύει ὁ F. Thiriet, Le zèle unioniste d'un Franciscain Crétois et la riposte de Venise (1414), σ. 496 - 504. Ἐκδηλῇ εἶναι σ' αὐτὰ ἡ ἀντίδρασις τῆς Βενετίας στὴ φιλενωτικὴ στάση τοῦ Φραγκισκανοῦ Μάρκου Sklavo στὴν Κρήτη, ὁ

ὁποῖος μὲ τὴν ἔγκριση βεβαίως τοῦ Πάπα, ἐπέτρεψε στὸν ἑλληνικὸ κλῆρο τὴν Θεία Λειτουργία στὴν φραγισκανὴ ἐκκλησία τοῦ Χάνδακα.

‘Ο J. van Dieten, Zur Überlieferung der Panoplia Dogmatike des Niketas Choniates. Codex Parisiensis Graecus 1234 (σ. 166 - 180) περιγράφει τὴν κατάσταση τοῦ Cod. Paris. gr. 1234 ποὺ μᾶς παραδίδει τὴν «δογματικὴ πανοπλία» τοῦ Νικήτα Χωνιάτη καὶ ἀποκαθιστᾷ τὴν διαταραγμένη σειρὰ τῶν folia.

Νέα ἀποσπάσματα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἁγ. Εἰρηναίου πρὸς τὸν διάκονο Δημήτριο ἀπὸ τὸν Cod. Ochrid., Musée nat. 86 (13 αἰ.) ἐκδίδει ὁ M. Richard (Un faux dithélite - Le traité de S. Irénée au diacre Démétrius, σ. 431 - 440). ‘Ο σ. ὑποστηρίζει ὅτι δὲν εἶναι αὐθεντικά, διότι δὲν περιέχουν κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ στοιχεῖα τῆς δογματικῆς φιλολογίας τοῦ 7 αἰ. γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος περὶ τῶν δύο θελήσεων τοῦ Χριστοῦ. ‘Η ἐπιστολὴ ἀνήκει σὲ μία σειρὰ ψευδεπιγράφων κειμένων ποὺ χαλκεύθηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀναπτύξεως τοῦ μονοθελητισμοῦ, ὅποτε οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος, λόγῳ τοῦ πολιτικοῦ κλίματος, δὲν μποροῦσαν νὰ ἐκφράσουν ἀκίνδυνα τίς ἀπόψεις τους καὶ γι’ αὐτὸ παρουσίαζαν τὰ ἔργα τους μὲ τὸ ὄνομα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

‘Ο F. Halkin στίς σ. 226 - 237 (La Passion de Sainte Parascève par Jean d'Eubée) ἐκδίδει τὸ μαρτύριον τῆς ὁσιομάρτυρος Παρασκευῆς — τὸ μόνον ἀνέκδοτο ἀκόμη ἔργο τοῦ Ἰωάννου Εὐβοίας (8 αἰ.) — χωρισμένο κατὰ τὴν συνθήκη τῶν Bollandistes σὲ κεφάλαια ἀντίστοιχα πρὸς τίς διάφορες φάσεις τῆς ζωῆς τῆς ὁσίας.

Μὲ βάση δύο κείμενα ποὺ μᾶς παραδίδουν τὸ μαρτύριο τοῦ Ἐπισκόπου Ἀδριανουπόλεως Μανουὴλ καὶ ἄλλων ἁξιωματοῦχων (A: στὸ Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. H. Delehaye, col. 414 - 16 καὶ B: στὸ μνηολόγιο τοῦ Βασιλείου B', Migne PG. 117, 276 D - 277 A) ὁ V. Beevliiev στὸ ἄρθρο του «Eine nicht genügend anerkannte hagiographische Quelle» (σ. 90 - 104) τοποθετεῖ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου στὸ 815, καὶ ἐξαίρει τὴν σπουδαιότητα τῶν πληροφοριῶν τῶν δύο κειμένων σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῶν διαδόχων τοῦ Κρούμου.

‘Ο L. Santifaller δημοσιεύει μὲ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις ἓνα ἔγγραφο τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου Δ' τοῦ 1245 γιὰ τὴν Ἐπισκοπὴ Capodistria (Episcopatus Justinopolitanus) τῆς Σλοβενίας (Über eine Urkunde Papst Innozenz' IV. für Capodistria - Koper vom Jahre 1245, σ. 450 - 461).

Μὲ μία διεξοδικὴ ἐξέταση τοῦ ὕμνου τοῦ Λαυρεντίου καὶ μὲ σύγκριση ἀντιστοιχῶν ἐκφράσεων τῆς Αἰνείαδας τοῦ Βιργιλίου ἀποδεικνύει ὁ V. Buchheit (Christliche Romideologie im Laurentius - hymnus des Prudentius, σ. 121 - 144) ὅτι ὁ Prudentius κατόρθωσε νὰ προσδώσῃ χριστιανικὸ χαρα-

κτῆρα στὴν ἀρχαία ιδέα περὶ Ρώμης καὶ νὰ ἀναγάγῃ τὴ Ρώμῃ σὲ κέντρο τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, σὲ Roma Caelestis.

Τέλος ὁ P. Wirth στὸ σημειωμὰ του «Zum Projekt einer kritischen Syropulosedition» (σ. 536 - 538) ἀπαντᾷ στὴν κριτικὴ τοῦ Laurent ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπίλυση ὀρισμένων προβλημάτων τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Σίλβεστρου Συρόπουλου μὲ τὴν βοήθεια τῶν ὑπεριωδῶν ἀκτίνων [βλ. καὶ Byzantion 34 (1964) 111 - 119].

Γ. Ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ τιμητικοῦ αὐτοῦ τόμου καταλαμβάνουν οἱ φιλολογικές, παλαιογραφικὲς καὶ γλωσσολογικὲς μελέτες.

«Ὁ κλασσικισμὸς στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία» ἐπιγράφεται τὸ ἄρθρο τοῦ G. Moravcsik (Klassizismus in der byzantinischen Geschichtsschreibung, σ. 366 - 377). Οἱ βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι κατὰ τὸν σ. ἔχουν ὡς πρότυπα στὰ προοίμια τῶν ἔργων τους τὸν Θουκυδίδη, τὸν Διόδωρο καὶ Πολύβιο. Ἀπὸ γλωσσικὴ καὶ στυλιστικὴ ἄποψη μιμοῦνται τοὺς ἱστορικοὺς τῆς πρώιμης βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἐπὶ πλέον χρησιμοποιοῦν ἀλληγορίες παρμένες ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία, παρομοιώσεις, συγκρίσεις, περιγραφές γεγονότων ποὺ θυμίζουν τοὺς ἀρχαίους ἱστορικοὺς.

Τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο τοῦ 13 αἰ. Conv. Soppr. ἀρ. 627 τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης θεωρεῖται ἀπὸ τὸν B. E. Perry στὸ ἄρθρο του The Greek Source of some Armenian Fables and Certain Closely - related Matters of Tradition (σ. 418 - 430) ὡς πηγὴ ὀρισμένων ἀρμενικῶν μύθων τῆς συλλογῆς ποὺ ἐξέδωκε ὁ Marr μὲ τίτλο «Collections of the Parables of Vardan». Ἐπειδὴ στὸ χφ. ἀναφέρεται κάποιος Δημήτριος ἐκ Μελιτηνῆς ὡς ἀντιγραφεύς, ὁ σ. συμπεραίνει ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ γράφτηκε κατὰ τὸν 13 αἰ. σὲ περιοχὴ τῶν βυζαντινοαρμενικῶν συνόρων καὶ ἰδιαιτέρα στὴν περιοχὴ τῆς Μελιτηνῆς.

Ὁ A. Každan, Neizdannie sočinenija Evstafija Solunskogov Eskulrskoj rukopisi Y - II - 10 (σ. 335 - 344), ἀσχολεῖται μὲ τὴν χρονολόγηση ἑνδεκα ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, ποὺ περιλαμβάνονται στὸν κώδικα τοῦ Ἑσχοριὰλ Y - II - 10.

Διορθώσεις καὶ προσθῆκες στίχων στὶς δύο παλαιότερες ἐκδόσεις (Mai καὶ Bekker) τοῦ χρονικοῦ τοῦ Εὐφραῖμ ἐπιφέρει ὁ Ὁ. Λαμφίδης στὸ ἄρθρο του: Der Vaticanus Graecus 1003 - Chronik des Ephraem (σ. 351 - 357).

Ὁ H. Hunger (Allzumenschliches aus dem Privatleben eines Byzantiners. Tagebuchnotizen des Hypochonders Johannes Chortasmenos, σ. 244 - 252) ἐκδίδει καὶ μεταφράζει δύο κείμενα τοῦ Cod. Suppl. gr. 75 τῆς Ἑθνικῆς Αὐστριακῆς Βιβλιοθήκης τῶν ἐτῶν 1404 καὶ 1406/7, ποὺ παραδίδουν ἡμερολόγιο τοῦ Ἰωάννου Χορτασμένου. Ἀποτελοῦν σελίδες ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ ἐνδὸς ὑποχονδριακοῦ Βυζαντινοῦ.

Μὲ τὴν χρονολόγησιν τῶν Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιοδώρου ἀσχολεῖται ὁ R. Keydell στὸ ἄρθρο του *Zur Datierung der Aithiopika Heliodors* (σ. 345 - 350). Ὁ σ. τοποθετεῖ τὴν συγγραφὴν τῶν Αἰθιοπικῶν στὸ β' μισὸ τοῦ 4 αἰ. καὶ ὅχι στὸν 3 αἰ. ὅπως ὑποστήριζαν ἄλλοι ἐρευνητές, διότι στὴν περιγραφὴ τῆς πολιορκίας τῆς Συήνης προφανῶς ὁ Ἡλιοδωρος ἔχει ὑπόψιν τοῦ τὴν περιγραφὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ γιὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Νισίβιδος. Ὁ σ. ἐκφράζει τὴν ὑπόνοιαν ὅτι πιθανὸν ὁ Ἡλιοδωρος νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμο Ἐπίσκοπο Τρίκκης ποὺ ἀναφέρει ὁ Σωκράτης στὴν Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία 5, 22 (PG. 67 col. 637).

Τὴν διαθήκην τοῦ Δημητρίου Τζαμπλάκωνος ἀπὸ τὸν Cod. Vat. gr. 2176 ἐκδίδει ὁ Γ. Θεοχαρίδης: *Eine Vermächtnisurkunde des Gross - Stradopedarchen Demetrios Tzambakon* (σ. 486 - 495). Συμπληρώνει τὴν σβησμένη ἀπὸ τὴν ὕγρασις χρονολογία ἀπὸ κτίσεως κόσμου σὲ ,ζωοε' = 6875 = 1366/67, θεωρώντας ὡς *terminus post quem* συντάξεως τῆς διαθήκης τὸ 1362, διότι μία δωρεὰ κτήματος πρὸς τὴ Μονὴ Βατοπεδίου ποὺ εἶχε γίνη τὸ 1362 δὲν ἀναφέρεται στὴ διαθήκην.

Ὁ V. Mošin στὸ ἄρθρο του «Gramota Vuka Brankoviča s pečatju Despota Ioanna Angela Paleologa» (σ. 378 - 381) ἐξετάζει παλαιογραφικῶς ἐπιστολὴν τοῦ Vuko Brankovič, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ βυζαντινὴ διοίκηση στίς περιοχὰς ποὺ περιῆλθαν στὴ δικαιοδοσίαν τοῦ Σερβικοῦ κράτους.

Μὲ τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τῶν νόμων ποὺ διέπουν τὴν σύσταση καὶ ποὺ καθορίζουν τὴν ἐξέλιξιν τῶν γραμμάτων κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴ ἀσχολεῖται ὁ J. Irigoin (*Structure et évolution des écritures livresques de l'époque byzantine*, σ. 253 - 265).

Οἱ H. καὶ R. Kahane στὰ *Byzantinoromanica* (σ. 304 - 317) ἐξετάζουν τὴν ἐτυμολογίαν ἐννέα ρωμανικῶν λέξεων καὶ τὴν προέλευσίν τοις ἀπὸ βυζαντινὰς λέξεις. Ἡ ἰταλικὴ λ. *catarzo* προέρχεται ἀπὸ τὴ λ. ἀκατάρτιστος ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ καταρτάριος (=τεχνίτης ποὺ στρίβει τὸ μετᾶξι) τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου. Ἡ λ. *galgo* ἀπὸ τὸ γαλλικὸς (ἐνν. σάπων). Ἡ ἰσπανικὴ λ. *corazón* εἶναι ἀντίστοιχη πρὸς τὴ λ. κόριον καὶ τὰ συνώνυμά της. Τὸ καταλανικὸν *melindre* ἀπὸ τὸ μελιτηρὸν (γλύκισμα ἀπὸ μέλι). Τὸ ἀναφερόμενον στίς δυτικὰς πηγὰς τοῦ 14 αἰ. εἰδικὸ μεταγωγικὸ πλοῖον *palandra* προέρχεται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴν λέξιν περαταρία (=πορθμεῖον). Ἡ βενετσιάνικη λ. *blabuolo* ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν πλαγίαυλος, ἡ λ. *proiz* καὶ ἡ ἰταλικὴ *provese* ἀπὸ τὴ λ. πρῶρησιον, ἡ ἰταλικὴ *calcese* ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν χαλκήσιον καὶ τέλος οἱ λέξεις *rascese* (13 αἰ.) καὶ *rascia* (15 αἰ.) ποὺ σημαίνουν μάλλινο ὕφασμα προέρχονται ἀπὸ τὸ λατινικὸν *rasum* (ράσον).

Ὁ I. Dujčev, *Der protobulgarische Name Sondoke - Sundice* (σ.

181 - 183) συνδέει τὸ πρωτοβουλγαρικό ὄνομα Sadoke - Sondoke - Sundica μὲ τὸ βιβλικὸ Sadok. Ἀποτελεῖ τὸ παράδειγμα αὐτὸ μία περαιτέρω ἐπιβεβαίωση τῆς χρήσεως βιβλικῶν ὀνομάτων στοὺς Βουλγάρους μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τους τὸ 865.

Κατὰ τὸν V. Grecu (Βοέβοδος, Slawischen Ursprungs oder Homonymie?, σ. 207 - 209) ἡ σλαβικὴ λέξη wojewode στὴ σημασία τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ ἀποτελεῖ ὁμωνυμία πρὸς τὸ βυζαντινὸ βοέβοδος, ποὺ ἀπαντᾷ ἤδη τὸν 10 αἰ. στὸ De administrando imperio τοῦ Κων. Πορφυρογεννήτου. Ἡ ρουμανικὴ ὁμως λέξη wojewode ὑποστηρίζει ὁ σ. δὲν εἶναι σλαβικῆς, ἀλλὰ οὐγγρικῆς προελεύσεως.

Ὁ M. Riedinger στὸ ἄρθρο του «Σφὴν = Gewölbeschlußstein — Ein Hapaxlegomenon in den Erotapokriseis des Pseudo - Kaisarios» (σ. 441 - 446) ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Ἑρωταποκρίσεις τοῦ Ψευδο - Kaisareiou ἀποτελοῦν συμπλήρωμα τοῦ 6 αἰ., διότι ἡ ἀναφερομένη λ. σφὴν μὲ τὴ σημασία τοῦ λίθου ποὺ τοποθετοῦσαν στὴν κορυφὴ ἐνὸς θόλου ἀποτελεῖ ἓνα «ἄπαξ λεγόμενον». Σὲ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ ὁ Ψευδο - Kaisareios ὁ λίθος δὲν κατονομάζεται, ἀποτελεῖ ἐπομένως ἡ λ. σφὴν ἓναν terminus technicus τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅταν κτιζόταν ὁ θόλος τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Τὰ δύο τοπωνύμια Σελινὰς καὶ Κωνοπὰς τῆς περιοχῆς τοῦ Δέλτα τοῦ Δουνάβεως ποὺ ἀναφέρονται στὸ De administrado imperio τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου ἐξετάζονται ἐτυμολογικὰ ἀπὸ τὸν P. Năsturel: Note sur la géographie historique de la Dobroudja chez Constantin Porphyrogénète (σ. 382 - 387). Τὸ πρῶτο προέρχεται κατὰ τὸν σ. ἀπὸ τὴ λ. Σουλινὰς (σουλῆνα - σουλῆνα - κοχύλι), ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴ λ. κώνωψ.

Δ. Στὴν περιοχὴ τοῦ δικαίου ἀνῆκουν οἱ κάτωθι ἐργασίες:

Τῆς Z. V. Udalcova, Reformi Justiniana v oblasti semeinogo prava i prava nasledovanija (σ. 504 - 520), ποὺ ἀναφέρεται στὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὸ οἰκογενειακὸ καὶ κληρονομικὸ δίκαιο.

Τοῦ E. D. Graue, Fahrnishypotheken—Fortdauer und Wiederbelebung antikechtlicher Begriffe im modernen Realkredit (σ. 196 - 206), ὁ ὁποῖος διερευνᾷ τὶς σημασίες τῆς ὑποθήκης καὶ τοῦ ἐνεχύρου στὸ νεώτερο δίκαιο τῶν ρωμανικῶν καὶ ἀγγλοσαξωνικῶν χωρῶν. Ἡ πολλαπλότης τοῦ νεωτέρου δικαίου στὸν τομέα αὐτὸ ἀντικατοπτρίζει κατὰ τὸν σ. τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐλληνορρωμαϊκοῦ καὶ μεσαιωνικοῦ δικαίου.

Ἐξ κείμενα κανονικοῦ δικαίου τοῦ 11 αἰ. (δύο πατριαρχικὰ πιττάκια, μία λύσις, δύο ὑπομνήσεις καὶ μία πατριαρχικὴ πρόσταξις) ποὺ περιέχονται στὸν Cod. Sinaiticus 482 (1117) ἐκδίδονται καὶ μεταφράζονται ἀπὸ τὸν J. Darrouzès (Dossier sur le Charisticariat, σ. 150 - 165). Ἀναφέρουν μία σειρὰ

διοικητικῶν μέτρων τοῦ Πατριάρχου Νικολάου Γ' γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς τάξεως στὰ ὑπ' αὐτὸν μοναστήρια καὶ τὴν ἀνύψωση τῆς πνευματικῆς των ζωῆς.

Πολὺ ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ ἐναρκτήριος λόγος τοῦ † J. Scharf ποὺ παρεχώρησε πρὸς δημοσίευσιν ἡ χήρα τοῦ ἐκλιπόντος καθηγητοῦ. Ὁ τίτλος του: *Jus Divinum—Aspekte und Perspektiven einer byzantinischen Zweigewaltentheorie* (σ. 462 - 469). Περιλαμβάνει σκέψεις ἐπὶ τῆς Ἐπαναγωγῆς καὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πατριάρχου Φωτίου.

Ε. Στὴ βυζαντινὴ τέχνη καὶ εἰκονογραφία ἀναφέρονται οἱ μελέτες τῶν G. Bovini καὶ K. Wessel.

Κατὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ν. τοῖχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους στὸν Ἅγιο Ἀπολλινάριο τὸν Νέο στὴ Ραβέννα ἀπὸ τὸν Kibel εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἐνθρονος μεταξὺ τεσσάρων ὀρθίων ἀγγέλων κρατῶντας στὸ ἀριστερό του χέρι ἓνα ἀντικείμενο, ποὺ κατὰ τὸν Goldammer πρέπει νὰ ἦταν πλῆκτρο. Ὁ G. Bovini στὸ ἄρθρο του *Osservazioni in merito all' infondatezza del restauro del Kibel nel completamento dell' imagine di Cristo in trono nei mosaici di S. Apollinare Nuovo di Ravenna* (σ. 117 - 120), ὑποστηρίζει, μὲ βάση τὴν παράσταση τῶν Εὐαγγελιστῶν στὸν Ἅγιο Βιτάλιο Ραβέννας, ὅτι στὸ ἀρχικὸ ψηφιδωτὸ ὁ Χριστὸς κρατοῦσε στὸ ἀριστερὸ χέρι ἀνοικτὸ κώδικα.

Ὁ K. Wessel, *Das Bild des Pantokrator* (σ. 521 - 535) ἐξετάζει ἂν ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Παντοκράτορος ἀκολουθεῖ ἓναν σταθερὸ μονοσήμαντο εἰκονογραφικὸ τύπο καὶ παραθέτει παραστάσεις τοῦ Παντοκράτορος ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας μέχρι τέλους τοῦ κράτους, ὡς συμπλήρωμα στὴ μελέτη τοῦ Capizzi, *Παντοκράτωρ, Saggio d'esegesi letterario - iconografica*, Ρώμη 1964. Δὲν μπορούμε κατὰ τὸν σ. νὰ μιλοῦμε γιὰ ἓνα σταθερὸ μονοσήμαντο τύπο εἰκονογραφήσεως, ἐφ' ὅσον ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Παντοκράτορος συνοδεύεται ἀπὸ ποικίλες ὀνομασίες κατὰ περίπτωσιν ἀναλόγως τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν.

Στ. Στὴ Νομισματικὴ - Σιγilloγραφία καὶ Ἐπιγραφικὴ ἀνήκουν ἀντιστοιχῶς τὰ ἄρθρα τῶν T. Bertelé καὶ τῆς Enrica Follieri.

Ὁ T. Bertelé, *L'imperatore con una palma su una bulla e monete bizantine del sec. XIII* (σ. 82 - 89) γιὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν αὐθεντικότητά τῆς χρυσῆς σφραγίδας τοῦ Μιχαῆλ Ἀγγέλου Κομνηνοῦ Δούκα, Δεσπότη τῆς Θεσσαλονίκης (1230 - 1237), ποὺ ἦταν προσηρητημένη σ' ἓνα προνομιακὸ ἔγγραφο τῆς οἰκογενείας τοῦ ἱστορικοῦ Andrea Marmora (1672), τὴν συγκρίνει μὲ τρία χάλκινα νομίσματα τοῦ Δεσπότη καὶ μὲ τρία χάλκινα νομίσματα τοῦ Μιχαῆλ Η' καὶ Ἀνδρονίκου Β'. Κοινὸ τους στοιχεῖο εἶναι τὸ κλαδὶ φοινικιάς ποὺ κρατοῦν στὸ δεξιὸ χέρι ἀντὶ σκῆπτρου ὁ Δεσπότης καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Β'.

Ἡ Enrica Follieri, Una perduta epigrafe della Νέα Μονή di Chio nella testimonianza di Alessandro Vasilopulo (a. 1627) (σ. 184 - 195) δημοσιεύει τὴν β' ἐπιστολὴ τοῦ ἱερωμένου Alessandro Vasilopulo πρὸς τὴν Congregazione di Propaganda Fide τοῦ Μαΐου τοῦ 1627, ὅπου παρατίθεται μία χαμένη σήμερα ἐπιγραφὴ τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου σὲ δέκα δωδεκασύλλαβους, πιθανὸν τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου.

Ζ. Τέλος μὲ μουσικολογικὸ θέμα ἀσχολεῖται ὁ E. Jammers, Der Kanon des Johannes Damascenus für den Ostersonntag (σ. 266 - 286). Ὁ σ. ἐπιχειρεῖ νὰ δώσῃ μία νέα μουσικὴ μεταγραφὴ τοῦ κειμένου τοῦ Κανόνος τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικὴ βᾶσιν ἀπ' ἐκείνη πού καθορίζουν οἱ κανόνες τῶν Monumenta Musicae Byzantinae, γιὰ νὰ μὴ καταστρέψῃ ὁ μουσικὸς ρυθμὸς τὸν ρυθμὸ τοῦ κειμένου.

Κ.Β.Ε. Θεσσαλονίκη

Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα.

† FRANZ DÖLGER
(1891 - 1968)

† FRANZ DÖLGER
(1891 - 1968)

(Der folgende Nachruf mag im strengen Rahmen einer wissenschaftlichen Zeitschrift ein wenig ausführlich und persönlich erscheinen, doch sei in diesem Falle die Überschreitung des Üblichen dem Verfasser als Schüler, Freund und letztem Mitarbeiter des Verstorbenen gestattet).

Es war im Mai des Jahres 1952, als ich Franz Dölger kennenlernte. Ich war eben in München angekommen, um Byzantinistik zu studieren.

Er selbst öffnete mir die Tür seiner Wohnung in der Agnesstraße. Ein langer Korridor und gleich dahinter sein Arbeitszimmer, die Wände bis oben voller Bücher. Die Regale waren aus schlichtem Holz, das in einem merkwürdigen Gegensatz stand zu ihrem Inhalt, von dem man schon beim ersten Blick ahnte, daß er kostbar war. Man spürte, daß man sich im Allerheiligsten eines Menschen befand, der sich der Wissenschaft und der Forschung verschrieben hatte. Und stark war der Eindruck der wissenschaftlichen Werkstatt, mit den aufgeschlagenen Büchern hier, den noch unkorrigierten Korrekturbögen weiter drüben, der Schreibmaschine, der Lampe, dem Durcheinander von Papieren, den Karteikarten, dem Federhalter, den Bleistiften.

Sein Blick war freundlich, aber durchdringend hinter seinen Brillengläsern. Ich sprach ihm von meinen Studien, meinen Absichten, meinen speziellen Interessen. Er hörte mir aufmerksam zu, als wäge er jedes meiner Worte, und sagte dann, was er zu sagen hatte, in Ruhe, ernst, aber einfach und ungekünstelt. Wir unterhielten uns über die verschiedenen Probleme und die neueren Tendenzen der byzantinistischen Forschung. Über das zunehmend größere Gewicht, das die Forschung der internen Geschichte von Byzanz beimißt. Und er betonte mir gegenüber, wie unerläßlich ein spezielles Forschungsgebiet für jeden ist, der den geistigen Snobismus und den wissenschaftlichen Dilettantismus vermeiden will.

Noch während er mich zur Tür brachte, begleiteten mich seine guten

Ratschläge und Instruktionen für meine Studien und mein Leben in München.

Zu Fuß machte ich mich auf den Weg nach Haus. Der Abend — es war ja im Mai — war mild und ruhig. Inmitten der Überfülle von Eindrücken kristallisierte sich allmählich einer heraus, der stärker war als die anderen: von dem Menschen, dem ich begegnet war und auf den die Worte Goethes paßten: „Ach, wenn in unsrer engen Zelle / die Lampe freundlich wieder brennt, / dann wird's in unserm Busen helle, / im Herzen, das sich selber kennt.“

Die Haltung Dölgers als Lehrer seinen Schülern gegenüber hing jeweils davon ab, wie er sie beurteilte: streng und anspruchsvoll gegen diejenigen, die er besonders schätzte; nachsichtiger und milder gegen die anderen. Einmal war die Rede von einem Menschen, dem gegenüber Dölger eine vielleicht nicht gerechtfertigte Nachsicht gezeigt hatte. „Ach“, sagte er, „lassen wir die armen Würmchen leben.“ „Ja, aber im Verlauf der Jahrhunderte haben es die Würmchen fertiggebracht zu überleben, was ausgestorben ist, sind die Mammuts.“ Er blieb einen Augenblick stumm, neigte den Kopf ein wenig und sagte mit merkwürdig leiser Stimme: „Das ist wahr, Würmchen sind eben zahlreicher als Mammuts — und gescheiter auch.“

Er genoß den Kontakt mit seinen Schülern. Er wurde wieder jung mit den jungen Menschen, die — eine kleine, ausgesuchte Schar — stet und beharrlich neben ihm schritten auf den Pfaden der Forschung. Und er erlebte mit ihnen von neuem seine eigene Jugend, sein eigenes Leben.

Die erste Zeit nach seinem Abgang von der Universität war für Dölger besonders hart. Ernste und quälende Leiden hatten ihn gezwungen, sich emeritieren zu lassen. Und das hatte ihn sehr reizbar gemacht. Er hörte nicht auf, sich über alle und alles zu beklagen. Ich versuchte ihn zu trösten. Mußte er nicht zufrieden sein mit seinem Leben? Er hatte ein bedeutendes Werk aufzuweisen, hatte Anerkennung und Schüler gefunden, hatte ein glückliches Familienleben und Freunde. Er sah mir stumm in die Augen. „Ja, ja, ja“, sagte er dann müde. Und mit einem ganz neuen Ton des Verlangens in der Stimme: „aber es fehlt mir der Kontakt mit der Jugend.“

Er war von einem unermüdlichen und unbändigen Arbeitseifer be-seelt. Der Tag begann für ihn um 5 Uhr morgens und endete gewöhn-

lich um 10 Uhr abends — wenn nicht außerordentliche Verpflichtungen ihn zwangen, noch länger aufzubleiben. Seiner Arbeitsamkeit kamen nur noch seine Gewissenhaftigkeit und seine Genauigkeit gleich. Und er forderte von seinen Schülern, was er von sich selbst forderte: rücksichtslose Integrität in ihrer Arbeit und kristallene Klarheit in ihrer Methode.

Er war stets hilfsbereit und entgegenkommend. Wenn es notwendig war, opferte er seinen Schlaf, um die Arbeiten seiner Schüler zu lesen, seine Bemerkungen dazu zu machen, Ratschläge zu geben und mit ihnen zu diskutieren. "Aber war es richtig, sich so zu verausgaben"? Die Antwort hatte er sofort bereit, ohne Zögern: "Aber dazu bin ich da, mein Freund."

In Gesellschaft war er liebenswürdig und angenehm, heiter und einfach. Mit besonderem Vergnügen erzählte er Anekdoten von seinen Reisen, von den verschiedensten Bekanntschaften mit Fachkollegen und anderen. Und wenn er sprach, setzte er eine höchst ernsthafte Miene auf und erzählte in einem trockenen Ton, der die Pointen der Anekdote umso besser herauskommen ließ, womit er lautes und unbefangenes Lachen hervorrief.

Über fünfzehn Jahre sind vergangen, seit ich Franz Dölger kennenlernte. Und er steht mir immer vor Augen, klug in seiner Vorlesung, umgänglich in den privaten Gesprächen, freundschaftlich in Gesellschaft, in die Bücher vertieft in seinem Arbeitszimmer. Und ebenso, wie er den Flur entlanggeht, der zu seinem Seminar führte, ein wenig gebeugt, mit seinem raschen, hastigen Gang.

Wie war er imstande, so lange Jahrzehnte allein die Last eines Instituts, eines Lehrstuhls und einer Zeitschrift zu tragen, etwa tausend große und kleine Arbeiten zu schreiben, fast vierzig Dissertationen zu beaufsichtigen, über 12.000 bibliographische Notizen zu verfassen? Wie war er imstande, eine ganze Welt lebendig werden zu lassen aus den leblosen Blättern Papier?

Franz Dölger wurde am 4. Oktober 1891 in Kleinwallstadt im bayrischen Regierungsbezirk Unterfranken geboren. Er studierte klassische Philologie — vor fünfzig Jahren existierte die Byzantinistik als spezielles Universitätsfach noch nicht — und promovierte im Jahre

1919 an der Universität München mit seiner Dissertation "Quellen und Vorbilder zu dem Gedichte des Meliteniotes: Εἰς τὴν Σωφροσύνην. Mit einer Einleitung über die Person des Dichters".

Im Jahre 1926 habilitierte er sich an derselben Universität mit seiner Arbeit "Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jhs.", und 1931 wurde er der Nachfolger August Heisenbergs auf dem ordentlichen Lehrstuhl für Byzantinistik an der Universität München sowie in der Leitung des Universitäts-Instituts für Byzantinistik und neugriechische Literatur — Positionen, die er bis zu seiner Emeritierung im Jahre 1959 innehatte.

Seit 1928 war er Mitherausgeber und seit 1931 alleiniger Herausgeber der Byzantinischen Zeitschrift, des wesentlichsten byzantinistischen Fachorgans, und sein Name ist mit ihren besten Momenten verbunden.

Die internationale Anerkennung der Persönlichkeit und des Werkes von Franz Dölger war allgemein und vorbehaltlos. Er wurde zum ordentlichen, korrespondierenden oder Ehrenmitglied von acht Akademien gewählt (der Bayerischen Akademie der Wissenschaften seit 1933; der Rumänischen Akademie seit 1939; der Akademie der Wissenschaften zu Wien seit 1941; der Akademie der Wissenschaften und Künste zu Sofia seit 1942; der British Academy zu London seit 1951; der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin seit 1956; der Académie Royale de Belgique seit 1956; der Akademie der Wissenschaften zu Athen seit 1963) sowie von elf weiteren wissenschaftlichen Gesellschaften, ferner zum Ehrendoktor der Universitäten Athen seit 1937, Sofia seit 1939 und Thessaloniki seit 1959.

Er war Inhaber zahlreicher Medaillen und Auszeichnungen und wurde zuletzt Mitglied der Friedensklasse des Ordens Pour le mérite — die höchste Ehrung, welche die Bundesrepublik Deutschland an Wissenschaftler vergibt.

Die wissenschaftliche Tätigkeit Franz Dölgers erstreckte sich auf nahezu alle Bereiche des Lebens in Byzanz. Er war vielleicht der letzte überlebende homo universalis im Rahmen der byzantinistischen Forschungen. Ein höchst scharfsinniger Philologe, mit gediegener klassischer Bildung und hervorragender sprachwissenschaftlicher Vorbildung, hat er Texte ediert¹ sowie literarhistorische und philologische Abhandlungen veröffentlicht², in denen der Scharfsinn seiner Bemerkungen mit der Tiefe seiner Kenntnisse und der Sicherheit seines Urteils wetteiferte.

Auf dem Gebiet der politischen Geschichte von Byzanz erregten sein Interesse byzantinische Persönlichkeiten wie z. B. Kaiser Johannes VII.³ und andere⁴, aber auch historische Ereignisse, auf die seine Forschung neues Licht warf⁵.

In erster Linie jedoch wandte er seine Aufmerksamkeit der internen Geschichte von Byzanz zu. Er war der Meinung, nur ihre Erforschung werde es uns ermöglichen, die tatsächliche Struktur des Kaiserreichs zu erfassen. Er widmete sich zunächst der Erforschung der byzantinischen Staatstheorie. Er verfolgte ihre Wurzeln bis in das römische Altertum und untersuchte den verborgenen, aber bedeutenden Einfluß, den die römische Idee durch Elemente wie die aeternitas und die renovatio auf die byzantinische Ideologie ausgeübt hat⁶.

Er beschäftigte sich mit der byzantinischen Auffassung von der geistigen, hierarchisch gegliederten Verwandtschaft der Völker und Herrscher, einer Auffassung, die notwendig war, um die byzantinische Idee von der Existenz des einen einzigen echten Kaisertums in der Welt zu stützen, das vom "Kaiser der Römer" repräsentiert wurde⁷, und zeigte, wie die Byzantiner die kaiserlichen Chrysobulle als Mittel benutzten, um die Erhabenheit und Einzigartigkeit ihres Reiches zu manifestieren⁸.

Es gibt Seiten der inneren Geschichte von Byzanz, die für uns inexistent wären, hätte Dölger nicht existiert. Bis zu seiner Zeit steckte die Wirtschaftsgeschichte von Byzanz und vor allem der finanzwissenschaftliche Sektor in den Kinderschuhen. Mit seinen Arbeiten und Forschungen hat Dölger eine Fülle von Licht auch auf dieses Gebiet geworfen und uns grundlegende Hilfsmittel an die Hand gegeben, die selbst heute noch, nachdem Jahrzehnte seit ihrer Veröffentlichung vergangen sind, ihren Wert und ihre Brauchbarkeit in vollem Umfang behalten haben (vgl. die "Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts", 2. Aufl. 1960). Aber auch seine kleineren Arbeiten auf diesem Gebiet⁹ stellen wesentliche Beiträge dar, an denen nicht vorübergehen darf, wer sich mit den betreffenden Fragen beschäftigt.

Das Gleiche gilt für die Sozialstruktur von Byzanz und die damit zusammenhängenden Probleme, über die Dölger bahnbrechende und tiefeschürfende Abhandlungen vorgelegt hat¹⁰.

Seine Forschungen hatten ihn davon überzeugt, daß Byzanz und die byzantinische Kultur den Völkern der Balkanhalbinsel tief ihr Siegel aufgeprägt und sie stark beeinflußt habe, und daher glaubte er,

dass jedes Bemühen um eine Verständigung und Zusammenarbeit dieser Völker das tiefe Bewußtsein ihrer gemeinsamen Vergangenheit zur Voraussetzung haben müsse¹¹.

Den Einfluß der byzantinischen Kultur auf die Völker des Balkanraums und namentlich das bulgarische hat Dölger eingehend untersucht. Er hat nachgewiesen, daß die Staatstheorie dieses Volkes eine Nachahmung der byzantinischen war und daß die bulgarischen Zaren, die Konstantinos Porphyrogenetos "geistige Kinder" des byzantinischen Kaisers nennt, zu ihren Kriegen gegen Byzanz nicht lediglich durch das Verlangen nach Sicherung ihres Staates oder nach Eroberung neuer Gebiete getrieben wurden, sondern in allererster Linie von dem Ehrgeiz, die Herrschaft des byzantinischen Kaisers zu brechen und das byzantinische Kaisertum durch ein bulgarisch-byzantisches zu ersetzen¹².

Byzanz jedoch war nicht nur eine Balkanmacht, sondern eine internationale Großmacht, deren Ausstrahlungskraft weit über die Grenzen der Balkanhalbinsel hinausreichte. Und diese Ausstrahlung sowie überhaupt den Einfluß, den Byzanz auf die Gestaltung des politischen Zustandes in Europa hatte, hat Dölger in einer Reihe bahnbrechender Arbeiten untersucht, die stets die Voraussetzung und den Ausgangspunkt für jedes weitere Studium des Problems darstellen¹³.

Franz Dölger gehörte einer Generation von Byzantinisten universellen Charakters an. Indessen hat er immer als sein spezielles Forschungsgebiet die byzantinische Diplomatie betrachtet. In der Tat haben seine Arbeiten und Forschungen auf diesem Gebiet ihn zu einem Mabillon der byzantinischen Diplomatie gemacht, nach der höchst treffenden Formulierung von J. M. Hoeck.

Seine Betätigung auf diesem Gebiet erbrachte im Jahre 1924 die ersten Ergebnisse. Damals erschien das erste Heft der "Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches", eines Unternehmens, das die Association Internationale des Académies schon im Jahre 1907 in ihre Desideratenliste aufgenommen hatte. Dies Werk, dessen letztes, fünftes Heft 1965 herauskam, bedeutete für Dölger das Lebenswerk. Seine Bedeutung für den Fortschritt der byzantinischen Diplomatie ist unabsehbar, denn nur durch die Regesten wurde es uns möglich, einen Überblick über die Fülle der veröffentlichten und unveröffentlichten Kaiserurkunden zu gewinnen.

Der im Jahre 1929 herausgegebene "Kodikellos des Christodulos in Palermo" bot Dölger die Gelegenheit, nicht nur eine hinsichtlich des

Textes wie der Kommentierung beispielhafte Ausgabe vorzulegen, sondern darüber hinaus systematisch seine Bemerkungen zu den verschiedenen Kategorien der Kaiserurkunden zu formulieren. Diese hat er noch systematischer und vollständiger dargelegt im Vorwort der von ihm 1931 fertiggestellten Sammlung "Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden", mit der er überdies einem Wunsch entsprach, den die Internationale Vereinigung der Akademien der Wissenschaften im Jahre 1913 ausgesprochen hatte.

Seine Neigung zur byzantinischen Diplomatik führte ihn, wie nur natürlich, auf den Berg Athos, in dessen "Schatzkammern" — wie er sie nannte — er die "Schätze", d.h. die Kaiserurkunden fand, die er der wissenschaftlichen Forschung zugänglich machte. Begründet war daher seine Liebe zum Athos, diesem "Kulturschutzpark", in dem "fromme Seelen vertrauliche Gespräche mit dem Herrn pflegen", eine Liebe, die in den zahlreichen Arbeiten einen Ausdruck findet, welche er ihm gewidmet hat¹⁴. Die reife Frucht seiner Besuche auf dem Athos ist das im Jahre 1948 erschienene, großartige und für jede diplomatische Arbeit grundlegende Werk "Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges", in welchem tiefste diplomatische und paläographische Kenntnisse Hand in Hand gehen mit der Gewissenhaftigkeit und Genauigkeit, mit der Hunderte von Begriffen aus dem internen Leben von Byzanz zuverlässig interpretiert werden.

Auf demselben qualitativen Niveau steht auch die im folgenden Jahr herausgegebene Sammlung von Praktika des Berges Athos, d.h. Inventaren der Vermögensbestandteile der Klöster und sonstiger Grundeigentümer, denen wir höchst wertvolle Informationen über die sozialwirtschaftlichen Verhältnisse der Epoche entnehmen können¹⁵.

Seit dieser Zeit beschäftigte sich Dölger mit der Aufklärung einzelner Probleme der byzantinischen Diplomatik¹⁶, bis, vor wenigen Monaten erst, im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft das erste systematische Handbuch der byzantinischen Diplomatik erschien¹⁷.

Dies kurze Zeit vor seinem Tode erst herausgekommene Werk stellt den Schwanengesang und zugleich das Siegel des wissenschaftlichen Werkes von Franz Dölger dar, das mit den "Regesten" begonnen hat und mit der "Byzantinischen Urkundenlehre" abschließt.

Es ist nur natürlich, daß die Beschäftigung mit Byzanz Dölger in Berührung brachte mit dem modernen Griechentum. Er hat zahlreiche Reisen in unser Land unternommen, hat es gut kennengelernt und,

wenigstens bis zu einem gewissen Grade, die Mentalität seiner Bewohner erfaßt. Er hat die neugriechische Dichtung geliebt und sogar Gedichte von Gryparis und Palamas, Erzählungen von Karkavitsas, Ephtaliotis und Vizynos ins Deutsche übertragen. Dennoch stellte die Beschäftigung Dölgers mit dem neueren Griechenland keinen zentralen Teil seines Werkes dar¹⁸.

Franz Dölgers hauptsächliche wissenschaftliche Bemühung galt einem einzigen Ziel: der Rehabilitierung von Byzanz in einem Europa, das noch immer unter dem Einfluß von Überbleibseln der Aufklärungszeit steht.

“So sehr diese Schreckensbotschaft [vom Fall Konstantinopels] damals die Gemüter der abendländischen Christenheit erschütterte und so sehr man sich bewußt war, daß damit das letzte Bollwerk der gemeinsamen christlichen Kultur im Osten gegen den vordringenden Islam gefallen war, so schnell vergaß man doch, was man der byzantinischen Leistung auf *allen* Lebensgebieten zu verdanken hatte... — Diese *abwertende Auffassung* hat sich bis in unsere Tage erhalten und bewirkt, daß Byzanz im Geschichtsbild des Durchschnittseuropäers nur eine fragwürdige Randerscheinung ist. Erst die Forschungen des vergangenen halben Jahrhunderts haben ermittelt, daß Byzanz nicht nur für sich selbst genommen ein imposantes Stück mittelalterlicher Geschichte bedeutet, sondern mit seiner politischen und geistigen Ausstrahlung in hohem Maße an der *gesamten* europäischen Entwicklung beteiligt ist”¹⁹.

Es dürfte wohl nicht notwendig sein hinzuzufügen, daß einen höchst bedeutenden Platz unter diesen Forschungen die Arbeiten Franz Dölgers einnehmen.

Nach vollen neunundvierzig Jahren unermüdlicher wissenschaftlicher Mühe und Arbeit ist Franz Dölger den Weg alles Irdischen gegangen. Wie es in einem von ihm selbst herausgegebenen byzantinischen Chrysobull heißt: «‘Ο πανδαμάτωρ χρόνος, ὃς φύει μὲν κατὰ τὸν φάμενον τᾷδηλα καὶ τὰ φανέντα κρύπτεται, ἔφθασε κἀνταῦθα τὴν οἰκείαν ἐνέργειαν ἐπιδείξασθαι»²⁰. Und der ergraute Meister hat, nachdem er sein Werk beendet, sein Werkzeug aus der Hand gelegt und ist, ein wenig gebückt, doch festen Schrittes, aufgebrochen zu den “Quellen der Wasser”, in den ewigen Kreislauf, der die Schicksale der Sterblichen bestimmt.

† FRANS DÖLGER

(1891 - 1968)

Ήταν τὸν Μάιο τοῦ 1952 πού πρωτογνώρισα τὸν Franz Dölger. Μόλις εἶχα φθάσει στὸ Μόναχο, γιὰ νὰ σπουδάσω Βυζαντινά.

Μοῦ ἄνοιξε ὁ ἴδιος τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ του τῆς Agnesstraße. Ἕνας μακρὺς διάδρομος κι' ἀμέσως μετὰ τὸ γραφεῖο του μὲ τοὺς τοίχους σκεπασμένους ὡς ἀπάνω ἀπὸ βιβλία. Τὸ ξύλο τῶν βιβλιοθηκῶν ἀπλό, ἔκανε παράξενη ἀντίθεση μὲ τὸ περιεχόμενό τους, πού μὲ τὴν πρώτη ματιά τὸ μάντευε κανεὶς πολὺτιμο. Τὸ ἔνοιωθες πὼς βρισκόσουν στὰ ἄδυτα ἀνθρώπου ἀφιερωμένου στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἔρευνα. Κι' ἦταν βαθειὰ ἡ ὑποβολὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐργαστηρίου, μὲ τ' ἀνοικτὰ βιβλία ἐδῶ, τὰ ἀδιόρθωτα ἀκόμη δοκίμια πιδό πέρα, τὴ γραφομηχανή, τὴ λάμπα, τ' ἀνάκατα χαρτιά, τὰ δελτία, τὴν πένα, τὰ μολύβια.

Τὸ βλέμμα του ἦταν φιλικὸ μὰ ἐξεταστικὸ πίσω ἀπὸ τὰ γυαλάκια του. Τοῦ μίλησα γιὰ τίς σπουδές μου, γιὰ τοὺς σκοποὺς μου, γιὰ τὰ ἰδιαίτερα διαφέροντά μου. Μ' ἄκουγε προσεκτικά, σὰν νὰ ζύγιζε τὸν κάθε μου λόγο, κι' ἔλεγε κι' αὐτὸς τὸν δικό του χωρὶς βιασύννη, σοβαρὰ μὰ ἀπλὰ καὶ ἀνεπιτήδευτα. Συζητήσαμε γιὰ τὰ διάφορα προβλήματα καὶ τίς νεώτερες τάσεις τῶν βυζαντινολογικῶν ἐρευνῶν. Γιὰ τὸ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βάρος πού δίνει ἡ ἔρευνα στὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Μοῦ ἐτόνισε πόσο ἀπαραίτητος εἶναι ὁ ἰδιαίτερος τομεὺς ἐρευνῆς γιὰ κάθε ἕναν πού θέλει ν' ἀποφύγῃ τὸν πνευματικὸ σνομπισμό καὶ τὸν ἐπιστημονικὸ μαργιτισμό.

Μέχρι πού μὲ ξεπροβόδησε μὲ συνώδευαν οἱ συμβουλές του καὶ οἱ ὁδηγίες γιὰ τίς σπουδές μου καὶ τὴ ζωὴ μου στὸ Μόναχο. Πεζὸς πῆρα τὸ δρόμο γιὰ τὸ σπίτι. Ἡ βραδιά, Μάιος μῆνας πιά, ἦταν γλυκιὰ καὶ ἡσυχῇ. Μέσα ἀπὸ τὴν πλησμονὴ τῶν ἐντυπώσεων καταστάλαζε σιγὰ - σιγὰ μιὰ, δυνατώτερη ἀπὸ τίς ἄλλες: τὸν ἄνθρωπο πού εἶχα συναντήσῃ, σ' αὐτὸν θὰ ταίριαζαν τὰ λόγια τοῦ Goethe: Ach, wenn in unsrer engen Zelle / die Lampe freundlich wieder brennt, / dann wird's in unserm Busen helle, / im Herzen, das sich selber kennt».

Οἱ διαθέσεις τοῦ Dölger, ὡς δασκάλου, πρὸς τοὺς μαθητάς του ἦταν ἀνάλογες πρὸς τὴν ἐκτίμησιν πού τοὺς ἔτρεφε. Αὐστηρὸς κι' ἀπαιτητικὸς σ' ὅσους ἰδιαίτερα ἐκτιμοῦσε· πιδό ἐπιεικὲς καὶ πιδό μαλακὸς στοὺς ἄλλους.

Κάποτε ὁ λόγος γιὰ ἕνα πρόσωπο στὸ ὁποῖο ὁ Dölger ἔδειχνε ἀδικαιολόγητῃ ἴσως ἐπιείκεια. «Ach, ἔλεγε, lassen wir die armen Würmchen leben». — Ναι, μὰ στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων τὰ σχολήκια κατ' ὀρθωσαν νὰ ἐπιζήσουν, αὐτὰ πού ἔφυγαν εἶναι τὰ μαμούθ. — Ἐμεινε γιὰ μιὰ στιγμὴ σιωπηλὸς, ἔσκυ-

ψε λίγο τὸ κεφάλι καὶ μὲ παράξενα σιγανὴ φωνή: «Das ist wahr», εἶπε, «Würmchen sind eben zahlreicher als Mammuts — und gescheiter auch».

Χαιρόταν τὴν ἐπαφὴ μὲ τοὺς μαθητὰς του. Ξανάνοιωνε μὲ τοὺς νέους ποὺ κοντὰ του βιάζαν ψαχτὰ μὰ σταθερὰ κι' ἐπίμονα στὰ μονοπάτια τῆς ἐρεῦνης. Καὶ ξαναζοῦσε μαζί τους τὴ δική του νιότη, τὴ δική του ζωὴ.

Ὁ πρῶτος καιρὸς μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο ἦταν ἰδιαιτέρα σκληρὸς γιὰ τὸν Dölger. Σοβαρὲς κι' ἐνοχλητικὲς ἀρρώστιες τὸν εἶχαν ἀναγκάσει νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο. Κι' αὐτὸ τὸν εἶχε ἐκνευρίσει τρομερά. Δὲν ἔπαυε νὰ παραπονιέται γιὰ ὅλους καὶ ὅλα. Προσπάθησα νὰ τὸν παρηγορήσω. Δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴν ζωὴ του; Εἶχε ἄξιο ἔργο, ἀναγνώριση, μαθητὰς, εὐτυχισμένη οἰκογενειακὴ ζωὴ, φίλους. Μὲ κοίταζε ἀμίλητος στὰ μάτια, Ja, ja, ja, ἔκανε ἔπειτα κουρασμένα. Καὶ μὲ πρωτόγνωρη λαχτάρᾳ στὴ φωνή: aber es fehlt mir der Kontakt mit der Jugend.

Ἦταν ἀκούραστος κι' ἀδάμαστος στὴν ἐργασία του. Ἡ ἡμέρα ἄρχιζε γι' αὐτὸν στὶς 5 τὸ πρωὶ καὶ τέλειωνε συνήθως στὶς 10 τὸ βράδυ — ἐκτὸς ἂν ἔκτακτες ὑποχρεώσεις τὸν κρατοῦσαν στὸ πόδι καὶ πὺδ ἀργὰ ἀκόμη.

Τὴν ἐργατικότητά του μποροῦσε νὰ τὴν συναγωνισθῇ μόνο ἡ εὐσυνειδησία καὶ ἡ ἀκρίβειά του. Καὶ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς μαθητὰς του ὅ,τι καὶ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του: ἀνήλεη ἀκραιότητα στὴν ἐργασία τους καὶ κρυστάλλινη καθαρότητα στὴν μέθοδό τους.

Ἦταν πάντα ἐξυπηρετικὸς καὶ πρόθυμος. Ξενυχτοῦσε, ἂν ἦταν ἀνάγκη, γιὰ νὰ διαβάσῃ τίς ἐργασίες τῶν μαθητῶν του, νὰ κάνῃ τίς παρατηρήσεις του, νὰ δώσῃ συμβουλές, νὰ συζητήσῃ μαζί τους.

— Μὰ ἦταν σωστὸ νὰ ἐκδαπανᾶται ἔτσι; — Ἡ ἀπάντησή ἦρθε ἀμέσως ἑτοιμῇ, χωρὶς ἐνδοιασμούς: «aber dafür bin ich da, mein Freund».

Ἦταν στὴν συντροφιά του ἀξιαγάπητος κι' εὐχάριστος. Γελαστὸς καὶ ἀπλός. Μὲ ἰδιαιτέρη εὐχαρίστηση ἔλεγε ἀνέκδοτα ἀπὸ τὰ ταξίδια του, ἀπὸ τίς διάφορες γνωριμίες του μὲ ὁμοτέχνους καὶ ἄλλους.

Καὶ ἔπαιρνε ὅταν μιλοῦσε ἓνα φαινομενικὰ σοβαρὸ ὕφος καὶ τὰ ἔλεγε μ' ἓναν ξερὸ τρόπο προκαλώντας τρανταχτὸ κι' ἀβίαστο γέλιο, ὅταν ἔφθανε στὴν pointe τοῦ ἀνεκδότου.

Πάνω ἀπὸ δέκα πέντε χρόνια πέρασαν ἀπὸ τότε ποὺ πρωτογνώρισά τὸν Franz Dölger. Καὶ τὸν θυμοῦμαι πάντα, σοφὸ στὸ μάθημά του, εὐπροσήγορο στὶς ἰδιαιτέρες συνομιλίες του, φιλικὸ στὴν συντροφιά του, βυθισμένον στὰ βιβλία στὸ γραφεῖο του. Καὶ τὸν θυμοῦμαι ἀκόμη στὸ διάδρομο ποὺ ὠδηγοῦσε

στό φροντιστήριό του νὰ περνᾷ, σκυφτὸς λίγο, μὲ τὸ γρήγορο, βιαστικὸ περπάτημά του.

Πῶς μπόρεσε τόσες δεκαετίες, μόνος νὰ κρατήσῃ τὸ βάρος ἐνὸς Ἰνστιτούτου, μιᾶς ἔδρας κι' ἐνὸς περιοδικοῦ, νὰ γράψῃ 1.000 περίπου μεγάλες ἢ μικρὲς ἐργασίες, νὰ ἐποπτεύσῃ σαράντα σχεδὸν διδακτορικὲς διατριβές, νὰ συντάξῃ πάνω ἀπὸ 12.000 βιβλιογραφικὰ σημειώματα;

Πῶς μπόρεσε νὰ ζωντανέψῃ ἕναν κόσμον ὁλόκληρον, μέσα ἀπὸ τὰ ἄψυχα φύλλα χαρτιοῦ;

* *

Ὁ Franz Dölger ἐγεννήθη τὴν 4 Ὀκτωβρίου 1891 εἰς τὸ Kleinwallstadt τῆς Κάτω Φραγκωνίας, ἐπαρχίας τῆς Βαυαρίας.

Ἐσπούδασε κλασσικὴν φιλολογίαν — πρὸ πενήντα ἐτῶν ἀκόμῃ τὰ Βυζαντινά, ὡς ἰδιαίτερος πανεπιστημιακὸς κλάδος, ἦσαν ἀνύπαρκτα — καὶ ἐγένετο διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου τὸ 1919 μὲ τὴν διατριβὴν του «Πηγὰι καὶ πρότυπα τοῦ ποιήματος τοῦ Μελιτηνιώτου ἔἰς τὴν Σωφροσύνην».

Τὸ 1926 ἐγένετο ὑφηγητὴς τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου μὲ τὴν ἐργασίαν του «Συμβολαὶ εἰς τὴν οἰκονομικὴν διοίκησιν τοῦ Βυζαντίου ἰδίᾳ κατὰ τοὺς 10 καὶ 11 αἰ.» καὶ τὸ 1931 διεδέχθη τὸν August Heisenberg εἰς τὴν τακτικὴν ἔδραν τῆς Βυζαντινολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου καὶ εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Πανεπιστημιακοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινολογίας καὶ Νεοελληνικῆς φιλολογίας, θέσεις τὰς ὁποίας διετήρησε μέχρι τῆς ἀποχωρήσεώς του ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου τὸ 1959.

Ἀπὸ τοῦ 1928 συνεκδότης καὶ ἀπὸ τοῦ 1931 μόνος ἐκδότης, συνέδεσε τὸ ὄνομά του μὲ τὰς καλλιτέρας στιγμὰς τῆς Byzantinische Zeitschrift, τοῦ κυριωτέρου βυζαντινολογικοῦ περιοδικοῦ.

Ἡ διεθνὴς ἀναγνώρισις τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Franz Dölger ἦτο γενικὴ καὶ ἀνεπιφύλακτος.

Ἐξελέγη τακτικόν, ἀντεπιστέλλον ἢ ἐπίτιμον μέλος ὀκτῶ Ἀκαδημιῶν (Βαυαρικῆς, Ρουμανικῆς, Βιέννης, Σόφιας, Βρεταννικῆς, Ἀθηνῶν, Βερολίνου καὶ Βρυξελλῶν) καὶ ἑνδεκα ἄλλων ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν, ἐπίτιμος δὲ διδάκτωρ τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν, Σόφιας καὶ Θεσσαλονίκης.

Κάτοχος πολλῶν μεταλλίων καὶ διακρίσεων ἐγένετο τέλος μέλος τῆς πολιτικῆς τάξεως τοῦ τάγματος Pour le mérite, τῆς ἀνωτάτης τιμητικῆς ἐπιστημονικῆς διακρίσεως τῆς Ὁμοσπονδοῦ Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας.

Ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότης τοῦ Franz Dölger ἐξετείνετο ἐφ' ὧν σχεδὸν τῶν τομέων τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων.

Ἦτο ἴσως ὁ τελευταῖος ἐπιζῶν homo universalis ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν βυζαντινολογικῶν ἐρευνῶν. Ὁξυνουστάτος φιλόλογος, μὲ βαθεῖαν κλασσικὴν μόρφωσιν καὶ ἀρίστην γλωσσολογικὴν προπαιδεῖαν ἐξέδωκε κείμενα¹ καὶ ἐδημοσίευσε γραμματολογικὰς καὶ φιλολογικὰς πραγματείας², εἰς τὰς ὁποίας ἡ ὀξύνεια τῶν παρατηρήσεών του ἀμιλλᾶται τὴν βαθύτητα τῶν γνώσεων καὶ τὸ ἀσφαλὲς τῆς κρίσεώς του.

Εἰς τὸν τομέα τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου τὸ ἐνδιαφέρον του προσελίκυσαν βυζαντινὰ προσωπικότητες ὡς π.χ. ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Ζ'³ καὶ ἄλλαι⁴, ἀλλὰ καὶ ἱστορικὰ γεγονότα τὰ ὅποια ἡ ἐρευνά του διεφώτισεν⁵.

Κυρίως ὅμως πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου ἐστράφη ἡ προσοχή του. Ἐπίστευεν ὅτι μόνον ἡ διερευνήσις τῆς θὰ ἐπέτρεπε νὰ συλλάβωμεν τὴν πραγματικὴν ὕφην τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐστράφη ἐν πρώτοις πρὸς τὴν ἐρευναν τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς θεωρίας. Παρηκολούθησε τὰς ρίζας τῆς μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος καὶ ἠρεύνησε τὴν μυστικὴν σημασίαν, τὴν ὅποیان ἡ ρωμαϊκὴ ἰδέα διὰ τῶν στοιχείων τῆς aeternitas καὶ τῆς renovatio ἥσκησεν ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς ἰδεολογίας⁶.

Ἦσυχολήθη μὲ τὴν βυζαντινὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς πνευματικῆς, ἱεραρχημένης συγγενείας λαῶν καὶ ἡγεμόνων, ἀντίληψιν ἀναγκαίαν διὰ τὴν στήριξιν τῆς βυζαντινῆς ἰδέας περὶ ὑπάρξεως μιᾶς καὶ μόνης ἐν τῷ κόσμῳ γνησίας αὐτοκρατορίας, τῆς ἐκπροσωπουμένης ὑπὸ τοῦ «αὐτοκράτορος τῶν Ρωμαίων»⁷, καὶ ἔδειξε πῶς ἐχρησιμοποίησαν οἱ Βυζαντινοὶ τὰ χρυσόβουλλα αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα ὡς μέσον διακηρύξεως τῆς μεγαλειότητος καὶ τοῦ μοναδικοῦ τῆς αὐτοκρατορίας των⁸.

Ἐπάρχουν πλευραὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου ποὺ θὰ ἦσαν ἀνύπαρκτοι, ἂν δὲν εἶχεν ὑπάρξει ὁ Dölger. Μέχρι τῆς ἐποχῆς του ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου καὶ κυρίως ὁ δημοσιονομικὸς τομεὺς ἦτο εἰς τὰ σπάργανα.

Μὲ τὰς ἐργασίας του καὶ τὰς ἐρεῦνας ὁ Franz Dölger ἔρριψεν ἅπλετον φῶς καὶ εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην καὶ μᾶς ἐχάρισε θεμελιώδη βοηθήματα, τὰ ὅποια καὶ σήμερον ἀκόμη, μετὰ παρέλευσιν δεκαετηρίδων ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς των, διατηροῦν πλήρη τὴν ἀξίαν καὶ τὴν χρησιμότητά των (πρβ. τὰς «Συμβολὰς εἰς τὴν οἰκονομικὴν διοίκησιν τοῦ Βυζαντίου, ἰδίᾳ κατὰ τὸν 10ον καὶ 11ον αἰ.», 2α ἔκδ., 1961).

Ἀλλὰ καὶ αἱ μικρότεραι ἐργασίαι του εἰς τὸν τομέα τοῦτον⁹ ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰς συμβολὰς, τὰς ὁποίας δὲν δύναται νὰ παραβλέψῃ ὁ ἀσχολούμενος μὲ τὰ σχετικὰ θέματα.

Τὸ αὐτὸ συμβαίνει μὲ τὴν κοινωνικὴν διάρθρωσιν τοῦ Βυζαντίου καὶ τὰ

σχετικά προβλήματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὁ Dölger παρουσίασε πρωτοπόρους καὶ βαθυστοχάστους εἰσηγήσεις¹⁰.

Αἱ ἐρευναὶ του τὸν εἶχον πείσει ὅτι τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς εἶχον ἀφήσει βαθεῖαν τὴν σφραγίδα καὶ τὴν ἐπίδρασιν των ἐπὶ τῶν λαῶν τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου, καὶ διὰ τοῦτο ἐπίστευεν ὅτι οἰαδήποτε προσπάθεια συνεννοήσεως καὶ συνεργασίας τῶν λαῶν τούτων ὥφειλε νὰ ἔχῃ βαθεῖαν συνείδησιν τοῦ κοινοῦ των παρελθόντος¹¹.

Τὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῶν βαλκανικῶν λαῶν καὶ ἰδιαίτέρως ἐπὶ τοῦ βουλγαρικοῦ ἠρευνήσεν ἐπισταμένως ὁ Dölger. Ἐδειξεν ὅτι ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ λαοῦ τούτου ἦτο ἀπομίμησις τῆς βυζαντινῆς καὶ ὅτι οἱ βούλγαροι τσάροι, τοὺς ὁποίους ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἀποκαλεῖ «πνευματικὰ τέκνα» τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, δὲν ἠλαύνοντο εἰς τοὺς πολέμους των ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου ἀπλῶς καὶ μόνον ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας ἐξασφαλίσεως τοῦ κράτους των ἢ καταλήψεως νέων ἐδαφῶν, ἀλλὰ κυριώτατα ὑπὸ τῆς φιλοδοξίας νὰ καταλύσουν τὴν ἀρχὴν τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος καὶ νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν βυζαντινὴν διὰ μιᾶς βουλγαροβυζαντινῆς αὐτοκρατορίας¹².

Τὸ Βυζάντιον ὅμως δὲν ἦτο βαλκανικὴ δύναμις μόνον, ἀλλὰ διεθνὴς μεγάλη δύναμις, τῆς ὁποίας ἡ ἀκτινοβολία ἐξετάθη πολὺ πέραν τῶν ὁρίων τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Καὶ τὴν ἀκτινοβολίαν ταύτην ὡς καὶ τὴν ὅλην ἐπίδρασιν τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς ἐν Εὐρώπῃ πολιτικῆς καταστάσεως ἐξήτασεν ὁ Dölger εἰς σειρὰν πρωτοποριακῶν ἐργασιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν πάντοτε προϋπόθεσιν καὶ ἀφετηρίαν κάθε περαιτέρω ἐπὶ τοῦ θέματος μελέτης.¹³

Ὁ Franz Dölger ἀνῆκεν εἰς γενεὰν βυζαντινολόγων οἰκουμενικοῦ χαρακτῆρος. Ἐν τούτοις ἐξεχώριζε πάντοτε ὡς ἰδιαίτερον τομέα ἐρεύνης του τὴν βυζαντινὴν διπλωματικὴν.

Πράγματι αἱ ἐργασίαι του καὶ ἐρευναὶ ἐπὶ τοῦ τομέως τούτου τὸν ἀνέδειξαν Mabillon τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς, κατὰ τὸν προσφύεστατον χαρακτηρισμὸν τοῦ J. M. Hoeck.

Ἡ δραστηριότης του εἰς τὸν τομέα τοῦτον δίδει τὰ πρῶτα ἀποτελέσματά της τὸ 1924. Τότε δημοσιεύεται τὸ πρῶτο τεῦχος τῶν *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, ἐγγχειρήματος τὸ ὁποῖον ἡ Διεθνὴς Ἐνωσις Ἀκαδημιῶν εἶχεν ἐγγράψει εἰς τὰ desiderata της ἥδη ἀπὸ τοῦ 1907.

Τὸ ἔργον τοῦτο, τοῦ ὁποίου τὸ τελευταῖον, πέμπτον, τεῦχος ἐξεδόθη τὸ 1965, ἀπετέλεσε τὸ ἔργον ζωῆς διὰ τὸν Dölger. Ἡ σημασία του διὰ τὴν πρόοδον τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς εἶναι ἀνυπολόγιστος, διότι μόνον διὰ τῶν

Regesten κατέστη δυνατόν νὰ ἀποκτήσωμεν ἐποπτεῖαν τοῦ πλήθους τῶν ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων.

Ὁ «Κωδὶκελλος τοῦ Χριστοδούλου» ἐκδοθεὶς τὸ 1929 ἔδωκε τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὸν Dölger ὅχι μόνον νὰ παρουσιάσῃ μίαν ὑποδειγματικὴν ἀπὸ ἀπόψεως κειμένου καὶ ὑπομνηματισμοῦ διπλωματικὴν ἔκδοσιν, ἀλλὰ προσέτι νὰ ὑποτυπώσῃ συστηματικῶς τὰς παρατηρήσεις του ἐπὶ τῶν διαφόρων κατηγοριῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων. Ταύτας ἐξέθεσεν ἔτι συστηματικώτερον καὶ πληρέστερον εἰς τὸν πρόλογον τῆς ὑπ' αὐτοῦ τὸ 1931 παρασκευασθείσης συλλογῆς «Πανομοιοτύπων τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων», διὰ τῆς ὁποίας σὺν τοῖς ἄλλοις ἐξεπληροῦτο εὐχὴ, τὴν ὁποίαν τὸ 1913 εἶχεν ἐκφράσει ἡ Διεθνὴς Ἑνωσις Ἀκαδημιῶν.

Ἡ κλίσις του πρὸς τὴν βυζαντινὴν Διπλωματικὴν τὸν ὠδήγησεν, ὡς εἶναι φυσικόν, πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος, εἰς τὰ «Θησαυροφυλάκια» τοῦ ὁποίου — ὡς τὰ ἀπεκάλεσεν — ἀνεῦρεν τοὺς «θησαυρούς», τὰ αὐτοκρατορικὰ τ. ἔ. ἔγγραφα, ποὺ κατέστησε προσιτὰ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Δικαιολογημένη διὰ τοῦτο ἦτο ἡ ἀγάπη του πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὸ Kulturschutzpark τοῦτο, ὅπου «εὐλαβῇ πνεύματα διεξάγουν ἐμπιστευτικὰς συνομιλίαις μετὰ τοῦ Κυρίου»¹⁴, ἀγάπη τὴν ὁποίαν διετράνωσεν εἰς τὰς πολυαρίθμους ἐργασίας τὰς ὁποίας ἀφιέρωσεν εἰς αὐτό¹⁵.

Ὁριμώτατος καρπὸς τῆς ἀπασχολήσεώς του μετὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος ὑπῆρξε τὸ κατὰ τὸ 1948 ἐκδοθὲν μεγαλειῶδες καὶ βασικὸν διὰ πᾶσαν διπλωματικὴν ἐργασίαν ἔργον του «Ἐκ τῶν Θησαυροφυλακίων τοῦ Ἁγ. Ὄρους», ὅπου αἱ βαθύταται διπλωματικαὶ καὶ παλαιογραφικαὶ γνώσεις του ἀμιλλῶνται πρὸς τὴν εὐσυνειδησίαν καὶ ἀκρίβειαν μεθ' ὧν ἀσφαλῶς ἐρμηνεύονται ἑκατοντάδες ὄρων ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου.

Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ποιοτικοῦ ἐπιπέδου εὐρίσκεται καὶ ἡ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐκδοθεῖσα συλλογὴ Πρακτικῶν τοῦ Ἁγ. Ὄρους, ἀπογραφῶν τ. ἔ. τῶν περιουσιακῶν στοιχείων Μονῶν ἢ ἄλλων γαιούχων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀρρόμεθα πολυτιμοτάτας πληροφορίας διὰ τὰς κοινωνικο-οἰκονομικὰς συνθήκας τῆς ἐποχῆς¹⁶.

Ἐκτοτε ὁ Dölger ἠσχολήθη μετὰ τὴν διαλεύκανσιν μεμονωμένων προβλημάτων τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς¹⁷ μέχρις ὅτου πρὸ ὀλίγων μόλις μηνῶν εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Handbuch der Altertumswissenschaft ἐξεδόθη τὸ πρῶτον συστηματικὸν ἐγχειρίδιον τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς¹⁸.

Τὸ ἔργον τοῦτο κυκλοφορήσαν ὀλίγον μόλις χρόνον πρὸ τοῦ θανάτου του ἀποτελεῖ τὸ κύκνειον ἄσμα καὶ συγχρόνως τὴν ἐπισφράγισιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ Franz Dölger, ποὺ ἤρchiσε μετὰ τὰ Regesten καὶ ἐτελείωσε μετὰ τὴν «Βυζαντινὴν Διπλωματικὴν».

Εἶναι φυσικὸν ὅτι ἡ ἀπασχόλησις μετὰ τὸ Βυζάντιον ἔφερε τὸν Dölger εἰς ἐπαφὴν μετὰ τὸν Νέον Ἑλληνισμόν.

Ἐταξίδευσε πολλές φορές εἰς τὸν τόπον μας, τὸν ἐγνώρισε καλά καὶ συνέλαβεν ὡς ἓνα σημεῖον τουλάχιστον τὴν ψυχολογίαν τῶν κατοίκων του.

Ἦγάπησε τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν καὶ μετέφρασε μάλιστα εἰς τὴν γερμανικὴν ποιήματα τῶν Γρυπάρη καὶ Παλαμᾶ, διηγήματα τῶν Καρκαβίτσα, Ἑφταλιώτη καὶ Βιζυηνοῦ. Παρὰ ταῦτα ἡ ἀπασχόλησις τοῦ Dölger μὲ τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα δὲν ἀπετέλεσε κεντρικὸν τμῆμα τοῦ ἔργου του¹⁹.

Ἡ βασικὴ ἐπιστημονικὴ προσπάθεια τοῦ Franz Dölger εἰς ἓνα σκοπὸν ἀπέβλεπεν: εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Βυζαντίου εἰς μίαν Εὐρώπην εὐρισκομένην εἰσέτι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν καταλοιπῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ.

«Ἡ πτώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως», ἔγραφεν, «ἐτάραξε τὴν ψυχὴν τῆς δυτικῆς χριστιανωσύνης καὶ εἰς ὅλους κατέστη σαφὲς ὅτι μαζὶ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔπεσε τὸ τελευταῖον ὄχυρόν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἀνατολῇ. Παρὰ ταῦτα ταχύτατα ἐλησμόνησαν ὅλοι τί ὤφειλον εἰς τὸ Βυζάντιον ἐφ' ὅλων τῶν τομέων ἐκφάνσεως τῆς ζωῆς . . .»²⁰. — «Ἡ ὑποτιμητικὴ αὕτη περὶ τοῦ Βυζαντίου ἀντίληψις διετηρήθη μέχρι τῶν ἡμερῶν μας καὶ ἐπέτυχεν, ὥστε τὸ Βυζάντιον εἰς τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα τοῦ μέσου Εὐρωπαίου νὰ ἀποτελῇ ἀμφιβόλου ἀξίας παρόριον φαινόμενον. Μόνον αἱ ἐρευναι τῶν τελευταίων πεντήκοντα ἐτῶν ἐπέτυχον νὰ καταστήσουν σαφὲς ὅτι τὸ Βυζάντιον ἀποτελεῖ ὄχι μόνον σημαντικὸν καὶ μεγαλειῶδες τμῆμα τῆς καθόλου Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ παράγοντα σπουδαῖον τῆς ὅλης εὐρωπαϊκῆς ἐξελιξέως διὰ τῆς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ἀκτινοβολίας, τὴν ὁποίαν πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν ἤσκησεν»²¹.

Εἶναι ἀνάγκη ἄρα γε νὰ προσθέσω ὅτι σημαντικώτατον τμῆμα μεταξὺ τῶν ἐρευνῶν τούτων καταλαμβάνουν αἱ ἐργασίαι τοῦ Franz Dölger;

Ἐπειτα ἀπὸ ἀκάματον ἐπιστημονικὸν μόχθον τεσσαράκοντα ἑννέα ὁλοκλήρων ἐτῶν ὁ Franz Dölger ὑπέκυψεν εἰς τὴν κοινὴν μοῖραν τῶν ἀνθρώπων. Ὅπως λέγεται εἰς βυζαντινὸν χρυσόβουλλον ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐκδοθέν, «ὁ πανδαμάτωρ χρόνος, ὃς φύει μὲν κατὰ τὸν φάμενον τᾶδῃλα καὶ τὰ φανέντα κρύπτεται, ἔφθασε κἀνταῦθα τὴν οἰκειάν ἐνέργειαν ἐπιδείξασθαι»²², καὶ ὁ πολὺς ἀρχιτεχνίτης, ἀφοῦ ἐτελείωσε τὸ ἔργον του, ἐτακτοποίησε τὰ ἐργαλεῖα του, μὲ ἥσυχον τὴν συνείδησιν, σκυφτοὺς ἴσως τοὺς ὤμους μὰ σταθερὸν τὸ βῆμα, ἀνεχώρησεν εἰς «τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων», εἰς τὴν αἰώνιον ἀνακύκλησιν, ἡ ὁποία διέπει τὰ πεπωμένα τῶν θνητῶν.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ANMERKUNGEN

1. Μ. Κριτοῦ τοῦ Πατῆ Τιπούκειτος sive librorum LX Basilicorum Summarium, 1929.
Die Rede des Μέγας δρουγγάριος Gregorios Antiochos auf den Sebastokrator Konstantinos Angelos, 1940.
2. Die Abfassungszeit des Gedichtes des Meliteniotes auf die Enthaltbarkeit, 1934.
Ein literarischer und diplomatischer Fälscher des XVI. Jahrhunderts: Metropolit Makarios von Monembasia, 1936.
Der Titel des sogenannten Suidaslexikons, 1936.
Der Klassizismus der Byzantiner, seine Ursachen und seine Folgen, 1938.
Zur Σοῦδα-Frage, 1938.
Neues zu Alexios Metochites und Theodoros Meliteniotes, 1946.
Die byzantinische Dichtung in der Reinsprache, 1948.
Die Johannes-Damaskenos-Ausgabe des Byzantinischen Instituts Scheyern, 1950.
Der griechische Barlaamroman ein Werk des H. Johannes von Damaskos, 1953.
Aufgaben der byzantinischen Philologie von heute, 1955.
3. Johannes VII., Kaiser der Rhomäer (1390 - 1408), 1931.
Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, 1938.
4. Einiges über Theodora, die Griechin, Zarin der Bulgaren (1308 - 1330), 1949.
Wer war Theophano? 1949.
Johannes von "Euboia", 1950.
5. Die Chronologie des großen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen, 1932.
Die beiden byzantinischen "Fahnen" im Dome zu Halberstadt, 1934.
Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, 1940.
Zwei byzantinische Reiterheroen erobern die Festung Melnik, 1950.
Byzanz und das Abendland vor den Kreuzzügen, 1955.
Die Kreuzfahrerstaaten auf dem Balkan und Byzanz, 1956.
Zum Aufstand des Andronikos IV. gegen seinen Vater Johannes V. im Mai 1373, 1961.
6. Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, 1937.
Das byzantinische Reich, Idee und Gestalt, 1944.
Der Kaiser- und Reichsgedanke Konstantins d. Gr. in der Geschichte, 1959.
7. Die "Familie der Könige" im Mittelalter, 1940.
Die Brüderlichkeit der Könige, 1954.

8. Die Kaiserurkunden der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen, 1939.
9. Das *ἀετικόν*, 1929/30.
 Die Frage der Judensteuer in Byzanz, 1931.
 Das Fortbestehen der *ἐπιβολή* in mittel- und spätbyzantinischer Zeit, 1934.
 Zu dem Abdankungsgedicht des Nikolaos Muzalon II, 1935.
 Zum Gebührenwesen der Byzantiner, 1940.
 Finanzgeschichtliches aus der byzantinischen Kaiserkanzlei, 1956.
 Aus dem Wirtschaftsleben eines Frauenklosters in der byzantinischen Provinz, 1956.
 Περὶ τοῦ, 1959.
10. Die Frage des Grundeigentums in Byzanz, 1933.
 Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz des Kaisers Justinian II?, 1945.
 Der Harmenopulos und der Nomos Georgikos, 1951.
 Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike, 1952.
 Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus *οἶμα*, 1955.
 Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflusste Stadt, 1958.
 Der Feudalismus in Byzanz, 1960.
11. Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan, 1935.
 Die kulturgeschichtlichen Grundlagen der politischen Einigungsbestrebungen des Balkans, 1937.
 Byzanz und Südeuropa, 1958.
 Der byzantinische Anteil an der Kultur des Balkans, 1958.
12. Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum, 1935.
 Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers, 1940.
 Bulgarien und Byzanz, 1940.
 Byzanz im Geistesleben des mittelalterlichen Bulgarien, 1942.
13. Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, 1942.
 Europas Gestaltung im Spiegel der fränkisch-byzantinischen Auseinandersetzung des 9. Jahrhunderts, 1943.
 Byzanz als weltgeschichtliche Potenz, 1949.
 Byzanz und das Westreich, 1950.
 Byzanz und die europäische Staatenwelt, 1953.
 Byzanz und das Abendland vor den Kreuzzügen, 1955.
 Die Ottonenkaiser und Byzanz, 1957.
 Byzanz und das Abendland, 1957.
 Das Kaisertum Karls des Großen im Rahmen der europäischen Geschichte, 1961.
14. Mönchsland Athos, 1943.
 Τὸ "Ἅγιον" Ὅρος καὶ ἡ σημασία αὐτοῦ διὰ τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν, 1959, 101.
15. Der Berg Athos, 1948.
 Der Heilige Berg Athos und seine Bücherschätze, 1951.
 Der Heilige Berg Athos als "Archiv der griechisch-christlichen Kultur", 1960.

16. Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, 1949.
17. Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts, 1927.
 Die Kaiserurkunden des Johannes-Theologos-Klosters auf Patmos, 1928.
 Epikritisches zu den Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, 1933.
 Die Mühle von Chantax, 1935.
 Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai, 1935.
 Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon, 1936.
 Empfänger Ausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei?, 1938.
 Chronologisches und Diplomatisches zu den Urkunden des Athosklosters Vatopedi, 1939.
 Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, 1939.
 Die Echtheit des "Tragos", 1941.
 Der Pariser Papyrus von St. Denis als ältestes Kreuzzugsdokument, 1948.
 Mehmed's II. frühester Staatsvertrag (1446), 1949.
 Ein Auslandsbrief des Kaisers Johannes VIII. v. J. 1447, 1952.
 Der Vertrag des Sultans Qala'un von Ägypten mit dem Kaiser Michael Palaiologos, (1281), 1952. Urkundenfälscher in Byzanz, 1953. Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung der Kaiserdarstellung in der byzantinischen Kleinkunst, 1953. Ein byzantisches Staatsdokument in der Universitätsbibliothek Basel: ein Fragment des Tomos des Jahres 1351, 1953. Eine stenographische byzantinische Gebührenquittung aus dem Jahre 941, 1954. Archivarbeit auf dem Athos, 1955. Ein Chrysobull des Kaisers Andronikos II. für Theodoros Nomikopoulos aus dem Jahre 1288, 1955. Neues vom Berg Athos, 1957. Intervenientenvermerke in graecoslavischen Urkunden, 1960. Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei, 1961. Ein Echtheitsmerkmal des byzantinischen Chrysobulls, 1962. Zur Form des Auslandsschreibens der byzantinischen Kaiserkanzlei, 1963. Zur Unterfertigung byzantinischer Chrysobulloi Logoi, 1964. Geheimnisse der byzantinischen Kaiserkanzlei, 1966.
18. F. Dölger - J. Karayannopoulos, Byzantinische Urkundenlehre I. Die Kaiserurkunden, 1968.
19. Von den einschlägigen Arbeiten erwähne ich: Griechenland, 1940; Die zeitgenössische griechische Kunst, 1940; Wien und Neugriechenland, 1943; Geistiges Leben im heutigen Griechenland, 1957; Idee, Gestalt und Aufgabe der griechischen Universitäten, 1962; Hochzeit in Prosotsani, 1964.
20. Byzanz und das Abendland, 1957, 1257.
21. Byzanz und das Abendland, 1957, 1257-58.
22. Neues vom Berg Athos, 1957, 84.10.